

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ



ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ
Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 4 (103) 2023

Харків 2024

*Збірник належить до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань
України (наказ Міністерства освіти
і науки України від 17.03.2020 № 409)
і є фаховим з юридичних наук
(наказ МОН України від 06.03.2015
№ 261) та з психологічних наук (на-
каз МОН України від 27.04.2023 № 491)*

Рекомендовано
до друку та до поширення
через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 14 від 22.12.2023

Редакційна колегія:

А. В. Могілевський – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **А. С. Надопта** – канд. юрид. наук (ХНУВС) – відповідальний секретар; **О. С. Бакумов** – д-р юрид. наук, проф. (Верховна Рада України); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. І. Барко** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. Ю. Бойко-Бузиль** – д-р психол. наук, проф. (Державний науково-дослідний інститут МВС України); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. В. Брусакова** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. А. Бугайчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ю. Бурлін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, старш. дослідник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головок** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. О. Євдокімова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. Г. Жорнокуй** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. А. Зайцев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Кікічук** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Лазарев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філософ. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **І. А. Логвиненко** – д-р істор. наук, доц. (ХНУВС); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. С. Медведєв** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Н. Е. Мілорадова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **І. С. Нечитайло** – д-р соц. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожній** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **Я. С. Пономаренко** – канд. психол. наук (ХНУВС); **В. Б. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Пчеліна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Романюк** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. Ю. Салманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Д. Сігель** – проф., д-р кримінології (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокурєнко** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спапенс** – проф., д-р кримінології (Тільбурзький університет, Нідерланди); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. Г. Фоміна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Швель** – д-р юрид. наук, доц., засл. працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого); **О. Р. Шишка** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Южно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягер** – д-р філософії, проф. кримінології (Інститут кримінології Люблянського університету, Словенія); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС).

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2023

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE



BULLETIN **of Kharkiv National University** **of Internal Affairs**

Collection of scientific papers

Founder and publisher -
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 4 (Vol. 103) 2023

Kharkiv 2024

The collection belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science and psychological sciences

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 14 dated from December 22, 2023

Editorial Board:

L. V. Mohilevskiy – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhafarova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **L. S. Nadopta** – Ph.D. (KhNUIA) – Executive Secretary; **O. S. Bakumov** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. I. Barko** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **Yu. Yu. Boiko-Buzyl** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. V. Brusakova** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D. (KhNUIA); **K. L. Buhachuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **A. I. Denysov** – Ph.D. (KhNUIA); **P. C. van Duyne** – Doctor of Philosophy, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. H. Fomina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **T. I. Gudz** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUIA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **S. M. Husarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **M. Jager** – Doctor of Philosophy, Prof. (Institute of Criminology of Ljubljana University, Slovenia); **V. V. Kikinchuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. V. Lazariev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **I. A. Lohvynenko** – Doctor of Historical Science, Associate Prof. (KhNUIA); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. S. Medvediev** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **N. E. Miloradova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **I. S. Nechitailo** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (KhNUIA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **I. V. Panova** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Ye. Yu. Podorozhnyi** – J.S.D., Senior Research (KhNUIA); **Ya. S. Ponomarenko** – Candidate of Psychological Sciences (KhNUIA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. V. Pchelina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. D. Pcholkin** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Romaniuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUIA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University); **D. V. Shvets** – J.S.D., Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa National University of Internal Affairs); **A. M. Shulha** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. R. Shyshka** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **D. Siegel** – Prof., Doctor of Criminology (Utrecht University, Netherlands); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **T. Spapens** – Prof., Doctor of Criminology (Tilburg University, Netherlands); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. S. Ustymenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **A. V. Voitsikhovskiy** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **A. M. Yashchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. O. Yevdokimova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **O. O. Yukhno** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. H. Zhornokui** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University).

ЗМІСТ

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство;
ІСТОРИЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

Греченко В. А.

Злочинність в органах охорони правопорядку
в 1948–1952 рр. та протидія їй..... 13

Малютіна О. К.

Дмитро Іванович Каченовський – учений-правознавець, педагог-просвітник (за матеріалами діяльності Харківського юридичного товариства)..... 24

Слинько Д. В., Каленіченко Л. І.

Виникнення та розвиток процесуальних норм
у Стародавній Греції 36

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Бортнік О. Г.

Цивільні матеріальні та процесуальні правові засоби забезпечення
репарацій для України 44

Жорнокуй Ю. М.

Відповідальність юридичних осіб публічного права
в рамках імунітету іноземної держави, яка їх створила..... 60

Колобиліна О. О.

Цивільно-правовий договір як інститут цивільного права 74

Кухарев О. Є.

Сутність договорів, які укладаються з метою здійснення
корпоративного інвестування..... 80

Чалий Ю. І.

Інформування контрагента про односторонню відмову
від договору 91

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Василенко М. Є.

Поняття і значення мирових угод у господарському процесі 107

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Батрин О. В.

Правове регулювання повноважень органів місцевого
самоврядування у сфері охорони здоров'я..... 113

Галкіна О. М., Іванов А. О.

Деякі проблеми адміністративно-правового регулювання відповідальності за порушення законодавчих вимог щодо безпеки експлуатації транспортних засобів в Україні123

Кириченко О. Ю.

Організаційно-правові засади державного контролю за реалізацією адміністративної юрисдикції освітніми установами в Україні138

Музичук О. М.

Національна поліція в системі суб'єктів профілактики адміністративної деліктності145

Яценко В. П., Бушин В. С.

Протидія сучасним способам легалізації (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом із використанням криптовалюти155

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

Романаскас К. А.

Гене́за розвитку національного законодавства й наукової думки про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання163

Сокурєнко В. В.

Насильницька злочинність на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною: поняття, ознаки, тенденції відтворення174

Шатрава С. О., Джафарова О. В., Денишук Д. Є., Погорілець О. В.

Деякі аспекти декриміналізації статті 301 Кримінального кодексу України184

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Канівець П. П.

Особливості класифікації меду при проведенні судової товарознавчої експертизи197

Кисельов В. М.

Криміналістична техніка: поняття, завдання та принципи207

Коваленко О. О.

Правові й тактичні основи проведення обшуку житла чи іншого володіння особи: окреслення шляхів вирішення дискусійних питань214

Кривонос М. В.

Деякі особливості організації допиту неповнолітнього (малолітнього) потерпілого під час воєнного стану 224

Криворучко Н. В., Меньших Т. М.

Методичні аспекти проведення судової товарознавчої експертизи живих тварин 237

Макарова О. П.

Класифікація судово-психіатричних експертиз..... 245

Прокопенко О. Ю.

Тактичні особливості огляду місця події під час розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника 255

Солоніченко Л. А., Серєда Д. Ю.

Аспекти проведення судової товарознавчої експертизи соняшникової олії..... 263

Стеценко С. В.

Поняття і значення криміналістичної характеристики протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації..... 273

Хорошун Д. В.

Наукове забезпечення проблематики використання психіатричних знань під час розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи 281

Шарова-Айдаєва О. О.

Предмет доказування й особливості збирання доказів під час розслідування злочинів, учинених щодо працівників правоохоронних органів 292

Юхно О. О., Смирнов Г. В.

Проблемні питання криміналістичного дослідження письмової мови та почерку в досудовому розслідуванні..... 302

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Гуртова К. М.

Розвиток наукових уявлень про зловживання правом у вітчизняній юриспруденції..... 315

Селюков В. С.

Проблеми діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції в умовах війни..... 324

Сербенюк С. О.

Математика в поліцейській діяльності: основи, особливості,
математична підготовка.....333

Пилип В. В.

Правові засади міжнародного співробітництва Національної
поліції України з правоохоронними органами іноземних держав.....345

Юзишен М. С.

Правове регулювання відносин із проходження служби
у Службі безпеки України357

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Мацюк О. Л., Маслянікова І. В.

Психолого-правові аспекти кібербулінгу369

Мілорадова Н. Е., Доценко В. В., Червоний П. Д.

Ретроспективний аналіз науково-психологічних
концепцій домашнього насильства.....377

Слурденко Д. О., Павлова О. Г.

Особистісні чинники самоврядування персоналу сектору
безпеки і оборони України (на прикладі військовослужбовців
Національної гвардії України)391

НАШІ АВТОРИ..... 405

ДО УВАГИ АВТОРІВ..... 409

Періодичні наукові видання Харківського національного
університету внутрішніх справ409

CONTENT

THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW;
HISTORY OF LAW AND STATE

Grechenko V. A.

Crime in the law enforcement agencies in 1948–1952
and its counteraction (*Ukr*)..... 13

Maliutina O. K.

Dmytro Ivanovych Kachenovskyi – a legal scholar, educator
and teacher (based on the materials of Kharkiv Law Society) (*Ukr*) 24

Slynko D. V., Kalenichenko L. I.

The origin and development of procedural rules in Ancient Greece (*Ukr*) 36

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL
AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW

Bortnik O. G.

Civil substantive and procedural legal means of securing
reparations for Ukraine (*Ukr*)..... 44

Zhornokui Yu. M.

Liability of legal entities under public law under the immunity
of the foreign state that created them (*Ukr*) 60

Kolobylna O. O.

Civil contract as an institution of civil law (*Ukr*) 74

Kukhariev O. Ye.

Essence of contracts concluded for implementing corporate
investment (*Ukr*)..... 80

Chalyi Yu. I.

Notification of the counterparty of unilateral withdrawal
from the agreement (*Ukr*)..... 91

COMMERCIAL LAW; COMMERCIAL PROCEDURAL LAW

Vasylenko M. Ye.

The concept and importance of settlement agreements
in commercial proceedings (*Ukr*) 107

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Batryn O. V.

Regulation of local self-government bodies powers in health care (*Ukr*) 113

Halkina O. M., Ivanov A. O.

Addressing certain issues of administrative and legal regulation of liability for violation of legal requirements for the safety of vehicle operation in Ukraine (*Ukr*).....123

Kyrychenko O. Yu.

Organisational and legal framework for state control over the exercise of administrative jurisdiction by educational institutions in Ukraine (*Ukr*)138

Muzychuk O. M.

The National Police in the system of administrative delinquency prevention subjects (*Ukr*)145

Yatsenko V. P., Bushyn V. S.

Combating modern methods of legalisation (laundering) of the funds obtained by criminal means with the use of cryptocurrency (*Ukr*)155

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Romanauskas K. A.

Genesis of national legislation and scientific thought development regarding criminal liability for perjury (*Ukr*)163

Sokurenko V. V.

Violent crime motivated by war-related hate: concepts, signs, development trends (*Ukr*)174

Shatrava S. O., Dzhafarova O. V., Denyshchuk D. Ye., Pohorilets O. V.

Directions for the development of the criminal procedure science (*Ukr*).....184

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Kanivets P. P.

Peculiarities of natural honey classification in the course of forensic commodity examination (*Ukr*)197

Kyselov V. M.

Forensic technology: concepts, objectives and principles (*Ukr*).....207

Kovalenko O. O.

Legal and tactical basis for conducting a search of a person's residence or other property: identifying the ways to resolve the controversial issues (*Ukr*)214

Kryvonos M. V.

Some peculiarities of organising the interrogation of a juvenile (minor) victim under martial law (*Ukr*)224

Krivoruchko N. V., Menshykh T. M. Methodological aspects of forensic commodity examination of live animals (<i>Ukr</i>).....	237
Makarova O. P. Classification of forensic psychiatric examinations (<i>Ukr</i>)	245
Prokopenko O. Yu. Tactical features of the scene inspection in the investigation of the taking of a government official or law enforcement officer as a hostage (<i>Ukr</i>)	255
Solonichenko L. A., Sereda D. Yu. Aspects of conducting a forensic commodity examination of sunflower oil (<i>Ukr</i>).....	263
Stetsenko S. V. The concept and significance of forensic characteristics of the unlawful seizure of enterprise, institution or organisation property (<i>Ukr</i>)	273
Khoroshun D. V. Scientific support for the use of psychiatric knowledge in the investigation of crimes against human life and health (<i>Ukr</i>)	281
Sharova-Aidaieva O. O. Subject matter of proof and peculiarities of collecting evidence in the investigation of crimes committed against the law enforcement officers (<i>Ukr</i>).....	292
Yukhno O. O., Smirnov H. V. Problematic issues related to forensic examination of written language and handwriting in pre-trial investigation (<i>Ukr</i>)	302

TOPICAL ISSUES OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY

Hurtova K. M. Development of scientific concepts on abuse of law in national jurisprudence (<i>Ukr</i>)	315
Seliukov V. S. Problems of the activity of canine units of the National Police in the conditions of war (<i>Ukr</i>).....	324
Serbenyuk S. O. Mathematics in police activity: basics, features, mathematical training (<i>Ukr</i>).....	333
Pylyp V. V. Legal principles of international cooperation of the National Police of Ukraine with foreign law enforcement agencies (<i>Ukr</i>)	345

Yuzyshen M. S.

Legal regulation of relations connected to service
in the Security Service of Ukraine (*Ukr*).....357

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Matsiuk O. L., Maslianikova I. V.

Psychological and legal aspects of cyberbullying (*Ukr*).....369

Miloradova N. E., Dotsenko V. V., Chervonyi P. D.

Retrospective analysis of scientific and psychological concepts
of domestic violence (*Ukr*)377

Slurdenko D. O., Pavlova O. H.

Personal factors of self-governance among security
and defence sector personnel in Ukraine (on the example
of the National Guard of Ukraine) (*Ukr*).....391

OUR AUTHORS (*UKR*) 405

ДО УВАГИ АВТОРІВ (UKR)..... 409


of Kharkiv National University of Internal Affairs (*Ukr*)409

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)“1948/1952” DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.01>

Володимир Анатолійович Греченко,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін;*

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com

ЗЛОЧИННІСТЬ В ОРГАНАХ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ В 1948–1952 РР. ТА ПРОТИДІЯ ЇЙ

Розкрито стан злочинності в міліції в 1948–1952 рр., виявлено її основні прояви й окреслено заходи протидії їй. Найпоширенішими порушеннями законності в міліції були пияцтво, зловживання службовим становищем, зв'язки зі злочинцями, недотримання законодавства при затриманні громадян та веденні слідства, невиконання наказів, хабарництво, розтрата, побутово-моральне розкладання, дезертирство, розголошення службової таємниці, самовільне залишення поста, незаконне застосування зброї, недбале ставлення до виконання службових обов'язків, втрата особистої зброї. Міністерством внутрішніх справ УРСР протягом вказаного періоду було вжито низку заходів щодо покращення ситуації.

Ключові слова: Україна, МВС, 1948–1952 рр., міліція, злочинність в органах правопорядку.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Злочинність у міліції в післявоєнні роки продовжувала залишатися гостроактуальною і перманентною проблемою. Не був винятком і кінець 1940-х – початок 1950-х рр. На це впливав сам характер тоталітарного режиму, в основі якого було насильство та порушення законності, складна соціально-економічна ситуація в країні, оскільки наслідки повоєнної розрухи лише почали ліквідувати, низький рівень професійної підготовки та освіти певної кількості працівників міліції. Для багатьох із них уявлення про стан законності були доволі специфічними, сформованими в основному під впливом подій війни, поєднані зі схильністю до швидкої розправи над тими, кого вважали злочинцями, та низьким рівнем обізнаності з радянським

законодавством. Все це зумовило проблеми злочинності в органах охорони правопорядку республіки, і ця проблема є актуальною й сьогодні як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Стан дослідження проблеми

Певну розробку окреслена тема знайшла в підрозділах дисертацій М. Войцеховського [1], М. Лагоші [2], І. Лесь [3], О. Пристайко [4], С. Саблука [5]. Деякі дані щодо порушень законності в діяльності міліції на Західній Україні містяться в монографії І. Біласа [6]. Окремі аспекти протидії злочинності в міліції у вказаний період розглядаються в науковому виданні «Керівники міліції/поліції Харківщини (1918–2021 рр.)» за загальною редакцією В. Греченка [7], у розділі за авторства О. Брусакової та В. Греченка [8] колективної монографії, їхній спільній статті [9] та статті О. Ярмиша та В. Греченка [10]. Але всі вищенаведені наукові праці, за винятком останньої, присвячені більш тривалому періоду, ніж заявлено нами, та більш широким проблемам, тому ця тема в них спеціально не розглядалася. Таким чином, питання порушення законності в діяльності міліції у вказаний період є недостатньо дослідженим в історико-правовій науці.

Мета і завдання дослідження

У цій науковій поставлено за *мету* дослідити основні сторони злочинності в міліції у 1948–1952 рр. Мета конкретизується в таких *завданнях*: охарактеризувати стан і причини злочинності міліції у вказаний період; проаналізувати основні прояви злочинності в міліції; висвітлити основні заходи протидії злочинності в міліції, які вживалися керівництвом МВС.

Наукова новизна дослідження

Уперше комплексно досліджено головні аспекти злочинності в міліції у 1948–1952 рр.; уведено до наукового обігу архівні документи за проблемою дослідження, які раніше не були оприлюднені; доповнено характеристику стану злочинності в міліції у 1948–1952 рр.; удосконалено й доповнено питання про заходи, що вживалися МВС УРСР щодо боротьби зі злочинністю в міліції.

Виклад основного матеріалу

Одним із найпоширеніших проявів порушення законності співробітниками міліції в досліджуваний період було недотримання законодавства під час затримання громадян та ведення слідства. Міністерством внутрішніх справ УРСР протягом 1948 р. було вжито низку заходів щодо покращення ситуації. Це робилося на підставі аналізу руху слідчих справ, перевірки документації та стану роботи місцевих органів міліції. Внаслідок ужитих заходів кількість необґрунтованих затримань громадян органами міліції України в 1948 р., якщо

порівняти з 1947 р., знизилася з 11,2 % до 2,5 %. Кількість необґрунтованих затримань та звільнення громадян без притягнення до відповідальності, як зауважував тодішній міністр внутрішніх справ республіки Т. Строкач, «знижувалося з кварталу на квартал. Так, у I кварталі 1948 р. було звільнено затриманих громадян без притягнення їх до відповідальності – 6,5 %, у II кварталі – 1,7 %, у III кварталі – 0,9 % та у IV кварталі – 0,8 %. Скоротилася в 1948 році також кількість осіб, звільнених з-під варти в процесі попереднього слідства та виправданих судами. Якщо в 1947 році кількість звільнених з-під варти в процесі попереднього слідства і виправданих судами становила 5,7 %, то за 1948 рік кількість таких випадків становила 4 %, з яких: у I кварталі – 6,4 %, в II кварталі – 4 %, у III кварталі – 2,8 % та у IV кварталі – 2,8 %»¹.

Ці висновки міністра підтверджуються й доповідними записками місцевих керівних органів. Так, у доповідній записці секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Лазуренка про виконання постанови ЦК КП(б)У щодо зміцнення соціалістичної законності і правопорядку від 11 червня 1949 р. зазначалося, що випадки необґрунтованого порушення кримінальних справ, незаконні затримання та арешти громадян, якщо порівняти з 1948 р., скоротилися загалом на 30 %. Але разом із покращенням слідчої роботи на практиці були й факти порушення радянської законності органами міліції. У 1948 р. «не цілком обґрунтовано» було притягнуто 130 осіб, або 4 %, і було необґрунтовано заарештовано 41 особу, або 1 %, а за 5 місяців 1949 р. було притягнуто 44 особи та було незаконно заарештовано 19 осіб, або 1,1 %. Допускалися незаконні затримання громадян без ґрунтовних на це підстав. У 1948 р. незаконно було затримано 42 особи, а за 5 місяців 1949 р. – 5 осіб².

Проте порушення законності з боку співробітників міліції тривали і 21 червня 1949 р. міністр внутрішніх справ УРСР був змушений знову видати спеціальну цілком таємну Директиву «Про випадки порушення соціалістичної законності окремими співробітниками міліції та вжиті заходи до них», адресовану начальникам обласних

¹ Про хід виконання постанови ЦК КП(б)У щодо заходів з укріплення законності : доповідна записка міністра внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкача від 21 січня 1949 р. // Історія міліції України в документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 1997. Т. 3: 1946–1990. С. 283.

² Про виконання постанови ЦК КП(б)У щодо зміцнення соціалістичної законності і правопорядку : доповідна записка секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. К. Лазуренка від 11 червня 1949 р. // Історія міліції України в документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 1997. Т. 3: 1946–1990. С. 315–316.

управлінь МВС, начальникам управлінь міліції УМВС областей, заступникам начальників управлінь міліції УМВС областей з політчастини, начальникам міських та районних відділів, відділень МВС і міліції та їхнім заступникам з політчастини, секретарям парторганізацій УМВС областей і міськрайонів. Слід звернути увагу на доволі широке коло адресатів цієї Директиви. Зазвичай воно було значно вужчим, обмежене начальниками обласних та міських управлінь МВС, тому збільшення кількості адресатів означало очікуване розширення впливу цього документа. У Директиві, зокрема, йшлося про те, що останнім часом почастишали випадки порушення законності окремими працівниками МВС та міліції, особливо дільничними уповноваженими. Так, 14 червня 1949 р. дільничний уповноважений Тлумацького РВ МВС Станіславської області Т. Черній за підозрою у крадіжці зерна затримав громадянина Горбатова. Не домігшись визнання у вчиненні крадіжки, дільничний вивів Горбатова у двір і розстріляв (!) його.

У Директиві зазначалося, що особливо незадовільно була організована виховна робота та службова підготовка дільничних уповноважених міліції. Були відомі випадки, коли новоприйняті дільничні уповноважені без належної підготовки та навчання приступали до роботи. Не знаючи своїх прав та обов'язків і не отримуючи належного керівництва з боку начальників МВ–РВ МВС, деякі дільничні уповноважені допускали грубі порушення законності, перебуваючи постійно на своїх дільницях, часто на значній відстані від райвідділу.

Як було встановлено, більшість випадків порушення радянських законів вчинялося працівниками міліції у стані сп'яніння. Проте деякі начальники УМВС та УМ областей, начальники міськрайорганів МВС, начальники політчастин та секретарі парторганізацій не вважали своїм службовим обов'язком вести боротьбу з такими порушеннями дисципліни, а у багатьох випадках цілком примирилися з тим, що працівники міліції у службовий час вживали спиртні напої. Керівний склад деяких органів МВС вважав «дрібними»: несвоєчасну явку на роботу, порушення у формі одягу, нечітке виконання наказів та оперативних завдань. Деякі начальники органів самі не були прикладом і не наполягали на належній військовій виправці та охайності у працівників міліції. Міністр вимагав: «1. Управлінню міліції та Особливої інспекції МВС УРСР терміново закінчити слідство про вбивство дільничним уповноваженим Тлумацького РВ МВС Чернієм громадянина Горбатова для передання Чернія суду Військового трибуналу військ МВС. 2. Начальникам обласних управлінь МВС та міліції, начальникам політчастин, начальникам міськрайорганів та їхнім заступникам з міліції, спільно з секретарями парторганізацій, вжити всіх необхідних заходів щодо усунення зазначених недоліків щодо керівництва роботою з дільничними уповноваженими міліції.

3. Начальникам міськрайвідділів та відділень до 10 липня 1949 року особисто провести з усіма дільничними уповноваженими 3-денні навчальні збори. Управлінню міліції МВС УРСР до 27 червня 1949 року розробити та направити міськрайвідділам МВС навчальні плани 3-денних зборів дільничних уповноважених. 4. Кожен випадок порушення законності працівниками органів МВС та міліції, притуплення пильності, хабарництва розглядати як надзвичайну подію, всебічно розслідувати та винних суворо карати. 5. З усім оперативним складом органів МВС та міліції ще раз вивчити наказ МВС УРСР № 0054 від 25 лютого 1948 року «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної законності та радянського правопорядку». 6. Вжити заходів щодо зміцнення політико-морального стану працівників МВС та міліції, рішуче покінути з ліберальним ставленням до порушників дисципліни, особливо до працівників, які з'являються в нетверезому стані на службі та в громадських місцях. Підвищити вимогливість до працівників МВС та міліції щодо дотримання військового вигляду, військової виправки та чіткості у виконанні службових обов'язків. 7. На оперативних нарадах у міськрайвідділах та відділеннях МВС і міліції регулярно обговорювати злободенні питання оперативної діяльності, навчання та стану дисципліни. 8. Притягувати до суворої дисциплінарної відповідальності осіб, викритих у пияцтві, негідній поведінці в громадських місцях та в побуті. Кожен такий проступок обговорювати на зборах особового складу та на зборах партійних і комсомольських організацій. Невиправних пияків віддавати суду честі та порушувати клопотання про звільнення їх з органів МВС»¹.

У доповіді начальника політвідділу управління міліції МДБ УРСР М. Максимова завідувачому адміністративним відділом ЦК КП(б)У Г. Дроздову 12 лютого 1950 р. «Про політико-моральний стан і партійно-політичну роботу у органах міліції МДБ Української РСР за 1949 рік» зазначалося, що питома вага загальної кількості злочинів серед працівників органів міліції у 1949 р. проти 1948 р. знизилася з 14 % до 12,6 % до загальної чисельності особового складу. Якщо порівняти з I кварталом 1949 р., у IV кварталі кількість порушень дисципліни зменшилася з 1 311 випадків до 1 230, або з 3,2 % до 2,9 % до загального складу. Зверталася увага на те, що в деяких областях кількість правопорушень, вчинених працівниками органів міліції протягом 1949 р. проти 1948 р., зростає: у Закарпатській – з 3,7 % до 4,1 %; Тернопільській – з 3,1 % до 3,3 %; Ворошиловградській – з 1,6 % до 3,3 %; Київській – з 2,9 % до 3,6 %; Миколаївській – з 2 % до 2,4 %; Чернігівській – з 3,3 % до 3,7 %. Протягом 1949 р. не було досягнуто «зміцнення політико-морального стану та дисципліни особового

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 152. Арк. 42–47.

складу» у Львівській, Рівненській, Чернівецькій та Кам'янець-Подільській областях¹. Найбільш поширеними порушеннями в органах міліції залишалися: пияцтво – 1 801 випадок, зловживання службовим становищем – 211, зв'язки зі злочинцями – 59, порушення законності – 223, невиконання наказів – 396, розтрата – 46, побутово-моральне розкладання – 61, дезертирство – 16, розголошення службової таємниці – 19, самовільне залишення поста – 339, незаконне застосування зброї та, як наслідок, поранення чи вбивство громадян – 68, халатне ставлення до виконання службових обов'язків – 1 514, втрата особистої зброї – 78. У зв'язку із цим протягом 1949 р. було накладено 5 001 службове стягнення, передано до суду честі 118 осіб начскладу, звільнено з органів міліції 574 особи, передано до суду військового трибуналу 202 особи. Аналіз показав, що водночас із певним зниженням кількості правопорушень протягом 1949 р. в середовищі працівників міліції спостерігалася збільшення особливо небезпечних злочинів: зловживання службовим становищем, розголошення державної таємниці, незаконне застосування зброї і, як результат, поранення чи вбивство громадян, а також втрата особистої зброї. Ці та інші серйозні злочини здійснювалися переважно дільничними уповноваженими західних областей України, прийнятими до органів зпоміж місцевих жителів².

Аналіз документів і матеріалів, де висвітлювалися обставини вчинення злочинів і правопорушень працівниками міліції, дозволяє стверджувати, що наприкінці 1940-х рр. не менше 10 % особового складу міліціонерів України брали участь у різних протиправних діях, а в окремих підрозділах незаконні дії вчинялися кожним п'ятим працівником. Це пов'язувалося з украй низьким рівнем фахової підготовки, який спричинили проблеми в комплектації кадрів правоохоронних органів, адже абсолютна більшість працівників не мала досвіду роботи і відповідних знань законодавства. У зв'язку із цим поширеними залишалися незаконні арешти й побиття підозрюваних. Хуліганські дії та вбивства в основному вчинялися міліціонерами напідпитку. Попри це були випадки регулярного незаконного застосування зброї окремими працівниками правоохоронних органів, приховувати які певний час вдавалося внаслідок панування кругової поруки в органах міліції. Контроль з боку органів прокуратури за діями міліціонерів нерідко здійснювався формально, а масштабні перевірки мали місце у зв'язку з розслідуванням резонансних злочинів, учинених міліціонерами. Зазвичай такими злочинами

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 384. Арк. 11–13.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1729. Арк. 14–16.

ставали безпідставні вбивства, вчинені у присутності великої кількості людей [9, с. 274–275].

У 1950 р. було зафіксовано кілька злочинів, учинених міліціонерами, які викликали суттєвий резонанс у суспільстві. Так, у ніч з 2 на 3 травня 1950 р. п'яний лейтенант 14-го відділу міліції м. Києва П. Клесов пострілом з пістолета вбив курсанта артилерійського училища Л. Лебедева¹. Дільничним уповноваженим І. Гнидою 12 серпня 1950 р. були затримані колгоспники Зароба і Гетьман із с. Вороб'ївка Підволочиського району, які поверталися додому після здачі хліба. П'яний І. Гнида після допиту убив обох колгоспників². Також п'яний дільничний уповноважений Стрийського міськвідділу міліції Г. Биков 19 листопада 1950 р. на святкуванні весілля почав безсистемну стрілянину і застрелив громадянина Пилипіва³.

Порушеннями законності в діяльності міліції займався і вищий компартійний орган України – ЦК КП(б)У, який 18 серпня 1951 р. ухвалив постанову «Про факти грубого порушення соцзаконності окремими працівниками Болехівського районного і Коломийського міського відділу МДБ Станіславської області». У ній, зокрема, зазначалося, що в результаті перевірки листа, що надійшов до ЦК ВКП(б) від громадянина Ярчева, у Болехівському та Коломийському районах Станіславської області були встановлені випадки найгрубішого порушення соцзаконності. ЦК КП(б)У постановив: «1. Вказати начальнику обласного Управління МДБ Шевченку В. Г. на допущення найгрубіших порушень соцзаконності працівниками органів МДБ та міліції та невжиття своєчасних та належних заходів до їхнього припинення. Попередити Шевченка, що якщо він не виправить становища і не наведе порядку в підпорядкованих йому органах, до нього будуть вжиті суворіші заходи впливу. 2. Зазначити, що заступник начальника обласного управління МДБ Нечасев А. А. за безпринципне ставлення до фактів порушення законності в Болехівському районі та невжиття необхідних заходів щодо покращення роботи райвідділу МДБ заслуговує на зняття з роботи, однак, враховуючи його визнання помилок, яких він припустився, та обіцянку надалі їх не припускати, обмежитися оголошенням йому догани. 3. За допущені факти необґрунтованих арештів, застосування недозволених методів слідства Кулакова К. В. з роботи зам. начальника Болехівського райвідділу МДБ зняти, оголосити йому сувору догану та надіслати на низову роботу. 4. За допущені випадки порушення законності з боку працівників міськвідділу та спробу зняти з себе відповідальність за

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 402. Арк. 32.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 402. Арк. 51.

³ Там само. Арк. 80.

ці порушення начальника Коломийського міськвідділу МДБ Лобачу Н. П. оголосити догану. 5. Оперуповноваженого Болахівського райвідділу МДБ Почерняєва І. В. за незаконні арешти громадян, застосування до них заходів фізичного впливу з роботи зняти, перевести його з членів ВКП(б) до кандидатів строком на один рік. 6. Звернути увагу бюро Станіславського обкому КП(б)У та першого секретаря Слоня М. В. на незадовільне керівництво органами МДБ та міліції, терпиме ставлення до фактів грубих порушень законності, невжиття заходів до зміцнення районів перевіреними кадрами. 7. Вказати секретарям Болахівського райкому КП(б)У Дрягіну С. Р., Коломийського міськкому партії Зіміну П. С. на слабке їхнє керівництво парторганізаціями відділів МДБ та міліції, самоусунення від роботи з виховання особового складу. 8. Зобов'язати міністра держбезпеки УРСР Ковальчука: а) вжити необхідних заходів щодо ліквідації порушень соцзаконності та аморальних проявів серед окремих працівників органів МДБ та міліції; б) зміцнити кадрами Станіславське обласне Управління МДБ, Болахівський районний та Коломийський міський відділи МДБ»¹. Слід зауважити, що попри визнання керівництва з боку першого секретаря Станіславського обкому КП(б)У Слоня М. В. органами МДБ та міліції незадовільним, зовсім скоро, менше ніж за місяць (з 14 вересня 1951 р.), він стане заступником міністра внутрішніх справ республіки. Саме таке було «незадовільне керівництво» і його справжня оцінка з боку вищого органу влади республіки.

В огляді МДБ УРСР «Про недоліки в оперативній роботі, навчанні та вихованні особового складу кримінального розшуку органів міліції Української РСР» від 29 грудня 1952 р. вказувалося на низку порушень законності з боку деяких працівників міліції різних областей України. Так, оперативний уповноважений Підгаєцького райвідділу міліції, старшина міліції П. Калінчук 1921 року народження, член КПРС, за цілий рік закінчив лише дві маловажливі кримінальні справи, систематично вживав спиртні напої, ледарював. Користуючись безконтрольністю з боку керівництва, П. Калінчук морально розкладався і 13 вересня 1952 р., йдучи на виконання завдання, на цвинтарі м. Підгайці зустрів 12-річну дівчинку Марію Мадицьку, яку зґвалтував. Судом Військового трибуналу П. Калінчука було засуджено до 20 років позбавлення волі, з поразкою у правах на п'ять років. У 1952 р. серед працівників кримінального розшуку Тернопільської області було виявлено 12 випадків пияцтва, вчинене одне

¹ Про факти грубого порушення соцзаконності окремими працівниками Болахівського району і Коломийського міського відділу МДБ Станіславської області : постанова ЦК КП(б)У від 18.08.1951. *Хроніка*. 2000. Вип. 27–28. С. 425–427.

самогубство, одне незаконне застосування зброї з пораненням громадян та інші порушення радянської законності. Лише у III кварталі 1952 р. працівники кримінального розшуку Вінницької області вчинили два порушення радянської законності, одне зловживання по службі, три пияцтва при виконанні службових обов'язків та низку інших порушень по службі. 21 листопада 1952 р. детектив відділу кримінального розшуку Управління міліції УМДБ Кам'янець-Подільської області молодший лейтенант міліції Шевчук С. М., 1923 року народження, член ВЛКСМ, перебуваючи у службовому відрядженні в с. Чернелівка, Красилівського району, взяв участь у вечірці, організованій на квартирі місцевої мешканки Тодорчук. Напившись, почав бити громадянина Калниболончука, а коли останній, рятуючись, почав тікати, Шевчук зробив по ньому кілька пострілів, внаслідок чого поранив його в голову. Справа Шевчука була передана до суду Військового трибуналу.

5 грудня 1952 р. старший оперативний уповноважений Управління міліції Сумської області капітан держбезпеки Михайлов Є. І., 1913 року народження, член КППС, та помічник оперативного уповноваженого Литвин С. Г., 1926 року народження, член ВЛКСМ, перебуваючи у відрядженні в Білопільському районі, ввечері в чайній напилися та вчинили бійку з громадянами Леуновим, завідувачем райдорвідділу, Супруновим, завідувачем ЦСУ райвиконкому, Зінченком, головним бухгалтером райфінвідділу, Талицьким, старшим бухгалтером райфінвідділу. У результаті бійки Литвин отримав перелом ноги, а у завідувача райдорвідділу Леунова було перебито лобову кістку і обидва вони були опинилися в лікарні. Михайлов був поданий на звільнення з органів міліції, а Литвин був понижений у посаді.

8 квітня 1952 р. провідник службово-розшукового собаки Волочиського райвідділу міліції Кам'янець-Подільської області сержант міліції Дерещук В. І., 1934 року народження, член ВЛКСМ, пострілом із пістолета вбив міжрайонного інструктора Ципленкова. Розслідуванням було встановлено, що дружину Дерещука було заарештовано органами міліції та притягнуто до кримінальної відповідальності за спекуляцію. У зв'язку із цим після розмови з начальником райвідділу міліції Дерещук напився та, прийшовши додому, оголив зброєю й став цілитися в сусідів по квартирі. Коли Ципленков, який проживав разом із ним, намагався роззброїти Дерещука, останній зробленим пострілом убив його. Дерещука Військовим трибуналом засуджено до 10 років позбавлення волі.

3 липня 1952 р. на ґрунті пияцтва та морального розкладання пострілом з пістолета наклав на себе руки провідник службово-розшукового собаки Борщівського райвідділу міліції Тернопільської області молодший лейтенант міліції Кнохінів Х. М., 1923 року народження. Розслідуванням

було встановлено, що Кнохінов на службі характеризувався негативно, порушував службову дисципліну, пиячив, за що неодноразово піддавався дисциплінарним стягненням¹.

Висновки

Отже, упродовж 1948–1952 рр. чимало працівників міліції продовжували порушувати законність. І рівень цих порушень був доволі значним. Найпоширенішими порушеннями були недбале ставлення до виконання службових обов'язків, пияцтво, невиконання наказів, самовільне залишення поста, зловживання службовим становищем. Але були й серйозніші злочини: зв'язки зі злочинцями, незаконне застосування зброї та, як наслідок, поранення чи вбивство громадян. Причинами цього явища були недостатній культурний та освітній рівень міліціонерів, неналежний контроль за їхньою роботою та вихованням з боку начальства, звичка до насильства, яке культивувалося в тоталітарному суспільстві та каталізатором якого була недавня німецько-радянська війна.

Список бібліографічних посилань: 1. Войцеховський М. М. Правові основи організації та діяльності міліції України у повоєнний період (1946–1953 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2001. 176 с. 2. Лагоша М. М. Міліція України в 1945–1953 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2000. 24 с. 3. Лесь І. О. Становлення та розвиток дисциплінарних правовідносин в органах міліції УСРР-УРСР (1919–1991 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2016. 218 с. 4. Пристайко О. В. НКВС-МВС УРСР (1934–1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 272 с. 5. Саблук С. А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922–1960 рр. : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 476 с. 6. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. Кн. 2. 686 с. 7. Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021 рр.): історико-правове дослідження / за заг. ред. В. А. Греченка. Харків : Майдан, 2021. 402 с. 8. Brusakova O. V., Grechenko V. A. Combating crime in Ukraine after the Second World War (1946–1948) // Scientific Foundations of State and Law : monograph / N. Karpova, R. Piestsov, O. Makarova et al. Boston : Primedia eLaunch, 2022. Pp. 147–164. DOI: <https://doi.org/10.46299/ISG.2022.MONO.LEGAL.2.6.1>. 9. Брусакова О. В., Греченко В. А. Правові засади організації та діяльності міліції УРСР у 1949–1950 рр. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 121–130. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.11>. 10. Ярмиш О. Н., Греченко В. А. Злочинність у міліції УСРР у 1947 р. у

¹ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 192. Арк. 151–163.

висвітленні органів державної безпеки УРСР. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 24–35. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.02>.

Надійшла до редколегії 14.08.2023

Прийнята до опублікування 09.09.2023



Grechenko V. A. Crime in the law enforcement agencies in 1948–1952 and its counteraction

The article reveals the state of crime in the police in 1948–1952, identifies its main manifestations and measures to counteract it. Crime in the police in the post-war years remained an acute and permanent problem. The late 1940s and early 1950s were no exception. This was influenced by the very nature of the totalitarian regime, which was based on violence and violation of the rule of law, the difficult socio-economic situation in the country, as the consequences of the post-war devastation were only beginning to be eliminated, and the low level of professional training and education of a certain number of police officers. For many of them, the perceptions of the state of legality were quite specific, formed mainly under the influence of the events of the war, combined with a tendency to be quick to punish those who were considered criminals and a relatively low level of awareness of the law. All of this has led to the existence of the problem of crime in the law enforcement agencies of the republic, and this problem is still relevant today, both from a theoretical and practical point of view. The most common violations in the police at that time were: alcoholism, abuse of office, connections with criminals, violations of the law during the detention of citizens and the conduct of investigations, failure to comply with orders, bribery, embezzlement, domestic and moral decay, desertion, disclosure of official secrets, unauthorised abandonment of duty, illegal use of weapons and, as a result, injury or killing of citizens, negligence in the performance of official duties, and loss of personal weapons. Most cases of lawbreaking were committed by police officers who were intoxicated. During this period, the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR took a number of measures to improve the situation: offenders were dismissed from the police and brought to trial, and the leadership of those local police forces with the highest number of such violations was changed. This was done on the basis of an analysis of the flow of investigative cases, inspection of documentation and the state of work of local police bodies in the field of training their personnel.

Key words: Ukraine, Ministry of Internal Affairs, 1948-1952, police, crime in law enforcement agencies.




Оксана Костянтинівна Малуґіна,

кандидат історичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

підготовче відділення (завідувач),

кафедра соціально-гуманітарних дисциплін (доцент);

 [https://orcid.org/0000-0002-6641-8608,](https://orcid.org/0000-0002-6641-8608)

e-mail: maliutahipo@gmail.com

ДМИТРО ІВАНОВИЧ КАЧЕНОВСЬКИЙ – УЧЕНИЙ-ПРАВознаВЕЦЬ, ПЕДАГОГ-ПРОСВІТНИК (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ТОВАРИСТВА)

У статті досліджено наукову та педагогічну діяльність ученого-правознавця, професора Харківського університету Дмитра Івановича Каченовського (1827–1872), який стояв біля витоків вітчизняної юридичної освіти та справив значний вплив на її розвиток. Аналіз історичних джерел (матеріалів, виданих Харківським юридичним товариством з нагоди 30-ї річниці смерті вченого) свідчить, що характерними рисами вченого-правознавця були гуманістичні орієнтири, широта світогляду, різноманітність напрямів наукових пошуків. Природні здібності, академічна освіта, розвинений інтелект, працездатність визначали його особистість. Знання іноземних мов, закордонні стажування, особисті контакти із зарубіжними колегами, вивчення європейської наукової літератури в оригіналах дозволяє охарактеризувати його як типового представника «внутрішнього Заходу», який бачив своє покликання у поширенні освіти, новітніх наукових досягнень. На його лекціях, яким був притаманний комплексний підхід, виховувалося покоління громадських і судових діячів епохи великих реформ.

Ключові слова: Д. Каченовський, учений-правознавець, педагог-просвітник, Харківський університет, Харківське юридичне товариство.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У XIX ст. у Російській імперії юридична наука перебувала на стадії становлення. У витоків вітчизняної юриспруденції стояв професор Харківського університету Дмитро Іванович Каченовський (1827–1872). Учений-правознавець народився 1827 р., помер 1872 р. від сухот. Прожив коротке (всього 45 років), але творчо насичене життя, його наукова спадщина мала значний вплив на розвиток вітчизняної юридичної освіти. Заповів частину своїх коштів на премію, якою нагороджувалися студенти за найкращі наукові роботи або переклади в галузі міжнародного права. На початку XX ст. Харківське юридичне

товариство (далі – ХЮТ), засноване при університеті в грудні 1900 р., прийняло рішення присвятити одне зі своїх засідань річниці професора. Урочисте засідання відбулося 22 листопада 1903 р. та було присвячене 30-й річниці смерті вченого. За підсумками засідання Товариство опублікувало збірку матеріалів пам'яті Д. Каченовського з текстами доповідей, що пролунали на заході.

Не випадково, що ім'я Д. Каченовського, визнаного фахівця у галузі міжнародного права, згадали на початку ХХ ст. У цей період, коли консервативна ідея державної політики себе безнадійно скомпрометувала та назривала чергова політична криза, на порядку денному знову постали невіршені в імперії соціально-політичні питання – парламентаризм, громадянські права, політичні свободи, формування виборчої системи, самоврядування, національне питання тощо. Нечисленна прогресивна інтелектуальна еліта, орієнтована на західні ліберальні цінності, активізувала інтелектуальні пошуки, спрямовані на вивчення та верифікацію передової вітчизняної та зарубіжної теоретичної думки. Вивчення творчого доробку знавця міжнародного права середини ХІХ ст. знову стало актуальним.

Стан дослідження проблеми

Біографічну інформацію про видатного вченого, який здобув вищу освіту і все своє життя працював у Харківському університеті, можна знайти у спеціалізованих енциклопедичних виданнях [1; 2]. Проте ці матеріали довідкового характеру, вони містять короткі біографічні повідомлення. Аналіз діяльності Д. Каченовського як професора, викладача, лектора надано в дослідженнях істориків С. Головіна, В. Івашенко, Т. Кагановської, С. Посохова, А. Троцько, О. Міщенко та ін. Практично невідомими широкому загалу залишилися спогади про Д. Каченовського, видані ХЮТ у 1903 р. з приводу 30-ї річниці його смерті, що зберігаються в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у відділі рідкісної книги [3].

Мета і завдання дослідження

Спогади пам'яті Д. Каченовського, видані єдиною збіркою ХЮТ, є цінним історичним джерелом, що містить особливу інформацію, яка надзвичайно важлива для наукового дослідження діяльності вченого. Вивчення цього джерела значно розширює наявну документальну базу. *Мета* дослідження – вивчення та аналіз матеріалів збірки, виданих ХЮТ з нагоди проведення урочистого зібрання на честь 30-ї річниці смерті Д. Каченовського. *Завдання* – розширення наявної джерельної бази, доповнення відомої бібліографічної інформації, подальше дослідження наукової спадщини, еволюції поглядів вченого. Вивчення спогадів допомагає більш детально реконструювати

ключові епізоди життя Д. Каченовського, сформувати уявлення про його особистість, різноманітність напрямів наукових пошуків, погляди на актуальні суспільні питання, ставлення до викладацької роботи, стосунки з колегами, вплив на студентську молодь.

Наукова новизна дослідження

Останнім часом швидко набирає сили тенденція відродження маловідомих імен українських учених [4]. Життя Д. Каченовського, його новаторська викладацька позиція, досвід, багатогранна наукова спадщина, що перебуває на стику юридичних та соціально-гуманітарних наук, а саме правознавства, історії, політології, соціології, мистецтвознавства, ще потребує ґрунтовної уваги дослідників.

Аналіз матеріалів збірки дозволяє охарактеризувати особистість вченого, його науково-педагогічну та суспільну діяльність, оцінити вплив Д. Каченовського на формування громадянської та соціальної позиції молодого покоління, що навчалося в Харківському університеті в епоху великих реформ, а також охарактеризувати внесок ученого в розвиток вітчизняної юриспруденції.

Виклад основного матеріалу

Розвиток науки, зокрема юридичної, у XIX ст. відбувався при університетах. На початку XX ст. при юридичному факультеті Харківського університету було створено Юридичне товариство, робота якого стала помітним явищем наукового та суспільно-політичного життя міста [4]. 19 жовтня 1902 р. на зборах Харківського юридичного товариства з ініціативи його голови – професора права М. Гредескула – було ухвалено рішення присвятити одне із засідань пам'яті професора Дмитра Івановича Каченовського.

Процес підготовки та організації заходу затягнувся на рік і урочисте засідання відбулося 22 листопада 1903 р. Під час його відкриття наголошувалося, що Юридичне товариство Харківського університету вшановує традиції та наступність поколінь, з повагою ставиться до вчених, які своєю роботою зробили вагомий внесок у формування університетської освіти.

Захід 22 листопада 1903 р. мав академічний характер і, за словами учасників, пройшов «в атмосфері наснаги», залишивши відбиток «святкового акорду серед буденних вражень» [3, с. XII]. За підсумками проведеного засідання Товариство опублікувало збірник пам'яті Д. Каченовського. Крім текстів промов, у збірнику були опубліковані два фотопортрети: самого Д. Каченовського та його матері, яка була для нього найближчою людиною, з якою вчений прожив все життя та помер на її руках. Ці фото були передані з особистих архівів його колег професорів А. Стоянова та А. Шимкова. У збірнику також було розміщено факсиміле рукопису Д. Каченовського (сторінка з

його приватного листа з-за кордону), отримане від історика П. Рітера. Крім того, друкарня Петрова, яка видала збірник, за бажанням замовника (Ради ХІУТ) здійснила її художнє оформлення, забезпечила високу якість друку з використанням нового шрифту та спеціального паперу.

На урочистому засіданні виступили доповідачі від усіх чотирьох факультетів університету: юридичний факультет, на якому працював Д. Каченовський, представляли професори В. Ястржемський та М. Фатєєв, медичний – професор А. Гіршман, математичний – професор А. Шимков, історичний – професор М. Сумцов. Голова ХІУТ професор М. Гредескул у вступному слові зазначив, що такий збіг глибоко символічний, тому що відображав масштаб особистості Д. Каченовського, його значення для розвитку науки та Харківського університету.

На засідання також було запрошено професора А. Стоянова, який був визнаним корифеєм права, почесним членом Юридичного товариства, а свого часу найближчим учнем та згодом колегою Д. Каченовського. У 1872 р. А. Стоянов на пам'ять про вченого підготував некролог та публічну лекцію «Д. І. Каченовський: біографічний нарис». Попри своє бажання вшанувати близького товариша та поділитися особистими спогадами про нього, у зв'язку з хворобою А. Стоянов не зміг бути присутнім на урочистому засіданні. Учасники зборів висловили жаль із цього приводу.

Ще один запрошений гість – Максим Максимович Ковалевський, уродженець Харківщини, колишній студент Д. Каченовського, вчений європейського масштабу, почесний член ХІУТ, професор Московського університету, з-за кордону, куди він змушений був виїхати з причин політичних переслідувань, передав свої спогади про вчителя, що були підготовлені спеціально до урочистого засідання ХІУТ. Професори А. Гіршман (лікар-офтальмолог) та А. Шимков (математик) – визнані авторитети у своїх галузях, були студентами університету наприкінці 50-х – на початку 60-х XIX ст. та слухали лекції Д. Каченовського в період його найбільшої популярності. Професор історії М. Сумцов у своєму виступі торкнувся теми художніх інтересів Д. Каченовського. Молоді професори В. Ястржемський та М. Фатєєв, які особисто не знали Д. Каченовського, на урочистому засіданні ХІУТ представляли факультет і кафедру, на яких він працював. У своїх доповідях вони звернулись до аналізу наукової спадщини Д. Каченовського, надали оцінку внеску вченого в історію науки та освіти.

Д. Каченовський був інтелігентом у першому поколінні. Він народився у сім'ї дрібного службовця, рано втратив батька і залишився тільки під опікою матері [3, с. 83]. Мати намагалась надати йому домашню освіту, а згодом помістила його на навчання до канцелярського училища в Орлі (на казенний рахунок). У десятирічному віці його

було переведено на казенний рахунок до Харківської губернської гімназії, яку в 1843 р. він закінчив із золотою медаллю. Професор А. Шимков у своєму виступі зазначав, що завдяки сприянню матері та своїм природним здібностям і талантам юнак розвивав ерудицію, опановував мови класичні (латина, грецька) і новоєвропейські (англійська, французька, німецька) та згодом реалізувався як науковець та університетський викладач. Уже за життя він став легендою. Так, професор медицини Л. Гіршман, говорячи про вплив Д. Каченовського на сучасників, наголошував, що гімназисти та випускники Першої Харківської гімназії, у якій навчався Д. Каченовський, згадували про цей факт із гордістю [3, с. 87].

Д. Каченовський у 19 років (1846) закінчив юридичний факультет Харківського університету та був залишений ад'юнктом, у 22 роки (1849) захистив магістерську дисертацію, після чого того року приступив до читання лекцій. Етап становлення Д. Каченовського як вченого припав на період правління Миколи I. У цей час, в умовах «мізерної інтелектуальної обстановки», як визначали сучасники, відбувалась кропітка дослідницька робота, накопичувався інтелектуальний багаж молодого науковця. Незважаючи на те, що магістерська дисертація «Про панування над морями» не була опублікована з політичних причин [1, с. 156], йшла робота над докторською дисертацією, яка була присвячена питанням морського міжнародного права.

Захист докторської дисертації «Про капери та призове судочинство щодо нейтральної торгівлі» відбувся в Московському університеті в 1855 р. Робота отримала схвальну оцінку фахівців, зокрема Т. Грановського. Дослідник П. Голобуцький, автор біографічної статті про Д. Каченовського, зазначив, що основні тези цієї роботи визначили зміст Паризької декларації 1856 р. [1, с. 156]. Невдовзі дисертацію було перекладено англійською і видано в Лондоні під назвою «Призове право».

Розквіт наукової та педагогічної діяльності вченого припав на кінець 50-х – початок 60-х років XIX ст. У 1858 р. Д. Каченовський вирушив у тривалу подорож за кордон. У своїх спогадах М. Ковалевський акцентував увагу на особливостях становлення вченого, умовах, у яких формувався його світогляд. У той час, коли в Харкові ще не було залізничного сполучення (перший потяг прийшов до Харкова у 1869 р.), Д. Каченовський самотужки об'їздив практично всю Європу, побував у Німеччині, Франції, Швейцарії, Англії, Італії, Іспанії, активно цікавився громадським, літературним, університетським життям цих країн, налагоджував особисті контакти із закордонними колегами та громадськими діячами, свої наукові праці публікував як у вітчизняних, так і в закордонних виданнях. М. Ковалевський ставив Д. Каченовського в один ряд із видатними інтелектуалами свого

часу. З такими знаковими особистостями епохи, як Тимофій Миколайович Грановський, Олександр Іванович Герцен, Д. Каченовський був знайомий особисто.

З 1859 р. професор почав читати дисципліну «Державне право європейських держав». Апробація курсу стала можливою завдяки приходу до влади імператора Олександра II. Напередодні Великих реформ 1860-х рр., коли доля назрілих перетворень ще не була визначена напевно, необхідність і своєчасність такого курсу багатьма ставилися під сумнів. У той час, щоб навіть теоретичні питання такого змісту поставити на порядок денний, була потрібна особиста мужність. Крім того, гостро постала потреба розроблення наукової та методологічної бази нового курсу: повна відсутність перекладної та вітчизняної літератури була зумовлена специфікою російської імперської політичної системи. Д. Каченовський практично став одним із першопрохідників у цьому напрямі, самостійно роблячи переклади поодиноких монографій з іноземних мов. «Отже, вже сама наукова діяльність Каченовського тоді була громадянським подвигом», – наголошував В. Ястржембський у своїй доповіді «Д. І. Каченовський як учений та викладач» [3, с. 6].

З кінця 1850-х рр. професор готував до публікації «Курс міжнародного права», паралельно займаючись його перекладом англійською. У рамках цього масштабного проекту вийшли дві об'єми (понад 100 сторінок) роботи: «Погляд на історію політичних наук у Європі» (1859) та «Про сучасний стан політичних наук на заході Європи та Росії» (1862). Д. Каченовський не поділяв популярні на той час ідеї німецького ідеалізму. За оцінками сучасників, він скоріше став провісником позитивізму, віддаючи належне фактам, а не умоглядним висновкам [3, с. 47].

У 1862 р. Д. Каченовський виступив у Лондонському юридичному товаристві з ідеєю інтеграції юристів різних країн для спільного розроблення та кодифікації міжнародного права. Позначений Д. Каченовським вектор наукового спрямування здавався багатьом передчасним. Натомість науковець став один із перших, хто висловив думку про необхідність спільної роботи вчених різних країн для розвитку міжнародного права – пропозиція, що знайшла втілення в життя через рік після його смерті зі створенням Інституту міжнародного права в 1873 р.

Сучасники, згадуючи Д. Каченовського, неодноразово наголошували на різнобічності його наукових інтересів. М. Ковалевський у своїх спогадах наголошував на багатогранності натури професора. Юрист, історик культури, естет, мораліст, дослідник соціальних наук (які на той час ще не мали чіткого визначення, а згодом стали окремими галузями соціально-гуманітарних знань під назвами політологія та

соціологія) – і це далеко не повний діапазон наукових інтересів ученого [3, с. 21–42].

Західник, гуманіст, прихильник університетської освіти, він вірив в універсальність культури, необхідність подолання відсталості Росії. Її архаїчний уклад, відсутність правової культури і все те, що слов'янофіли звеличували як «самобутність», сприймав як пережитки, що заважають рухатися шляхом прогресу. Після закордонної подорожі, повернувшись у свій університет, Д. Каченовський знайомив слухачів із досягненнями європейської наукової думки та культури. Підтримував ідею визволення селян, судову реформу, організацію місцевого самоврядування. На лекціях із державного права європейських держав обговорював питання місцевого самоврядування, мирових судів та суду присяжних [3, с. 78].

М. Ковалевський дав наукову та методологічну оцінку лекційних курсів Д. Каченовського. Змістовна наповненість, чітка структура, багатство фактичного матеріалу, великі історичні вставки, виявлення причинно-наслідкових зв'язків – все це невід'ємні складові лекційних курсів Каченовського-педагога. Його аудиторія була сповнена слухачів. Лекції з міжнародного права, які читалися на 4-му курсі, крім юристів, за власним бажанням відвідували філологи, математики, медики. При цьому ораторська манера Д. Каченовського не була пихатою та нав'язливою. Говорив він не голосно, один зі слухачів так описував його поведження: «просто й виразне мовлення, чуже химерності та грубих ефектів, у край стримана жестикуляція, симпатичний, хоча й слабкий голос, який, проте, чітко чувся в невеликих університетських аудиторіях» [3, с. 78].

М. Ковалевський як досвідчений викладач звертав увагу на деяку описовість курсу міжнародного права, хоча сам не вважав це вадою. На його думку, західноєвропейська юриспруденція занадто формалізована й у такому вигляді недоступна вітчизняним слухачам. Право та закони ніколи не були пріоритетом політичної системи Російської імперії. Держава із самодержавним правлінням не мала громадян (осіб, які мають права та дієві механізми їхнього захисту), а лише підлеглих, які повинні без будь-якого сумніву виконувати накази влади.

Відсутність загальної правової культури спонукала професора спрямовувати зусилля на її поступове виховання. Тому Д. Каченовський на своїх лекціях у доступній формі виступав популяризатором західноєвропейської науки. Зі свого боку М. Ковалевський визнавав наповненість лекцій Д. Каченовського як одну з головних переваг, говорячи, що курс міжнародного права був «найбільш загальноосвітнім предметом на факультеті» [3, с. 32].

Усі доповідачі (М. Ковалевський, А. Шимков, Л. Гіршман, В. Ястржембський) у своїх промовах одноставно високо оцінювали

загальноосвітній характер лекційних курсів Д. Каченовського, широту його світогляду і чуйність як рису характеру. Усе це робило Д. Каченовського «центром інтелектуального руху в Харкові» [3, с. 79]. Так, А. Шимков порівнював значущість Д. Каченовського для Харкова наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. із впливом Т. Грановського в Москві в 40-х – на початку 50-х рр. XIX ст. [3, с. 79].

Тоді, коли тема скасування кріпосного права обговорювалася лише на найвищому рівні в Таємному комітеті, Д. Каченовський у своїх лекціях приділяв пильну увагу темі работоргівлі та боротьбі європейських держав із цим ганебним явищем. Не кажучи жодного слова про необхідність ліквідації кріпосного права, він впливав на формування світогляду студентської молоді, готуючи інтелектуальне середовище для вирішення аграрного питання. Внаслідок чого навіть набув репутації червоного та соціаліста. А. Шимков зазначав, що слухачі Д. Каченовського, постійні відвідувачі його «субот» брали участь у комітетах з поліпшення побуту селян, які почали діяти в 1858 р. [3, с. 78].

На інтересі вченого до національного питання наголошували і А. Шимков, і М. Ковалевський. На лекціях з міжнародного права професор порушував питання права нації на вибір і реалізацію свого власного шляху розвитку і як приклад наводив Німеччину та Італію. У період існування потужних імперій Д. Каченовський позиціонував себе прихильником національного принципу розбудови держави. Він вважав, що національний принцип ще зіграє свою роль у зміні політичної карти Європи та стане умовою формування національних держав. Розпад або, як говорив Д. Каченовський, «розкладання» Австрійської імперії стане можливе внаслідок перетворення народів, які проживають під владою Габсбургів – угорців, німців, слов'ян тощо – на суб'єктів історичного процесу [3, с. 37]. Суспільна думка XIX ст., обґрунтувавши «національну ідею», усвідомлювала зростання напруження між імперією та націями, що входили до її складу. Д. Каченовський вирішував це питання на користь націй, які мають відповісти на виклик історії та звільнитись від імперських обійм. Так само М. Ковалевський звертав увагу на «дуальну» (подвійну та суперечливу) природу націоналізму, який може служити, з одного боку, для самоідентифікації народу, а з другого – дезінтегруючим фактором: «Доцентровий за своєю природою принцип національного суверенітету одночасно є і відцентровим» [3, с. 37].

Фахівець у галузі історії філософії права А. Фадеєв, аналізуючи наукову спадщину Д. Каченовського, звертав увагу на інтерес ученого до політичної філософії та розкривав його внесок не лише в розвиток вітчизняної юриспруденції, а також як дослідника в галузі політології та соціології [3, с. 43]. Призначення науки Д. Каченовський бачив не

лише в абстрактному теоретизуванні, а й у практичній площині, зокрема в пошуку відповіді на «запити державного життя», що потребувало модернізації [3, с. 52]. Великий інтерес і надії Д. Каченовський покладав на розвиток соціологічного напрямку, якій тільки зароджувалася і уводив до сфери наукового дослідження такий інститут, як «суспільство» [3, с. 53].

В основі переконань ученого лежали гуманістичні ідеї: свобода, справедливість, орієнтованість на людину [3, с. 9]. Д. Каченовський захоплювався французькими мислителями, серед яких виокремлював Шарля Монтеск'є, Джорджа Льюїса, Роберта Моля, Іполита Пассі, проте критикував політичний устрій Франції з його централізацією та бюрократизмом. Він високо оцінював політичну систему Англії, що з XVIII ст. змогла пристосуватися до умов нової політичної реальності та базувалася на гармонійному поєднанні національних інтересів держави з місцевим самоврядуванням та індивідуальною свободою.

Усі доповідачі неодноразово наголошували, що Д. Каченовський протягом усього життя особливо цікавився мистецтвом. За спогадами сучасників, він любив поезію, музику, живопис, вивчав спеціальну літературу з мистецтвознавства, п'ять разів побував в Італії. Із задоволенням декламував вірші, грав на фортепіано, зібрав колекцію гравюр і малюнків, регулярно відвідував художні виставки та музеї, був засновником музею мистецтв при Харківському університеті [3, с. 69].

Професор історії М. Сумцов присвятив свою доповідь естетичним уподобанням вченого та акцентував увагу на інтересі Д. Каченовського до етнічної української культури. За спостереженнями М. Сумцова, Д. Каченовський цінував обізнаність професора А. Метлинського, який був відомим збирачем українського фольклору. Захоплення українською народною творчістю дозволяло Д. Каченовському гідно оцінити глибину знань свого колеги у цій галузі [3, с. 59].

У 50–60-х рр. XIX ст. Д. Каченовський відіграв визначну роль у житті університету [3, с. 75]. Але наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. спостерігався деякий спад його популярності [3, с. 73]. На жаль, не всі наукові надбання Д. Каченовського були оцінені сучасниками. Його погляди розходилися з ідеями радикально-демократичного спрямування, які мали чимало прихильників серед молоді. Професор мав славу англomана, прихильника аристократичної англійської конституції. Крім того, репутація неблаганного екзаменатора сприяла наростанню студентських побоювань [3, с. 41]. Прямолинійність і непохитність у поведінці багатьма колегами сприймалися як зарозумілість. Активізувалися недоброзичливці, звучала критика його поглядів у наукових колах [3, с. 88]. Проте, як зазначав професор Л. Гіршман, коли минає час та вщухають емоції, дрібні причіпки

відходять на другий план, стає очевидним, що «суспільство та університет незрівнянно більше втрачають від слабкості екзаменаторів, ніж від їхньої суворості, а самим екзаменаторам невблаганність обходиться недешево, у рази набагато дорожче, ніж поблажливість» [3, с. 87].

Ніколи Д. Каченовський не був ретроградом і мав пошану студентів за свої знання та особисті якості. Талановита молодь завжди могла розраховувати на його живу участь і підтримку. Так, частину своїх коштів смертельно хворий вчений заповів на «премію та стипендію або допомогу студентам, які проявили особливі знання в галузі міжнародного права» [1, с. 156].

Професор математики А. Шимков закликав пам'ятати принцип історизму та робити поправки на інтенсивність розвитку, динаміку змін, враховувати, що Д. Каченовський почав служити в університеті, коли діяв статут 1835 р. (з поправками 1848 р.), продовжив за ліберального статуту 1863 р. Систему вищої освіти початку ХХ ст. визначав університетський статут 1881 р., якого Д. Каченовський вже не застав. У той час, коли розвиток освіти визначався уваровською тріадою «православ'я, самодержавство, народність», Д. Каченовський крізь призму історичних аналогій та зарубіжного досвіду давав вихід на найактуальніші питання сучасності.

Коли хвороба стала прогресувати, вчений знаходив утіху та внутрішню опору в музиці, поезії, мистецтвознавстві, вдосконаленні знань з іноземних мов [3, с. 58]. Усе життя він захоплювався живописом та історією мистецтв, а у свої останні роки сконцентрувався на мистецтвознавстві. Результатом його досліджень стала велика монографія (120 с.), присвячена флорентійським художникам, яка, на думку історика М. Сумцова, не втратила своєї актуальності і могла бути добротним посібником для самоосвіти тих, хто бажав навчатися [3, с. 62].

Знавець європейських мов (англійської, французької, німецької), Д. Каченовський під час хвороби повернувся до відновлення в пам'яті латинської, грецької, почав вивчати італійську, іспанську [3, с. 83]. Із захопленням читав в оригіналі роман іспанського письменника Мігеля де Сервантеса «Премудрий гідальго Дон Кіхот з Лама-нчі». Порівнюючи себе з головним героєм Сервантеса, любив повторювати фразу: «Так, за мої гріхи я навчався в Саламанці і помру в ній» [3, с. 90]. У своєму локальному оточенні (колег, студентів) у цей час професор відчував певну відособленість, хвороба вплинула на його фізичний стан, спричинила ізолюваність. Тому вчений спрямував інтелектуальні зусилля в галузі своєї природної обдарованості – іноземні мови, музика, мистецтвознавство. В останні роки життя ці заняття приносили йому найбільше задоволення та дозволяли творчо реалізовуватись. Сучасники та нащадки, звертаючись до осмислення

масштабу особистості Д. Каченовського, визначали широкий діапазон і багатогранність його інтересів, які притаманні талановитим особам.

Висновки

Дмитро Іванович Каченовський посів почесне місце в історії розвитку міжнародного права, як педагог-новатор стояв біля витоків вітчизняної юридичної науки. На підставі вивчення матеріалів збірки «Пам'яті Дмитра Івановича Каченовського: урочисте засідання Юридичного товариства при Імператорському Харківському університеті 22 листопада 1903 р.» можна дійти висновку, що відмінною рисою вченого були гуманістичні ціннісні орієнтири, широта світогляду та наукових інтересів. Вроджені таланти та здібності, академічна освіта, розвинений інтелект, працездатність визначали його особистість. Знання іноземних мов, закордонні стажування, особисті контакти з іноземними колегами, вивчення сучасної європейської наукової літератури дозволяє охарактеризувати його як типового представника «внутрішнього Заходу», який бачив своє покликання в поширенні освіти, новітніх наукових досягнень. На його лекціях, яким був притаманний комплексний підхід, виховувалось покоління громадських і судових діячів епохи великих реформ. Однак наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. стан здоров'я Д. Каченовського погіршився, хвороба прогресувала. На цьому фоні вчений спрямував свою увагу на ті заняття, які надавали йому особисте натхнення та опору: музика, поезія, вдосконалення іноземних мов, читання художньої літератури, робота над монографією з мистецтвознавства.

Світоглядні переконання вченого склалися під впливом західної культури, яку він сприймав як загальнолюдську та всіляко популяризував. Водночас спогади сучасників засвідчують особливий інтерес Д. Каченовський до національного питання, його увагу до української етнічної культури.

Список біографічних посилань: **1.** Голобуцький П. В. Каченовський Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 156–157. **2.** Головченко В. І. Каченовський Дмитро Іванович // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / редкол.: А. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. С. 180–182. **3.** Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : торжеств. заседание Юрид. О-ва при Императ. Харьк. ун-те, 22 нояб. 1903 г. : характеристики и воспоминания В. А. Ястржембского, М. М. Ковалевского, А. Н. Фатеева, Н. Ф. Сумцова, Л. А. Гиршмана, А. П. Шимкова. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1905. XIV, 93 с. **4.** Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців :

у 2 т. / наук. ред. С. І. Посохов ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна.
Харків : Сага, 2010. Т. 2. 550 с.

Надійшла до редколегії 09.10.2023

Прийнята до опублікування 22.10.2023



Maliutina O. K. Dmytro Ivanovych Kachenovskyi – a legal scholar, educator and teacher (based on the materials of Kharkiv Law Society)

The article examines the scientific and pedagogical activities of the legal scholar, professor of Kharkiv University Dmytro Ivanovych Kachenovskyi (1827–1872). The researcher pioneered the national legal education and had a significant impact on its development. The study of the creative work of the mid-nineteenth century international law expert became relevant in the early twentieth century. In 1903, Kharkiv Law Society held a solemn meeting on the occasion of the 30th anniversary of Dmytro Kachenovskyi's death. Following the meeting, a collection of materials in memory of Dmytro Kachenovskyi was published. These materials are a valuable historical source that contain special information and contribute to a deeper study of the scientist's scientific heritage. The study of the source expands the existing documentary base. The purpose of the study is to study and analyse the materials of the collection published by the Kharkiv Law Society in honour of Professor Kachenovskyi.

The analysis of memoirs helps to reconstruct the key episodes of a scientist's life in more detail, to form an idea of his personality, to explore the directions of his scientific research, views on topical social issues, attitude to teaching, relationships with colleagues, and influence on students.

It has been proved that the distinctive features of the scientist were humanistic guidelines, breadth of outlook, and diversity of scientific interests. His natural abilities, academic education, developed intellect, and ability to work determined his personality. His knowledge of foreign languages, foreign internships, personal contacts with foreign colleagues, and the study of European scientific literature in the original allows us to characterise him as a typical representative of the "inner West" who saw his mission in spreading education and the latest scientific achievements. His lectures, which were characterised by a comprehensive approach to teaching, brought up a generation of public and judicial figures of the era of great reforms.

Key words: D. Kachenovskyi, legal scholar, educator, Kharkiv University, Kharkiv Law Society.




УДК 340.15(38)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.03>

Дмитро Вікторович Слинько,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;*

 <https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>,
e-mail: dimasdv1974@gmail.com;

Лідія Іванівна Каленіченко,

*доктор юридичних наук, професор,
Головне управління Національної поліції в Харківській області,
відділ цілодобової технічної та інформаційної підтримки
Управління інформаційно-аналітичної підтримки;*

 <https://orcid.org/0000-0003-4068-4729>,
e-mail: kalenichenkolida@gmail.com

**ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ
У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ**

Наукове дослідження присвячене розгляду розвитку правових норм у Греції в античний період. Досліджено виникнення й розвиток процесуальних норм у Стародавній Греції та відправлення правосуддя в Афінах, проаналізовано його форми, розглянуто процесуальні аспекти діяльності представницьких установ тогочасної Греції. Розглянуто юрисдикційну (цивільно-правові чи кримінально-правові) та неюрисдикційну (процесуальні аспекти діяльності представницьких установ) форми юридичного процесу Греції античного періоду. Зроблено висновок, що в Греції епохи античності процесуальні норми відображали закріплену переважно нормами звичаєвого права процедуру, яка передбачала застосування матеріальних правових норм. У більшості еллінських держав античного часу вона мала певні загальні характерні риси.

Ключові слова: Стародавня Греція, античність, юридичний процес, процесуальні норми, правосуддя, звичаєве право, процедура, юрисдикція.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Під час дослідження систем стародавнього рабовласницького права необхідно особливу увагу приділити нормам процесуального права Стародавньої Греції. Це пов'язано з тим, що право Греції періоду античності відіграє в історії людства значну роль, оскільки стало основою для розвитку матеріального та процесуального права багатьох держав та народів, зокрема й України. В античний період розвиток права у Греції відбувався в межах окремих полісів. Розвиток

демократичних інститутів в окремих містах-державках при цьому знаходив своє відображення також і у процесуальних нормах.

Стан дослідження проблеми

Звертаючи увагу на стан наукової розробки зазначеної проблематики, слід зауважити, що окремі питання розвитку правових норм у Греції в античний період були об'єктом дослідження у працях вітчизняних правників та істориків. Так, слід виокремити таких дослідників, як Е. Аннерс, І. Бойко, Г. Бузолт, О. Гавриленко, А. Еллот, М. Курило, В. Латишев, П. Музиченко, С. Сворака, Б. Стецюк, М. Страхов, М. Усенко. Водночас, попри поступове збагачення наукових уявлень щодо історичних аспектів виникнення й розвитку процесуальних норм, в українській правничій науці натепер не вистачає комплексних досліджень в історико-правовій сфері із цієї проблематики, які б охоплювали весь спектр моментів, пов'язаних із виникненням та розвитком норм процесуального права у Греції античного періоду.

Мета і завдання дослідження

Мета цієї роботи полягає в подальшій історико-правовій розробці процесуальних норм у Греції в античну епоху та форм їх утілення. Визначена мета зумовила постановку та вирішення таких *завдань*: охарактеризувати виникнення й розвиток процесуальних норм у Стародавній Греції; дослідити відправлення правосуддя в Афінах та проаналізувати його форми; розглянути процесуальні аспекти діяльності представницьких установ тогочасної Греції.

Наукова новизна дослідження

На основі аналізу наукової літератури набуло подальшого розвитку розуміння юрисдикційної (цивільно-правові чи кримінально-правові) та неюрисдикційної (процесуальні аспекти діяльності представницьких установ) форми юридичного процесу Греції античного періоду.

Виклад основного матеріалу

У Стародавній Греції формування практики винесення на судовий розгляд спірних питань відбулося доволі рано, можливо, вже наприкінці періоду темних віків чи на самому початку архаїчного періоду, тобто задовго до появи писаного права та писаних законів. Як відомо, у період ранньої архаїки судочинство спиралося на неписані норми звичаєвого права, а не на закон. Ще Гомер у своїх поемах згадує судочинство. Він зображує декілька способів вирішення конфліктів – від судового розгляду до таких позасудових способів, як переговори та розправа. Це, на нашу думку, відображає стан справ у сфері розвитку процесуального права наприкінці IX – першій половині VIII ст. до н. е. [1, с. 12].

Дослідження юридичних процедур у Стародавній Греції періоду архаїки переважно спираються на розрізнені та доволі лаконічні свідчення стародавніх авторів. Наприклад, у Страбона ми знаходимо згадку про реформування законодавства (і відповідно, питань судочинства), що здійснив Залевк у Локрах Епізефірських. Це ми можемо вважати проявом найдавнішого писаного законодавства в Елладі та її колоніях. У цьому разі відбулося перше втручання законодавця в усталену з часів Гомера процедуру судочинства. Були визначені й письмово зафіксовані в законах міри покарання щодо кожного виду правопорушення [2, р. 36]. Слід зауважити, що у грецьких полісах протягом VII–VI ст. до н. е. відбувається процес кодифікації права. Це мало безпосередній вплив на реформування у сфері судочинства, внаслідок чого воно підпорядковується чітким юридичним процедурам.

Хіосська ретра (VI ст. до н. е.) свідчить про створення Народної Ради, до юрисдикції якої належали справи про зловживання посадових осіб. Громадянин полісу мав право апелювати до Ради щодо рішень, які були винесені царями та домархами в судах першої інстанції. Народна Рада також розглядала чи готувала до розгляду в суді вказані справи. Утворення такого колегіального органа, що включав 50 осіб від кожної філи, ми можемо вважати важливим кроком у демократизації судочинства у Стародавній Греції внаслідок встановлення контролю за діяльністю посадових осіб.

Уявлення про стан розвитку юридичного процесу в архаїчній Греції значною мірою також доповнюють епіграфічні пам'ятки. Наприклад, написи, які були знайдені у критських містах Дреросі та Гортині. Датуються вони VII – першою половиною VI ст. до н. е. Ці написи мають неабияке значення, тому що часто дають історикам певні відомості про порядок судочинства в невеликих провінційних полісах, внутрішнє життя яких не знаходило відображення в літературних джерелах. Один із написів, що був знайдений у Дреросі, містить вказівку на те, що особа, яка обіймала посаду косма, знову не може займати цю посаду протягом 10 років. Якщо ж особа, попри обмеження, виконуватиме повноваження косма і винесе судове рішення, то вона буде зобов'язана сплатити присуджену суму в подвійному розмірі та, крім того, втратить право на все життя обіймати зазначену посаду. Як вважають історики права, це свідчить про наявність у Стародавній Греції обов'язковості змінюваності суддів, що є важливим процесуальним принципом.

У результаті становлення полісної системи відбувається активізація правотворчої діяльності. Крім того, діяльність у сфері правотворчості звільняється від впливу релігії та міфології. Замість неписаних звичаїв, які тлумачилися представниками правлячої верхівки, починає застосовуватися закон, що має світський характер та закріплюється в

письмовій формі. Отже, матеріальні й процесуальні норми права в античному світі постають у чистому вигляді та виступають авторитетним й обов'язковим регулятором життя полісу-держави і вже не мають містичної чи релігійної сили.

Праву Стародавньої Греції в епоху античності притаманний певний дуалізм. Так, велике значення має право та наголошується на необхідності додержання законів, по суті була сформульована концепція правової держави. Але водночас, на відміну від римського, давньогрецьке право мало характер недостатньо розробленого і тому не залишило після себе значного правового спадку. Внаслідок відсутності єдиної держави можемо констатувати партикуляризм давньогрецького права. Оскільки кожен поліс-держава характеризувався наявністю власної правової системи, необхідно наголосити на специфіці порядку розгляду й вирішення юридичних справ.

Найбільш розвинену правову систему, зокрема й у процедурно-процесуальному плані, мали Стародавні Афіни, де протягом V–VI ст. до н. е. звичаєве право поступово втратило своє значення й основним джерелом права став закон. Єдиним відомим кодексом афінського права виступають Закони архонта Драконта, датовані 621 р. до н. е. Згодом ці Закони були частково скасовані або пом'якшені реформами Солона [3, с. 147–148].

Різноманітність форм процесу є характерною рисою відправлення правосуддя в Афінах. Так, справи про змови, злочинні співтовариства, умисні злочини ворогові міста, війська чи флоту, повалення демократії розглядалися на народних зборах. А справи про найважливіші державні та посадові злочини розглядала гелієя як особливе судове зібрання. Вона ж виконувала функцію апеляційної інстанції. До юрисдикції ареопагу, який був вищим афінським судовим і урядовим контролюючим органом, належали справи про умисні вбивства, підпали й отруєння. Суд ефетів розглядав справи про умисні вбивства, дозволені вбивства, каліцтва тощо [4, с. 154].

Ініціювати судовий розгляд мали право лише повноправні громадяни полісу чоловічої статі. Представляти інтереси жінок та неповнолітніх могли глави сімейств чи опікуни. Покровителі представляли інтереси іноземців, власники – інтереси рабів. Відповідачами були зобов'язані виступати в разі необхідності чоловіки та жінки всіх станів. Судовий процес характеризувався яскраво вираженим змагальним характером, попри його конкретну форму.

Афінське право передбачало дві форми процесу: у державних та приватних справах [5, с. 245–250]. Відмінності між цими формами полягали у такому:

– підставою початку процесу в державних справах виступало порушення інтересів полісу, в разі порушення особистих інтересів розпочинався процес у приватній справі;

– у державній справі процес міг бути порушений будь-яким повноправним громадянином, навіть якщо справа його не стосувалася, у приватній – виключно зацікавленою особою;

– обвинувач у разі виграшу процесу в державній справі не мав ніякого зиску, оскільки штраф обвинувачений сплачував до державної скарбниці, а виграш у процесі у приватній справі передбачав для позивача певну матеріальну вигоду;

– позивач процесу в державній справі мав обов'язково довести його до завершення або сплачував штраф, а процес у приватній справі міг бути завершений за бажанням позивача на будь-якій стадії без шкоди для себе;

– процес у приватній справі не передбачав сплати позивачем судового мита, а позивач процесу у приватній справі був зобов'язаний сплачувати судовий збір [1, с. 15].

Позивач самостійно обирав конкретну процесуальну форму. Це пояснюється тим, що процес не мав чіткого розмежування в державній чи приватній справах. Судовий розгляд, незалежно від форми процесу, розпочинався з виклику відповідача чи обвинуваченого. Цей виклик здійснювався безпосередньо позивачем у присутності свідків. Справа могла розглядатися без присутності відповідача, але це мало для нього несприятливі наслідки. Попередній розгляд здійснювався уповноваженою особою, яка, вивчаючи письмову скаргу, мала встановити її обґрунтованість. Під час попереднього розгляду відбувалася фіксація свідчень, проводилося дослідження речових доказів, письмових документів тощо. Не могли свідчити жінки, неповнолітні та близькі родичі. Із застосуванням тортур та у присутності сторін проводився допит рабів. Матеріали, зібрані під час попереднього розгляду, опечатувалися у спеціальних, призначених для цього посудинах. Під час судового розгляду можна було посилатися виключно на ці матеріали.

Судове засідання відкривалося у визначений день оголошенням скарги обвинувача чи позивача та запереченнями іншої сторони. Сторони, проголошуючи свої промови, мали право залучати на допомогу кваліфікованих спеціалістів (риторів і правознавців). У державних справах процес передбачав проголошення сторонами двох промов, у приватних справах – по одній промові кожною зі сторін. Судді виносили рішення у справі після виступів обох сторін, без попередньої наради. Треба зауважити, що судді мали можливість доволі вільно визначати злочинність чи допустимість діяння. У разі поділу голосів суддів порівну обвинуваченого вважали виправданим. Це передбачало можливість учинення позову щодо помилкового обвинувачення. Визнання особи винною передбачало проведення ще одного таємного голосування, під час якого визначалася конкретна

міра покарання. У разі, якщо закон не встановлював відповідну міру, одна або інша сторона мали змогу запропонувати власне покарання.

Сторона, яка була незадоволена рішенням чи вироком, мала право звернутися до геліє з апеляцією. Гелієя приймала рішення у вигляді вердикту, який був остаточним та не підлягав перегляду чи скасуванню.

Ретельно організована та належним чином продумана процедура давньогрецького судового процесу запобігала помилкам у винесених рішеннях щодо кримінальних справ та цивільних позовів [6, с. 28–29]. Це зумовлювалося тим, що значна частина населення брала активну участь у здійсненні правосуддя, а також тією повагою до права, котра виховувалася у громадян грецьких полісів.

Праці з історії держави й права, характеризуючи античний юридичний процес, зазвичай звертаються до його цивільно-правових чи кримінально-правових форм, зосереджуючись на проявах юрисдикційності. Але, враховуючи загальні закономірності формування й розвитку юридичного процесу у всьому багатстві його форм, необхідно звернути увагу і на античний досвід неюрисдикційних форм юридичного процесу. Наприклад, на діяльність представницьких установ у процесуальній площині.

Зокрема, в Афінах народні збори збиралися виключно у визначені терміни: раз на 9 днів або 4 рази на 36 днів. Вся річна діяльність складалася з 10 циклів. З метою впорядкування роботи народних зборів на кожне зібрання виносилися свої важливі питання. Так, на першому проводилася перевірка правильності обрання відповідних магістратів, обговорювалися військові, продовольчі та надзвичайні заяви, на другому відбувався розгляд клопотання з особистих та суспільних справ тощо. Голови зборів обиралися за жеребкуванням на один день, а порядок денний попередньо готувався й обговорювався радою.

Обговорення порядку денного на народних зборах було доволі демократичним. З приводу обговорюваного питання виступити міг кожен громадянин, проте на ораторській трибуні не дозволялася непристойна поведінка. Незалежно від майнового стану, кожен афінський громадянин мав право внести на обговорення проєкт закону, що міг бути ухвалений на народних зборах. Водночас уважалося злочином унесення на розгляд народних зборів протизаконного чи такого, що суперечив звичаям, законопроекту. Навіть у разі прийняття такої пропозиції особа, яка її вносила, протягом року могла бути притягнена до відповідальності [7, с. 47].

Висновки

У широкому розумінні у Греції епохи античності процесуальні норми відображали закріплену переважно нормами звичаєвого права процедуру, яка передбачала застосування матеріальних правових

норм. У більшості еллінських держав античного часу він мав певні загальні характерні риси. Юрисдикційний процес у ті часи мав вигляд процедури, яка отримала нормативне закріплення й передбачала порядок здійснення органами державної влади чи органами самоврядування покладених на них функцій зі здійснення правосуддя, а неюрисдикційна форма юридичного процесу регулювала процесуальні аспекти діяльності представницьких установ, зокрема народних зборів.

Список бібліографічних посилань: **1.** Слинько Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика : монографія. Харків : НТМТ, 2017. 415 с. **2.** Madsen J. M. A provincial Roman // The Routledge Companion to Strabo / ed. by D. Dueck. Routledge, 2017. 422 p. **3.** Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков : Типогр. А. Дарре, 1890. 320 с. **4.** Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін та ін. ; за ред. Л. М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с. **5.** Латышев В. В. Очерк греческих древностей : у 2 ч. СПб. : Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. Ч. 1. Государственные и военные древности. 356 с. **6.** Бибииков П. Очерк международного права в Греции. М. : Тип. Готье, 1852. 120 с. **7.** Гавриленко О. А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я. *Право і безпека*. 2002. № 1. С. 45–52.

Надійшла до редколегії 21.10.2023

Прийнята до опублікування 10.11.2023



Slynyko D. V., Kalenichenko L. I. The origin and development of procedural rules in Ancient Greece

The research is devoted to the development of legal norms in Greece in the ancient period. It is noted that certain issues of legal norms development in Greece in the ancient period were the subject of research by domestic lawyers and historians, but Ukrainian legal science currently lacks comprehensive historical and legal research on this issue which would cover the entire range of issues related to the origin and development of procedural law in Greece in the ancient period.

It is emphasised that as a result of the formation of the political system, law-making activity is intensified. In addition, law-making activities are freed from the influence of religion and mythology. Instead of unwritten customs, which were interpreted by representatives of the ruling elite, secular law begins to be applied and enshrined in writing.

The article examines the origin and development of procedural rules in Ancient Greece and the administration of justice in Athens, analyses its forms, and considers procedural aspects of the activities of representative institutions of that time in Greece. Given the general patterns of formation and development of the legal process in all its richness, the author draws attention to the ancient experience of non-jurisdictional forms of legal process. The author

examines the jurisdictional (civil or criminal law) and non-jurisdictional (procedural aspects of representative institutions) forms of legal process in Greece of the ancient period.

It has been concluded that in Ancient Greece, the procedural rules reflected the procedure enshrined mainly in the rules of customary law, which provided for the application of substantive legal rules. In most Hellenic States of ancient times, it had certain common features. The jurisdictional process in those days was a procedure that was enshrined in law and provided for the procedure for the exercise by public authorities or self-government bodies of their functions in the administration of justice, while the non-jurisdictional form of legal process regulated the procedural aspects of the activities of representative institutions.

Key words: Ancient Greece, ancient times, legal process, procedural rules, justice, customary law, procedure, jurisdiction.



ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 341.384:347.5:347.9


DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.04>

Оксана Григорівна Бортнік,

кандидат юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра цивільно-правових дисциплін;

 <https://orcid.org/0000-0002-2323-987X>,

e-mail: bortnikoksana1980@gmail.com

ЦИВІЛЬНІ МАТЕРІАЛЬНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕПАРАЦІЙ ДЛЯ УКРАЇНИ

Досліджено основні напрями подальшого впровадження в Україні перехідного правосуддя, метою якого є подолання наслідків військової агресії. Розглянуто різні типи шкоди, завдані жертвам унаслідок порушення прав людини, норм міжнародного гуманітарного права та інших злочинів, яка за практикою справедливого ставлення має відшкодовуватись ефективно і повно, та відповідні правові засоби, що мають бути доступними. Визначено тенденції збалансованого поєднання у практиці перехідного правосуддя репарацій та правових інститутів, які можуть вплинути на їхню ефективність.

Ключові слова: перехідне правосуддя, примирення, способи захисту, цивільна відповідальність, цивільне судочинство, репарації, правові імунітети, амністії.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах збройної агресії проти України актуальним є питання механізмів відшкодування шкоди, яка завдана здоров'ю, життю чи майну громадян України внаслідок таких дій. Повномасштабна військова агресія РФ проти України, яка триває, зумовлює новітні політичні та правові виклики, пов'язані з багатоаспектним відновленням суспільства та вжиттям заходів неповторення трагічних масштабних подій. Країни, які спіткав досвід тоталітарних режимів та військових конфліктів у ХХ – на початку ХХІ ст., долали наслідки збройних конфліктів у межах таких напрямів, що узагальнені як миробудівництво; реформа сектору безпеки; роззброєння, демобілізація і реінтеграція колишніх комбатантів; заходи зміцнення довіри; перехідне

правосуддя. Окреслені підходи лише частково реалізувалися в Україні з 2014 року [1, с. 30], було анонсовано дорожню картку перехідного правосуддя, проте й до повномасштабної агресії була відсутня цілісна концепція, ба більше, єдине бачення шляхів реалізації репараційних та реінтеграційних процесів. Відповідна стратегія стала предметом всебічного дискурсу, але після 24 лютого 2022 року втратила актуальність через розширення масштабів обставин. Отже, підлягають подальшому дослідженню та розробці в межах наукових, правозахисних, правотворчих, державних та суспільних інституцій напрями та способи подолання наслідків збройної агресії. Додаткові фактори, що ускладнюють подолання цих наслідків, пов'язані з внутрішнім конфліктом, зумовленим наслідками переходу України від пострадянського режиму до демократичного, який не завершений на багатьох рівнях соціальної та правової дійсності, існують різні ідеологічні аспекти радикального бачення майбутнього розвитку держави.

Одним з актуальних аспектів подолання наслідків збройної агресії та недопущення повторення, зокрема щодо спотворення правди та історії, враховуючи сучасний стан інституційної бази, є індивідуальні повні репарації, віднайдення джерел коштів, отримання яких стане більш успішними засобами звернення стягнення на майно держави-агресора чи підсанкційних осіб та партнерських програм, які так само будуть більш системними за умови існування намірів та впровадження мінімальних інституційних змін у державній політиці. Відповідні завдання, що постають перед українським суспільством, у межах правової реальності вимагають перетворень на всіх її рівнях, комплексних новітніх підходів до формування культури справедливого ставлення. У межах цього дослідження звернемо увагу на цивільні та цивільні процесуальні аспекти перехідного правосуддя з точки зору формування його концепції та суміжних правових інститутів, застосування яких впливає на ефективність перехідного правосуддя в цілому, враховуючи процедурну справедливість, і які здатні привести до справедливого результату.

Стан дослідження проблеми

Цивільно-правові аспекти досліджувалися, зокрема, у працях В. Жидкова [2], В. Лутковської, Ж. Лук'яненко [3], А. Криштанович [4]. Окрема увага приділяється репараціям для жертв насильницьких злочинів, учинених військовими РФ. Відповідно до Стамбульської конвенції відшкодування такої шкоди здійснюється шляхом компенсації від держави, якщо вона не покривається правопорушником, та з інших джерел, яких, як зауважується, системно не існує [5], що свідчить про відсутність засобів ефективного захисту. Аналізується залучення відповідача, підсудності справ про відшкодування, йдеться про певні процесуальні складності доказування, визначаються перспективи

фондів та судових репарацій [6; 7]. Значна кількість досліджень з окресленого питання зосереджена на порівняльно-правових аспектах та різних видах компенсацій жертвам, які визнають більш доступними, якщо порівняти з повним відшкодуванням, водночас визначальним є комплексний підхід [8, с. 24–26].

Окремо представлений цивілістичний аспект перехідного правосуддя. Зокрема, Р. Мінченко аналізує централізований та децентралізований механізми відшкодування шкоди, заподіяної приватним особам унаслідок збройної агресії російської федерації [9]. Н. Філатова-Білоус дослідила підходи до вирішення проблеми порушень житлових прав, спричинених воєнними діями, здійснила постановку проблеми, зауважила про несправедливість покладення відповідного тягаря на Україну [10]. С. Короед, Г. Луцька та В. Махінчук розглянули виплату компенсації за пошкоджене житло Україною з подальшим покладенням відповідальності на рф [11, с. 48]. Водночас частина результатів цих досліджень та інших, проведених раніше, втратила актуальність через ухвалення спеціального законодавства¹. Окрему групу становлять дослідження, присвячені юрисдикційному імунітету держави-агресора [12; 13]. На цей час результати цих досліджень та багатьох інших не враховують комплексний специфічний контекст перехідного правосуддя, внутрішні адміністративні й юрисдикційні засоби у взаємозв'язку та залишаються переважно поза увагою.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є демонстрація наявних у практиці перехідного правосуддя ефективних засобів справедливого ставлення, збалансованого поєднання приватних та публічних інтересів, ґрунтуючись на вимогах верховенства права, визначення напрямів інституційних змін щодо порядку та особливостей відшкодування шкоди, завданої фізичним особам збройною агресією російської федерації, насамперед у національних судах, у взаємозв'язку правових інститутів, у межах яких реалізуються інші заходи перехідного правосуддя, зокрема: встановлення правди, примирення, притягнення до кримінальної

¹ Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX // База даних (БД) «Законодавство України» // Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20> (дата звернення: 19.10.2023).

відповідальності. Відповідні результати необхідні для подальшої інституціоналізації справедливого ставлення до жертв збройної агресії в Україні. Для досягнення зазначеної мети дослідження належить вирішити такі завдання: визначити форми репарацій та процесуальні засоби їх забезпечення на національному рівні, а також правові засоби реалізації інших елементів перехідного правосуддя, які можуть сприяти чи перешкоджати повноті, швидкості та ефективності репарацій.

Наукова новизна дослідження

Новизна результатів дослідження полягає у спеціальному підході до визначення взаємозв'язку суміжних матеріально-правових та процесуально-правових засобів перехідного правосуддя, які можуть впливати на репарації на національному рівні. Визначено значення елементів перехідного правосуддя через їх судові форми насамперед для забезпечення потерпілим репарацій. Виокремлено та узагальнено потенційну роль амністій та імунітетів як правових стимулів та засобів впливу на ефективність і доступність репарацій жертвам в Україні. Отримали подальшого розвитку положення про забезпечення збалансованого співвідношення приватних та публічних інтересів при впровадженні елементів перехідного правосуддя.

Виклад основного матеріалу

Будемо виходити з того, що перехідне правосуддя, яке підтримується ООН, Радою Європи та ЄС, має чотири елементи: кримінальне судочинство, правда, відшкодування (або репарації), інституційна реформа. Ці елементи, крім запобігання повторенню конфліктів, вчиненню порушень прав людини, мають певні цілі. Звернемо на них увагу, враховуючи роль правосуддя в забезпеченні справедливого ставлення, а також міжнародних зобов'язань України з поваги до демократичних принципів, прав людини та основоположних свобод, утвердження справедливого судочинства як основних правових напрямів розвитку держави. У перехідному правосудді визначальним є: уникнення (припинення) безкарності для осіб, відповідальних за вчинення серйозних міжнародних злочинів, як одного з важливих показників справедливого ставлення до жертв; справедливий та ефективний суд на національному чи міжнародному рівнях над відповідальними за ці злочини особами; ефективний доступ до правосуддя, що, серед іншого, передбачений у межах зміцнення верховенства права, яке реалізується в умовах значних ризиків, зумовлених тим, що відповідні процеси відбуваються в суспільствах або на територіях, де верховенство права не дотримувалось; зміцнення довіри, зокрема відновлення довіри до державних інститутів; визнання статусу жертви, адекватне відшкодування та недопустимість повторної

віктимізації або ретравматизації; амністії; сприяння примиренню в межах суспільства¹. Зокрема, сприяння примиренню є однією з умов застосування амністії, яка є важливим засобом та одночасно наріжним каменем при обранні правових та інституційних заходів у межах перехідного правосуддя.

Заходи перехідного правосуддя мають на меті подолання наслідків конфлікту вже після його припинення, але впровадження може починатись раніше, наприклад для вирішення актуальних завдань: фіксації вчинення злочинів та інших порушень; проектування інституційних змін, зокрема законодавчих. У межах цієї статті буде зроблено акцент на аспектах, що мають значення для ефективного, повного відшкодування шкоди жертвам у порядку національного цивільного судочинства.

Право жертв порушень на захист закріплено в Керівних принципах і рекомендаціях ООН щодо права на захист і відшкодування жертвам грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права² (далі – Керівні принципи). Не применшуючи значення індивідуальної кримінальної відповідальності за тяжкі злочини міжнародного характеру як важливої умови недопущення безкарності, необхідно визначитись із правовими засобами, спрямованими на отримання репарацій за шкоду, завдану внаслідок збройної агресії. Відповідний порядок має існувати, враховуючи відсутність політичної волі з боку держави-агресора, недержавних збройних угруповань, інших недержавних суб'єктів [14, с. 169]. Відшкодування шкоди повинне відповідати вимогам пропорційності. Відповідно до Керівних принципів (п. 15) держави мають забезпечувати репарації жертвам навіть у тих випадках, коли сторона, відповідальна за шкоду, не має можливості чи наміру виконувати своє зобов'язання. Це положення зумовляє передбачення на національному рівні заходів для отримання всіх форм репарацій.

Відповідно до принципів справедливого ставлення особи, які зазнали шкоди унаслідок міжнародних та інших порушень гуманітарного права, є саме «жертвами» (ст. 8 Керівних принципів). Це

¹ Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence : United Nations, General Assembly, Report A/HRC/21/46, 9/08/2012 // United Nations. Digital Library : сайт. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/803412> (дата звернення: 19.10.2023).

² Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law : United Nations, General Assembly, Resolution 60/147, 16/12/2005 // United Nations : сайт. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-and-guidelines-right-remedy-and-reparation> (дата звернення: 19.10.2023).

положення узагальнено визначає способи судового захисту і предмет доказування у справах, предметом яких є репарації. Згідно з нормами міжнародного права та практикою перехідного правосуддя виокремлюють такі форми репарацій: реституція, компенсація, реабілітація, сатисфакція та гарантії неповторення.

Відповідно до п. 19 Керівних принципів при реституції слід, наскільки можливо, відновити початкове становище жертви, яке існувало до вчинення грубих порушень міжнародних норм у сфері прав, свобод людини або серйозних порушень норм міжнародного гуманітарного права. Реституція також передбачає заходи, що мають на меті відновлення сімейного життя жертв, громадянства, повернення до колишнього місця проживання, поновлення на роботі, повернення майна.

Відповідно до п. 20 Керівних принципів компенсація є грошовим відшкодуванням: фізичної чи психічної шкоди; втрачених можливостей, зокрема роботи, освіти та соціальних виплат; матеріальної шкоди (реальних збитків та упущеної вигоди); витрат, що є необхідними для правової, експертної допомоги, лікування та медичних послуг, психологічних, соціальних послуг. Слід виокремити адміністративні (компенсація, зокрема, за пошкоджене житло¹) та судові (міжнародні, національні суди різних юрисдикцій, зокрема трибунали) форми отримання відшкодування в умовах сучасного етапу конфлікту в Україні, врахувати індивідуальну та колективну віктимізацію, що спонукає до подальшого розвитку інституту масових, групових позовів, необхідність подальшої інституціоналізації, вдосконалення методик визначення моральної шкоди². Існує перспектива створення комісії, яка буде розглядати позови про стягнення компенсації на основі реєстру збитків³.

¹ Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20> (дата звернення: 19.10.2023).

² Методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди» : Лист М-ва юстиції України від 13.05.2004 № 35-13/797 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_797323-04 (дата звернення: 19.10.2023).

³ Ірина Мудра зустрілася з представниками ПАРЄ щодо концепції створення комісії з міжнародних позовів для відшкодування збитків і її функціонування // Урядовий портал : офіц. сайт. 29.06.2022. URL: <https://www.>

Право жертв на реабілітацію як вид репарації не залежить від компенсації та враховує медичну, психологічну, юридичну та соціальну допомогу. Сатисфакції передбачають один чи за можливості всі з таких заходів: припинення порушень прав жертви; перевірка фактів, фіксація порушень, публічне розкриття правди тією мірою, щоб не допустити додаткову шкоду та загрозу безпеці й інтересам жертв та інших осіб, пов'язаних з нею; пошук зниклих безвісти, викрадених дітей, тіл убитих, перепоховання відповідно до місцевих традицій та побажань жертв; відновлення гідності, репутації жертв на підставі офіційних заяв чи судових рішень; публічні вибачення, зокрема через визнання фактів і відповідальності.

Гарантії неповторення можуть передбачати такі заходи: забезпечення в усіх процедурах міжнародних стандартів справедливого та неупередженого процесу, зміцнення незалежності судової влади; захист осіб, що надають юридичні послуги, та правозахисників; забезпечення освіти з прав людини та міжнародного гуманітарного права і для суспільства, і для секторів безпеки; реформування законодавства, що сприяє грубим порушенням прав людини та серйозним порушенням норм міжнародного гуманітарного права.

Форми репарацій, їх взаємозв'язок між собою та іншими елементами перехідного правосуддя, очевидна роль національних судів, їх потенційний зв'язок із комісіями зі встановлення правди, які призначені встановлювати обставини, в яких відбувались конфлікти, визначають переосмислення підходів до ефективних способів і впровадження засобів судового захисту, зокрема у справах про отримання репарацій. Вимоги змін інституційного характеру, правових реформ судочинства та судоустрою зумовлені врахуванням різних видів та особливостей шкоди, яка завдана жертвам внаслідок збройної агресії, глобальністю її масштабів, що вимагає визначення справедливих, пропорційних пріоритетів із задоволення потреб та вимог жертв, підвищення ролі репарацій немонетизованого характеру, розмежування судових та позасудових репарацій. Мінімальним вимогами національних програм відшкодування є повнота, комплексність, складність та узгодженість критеріїв розподілу між жертвами¹.

kmu.gov.ua/news/irina-mudra-zustrilasya-z-predstavnikami-parye-shchodo-konceptiyi-stvorennya-komisiyi-z-mizhnarodnih-pozoviv-dlya-vidshkoduvannya-zbitkiv-i-yiyi-funkcionuvannya (дата звернення: 19.10.2023).

¹ Contemporary perspectives on transitional justice issues. User friendly version. Special rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence. 2008–2021 January 2022 // United Nations : сайт. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-01/Contemporary-perspectives-SR-Truth-01-2022-User-Friendly.pdf> (дата звернення: 19.10.2023).

Отримання проміжних та адміністративних репарацій не має позбавляти жертв можливості вимагати повної компенсації шкоди в судовому порядку або ускладнювати цю можливість. Ці питання також звертають українських правознавців до переосмислення значення конструкцій та правових механізмів захисту легітимних очікувань, охоронюваних законом інтересів. У межах політики сприяння та справедливого ставлення набуває особливого значення доступна правнича допомога, яка може забезпечуватись різними засобами.

Процесуально-правові аспекти отримання репарацій на рівні національного правопорядку визначаються такими положеннями. Насамперед Керівними принципами (п. 11) визначено такі засоби правового захисту при грубих порушеннях міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права: рівний та ефективний доступ до правосуддя; доступ до інформації про порушення і механізми відшкодування шкоди; адекватне, ефективне та швидке відшкодування шкоди. Під час збройних конфліктів існують значні ризики обмеження права на захист, що свідчать про зниження державного контролю над забезпеченням правових цінностей, які визначають засади охорони майнових та особистих немайнових прав, здійснення процесуальних прав. Захист жертв збройних конфліктів є багатоаспектним [15, с. 372]. В умовах збройного конфлікту зазнають порушень найвищі соціальні цінності, які визначені у ст. 3 Конституції України, зокрема людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека.

У контексті забезпечення справедливого ставлення судова реформа належить до головних пріоритетів і з позиції репарацій, і в межах визначення основних та додаткових (допоміжних) інституцій, метою яких буде встановлення правди, що є концептуальним. У судовій реформі достатньо ідеологічних, доктринальних та суто юридичних викликів і складнощів, зокрема збалансованість приватних та публічних інтересів, що в юридичних процедурах для їх особистісної і загальної легітимності проявляється через оптимальне співвідношення між правовими стимулами, перевагами та обмеженнями. У перехідному правосудді та відповідних процедурах у судочинстві, пов'язаних із репараціями, одними з неоднозначних є правові імунітети й амністії. Зазначені правові засоби є звичними та прийнятними у багатьох правопорядках, утім в обставинах масових порушень прав людини і норм міжнародного гуманітарного права їх застосування є конфліктогенним фактором. Вони взаємопов'язані з ефективністю репарацій та в цілому з цілями перехідного правосуддя, мають упроваджуватись і застосовуватись пропорційно.

Імунітети й амністії належать і до правових стимулів та привілеїв, а також до процесуальних перешкод. Правовий імунітет є повним чи

частковим звільненням від певних юридичних процесів, наприклад від правового обов'язку, покарання чи судового переслідування¹. Правовий імунітет передбачає «надання спеціального правового статусу суб'єкту, пов'язаний зі звільненням його від виконання певних обов'язків і відповідальності» [16, с. 53]. Відповідно до позиції Європейського суду з прав людини імунітети є допустимим, якщо вони мають легітимну мету². Відповідно імунітети є допустимими, якщо є пропорційними і не порушують самої суті права.

Імунітети можуть впливати на репарації шляхом надання особам, причетним до правосуддя перехідного періоду, захисту від юридичної відповідальності або звільнення їх від кримінального переслідування. Це може ускладнити процес встановлення правди, забезпечення справедливості та надання репарацій особам, які постраждали внаслідок конфлікту. Зважаючи на це, важливо забезпечити, щоб імунітети не перешкождали процесу репарацій як справедливості для жертв. Це може включати в себе проведення досліджень інцидентів, встановлення відповідальності осіб з імунітетом, розробку спеціальних процедур для вирішення справ за репараціями та забезпечення до них доступу. Також варто враховувати, що імунітети можуть застосовуватись як політичний компроміс або засіб підтримки примирення під час переходу до стабільності після конфлікту. Але при цьому необхідно забезпечити, щоб ці компроміси не порушували принципи правосуддя та справедливого розгляду репараційних справ.

Комітет з прав людини визначає зобов'язання держав забезпечувати, щоб особи, які підозрюються у вчиненні грубих порушень прав людини, воєнних злочинів, були покарані незалежно від їх статусу чи будь-якого внутрішнього законодавства про імунітети³.

Так само неприпустимість амністій за міжнародні злочини або грубі порушення прав людини як певний консенсус серед науковців,

¹ Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя. Агенція Європейського Союзу з основних прав і Рада Європи. 2016 // European Court of Human Rights : сайт. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Handbook_access_justice_UKR (дата звернення: 19.10.2023).

² Rethinking Peace and Justice Report // Institute for Integrated Transitions : сайт. URL: <https://www.ifit-transitions.org/publications/major-publications-briefings/rethinking-peace-and-justice/rethinking-peace-and-justice-english.pdf/view> (дата звернення: 19.10.2023).

³ Contemporary perspectives on transitional justice issues. User friendly version. Special rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence. 2008–2021 January 2022 // United Nations : сайт. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-01/Contemporary-perspectives-SR-Truth-01-2022-User-Friendly.pdf> (дата звернення: 19.10.2023).

правників та політиків закріплено в документах ООН¹. Відповідно до політики ЄС справедливе ставлення для постконфліктних країн базується на принципі, що тривалий мир ґрунтується на справедливості. У зв'язку із цим ЄС підтримує політику ООН щодо заборони амністії за міжнародні злочини та грубі порушення прав людини, зокрема в межах мирних перемовин [17, с. 283–286]. У деяких випадках амністія може бути необхідним інструментом для досягнення легітимної мети як необхідності в демократичному суспільстві. Із цього приводу ООН визначає, що в деяких випадках амністія може бути доречною при політичних злочинах, але заради примирення в межах суспільства. Такі обмежені амністії можуть сприяти реінтеграції переміщених осіб і колишніх комбатантів, а також допомагати відновити мир і стабільність у постконфліктному суспільстві². У цих положеннях відображається співвідношення між приватними та різними публічними інтересами, для встановлення якого має бути легітимна мета і необхідність, придатність та співмірність шкоди.

Відповідні положення визначають актуальність аналізу співвідношення карального та відновного правосуддя, подальшого впровадження останнього з урахуванням того, що покарання не є єдиним способом виправлення помилок, а має бути виправлена завдана шкода. Отже, діалог і відновні заходи дозволяють збалансувати інтереси з недопущення безкарності, встановлення правди, репарацій та примирення. В Україні, зокрема, є досвід відновного правосуддя у кримінальних справах за участю неповнолітніх, який тісно пов'язаний із пробацією [18]. Діалог відіграє функцію інклюзивного ухвалення рішень, є важливим інструментом для забезпечення справедливості в постконфліктному суспільстві, для врахування різних інтересів, залучення широкого кола зацікавлених сторін до розробки та реалізації механізмів перехідного правосуддя. Це сприяє кращому розумінню потреб суспільства та підвищує довіру до відповідних механізмів, сприяє взаємному визнанню та примиренню, формуванню спільного розуміння подій, що відбулись³.

¹ Report of the Secretary-General “The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies”. UN Doc. S/2004/616. 2004 (2004, August 23) // Official Documents System of the United Nations : сайт. URL: <https://undocs.org/en/S/2004/616> (дата звернення: 19.10.2023).

² United Nations Guidance for Effective Mediation (A/66/811, 25 June 2012) // United Nations peacemaker : сайт. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/GuidanceEffectiveMediation_UNDPA2012%28English%29_0.pdf (дата звернення: 19.10.2023).

³ United Nations Guidance for Effective Mediation (A/66/811, 25 June 2012) // United Nations peacemaker : сайт. URL: <https://peacemaker.un.org/>

Актуальність дослідницького та політико-правового інтересу до різних шляхів подолання наслідків збройного конфлікту визначає вивчення нетрадиційних, альтернативних юрисдикцій та наголошує на значенні комісії зі встановлення правди, яка може бути важливою інституцією, що забезпечить баланс між необхідністю та можливістю встановлення правди, гарантування репарації, примирення та невідворотності покарання. Її призначення узагальнено полягає у встановленні причин та обставин трагічних подій, жертв порушень прав людини, осіб злочинців, контролю відповідних розслідувань інклюзивними засобами [19]. Досвід у застосуванні амністій у практиці комісій правди у різних країнах та оцінка їх провідними міжнародними організаціями свідчить про важливість визначення умов амністування категорій осіб, яким може бути надана така можливість, порядку реалізації та альтернативних способів відповідальності [20, с. 49]. Міжнародне право і політика ООН не визнають амністії, які є засобами обмеження та приховування правди, сприяють безкарності за серйозні порушення прав людини та гуманітарного права, створюють перешкоди для ефективних засобів захисту, обмежують право жертв на компенсацію за заподіяну шкоду, ускладнюють встановлення істини¹.

Відповідно до Белфастських рекомендацій під амністіями розуміють і заборону притягнення до цивільної відповідальності осіб, що вчинили певні злочини. Згідно з міжнародною практикою є такими, що засуджуються, амністії, за якими від кримінальної та цивільної відповідальності звільняється широке коло осіб за масові порушення прав людини та військові злочини [20, с. 43]. Зокрема, Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» від 16 вересня 2014 року № 1680-VII², який передбачає амністію для широких категорій осіб, викликав багато критики та навіть був предметом звернення до Конституційного Суду України³. Відповідні положення, відносно

sites/peacemaker.un.org/files/GuidanceEffectiveMediation_UNDPA2012%28english%29_0.pdf (дата звернення: 19.10.2023).

¹ Rule-of-law tools for post-conflict states amnesties. The United Nations High Commissioner for Human Rights 2009 // United Nations : сайт. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/Amnesties_en.pdf (дата звернення: 19.10.2023).

² Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей : Закон України від 16.09.2014 № 1680-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18> (дата звернення: 19.10.2023).

³ Ухвала Великої палати Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням

сприяючи примиренню, а також безкарності, не передбачають диференціацію за видами злочинів та механізм сприяння репараціям, встановлення правди, що не створює ефективного підґрунтя для примирення, для чого відповідні положення і були передбачені.

При подальшій розробці концепції, її ухваленні та застосуванні процедур у межах перехідного правосуддя належить визначити баланс між користю, яку можливо отримати при застосуванні амністії у процедурах зі встановлення істини та судових справах, предметом яких є репарації, та шкодою, яка може бути завдана інтересам жертв або публічним інтересам, які втілюються в перехідному правосудді, зокрема забезпеченню невідворотності відповідальності, сприянню примирення. Амністія має передбачатись і застосовуватись індивідуально, контекстуально та бути умовною, тобто лише в разі виконання вимог сприяння досягненню цілей перехідного правосуддя. Визначальною є роль амністії як підстави для звільнення від індивідуальної цивільної відповідальності, що вплине на примирення та репарації [20, с. 46]. Право жертв на ефективні засоби правового захисту сумісні з індивідуальними умовними амністіями, якщо це не нівелює розслідування злочинів, а жертви отримають відшкодування [21]. У разі, коли амністія позбавляє постраждалих можливості отримати відшкодування від осіб, які вчинили злочини, відшкодування шкоди може здійснюватись за рахунок адміністративних програм, а амністовані особи можуть зобов'язуватись робити внески до відповідних фондів [20, с. 21]. Отже, законність амністії вимагає від підозрюваних, підсудних осіб індивідуальної участі в заходах зі встановлення істини (у судах або комісіях правди), забезпечення відшкодування збитків у внесках до фондів компенсації шкоди жертвам, програмах відшкодування через реституцію, громадських роботах [20, с. 17, 54]. Амністії як особливі правові стимули взаємопов'язані з тимчасовими, умовними та постійними імунітетами, що застосовують до злочинців [20, с. 18]. Ці засоби призначені забезпечити участь злочинців у заходах, що сприяють миру, примиренню в суспільстві та гарантіям неповторення. Надання особам, які вчинили злочини,

53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», Закону України «Про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей», проекту Закону України про недопущення переслідування та покарання осіб – учасників подій на території Донецької та Луганської областей (реєстр. № 5082) : від 27.01.2020 № 2-у/2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002u710-20> (дата звернення: 19.10.2023).

права не давати свідчення чи права на пом'якшення покарання не може забезпечувати повного імунітету [20, с. 34].

Висновки

Форми репарацій, які визнаються на міжнародному рівні та підтримані провідними міжнародними організаціями, практикою перехідного правосуддя, є керівними положеннями для забезпечення ефективних способів судового захисту прав жертв у можливих комісіях правди, національних, гібридних трибуналах, у порядку цивільного судочинства на національному рівні. Провідним критерієм ефективності способу захисту для жертв війни є передбачення його законом, відповідність міжнародним стандартам. Різноманітні види репарацій, відомі правосуддю постконфліктних держав, не обмежуються відновленням становища, яке існувало до порушення, відшкодуванням майнової та моральної (немайнової) шкоди.

Забезпечення ефективних засобів правового захисту в межах перехідного правосуддя визначає розвиток інститутів масових, групових позовів, необхідність подальшої інституціоналізації, вдосконалення методик визначення моральної шкоди, актуалізації механізмів захисту охоронюваних законом інтересів та легітимних очікувань. Окрема роль у межах доступності правосуддя відводиться політиці, яку бере держава в питаннях правничої допомоги.

Зміцнення верховенства права, справедливий, ефективний і доступний суд на національному чи міжнародному рівнях зумовлює пошук балансу між елементами правосуддя перехідного періоду, серед яких одним зі специфічних є амністії. Амністія може бути одним із правових засобів, завдяки яким відбувається сприяння виконанню зобов'язань щодо отримання репарацій потерпілими, врегулювання постконфліктної ситуації та сприяння примиренню. Тому їх застосування має відбуватися на засадах пропорційності, є недопустимим їх використання як засобів безкарності та звільнення від цивільної відповідальності. Умовні амністії та імунітети в процесі розслідування злочинів, які вчинені під час військової агресії та якими завдана шкода жертвам, може застосовуватися до певних осіб за певними злочинами з метою створення збалансованого підходу до постконфліктного врегулювання, отримання належних репарацій.

Перспективними напрямками подальших розвідок у досліджуваному контексті є визначення правових засобів, у межах яких відбувається збалансоване поєднання карального та відновного правосуддя, використання, альтернативних видів відповідальності на підставі діалогу як інструменту інклюзивного ухвалення рішень для забезпечення визначальних інтересів у конфліктний та постконфліктний період в Україні.

Список бібліографічних посилань: 1. Блага А. Б., Мартиненко О. А. Концепція перехідного правосуддя в Україні: уведення у площину юридичної науки. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 30–35. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.941>. 2. Жидков В. На шляху до правосуддя перехідного періоду. Київ, 2023. 20 с. URL: http://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/PPравosuddya_A4.pdf (дата звернення: 19.10.2023). 3. Лутковська В. В., Лук'яненко Ж. В. Порівняльний аналіз та рекомендації Україні щодо репарацій та статусу документів, виданих на тимчасово окупованій території. 2021 // Council of Europe : офіц. сайт. URL: <https://rm.coe.int/recognition-of-civil-documentation-ukr/1680a0c5e2> (дата звернення: 19.10.2023). 4. Криштанович А. Практика надання репарацій міжнародним кримінальним судом та її потенційний вплив на відшкодування шкоди постраждалим від міжнародних злочинів у контексті російсько-української війни // ЮРФЕМ.ua : сайт. 23.08.2023. URL: <https://jurfem.com.ua/praktyka-nadannya-reparatsiy-mks/> (дата звернення: 19.10.2023). 5. Змисла М. Національні гарантії відшкодування шкоди, завданої насильницькими злочинами: огляд законодавства // ЮРФЕМ.ua : сайт. 22.11.2022. URL: <https://jurfem.com.ua/vidshloduvannya-shkody-natsionalni-harantii/> (дата звернення: 19.10.2023). 6. Колісник О. В. Процесуальні особливості відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії росії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 118–120. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/26>. 7. Моїсєєв Ю. О. Деякі питання застосування порядку відшкодування майнової шкоди в умовах воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 170–174. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/37>. 8. Моффетт А. Варіанти відшкодування збитків, завданих під час війни в Україні. 2022 рік // *Reparations, Responsibility & Victimhood in Transitional Societies* : сайт. URL: <https://reparations.qub.ac.uk/assets/uploads/Варіанти-відшкодування-збитків-завданих-під-час-війни-в-Україні-.pdf> (дата звернення: 19.10.2023). 9. Мінченко Р. М. Цивілістичний аспект правосуддя перехідного періоду в Україні. *Приватне та публічне право*. 2022. № 3. С. 27–32. DOI: <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2022.3.5>. 10. Філатова-Білоус Н. Ю. Компенсація шкоди, завданої порушенням житлових прав у зв'язку з військовою агресією: проблема визначення кола суб'єктів звернення. *Форум права*. 2022. № 1 (72). С. 98–109. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.6471057>. 11. Короед С. О., Луцька Г. В., Махінчук В. М. Проблеми відшкодування майнової шкоди, завданої пошкодженням нерухомого майна внаслідок збройної агресії російської федерації. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 1. С. 41–49. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.1.7>. 12. Медведєва М. Юрисдикційні імунітети держав у контексті відшкодування Росією шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 44–52. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-1-44-52>.

13. Степаненко Т. В. Юрисдикційний імунітет держави: еволюція доктрини. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. Вип. 2 (101), ч. 2. С. 55–71. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.37>. **14.** Бортнік О. Г. Значення для цивільного судочинства принципів отримання репарацій в умовах перехідного правосуддя // *Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 167–172.* **15.** Мельник Я., Пархоменко П., Кармазіна К. Захист жертв збройного конфлікту та забезпечення їм доступу до правосуддя і відшкодування шкоди: цивілістичний аспект права на безпеку // *Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А. П. Бущенко, М. М. Гнатівського. Київ : РУМЕС, 2017. С. 372–384.* **16.** Ткаля О. В. Правовий імунітет у категоріальному апараті юриспруденції. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 29. С. 48–54. **17.** Грушко М. В. Перехідне правосуддя: міжнародний досвід та застосування в Україні // *Проблеми публічного та приватного права : монографія / за заг. ред. Н. В. Мішиної. Львів ; Торунь : Аіра Прес, 2021. С. 273–308.* DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-237-4-10>. **18.** Гусак А. П. Превентивні заходи пробації щодо неповнолітніх правопорушників. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2023. № 2 (58). С. 104–109. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.2\(58\).285612](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.2(58).285612). **19.** Кіщенко С. Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України. Грудень 2020 // *Library of the Friedrich-Ebert-Stiftung* : сайт. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueeros/ukraine/17232.pdf> (дата звернення: 19.10.2023). **20.** Белфастські керівні рекомендації щодо амністії та відповідальності з коментарями / пер. за вид. The Belfast Guidelines on Amnesty and Accountability С. Савелій ; УНЦПД. Київ : ФОП Харченко В. О., 2020. 88 с. URL: https://www.ulster.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0007/549754/belfast-Ukr-20-03-2020.pdf (дата звернення: 19.10.2023). **21.** Лузан Т. Складові елементи перехідного правосуддя // *Юридична Газета online* : сайт. 15.07.2021. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudovapraktika/skladovi-elementi-perehidnogo-pravosuddya.html> (дата звернення: 19.10.2023).

Надійшла до редколегії 20.10.2023

Прийнята до опублікування 07.11.2023



Bortnik O. G. Civil substantive and procedural legal means of securing reparations for Ukraine

The subject of the study is the forms of reparations for damage and the procedural means of obtaining them within the institutions which constitute transitional justice and which should comply with international standards. The purpose of the article is to determine the directions for institutional changes in the procedure and peculiarities of compensation for damage caused to individuals by the armed aggression of the Russian Federation, primarily in national courts in the context of legal institutions of transitional justice. To obtain the results of the study, the author used general scientific and special legal methods, in particular, analysis, generalisation, and comparative legal analysis.

The conditions for balanced fulfilment of transitional justice tasks in the context of fair reparations for victims have been investigated. The legal means aimed at obtaining reparations for damage caused as a result of armed aggression have been considered. The author identifies the types and role of legal immunities and amnesties as means of reconciliation, their conditions of implementation and application in relation to the effectiveness and availability of reparations for gross human rights violations and war crimes. The forms of reparations that should be guaranteed to victims for the relevant crimes have been investigated.

The results of the study are a new special approach to determining the relationship between substantive and related procedural legal means of transitional justice that may affect reparations at the national level. The role of amnesties and immunities as legal incentives and means of influencing the effectiveness and accessibility of reparations to victims has been identified and generalised. The provisions on ensuring a balanced ratio of private and public interests in the implementation of transitional justice elements have been further developed. The author identifies areas for a balanced combination of legal means and increasing their effectiveness to ensure the goals of transitional justice.

The results of the study can be used in educational, law-making, law interpretation and law enforcement processes, in particular in civil proceedings in Ukraine. Practical significance lies in the possibility of applying the results in determining procedural ways to protect the rights of victims.

Key words: transitional justice, reconciliation, means of protection, civil liability, civil proceedings, reparations, legal immunities, amnesties.




УДК 347.471.032

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.05>

Юрій Михайлович Жорнокуй,

доктор юридичних наук, професор,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0001-9669-6062>,

e-mail: zhornokuy.yu@gmail.com

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА
В РАМКАХ ІМУНІТЕТУ ІНОЗЕМНОЇ ДЕРЖАВИ, ЯКА ЇХ СТВОРИЛА**

Проведено аналіз чинного законодавства України, міжнародних конвенцій, а також доктринальних підходів до проблематики відповідальності юридичних осіб публічного права в рамках імунітету іноземної держави, яка їх створила. Зроблено висновок, що значна популярність ідеї юридичної особи публічного права не має чіткості у своєму розумінні: яким чином вона діє, яким правом на майно володіє, який її статус та відповідальність за своєю діяльністю. При цьому відсутність чіткого визначення належності майна юридичної особи публічного права, впливу держави, яка її створила, на управління такою юридичною особою та можливість притягнення її до відповідальності за боргами такої держави в рамках міжнародних відносин (застосування імунітетів держави) породжує нову проблематику – відповідальність юридичної особи публічного права в рамках імунітету іноземної держави, яка її створила.

Ключові слова: юридична особа публічного права, держава, юрисдикційний імунітет, власність, відповідальність, суд, учасники цивільних відносин, договір.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах політичної, економічної та соціальної інтеграції України до світової спільноти як рівноправного партнера у приватноправових відносинах актуальними залишаються питання дослідження імунітету держави та створених нею юридичних осіб у процесі розгляду приватноправових спорів за участю іноземних осіб. Наведене зумовлюється міжнародною співпрацею, яка реалізується різними категоріями суб'єктів, серед яких є і учасники цивільних правовідносин (фізична та юридичні особи), а також держави, які не лише є суб'єктами владних повноважень, тобто учасниками публічних відносин (регулюються міжнародним публічним правом), а й беруть участь у приватних відносинах майнового чи немайнового характеру. За останньої умови держава може бути учасником відносин, урегульованих міжнародним приватним правом.

Проте сучасний стан правової реальності та аналіз міжнародної практики свідчить про застосування положень міжнародних нормативних актів, які зумовлюють використання різного роду імунітетів, відповідно до яких держава під час учинення нею цивільно-правових правочинів з учасниками приватних відносин національного права іноземних держав не є підсудною іноземним судам, не підпорядковується дії іноземних нормативно-правових актів, звільняється від забезпечувальних і примусових заходів за позовом та виконанням рішення суду, а також арешту й реквізиції власності. Як правило, відповідні імунітети обґрунтовуються звичайною правовою нормою, похідною з принципів суверенної рівності та поваги суверенітету країн, які беруть участь у міжнародних публічних та приватних відносинах.

Стан дослідження проблеми

Дослідженням судового імунітету держави займалися такі вітчизняні та закордонні науковці, як О. Бортнік, О. Борщевська, М. Медведєва, Т. Степаненко, О. Ткаля, Ю. Черняк, І. Шуміло, Н. Блекабі, Г. Фокс, С. Партасід, А. Редферн, М. Гантер, Ф. Вебб та ін. Але такі дослідження здебільшого обмежувалися вивченням теорій державного імунітету, його видів, аналізу такого імунітету на основі ключових міжнародних конвенцій, зокрема вивчення випадків, коли держава не має імунітету в суді іншої країни, а також відшкодування російською федерацією (далі – рф) шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії проти нашої держави та її громадян. Отже, нині наявні дослідження не охоплюють усіх аспектів проблематики застосування імунітету держави в рамках приватноправових відносин щодо питання позбавлення її юрисдикційних імунітетів із метою забезпечення компенсації шкоди, завданої її воєнними діями на території інших держав. Сьогодні актуальним є розгляд питань можливості застосування судового імунітету в ракурсі приватноправових аспектів та можливості притягнення до відповідальності за законодавством України юридичних осіб публічного права, створених державою-агресором.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування можливості притягнення до відповідальності юридичних осіб публічного права в рамках імунітету держави. *Завданням* статті є окреслення проблемних питань у правозастосуванні щодо відповідальності юридичних осіб публічного права в межах імунітету держави.

Наукова новизна дослідження

У статті проаналізовано розуміння сутності юрисдикційного імунітету держави в межах приватноправових відносин. Доведено, що

відсутність чіткого визначення належності майна юридичної особи публічного права, впливу держави, яка її створила, на управління такою юридичною особою та можливість притягнення її до відповідальності за боргами держави в межах міжнародних відносин (застосування імунітетів держави) зумовлює проведення майбутніх наукових пошуків у цій сфері.

Виклад основного матеріалу

Правове забезпечення правових зв'язків, пов'язаних з юрисдикційним імунітетом держав у міжнародних приватних відносинах, переважно здійснюється на основі національного законодавства. Як зауважено, це відбувається через механізм включення відповідних норм до законів про міжнародне приватне право (Угорщина, Чехія, Швейцарія тощо) або прийняття окремих законів про імунітет (США, Велика Британія, Канада, Австралія, ПАР, Сінгапур, Пакистан та ін.) [1, с. 162–163].

Сьогодні в Україні існує законопроект і закон щодо застосування механізму компенсаційних виплат за моральну та матеріальну шкоду фізичним і юридичним особам державою шляхом створення спеціальних національних фондів. Вони передбачають, що: 1) Україна має сприяти відшкодуванню державою-агресором шкоди потерпілим особам у повному обсязі в національних та міжнародних судах¹, натомість 2) отримувач компенсації здійснює відступлення Україні права вимоги до рф². Проте існує застереження, що якщо цей варіант буде реалізовано, то неодмінно виникатиме проблема подолання юрисдикційних імунітетів рф³ як учасника публічних відносин, тобто імунітету держави.

¹ Проект Закону про відшкодування шкоди завданої потерпілому внаслідок збройної агресії Російської Федерації : від 17.05.2022 № 7385 / ініціатори В. О. Гриб, С. А. Мінько, М. А. Бондар та ін. // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39602> (дата звернення: 04.10.2023).

² Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20> (дата звернення: 04.10.2023).

³ Серед джерел забезпечення відшкодування шкоди зазначаються кошти та інше майно держави-агресора, а це означає, що суди можуть мати непроту справу з арештом та забезпеченням стягнення на об'єкти державної власності, захищеної імунітетом (наприклад, активи Центрального банку рф)

У правовій доктрині утвердилося розуміння, що загалом правовий імунітет – це правило, в межах якого особа, що наділена спеціальними ознаками, пов'язаними зі здійсненням міжнародних, державних і громадських функцій, звільняється від виконання окремих юридичних обов'язків, від юридичної відповідальності або інших примусових заходів [2, с. 5]. Водночас імунітет держави – це не обов'язок, а право держави, що є похідним з її суверенітету. Виходячи з такого підходу, зауважимо, що ніщо не заважає державі відмовитися від такого імунітету як у цілому, так і частково (від одного чи кількох його елементів). При цьому варто мати на увазі, що державний імунітет має подвійну природу: імунітет *ratione personae*, коли іноземна держава залучена до справи, та імунітет *ratione materiae*, коли йдеться про власність іноземної держави.

Проте правозастосовна практика свідчить, що іноземна держава користується привілеєм юрисдикційного імунітету в разі розгляду національними судами різних держав позовів, поданих до неї щодо відшкодування шкоди, завданої їй діями. Такий стан справ дозволив багатьом правникам поставити риторичне питання: чи не є інститут юрисдикційного імунітету іноземної держави в цивільних справах про відшкодування шкоди не лише гарантією дотримання державного суверенітету, а й істотним бар'єром у судовому захисті порушених прав особи і тією «ковдрою», яка дає можливість іноземній державі, винній у вчиненні делікту, уникнути цивільної відповідальності [3]?

У міжнародному праві існують дві основні концепції щодо імунітету держави: абсолютного імунітету і функціонального імунітету. За першою держава має судовий імунітет, імунітет щодо попереднього забезпечення позову, а також виконання судового рішення, за винятком випадків, коли держава надала свою згоду на відмову від імунітету. Концепція функціонального імунітету передбачає, що в разі, коли держава здійснює публічну або суверенну владу (*acts de jure imperii*), вона має імунітет, а коли держава діє як приватна особа (*acts de jure gestionis*), вона не наділяється імунітетом [4, р. 21–25]. Попри те, що саму концепцію функціонального імунітету застосовують у національному законодавстві більшості країн, а також вона закріплена в міжнародних договорах, у доктрині та правозастосовній практиці не існує єдиного підходу до конкретизації випадків, які конкретні дії держави необхідно тлумачити як *acts de jure imperii*, що

(див.: Медведєва М. Юрисдикційні імунітети держав у контексті відшкодування росією шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 45. DOI: <http://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-1-44-52>).

надають їй імунітет, а які як *acts de jure gestionis*, що не наділяють її імунітетом¹.

Сьогоднішній доктринальний виток вивчення досліджуваного питання свідчить про новий період розвитку доктрини юрисдикційного імунітету іноземної держави. Активно обговорюється питання про подальше обмеження імунітету держави на користь прав людини, забезпечення необхідного балансу між імунітетом держави та правом особи на доступ до суду і справедливий судовий розгляд. Як зауважує Т. Степаненко, на міжнародному рівні формується підхід,

¹ Вважається, що іноземна держава користується імунітетом тільки тоді, коли вона виконує суверенні дії (*acta imperii; de jure imperii*): направляє дипломатичні делегації, відкриває консульства тощо. Якщо ж іноземна держава виконує дії комерційного характеру (*acta gestionis*), тобто веде торговельну діяльність (*de jure gestionis*) – укладає торговельні угоди, то вона імунітетом не користується (див.: Міжнародне приватне право : підручник / за ред. В. П. Жушмана, І. А. Шуміло. Харків : Право, 2011. С. 118; Redfern A., Hunter M., Blackaby N., Partasides C. Law and Practice of International Commercial Arbitration. 4th ed. London : Sweet & Maxwell, 2004. P. 299).

Теорія функціонального імунітету держави має як переваги, так і недоліки. Останні зводяться до того, що ані правова доктрина, ані правозастосовна практика не напрацювали чітких критеріїв, які б дозволяли розмежувати її дії як суверена або як приватної особи. Це зумовило появу та активне обговорення засад теорії обмеженого імунітету. Її основна ідея полягає в тому, що держава має право відмовитися від свого імунітету в цілому або від окремих його елементів. При цьому в законодавстві має бути встановлено чіткий перелік обставин, які не дозволять державі користуватися імунітетом.

Сучасним вектором розвитку концепції обмеженого імунітету держави є те, що остання не має права посилатися на імунітет у справах, пов'язаних із завданням шкоди здоров'ю чи життю, якщо така шкода повністю або частково завдана на території держави суду та якщо особа, яка завдала шкоду, у цей час перебувала на території держави суду. Аналогічні підходи мають застосовуватися й щодо шкоди, завданої майну особи. З точки зору встановлення найбільшої правової визначеності в питанні обмеження юрисдикційного імунітету держави найкращим варіантом є стан, коли обидві держави, як іноземна, так і держава суду, пов'язані положеннями міжнародного договору про імунітет держави. Проте наразі такий варіант є малоймовірним. Так, наприклад, рф хоча і підписала у грудні 2006 р. Конвенцію ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 р., навряд вона її ратифікує. В Україні ж питання про участь у згаданих вище міжнародних конвенціях порушується поки що виключно на доктринальному, проте не на законодавчому рівні (див.: Черняк Ю. Юрисдикційний імунітет іноземної держави у цивільних справах про відшкодування шкоди: Qui Vadis // Судово-юридична газета : сайт. 13.03.2022. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/232109-yurisdiktsiyniy-imunitet-inozemnoyi-derzhavi-u-tsilvilnikh-spravakh-pro-vidshkoduvannya-shkodi-qui-vadis> (дата звернення: 04.10.2023)).

за яким юрисдикційний імунітет держави має тлумачитися відповідно до та у світлі правил *jus cogens*, зокрема щодо справ про відшкодування шкоди, завданої життю, здоров'ю чи майну внаслідок збройної агресії іноземної держави [5, с. 69].

Загальноприйнятим у доктрині є розрізнення в понятті «державний імунітет» двох аспектів: 1) імунітету власності держави та 2) юрисдикційного імунітету (з його поділом на імунітет від примусового виконання судового рішення, судовий імунітет та імунітет від попереднього забезпечення позову).

Якщо проаналізувати імунітет власності держави, то його сутність полягає в такому: щодо власності однієї держави не можуть бути застосовані насильницькі дії з боку іншої держави (наприклад, націоналізація, експропріація), тобто власність держави має недоторканність. Власність держави користується імунітетом, навіть якщо нею володіє особа, що не має імунітету [6, с. 80]. Юридичний зміст такого виду імунітету становить заборона стягувати і примусово вилучати майно, що належить державі. При цьому власність держави користується імунітетом незалежно від наявності судового розгляду [7, с. 132–133].

Держава, маючи суверенітет, за допомогою механізмів об'єктивного права самостійно встановлює основи власної участі в цивільних відносинах та свою правосуб'єктність. У цивільних правовідносинах вона діє через набуття та здійснення цивільних прав і виконання юридичних обов'язків. При цьому, беручи участь у цивільних відносинах, держава не втрачає якості публічного учасника та суверена, а від її імені можуть брати участь створені нею юридичні особи публічного права, що безпосередньо має прояв у їхньому правовому становищі.

У контексті участі юридичних осіб публічного права в межах приватноправових відносин слід зважити на вимоги норми ст. 82 Цивільного кодексу України, за якою на таких юридичних осіб у цивільних відносинах поширюються положення цього Кодексу, якщо інше не встановлено законом. Звідси, загалом, застосовується диспозитивність їх участі у цивільному обороті, що передбачає юридичну рівність, вільне волевиявлення, майнову самостійність (ст. 1 Цивільного кодексу України).

У цивілістиці існують різні теорії походження та пояснення сутності юридичної особи. Із правозастосовних позицій варто враховувати, що юридична особа є специфічною конструкцією (штучним суб'єктом), використання якої дозволяє її учасникам або виключити повністю, або істотно обмежити власну відповідальність за боргами перед іншими особами (зменшити або взагалі виключити ризик власної майнової участі в цивільному обороті). Отже, як нами вже зауважувалося, досліджувана конструкція – це не форма ведення

підприємницької діяльності, а насамперед форма обмеження або виключення майнової відповідальності, тобто конструкція, небезпечна для цивільного обороту [8, с. 42].

Нами вже зверталася увага на те, що юридичні особи публічного права не можуть бути виключені з-під дії норм приватного права, інакше взагалі недоречно вести мову про них у рамках цивільного законодавства. Наведена думка ґрунтується на тому, що такі особи беруть участь у цивільних відносинах, а на їхню діяльність у рамках таких правових зв'язків поширюються загальні цивільно-правові засади (рівність, вільне волевиявлення, диспозитивність тощо). Підхід про виокремлення юридичних осіб публічного права в межах цивільних відносин критикується. Натомість підтримана сама ідея віднесення таких осіб до системи учасників цивільних правовідносин. Головний аргумент для такої позиції полягає в тому, що їм надана можливість самостійної та повноцінної участі в цивільних відносинах, що дозволяє забезпечити їхні потреби у зв'язку з виконанням публічних функцій (укладення договорів, користування майном тощо) [9, с. 145–148].

Серед численних ознак, які відрізняють юридичних осіб публічного та приватного права, є також: 1) їхній правовий режим майна (зазвичай перші не визнаються власниками майна, воно передається їм у користування для здійснення діяльності, передбаченої законом або установчим актом); 2) особливий статус юридичних осіб публічного права полягає в тому, що загалом спори за їх участю вирішуються компетентними державними органами або адміністративними судами. Проте в разі, коли такі організації беруть участь у цивільному обороті, на них поширюється дія норм цивільного законодавства, а відповідні спори вирішують «звичайні цивільні суди» [9, с. 148–149].

Проте чи можна притягнути до відповідальності юридичних осіб публічного права рф, оскільки їхнє майно належить державі-агресору, а вона так само користується імунітетом у межах відносин з іншими державами як власник такого майна?

Як приклад можна взяти Центральний банк РФ, який є юридичною особою, статутний капітал та інше майно якої є *федеральною власністю*. Відповідно до законодавства рф «Банк Росії здійснює повноваження з володіння, користування і розпорядження майном Банку Росії, враховуючи його золотовалютні резерви. Вилучення та обтяження зобов'язаннями вказаного майна без згоди Банку Росії не допускаються, якщо інше не передбачено федеральним законом. Держава не відповідає за зобов'язаннями Банку Росії, а Банк Росії – за зобов'язаннями держави, якщо вони не прийняли на себе такі зобов'язання або якщо інше не передбачено федеральними законами» (статті 1, 2 Закону рф «Про Центральний банк РФ (Банк Росії)»). Отже,

як бачимо, Банк Росії є юридичною особою публічного права, створеною з метою виконання функцій держави – захисту й забезпечення стабільності рубля. Проте його майно належить рф та, відповідно, підлягає державному імунітету.

У зв'язку з цим можна констатувати, що юридичні особи публічного права (майно яких належить іноземній державі на прикладі Центрального банку РФ) не можуть мати будь-яких привілеїв щодо імперативності своїх вимог до інших учасників цивільного обороту¹. Така позиція притаманна розгляду справ на національному рівні. Проте в юриспруденції слушно звертається увага на інший бік проблематики, що полягає у вирішенні питань пред'явлення позову до іноземної держави, забезпечення позову і звернення стягнення на майно іноземної держави, яке розташоване в Україні. Застерігається, що такі питання слід розглядати з позицій не лише господарського та господарського процесуального права, а й з позицій міжнародного приватного права [10, с. 78].

Відповідно до ст. 30 Закону України «Про міжнародне приватне право» до приватноправових відносин з іноземним елементом за участю держави та юридичних осіб публічного права застосовуються правила цього Закону на загальних підставах, якщо інше не передбачено законом². При цьому в Україні не можуть бути визнані та виконані рішення іноземних судів у справах щодо стягнення заборгованості з підприємства оборонно-промислового комплексу на користь юридичної особи держави-агресора та/або держави-окупанта або юридичної особи з іноземними інвестиціями чи іноземного підприємства держави-агресора та/або держави-окупанта (ст. 81 Закону України «Про міжнародне приватне право»).

Законодавство України передбачає можливість застосування реторсії до країни, яка порушує імунітет України (ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право»), і навіть існує практика із цього питання (постанова Кабінету Міністрів України «Про застосування зворотних заходів щодо Арабської Республіки Єгипет та її

¹ Європейський Союз і партнери з «Великої сімки» заморозили близько 300 млрд євро (311 млрд дол.) резервів російського Центробанку, а крім цього, 19 млрд євро активів російських бізнесменів, які перебувають під санкціями (див.: Nienaber M., Kowalcze K. Germany Open to Seizing Russian Assets to Help Ukraine Rebuild // Bloomberg : сайт. 03.01.2023. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-01-03/germany-is-open-to-using-seized-russian-assets-for-ukraine-s-reconstruction?srnd=premium-europe&leadSource=%20uverify%20wall> (дата звернення: 04.10.2023)).

² Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15> (дата звернення: 04.10.2023).

майна в Україні» від 8 листопада 2000 р. № 1663¹). І хоча вказана Постанова втратила чинність, вона яскраво демонструє можливість країн позбавити судової недоторканності (іmunітету) будь-якої країни та її майна в разі застосування заходів негативного впливу щодо майна України за законодавством будь-якої іншої країни.

Відповідно до чинного законодавства України в тих випадках, коли в порушення норм міжнародного права Україні, її майну або представникам в іноземній державі не забезпечується такий же судовий іmunітет, який згідно з частинами першою та другою цієї статті забезпечується іноземним державам, їх майну та представникам в Україні, Кабінетом Міністрів України може бути вжито до цієї держави, її майна відповідних заходів, дозволених міжнародним правом, якщо тільки заходів дипломатичного характеру не достатньо для врегулювання наслідків зазначеного порушення норм міжнародного права (ч. 4 ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право»). Отже, вказаний Закон установлює судовий іmunітет щодо іноземної держави за відсутності згоди компетентних органів відповідної держави на залучення її до участі у справі в національному суді іншої держави.

Правила щодо обмеження іmunітету, викладені в Європейській конвенції про іmunітет держав 1972 р.² та Конвенції ООН про юрисдикційні іmunітети держав та їхню власність 2004 р.³, у більшості країн застосовуються на підставі міжнародного звичая та через застосування рішень міжнародних судових установ, що є прийнятним для України зокрема⁴. Конвенція ООН про юрисдикційні іmunітети

¹ У зв'язку з ухваленням судами Арабської Республіки Єгипет рішень щодо встановлення відповідальності України як держави за комерційну діяльність її окремих суб'єктів господарювання, що порушує судовий іmunітет України, загальноvizнані принципи і норми міжнародного права, з метою захисту прав та інтересів України та на підставі ч. 3 ст. 425 Цивільного процесуального кодексу України Кабінет Міністрів України встановив, що судова недоторканність щодо Арабської Республіки Єгипет та її майна в Україні, за винятком дипломатичних і консульських установ Арабської Республіки Єгипет, їх майна, не забезпечується.

² Європейська конвенція про іmunітет держав : від 16.05.1972 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU72014> (дата звернення: 04.10.2023).

³ Конвенція ООН о юрисдикционных иммунитетах государств и их собственности : принята резолюцией 59/38 Генеральной Ассамблеи от 02.12.2004 // Организация Объединенных Наций : сайт. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/state_immunities.shtml (дата звернення: 04.10.2023).

⁴ Положення Конвенції ООН включено до національного законодавства, зокрема Іспанії, Швеції та Японії. У деяких державах положення Конвенції

держав і їхню власність побудована саме на концепції обмеженого імунітету, оскільки закріплює низку обмежувальних випадків, коли її держава-учасник у разі виникнення спору і віднесення його до повноважених іноземних судових органів *не може посилатися на власний юрисдикційний імунітет*:

1) якщо держава укладає комерційний контракт¹ з іноземною фізичною або юридичною особою (ст. 10 Конвенції). Варто мати на увазі, що якщо державне підприємство або інше утворення, засноване державою, яке наділене незалежною правосуб'єктністю і здатне а) подавати позови або бути відповідачем за позовом і б) набувати майно, мати його у власності або володіти і розпоряджатися ним, враховуючи майно, яке ця держава передає в його користування або в його управління, *бере участь у вирішенні справи, яка пов'язана з комерційним правочином, укладеним цим утворенням*,

ООН введено в дію лише частково (див.: Бортнік О. Г, Степаненко Т. В. Особливості розгляду судових справ, пов'язаних із обмеженням юрисдикційного імунітету іноземної держави. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 132. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.20>).

¹ Під комерційним контрактом варто розуміти будь-який контракт чи правочин комерційного, промислового, торговельного або професійного характеру, за винятком трудового договору (ст. 2 Конвенції). При цьому мета контракту також має враховуватися, але лише тоді, коли про це існує домовленість сторін або передбачено законодавством, що застосовується. Поняття комерційного контракту і критерії, які необхідно застосовувати для його характеристики, залишаються дискусійними й сьогодні, що пов'язано з різними підходами до розуміння відповідної категорії у правових системах світу (див.: Stewart D. P. The UN Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property. *American Journal of International Law*. 2005. Vol. 99, Iss. 1. P. 199. DOI: <https://doi.org/10.2307/3246098>).

Варто враховувати і застереження про *імунітет угод держави*. Оскільки держава внаслідок наявності імунітету є вільною від примусових заходів щодо виконання іноземних законів, адміністративних розпоряджень тощо, похідним із цього є те, що приватноправові відносини міжнародного характеру за її участю, зокрема угоди, що укладаються нею з іноземними фізичними чи юридичними особами, мають регулюватися правом цієї держави, якщо тільки самі сторони не домовляться про застосування іноземного права. Це правило давно вже склалося в іноземній судовій практиці та закріплено в міжнародних договорах (див.: Міжнародне приватне право : підручник / за ред. В. П. Жушмана, І. А. Шуміло. Харків : Право, 2011. С. 121). Найяскравішим прикладом наведеного є Вашингтонська конвенція про порядок розгляду інвестиційних спорів між державами та іноземними особами від 18 березня 1965 р., у ст. 42 якої інвестиційний спір за участю держави розглядається на основі права, обраного сторонами; у разі відсутності такого вибору застосовується право держави, яка виступає стороною у спорі.

то імунітет від юрисдикції, яким користується ця держава, не зачіпається;

2) якщо держава та іноземна фізична особа укладають трудовий договір і спір виникає щодо роботи, яка була або мала бути виконана повністю або частково на території цієї іншої держави (ст. 11 Конвенції);

3) справи, що виникають із деліктних зобов'язань (зобов'язань унаслідок завдання шкоди здоров'ю або майну), якщо дії або бездіяльність мали місце повністю або частково на території цієї іншої держави (ст. 12 Конвенції);

4) справи, предметом яких є захист речових прав на нерухоме майно і на будь-яке майно, якщо речові права на нього виникають через спадкування (ст. 13 Конвенції);

5) справи, предметом яких є встановлення права на результати інтелектуальної діяльності (ст. 14 Конвенції);

б) держава не може посилатися на імунітет від юрисдикції при розгляді справ у суді іншої держави, який зазвичай має компетенцію розглядати справи, що стосуються її участі в компанії або іншому об'єднанні, зареєстрованому або не зареєстрованому як юридична особа, якщо розгляд стосується взаємовідносин між державою і об'єднанням або іншими його учасниками, за умови, що це об'єднання а) має інших учасників, крім держав або міжнародних організацій, б) зареєстроване або утворене відповідно до законодавства держави суду або має в цій державі свою головну контору або основне підприємство (ст. 15 Конвенції).

Отже, участь держави у приватноправових правовідносинах не позбавляє її імунітету *ipso facto*, вона втрачає імунітет лише в разі здійснення комерційної діяльності, зокрема через діяльність створених нею юридичних осіб публічного права. Проте складність у цьому разі полягатиме у: 1) визначенні, яким чином держава, вступаючи у приватноправові відносини, може переслідувати у правочині не публічні, а приватні інтереси; 2) як у суді буде доведено цей приватний інтерес.

Висновки

За своєю правовою природою імунітети в тому вигляді, як вони існують у сучасному праві, є правовими винятками, встановленими державою, оскільки є правовими засобами, спрямованими на регулювання суспільних відносин. Найбільш характерною ознакою правового імунітету є те, що він передбачає додаткові права або звільняє від обов'язків лише у сфері застосування юридичної відповідальності. Отже, встановлення межі між необхідністю захисту особи, яка виконує важливі для держави й суспільства функції, і недопущенням

безкарності цієї особи в разі вчинення нею правопорушень є важливим завданням правової політики будь-якої країни.

Прихильники теорії обмеженого імунітету виходять з потреби поділу дій суверенної держави на дії публічного і приватного характеру та необхідності застосування щодо них різних режимів. Навіть продовжуючи посилалися на абсолютний імунітет, держава не вирішить нагальні проблеми, оскільки більшість держав уже відмовилися від цієї теорії і їхні суди розглядають справи відповідним чином. Отже, наслідком невизнання рішень цих судів у сфері комерційної діяльності буде повне виключення держави з міжнародних відносин у приватноправовій сфері.

Дискусія про імунітети має полягати не щодо того, чи існує потреба їх закріплення в законодавстві (що не підлягає сумніву), а щодо визначення кола конкретних категорій осіб, які мають визнаватися носіями відповідних правових імунітетів.

Можлива участь юридичних осіб публічного права в межах цивільних правовідносин, яка сьогодні активно обговорюється, не має однозначної підтримки серед фахівців. Такий стан справ викликаний невирішеністю питань щодо порядку управління такою юридичною особою, яке право щодо переданого майна вона має, який її статус та відповідальність за свою діяльність. Наявні сьогодні підходи щодо характеристики цивільно-правового статусу такої особи як суб'єкта правовідносин не мають єдиного знаменника. Наведені факти не дають відповіді на запитання про майнову незалежність юридичних осіб публічного права від держави, яка їх створила, та можливості притягнення їх до майнової відповідальності за боргами такої держави. Як наслідок, це не дозволяє ідентифікувати всі види юридичних осіб публічного права. Наведений спектр проблемних питань породжує нову проблематику – відповідальність юридичних осіб публічного права в межах імунітету іноземної держави, яка їх створила. Відсутність чіткого визначення належності майна юридичної особи публічного права, впливу держави, яка її створила, на управління такою юридичною особою та можливість притягнення її до відповідальності за боргами держави в межах міжнародних відносин (застосування імунітетів держави) зумовлює проведення подальших наукових пошуків у цій сфері.

Список бібліографічних посилань: 1. Фединак Г. С., Фединак А. С. Міжнародне приватне право : підручник. 4-те вид., перероб. і допов. Київ : Атіка, 2009. 500 с. 2. Ткаля О. В. Правовий імунітет в Україні: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2010. 20 с. 3. Черняк Ю. Юрисдикційний імунітет іноземної держави у цивільних справах про відшкодування шкоди: Qui Vadis // Судово-юридична газета : сайт. 13.03.2022. URL: <https://>

sud.ua/ru/news/blog/232109-yurisdiktsiyniy-immunitet-inozemnoyi-derzhavi-u-tsilnikh-spravakh-pro-vidshkoduvannya-shkodi-qui-vadis (дата звернення: 04.10.2023). **4.** Fox H., Webb Ph. The Law of State Immunity. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2002. 704 p. 5. Степаненко Т. В. Юрисдикційний імунітет держави: еволюція доктрини. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. Вип. 2. С. 55–71. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.37>. **6.** Кибенко Е. Р. Международное частное право : учеб.-практ. пособ. Харьков : Эспада, 2003. 512 с. **7.** Міжнародне приватне право : навч. посіб. / за ред. В. М. Гайворонського, В. П. Жушмана. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 368 с. **8.** Жорнокуй Ю. М. Проблемні питання застосування конструкції «юридична особа публічного права». *Право та інновації*. 2016. № 4. С. 41–48. **9.** Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Синегубов, В. А Кройтор та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків : Право, 2017. 808 с. **10.** Борщевська О. Судовий імунітет держави в розгляді приватноправових спорів за участю іноземних осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 77–82. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.13>.

Надійшла до редколегії 15.10.2023

Прийнята до опублікування 30.10.2023



Zhornokui Yu. M. Liability of legal entities under public law under the immunity of the foreign state that created them

The article analyses current Ukrainian legislation, international conventions and doctrinal approaches to the issues of liability of public law legal entities under the immunity of the foreign State which created them. It is noted that by their legal nature, immunities as they exist in modern law are legal exceptions established by the State, since they are legal means aimed at regulating public relations. A characteristic feature of legal immunity is that it provides for additional rights or exemptions from obligations only in the area of legal liability.

The emphasis is placed on the fact that the proponents of the theory of limited immunity proceed from the need to divide the actions of a sovereign state into public and private actions and the need to apply different regimes to them. Even if the state continues to refer to absolute immunity, it will not solve the urgent problems, since most states have already abandoned this theory and their courts consider cases accordingly. Thus, the consequence of non-recognition of the decisions of these courts in the field of commercial activity will be the complete exclusion of the state from international relations in the private sphere.

It has been concluded that the possible participation of legal entities under public law within civil legal relations, which is currently being actively discussed, does not have unambiguous support among specialists. This state of affairs is caused by the unresolved issues regarding the procedure for managing such a legal entity, what rights it has with regard to the transferred property, and what is its status and responsibility for its activities. The current approaches to characterising the civil law status of such a person as a subject of legal relations

do not have a common denominator. The above facts do not provide an answer to the question of property independence of public law legal entities from the State which created them and the possibility of holding them liable for the debts of such a State. As a result, the above range of problematic issues gives rise to a new issue which is the liability of public law legal entities within the immunity of the foreign state which created them. The lack of a clear definition of the property of a public law legal entity, the influence of the State that created it on the management of such a legal entity and the possibility of holding it liable for the State's debts in international relations (application of State immunities) necessitates further research in this area.

Key words: legal entity under public law, state, jurisdictional immunity, property, liability, court, participants to civil relations, contract.



УДК 347.465(477)


DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.06>

Олександра Олегівна Колобиліна,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Сумська філія,

кафедра юридичних дисциплін (викладач);

 <https://orcid.org/0009-0007-5013-5105>,

e-mail: alexa_sumy@ukr.net

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР ЯК ІНСТИТУТ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів учених, запропоновано авторське визначення поняття «цивільне право». Аргументовано, що цивільно-правовий договір (угода) є важливим інститутом цивільної галузі права. Запропоновано авторське визначення поняття цивільно-правової угоди як інституту цивільного права, а також виокремлено його ключові ознаки.

Ключові слова: цивільно-правова угода, цивільне право, інститут, умови, законодавство.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Цивільно-правовий договір є ключовим джерелом урегулювання правовідносин, пов'язаних із майновими й особистими немайнновими правами особи. Становлення в Україні ринкових відносин після проголошення незалежності спричинило стрімкий розвиток договірного права. Своєї актуальності це питання не втрачає і понині, зокрема осмислення цивільно-правового договору як провідного інституту цивільного права.

Стан дослідження проблеми

Цивільно-правовий договір як інститут цивільного права неодноразово потрапляв у поле зору різних науковців. Зокрема, цьому питанню приділяли увагу М. І. Брагінський, Н. Ю. Голубева, В. В. Денисюк, О. В. Дзера, І. С. Канзафарова, С. В. Резніченко, Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов, Р. Б. Шишка та багато інших. Водночас вважаємо доречними зауважити, що цивільно-правові договори (угоди) переважно розглядались у межах більш вузької та специфічної проблематики, тому це питання не втрачає своєї актуальності.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є надати авторську характеристику цивільно-правовому договору як інституту цивільного права. Досягнення мети

дослідження можливе за умови вирішення таких *завдань*: визначити поняття «цивільне право»; встановити, що являють собою категорії «інститут цивільного права» та «цивільно-правовий договір».

Наукова новизна дослідження

Дістало подальшого наукового осмислення питання визначення цивільно-правового договору як інституту цивільного права.

Виклад основного матеріалу

Цивільне право може розглядатись як наука та навчальна дисципліна. При цьому розвиток цивільного права як галузі права, на наше глибоке переконання, має бути нерозривно пов'язаний з його становленням як науки.

О. С. Мазур пише, що цивільне право – це сукупність цивільно-правових норм, які регулюють на засадах юридичної рівності та диспозитивності відносини власності, товарно-грошові відносини, підстави набуття і порядок реалізації та захисту цивільних прав і обов'язків фізичними та юридичними особами з метою задоволення матеріальних та духовних потреб громадян [1].

Дійсно, ми погоджуємося з позицією дослідника та хочемо принагідно зауважити, що цивільно-правові відносини, на відміну від адміністративно-правових чи конституційно-правових, є більш диспозитивними, у них переважно втілюється вільна воля обох сторін, вони не передбачають наявності спеціального апарату державного примусу.

Є. О. Мічурін вважає, що цивільне право – це система норм права, що регулює особисті немайнові та майнові правовідносини, які виникають між суб'єктами (фізичними чи юридичними особами) і ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності цих суб'єктів [2].

Водночас цивільне право перебуває в тісному взаємозв'язку із загальним розвитком людства. Так, К. де Когель, В. Шрама та М. Сміт зауважують, що зв'язку між мозком і поведінкою людини приділяється все більше уваги в юридичній практиці. Про роль неврології у кримінальному праві вже було опубліковано багато робіт, але напроочуд мало відомо про її роль у цивільному праві. Дослідники акцентують увагу на тому, що нейронаукова інформація вже з'являється в голландських судових залах у широкому спектрі сфер цивільного права. До них належать право про відповідальність, право про охорону здоров'я, сімейне право та договірне право. Використання нейронаукових знань у справах цивільного права порушує чимало загальних питань, незалежно від юрисдикції [3, с. 272].

Сучасна система цивільного права, на переконання Л. Ванг, покликана не лише задовольняти інституційні вимоги для побудови

ринкової економіки, а й створювати систему законних прав та встановлювати такі фундаментальні принципи цивільного права, як-от: індивідуальна автономія, рівний захист, сумнінність і справедливність [4, с. 39].

Таким чином, цивільне право – це галузь права, яка регулює майнові та особисті немайнові відносини між фізичними та/або юридичними особами на основі принципів рівності, вільного волевиявлення та захисту прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин. Цивільне право включає в себе норми, які встановлюють основи для створення, зміни та припинення цивільно-правових відносин, а також визначають порядок захисту порушених цивільних прав.

Важливим інститутом цивільного права є цивільно-правовий договір (угода). Зазначимо, що в Україні зараз залишається відкритим питання формування культури укладення договорів як частини загальної правової культури. Адже інститут цивільно-правових договорів все ще не дуже поширений серед населення. Це може бути пов'язано з вірою людей у те, що укладення будь-якого договору нерозривно пов'язане зі значними грошовими витратами, а також загальною тінізацією як окремих сфер, зокрема сфери працевлаштування, оренди житла, так і української економіки загалом. Договір, навпаки, надає правовідносинам певного закріплення, встановлює чіткі права й обов'язки, що є неприйнятним для частини українського населення, яка ухиляється від сплати податків. До того ж в умовах воєнного стану постає принципово нова категорія, предстанники якої також бажають перебувати «в тіні» під час будь-яких соціальних відносин, – це чоловіки, котрі підлягають мобілізації.

Основними характеристиками договору як правового акта є його суб'єктний склад, зміст, форма, юридична конструкція та правовий режим. Так, суб'єктний склад договору утворюють сторони договору, а в окремих випадках також особи, що виступають на стороні договору. Зміст договору є вольовою моделлю регульованих ним відносин (поведінки). Форму договору можна визначити як форму (засоби, способи) вираження або засвідчення волі сторін укласти договір і щодо його змісту. Юридична конструкція договору є побудовою його змісту, яка визначається складом і взаємозв'язком елементів його змісту. Так само правовий режим договору є сукупністю правових положень, установлених щодо договору [5, с. 20–21].

Поділяючи наведену позицію, ми вважаємо за доцільне зупинитися на формі договору. Вона може відрізнятися залежно від його складності та предмета задля максимального забезпечення дотримання прав сторін. Зауважимо, що задля формування довіри населення до інституту цивільно-правових договорів важливо комплексно вживати

заходів із залученням представників системи надання безоплатної первинної правової допомоги. Основи договірної права доречно включати до курсу вивчення правознавства у шкільній програмі.

Ю. І. Чалий стверджує, що категорія «договір» є елементом системи цивільно-правових засобів упорядкування цивільних відносин і водночас системно правовим утворенням, структурні одиниці якого підлягають рівномірному науковому вивченню [6, с. 213].

Як переконаний П. МакМагон, важливою функцією договірної права є зменшення втраченого часу, зусиль і ресурсів, витрачених на суперечки щодо економічного обміну, а також зменшення випадків шкоди, яка є результатом цих суперечок. Мінімізація конфлікту, зауважує науковець, зазвичай служить власним інтересам сторін, а також суспільним інтересам у соціальному вимірі [7, с. 270].

Таким чином, можна зробити проміжний висновок, що цивільно-правовий договір у цивільному праві – це результат розвитку суспільного життя. Він є підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків. Договір виступає джерелом узгодження волі сторін за допомогою встановлення взаємних прав та обов'язків.

Розглядаючи законодавче визначення цивільного договору, варто погодитись із точкою зору А. І. Дрішлюка, який зауважує, що цивільно-правовий договір розглядається Цивільним кодексом України передусім не як правочин, правовідносини чи документ, а як регулятор цивільних відносин. Причому такий статус договору закріплений у статті, що поміщена до розділу I «Основні положення» Цивільного кодексу України, тобто розділу, який уміщує загальні, принципові приписи, що підкоряють собі не лише всі інші приписи самого Кодексу, а й положення інших актів цивільного законодавства України. Крім того, свобода договору визнається новим Цивільним кодексом України однією із загальних засад цивільного законодавства України (п. 3 ст. 3) [8].

З огляду на це положення постає потенційна можливість врегулювання будь-яких, не лише встановлених Цивільним кодексом України правовідносин, що при цьому не містять ознак правопорушень, за які встановлена адміністративна, кримінальна, дисциплінарна відповідальність. Укладення подібного договору не буде підставою звільнення особи від відповідальності, якщо її дії будуть охоплюватися складом відповідного правопорушення.

Висновки

Проведений аналіз дає змогу констатувати, що цивільно-правовий договір як інститут цивільного права є добровільною угодою, в якій його суб'єкти виражають єдину волю, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків та досягнення певних цивільно-правових наслідків у відповідній формі.

З огляду на зазначене вище можемо виокремити такі ключові ознаки цивільно-правового договору (угоди):

- як і будь-який договір, укладається на добровільній основі, втім його сторони є рівними та несуть обопільну відповідальність за невиконання та/або неналежне виконання своїх обов'язків;
- договір має персоніфікований характер;
- стабільність умов договору (угоди), які зберігають свою дію доти, доки вони не будуть змінені за згодою сторін або до того часу, коли договір закінчується відповідно до передбачених умов;
- гнучкість умов, оскільки сторони мають право визначити власні умови угоди, зокрема ціну, терміни, обсяг тощо;
- широкий предмет цивільно-правового договору, який може враховувати питання щодо купівлі-продажу товарів, послуг, надання позики, оренди майна тощо;
- спрямований на врегулювання відносин як майнового, так і немайнового характеру;
- цивільно-правова угода (договір) виступає важливим джерелом цивільного права.

Проведене дослідження надало можливість усвідомити окремі проблемні питання у сфері цивільно-правових договорів. Так, залишається відкритим питання формування культури укладення договорів як частини загальної правової культури. Адже інститут цивільно-правових договорів усе ще не є дуже поширеним серед населення. Задля формування довіри людей до інституту цивільно-правових договорів пропонуємо комплексно вживати заходів із залученням представників системи надання безоплатної первинної правової допомоги. Основи договірної права доречно включати до курсу вивчення правознавства у шкільній програмі.

Список бібліографічних посилань: **1.** Мазур О. С. Цивільне право України : навч. посіб. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 287 с. **2.** Мічурін Є. О. Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. Харків : Право, 2019. 184 с. **3.** Kogel de C. H., Schrama W. M., Smit M. Civil Law and Neuroscience. *Psychiatry Psychology and Law*. 2014. Vol. 21, Iss. 2. Pp. 272–285. DOI: <https://doi.org/10.1080/13218719.2013.808978>. **4.** Wang L. The modernization of Chinese Civil Law over Four Decades. *Frontiers of Law in China*. 2019. Vol. 14, Iss. 1. Pp. 39–72. DOI: <https://doi.org/10.3868/s050-008-019-0003-4>. **5.** Гетьман А. П., Борисова В. І., Євсєєв О. П. Договір як універсальна правова конструкція : монографія. Харків : Право, 2012. 432 с. **6.** Чалий Ю. І. Цивільно-правовий договір як документ. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. Вип. 4 (99). С. 212–224. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.4.18>. **7.** MacMahon P. Conflict and Contract Law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2018. Vol. 38, Iss. 2. Pp. 270–298. DOI: <https://doi.org/10.1093/ojls/>

гду011. 8. Дрішляук А. І. Місце цивільно-правового договору в системі джерел цивільного права України. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 16. С. 30–34.

Надійшла до редколегії 22.11.2023

Прийнята до опублікування 12.12.2023



Kolobylna O. O. Civil contract as an institution of civil law

The article argues that civil law is a branch of law which regulates property and personal non-property relations between individuals and/or legal entities based on the principles of equality, free expression of will and protection of rights and legitimate interests of participants to civil legal relations. Civil law includes rules that establish the basis for the creation, modification and termination of civil relations, as well as determine the procedure for the protection of violated civil rights.

It has been stated that a civil contract as an institution of civil law is a voluntary agreement in which the parties to the contract express a single will aimed at establishing, changing or terminating civil rights and obligations and achieving certain civil law consequences in the appropriate form.

The author identifies the following key features of a civil law contract (agreement): like any contract, it is concluded on a voluntary basis, however, its parties are equal and bear mutual responsibility for non-performance and/or improper performance of their obligations; the contract is personalised; stability of the contract (agreement) terms which remain in force until they are changed by agreement of the parties or until the contract expires in accordance with the stipulated terms; flexibility of terms and conditions, since the parties have the right to determine their own terms and conditions of the contract, in particular, price, terms, scope, etc.; the scope of a civil law contract is broad, and may include issues related to the sale and purchase of goods, services, loans, lease of property, etc.; a civil law contract is an important source of civil law.

Key words: civil law transaction, civil law, institution, terms, legislation.




УДК 347.440(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.07>

Олександр Євгенович Кухарев,

доктор юридичних наук, професор,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0003-2086-9179>,

e-mail: kukharyev@gmail.com

СУТНІСТЬ ДОГОВОРІВ, ЯКІ УКЛАДАЮТЬСЯ З МЕТОЮ ЗДІЙСНЕННЯ КОРПОРАТИВНОГО ІНВЕСТУВАННЯ

Статтю присвячено з'ясуванню сутності договорів у сфері корпоративного інвестування. Наголошено, що інвестиційні договори охоплюють різні види цивільно-правових договорів. Сферою застосування досліджуваних договорів є корпоративні правовідносини, тобто відносини, пов'язані зі здійсненням корпоративних прав на участь в управлінні господарською організацією. Сторонами договору у сфері корпоративного інвестування є суб'єкти інвестиційної діяльності, до яких належить передусім інвестор, тобто суб'єкт інвестиційної діяльності, який приймає рішення про вкладення власних, позичкових і залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування. Іншою стороною договору можуть бути, зокрема, корпоративний фонд, компанія з управління активами як реципієнти інвестицій. Такі договори не об'єднуються спільним предметом, який зумовлений конкретним видом інвестиційного договору (дії з управління активами, частка в статутному (складеному) капіталі господарського товариства тощо). Договори, які укладаються з метою здійснення корпоративного інвестування, є консенсуальними, оплатними та двосторонніми.

Ключові слова: договір, інвестиційний договір, інвестиції, інвестиційна діяльність, корпоративні правовідносини, інвестиційний фонд.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Запорукою успішного функціонування національної економіки є інвестиційна діяльність, оскільки вона об'єднує інтереси та ресурси фізичних, юридичних осіб і держави щодо ефективного соціально-економічного розвитку. Інвестиційну діяльність зазвичай розглядають з двох позицій. Насамперед як діяльність, пов'язану із вкладенням коштів в об'єкти інвестування з метою отримання прибутку, досягнення соціального й екологічного ефекту, а також як процес перетворення ресурсів у вкладення.

Однією з форм інвестиційної діяльності є корпоративне інвестування, яке у широкому розумінні визначають як вкладення коштів в акції акціонерних товариств або частки, завдяки чому формується

статутний капітал товариств з обмеженою відповідальністю або участь у цьому господарському товаристві з метою отримання прибутку, а також досягнення певного соціально-економічного ефекту.

Використання механізму корпоративного інвестування різниться залежно від основного виду діяльності реципієнта інвестицій, а також спеціальних вимог законодавства щодо суб'єктів таких видів діяльності. Йдеться, зокрема, про банківську, страхову діяльність, спільне інвестування.

При цьому договірне оформлення інвестиційної діяльності у сфері корпоративних правовідносин є одним із ключових елементів не лише сприяння розвитку та розміщення інвестицій у відповідній сфері, а й ефективної реалізації прав та інтересів сторін, зацікавлених в отриманні прибутку чи досягненні іншої мети інвестування.

Крім того, правове регулювання здійснення інвестиційної діяльності постійно змінюється, а правозастосовна практика динамічно розвивається й адаптується до потреб ринку, через що використання договірних форм оформлення інвестиційної діяльності в корпоративних правовідносинах набуває все більшої значущості. Так, 27 липня 2022 р. було ухвалено новий Закон України «Про акціонерні товариства»¹, систематично вносяться зміни до Законів України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»², «Про інститути спільного інвестування»³, «Про інвестиційну діяльність»⁴ та інші нормативні акти, спрямовані на забезпечення належного здійснення відповідної діяльності, дотримання прав її учасників та недопущення їх порушення.

Попри інвестиційну привабливість і широке застосування на практиці, можна констатувати недостатню увагу законодавця до нормативного забезпечення форми та використання договорів, які укладаються з метою здійснення корпоративного інвестування. Дослідження застосування таких договірних конструкцій має важливе

¹ Про акціонерні товариства : Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20> (дата звернення: 23.10.2023).

² Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19> (дата звернення: 23.10.2023).

³ Про інститути спільного інвестування : Закон України від 05.07.2012 № 5080-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17> (дата звернення: 23.10.2023).

⁴ Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18.09.1991 № 1560-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12> (дата звернення: 23.10.2023).

теоретичне та прикладне значення, оскільки діяльність, спрямована на здійснення корпоративного інвестування, заснована саме на договорі.

З огляду на це відповідні правовідносини вимагають ретельного наукового аналізу.

Стан дослідження проблеми

Загальні питання правового регулювання інвестиційної діяльності ретельно розглядалися в наукових розробках таких учених, як В. С. Щербина, О. М. Вінник, Ю. М. Жорнокуй, О. Е. Сімсон, О. Р. Кібенко, В. В. Поєдинок, О. Г. Хрімля та ін. При цьому договір при здійсненні корпоративного інвестування не був предметом спеціальних наукових досліджень. Учені зосереджували свою увагу переважно на таких об'єктах інвестування, як будівництво нерухомості [1; 2], сфера послуг [3], а також на окремих аспектах інвестиційного договору [4; 5]. Крім того, на рівні статей та частин (розділів, параграфів) підручників, навчальних посібників в узагальненому вигляді аналізувалося корпоративне інвестування [6; 7]. Окремо слід звернути увагу на монографію О. П. Суц «Цивільні правовідносини з корпоративного інвестування», що вийшла друком у 2017 р. [8].

Водночас практично невіршеними у правовій доктрині залишаються питання, пов'язані з виявленням правової природи договірних конструкцій, які укладаються з метою здійснення корпоративного інвестування.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування сутності договорів у сфері корпоративного інвестування. Досягнення цієї мети здійснюється шляхом аналізу норм чинного законодавства України, судової практики та положень правової доктрини, що і є *завданням* статті.

Наукова новизна дослідження

Результати дослідження мають порівняно новий характер і полягають у виявленні сутності договорів, які укладаються з метою здійснення корпоративного інвестування. З'ясовано й охарактеризовано суб'єктний склад, предмет і види таких договорів. Продемонстровано положення сучасної правової доктрини щодо регулювання інвестиційної діяльності.

Виклад основного матеріалу

Як наголошено у ст. 9 Закону України «Про інвестиційну діяльність», основним правовим документом, який регулює взаємовідносини між суб'єктами інвестиційної діяльності, є договір (утода) або проспект цінних паперів (рішення про емісію цінних паперів).

У широкому розумінні термін «інвестиційний договір» застосовують до договорів, які укладаються між інвестором, іншими учасниками інвестування та спрямовуються на реалізацію будь-яких видів

і форм інвестицій задля одержання прибутку або досягнення соціального ефекту [9, с. 177].

Під час здійснення інвестиційної діяльності укладаються різні за своїм призначенням договори. Так, одні договори опосередковують безпосередньо вкладення інвестицій переважно з метою отримання прибутку, інші мають допоміжний характер, оскільки забезпечують надання суб'єктам інвестиційної діяльності різного роду послуг, тим самим сприяючи більш ефективному інвестуванню.

Зокрема, до інвестиційних можуть належати договори про спільну діяльність, капітальне будівництво, кредитування, довірчого управління майном тощо. У юридичній літературі термін «інвестиційний договір» розглядається як інституційне міжгалузеве утворення, яке підпадає під регулювання нормами інвестиційного права. На переконання Р. Б. Шишки, інвестицій договір – це група договорів, які опосередковують відносини у сфері інвестиційної діяльності [10, с. 118]. Важливо враховувати, що інвестиційний договір є основним регулятором поведінки суб'єктів інвестиційної діяльності. Якщо нормативно-правові акти визначають загальні засади здійснення інвестиційної діяльності, то досліджуваний договір установлює конкретний правовий зв'язок між її учасниками. Йдеться про порядок і умови виконання договірного зобов'язання, форми взаємодії сторін, способи забезпечення виконання зобов'язання тощо. Слід вказати також на дію принципу свободи договору, за змістом якого «сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості» (ст. 627 Цивільного кодексу (далі – ЦК України))¹. Невипадково у ст. 9 Закону України «Про інвестиційну діяльність» міститься застереження про те, що укладення договорів, вибір партнерів, визначення зобов'язань, будь-яких інших умов господарських взаємовідносин, що не суперечать законодавству України, є виключною компетенцією суб'єктів інвестиційної діяльності. Очевидно, що без вільного вибору контрагента за договором, без свободи вибору конкретного виду договору, що укладається у сфері інвестиційної діяльності, а також визначення його умов, практично неможливо досягти бажаного результату. Це узгоджується з послідовним розширенням диспозитивних засад регулювання приватних відносин.

Важливо врахувати, що договірна форма корпоративного інвестування регулює не лише вкладення інвестицій, а й організацію

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 23.10.2023).

інвестиційного процесу. Адже саме в договорі містяться конкретні умови, що стосуються прав та обов'язків сторін, їх відповідальності, строку дії договору та можливості його пролонгації.

У пункті 7.13 постанови Великої Палати Верховного Суду від 29 січня 2019 р. інвестиційний договір визначається як вид цивільно-правових договорів. Наголошується, що він може містити положення різних видів цивільно-правових договорів, що зумовлено предметом і цілями інвестування. Йдеться, зокрема, про договори купівлі-продажу, капітального будівництва, про спільну діяльність, кредитування, довірчого управління майном. Таким чином, інвестиційний договір передбачає як грошові, так і майнові права й обов'язки сторін договору¹. На цивільно-правовому характері інвестиційного договору наголошується і у правовій доктрині. Зокрема, О. Е. Сімсон обґрунтовує це тим, що наявні майнові відносини між рівними учасниками інвестиційних відносин [11, с. 179].

У юридичній літературі цивільно-правові договори класифікують на групи за критерієм їх юридичної спрямованості. Так, виокремлюють: договори про передання майна у власність; договори про передання майна у користування; договори про виконання робіт; договори про надання послуг; договори про передання результатів творчої діяльності; договори про спільну діяльність. Інвестиційні договори об'єднують широке коло різноманітних цивільно-правових договорів, різних за своєю правовою спрямованістю, що унеможливає виділення їх в окрему групу.

При цьому договори при здійсненні саме корпоративного інвестування відрізняє передусім сфера їх застосування – корпоративні правовідносини. Згідно з ч. 6 ст. 96-1 ЦК України корпоративними відносинами є відносини між учасниками (засновниками, акціонерами, пайовиками) юридичних осіб, у тому числі які виникають між ними до державної реєстрації юридичної особи, а також відносини між юридичною особою та її учасниками (засновниками, акціонерами, пайовиками) щодо виникнення, здійснення, зміни і припинення корпоративних прав.

Тож корпоративні відносини пов'язані з реалізацією корпоративних прав на участь в управлінні господарською організацією. У частині 3 ст. 96-1 ЦК України наведений вичерпний перелік корпоративних прав учасників (засновників, акціонерів, пайовиків) юридичної особи:

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.01.2019 : справа № 916/4644/15, провадження № 12-114rc18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79684989> (дата звернення: 23.10.2023).

1) брати участь в управлінні юридичною особою у порядку, визначеному установчим документом, крім випадків, встановлених законом;

2) брати участь у розподілі прибутку юридичної особи й одержувати його частину (дивіденди), якщо така юридична особа має на меті одержання прибутку;

3) у випадках, передбачених законом та установчим документом, вийти з юридичної особи;

4) здійснити відчуження часток у статутному (складеному) капіталі товариства, цінних паперів, паїв та інших об'єктів цивільних прав, що засвідчують участь у юридичній особі, у порядку, встановленому законом;

5) одержувати інформацію про діяльність юридичної особи у порядку, встановленому установчим документом;

6) одержати частину майна юридичної особи у разі її ліквідації в порядку та у випадках, передбачених законом, установчим документом (право на ліквідаційну квоту).

Сучасними науковцями обґрунтовується природа корпоративних правовідносин як цивільних, що мають самостійний характер у предметі цивільно-правового регулювання [12, с. 216].

Характерною та відмінною ознакою корпоративного інвестування, на думку Н. В. Бойчук, є набуття правомочності управління активами реципієнта будь-якої організаційно-правової форми шляхом участі особи у вищому органі управління такої організації та отримання частини прибутку від її господарської діяльності, особливим порядком припинення інвестиційної діяльності в порядку, встановленому законом. Вчена наголошує, що під час прийняття рішення про корпоративне інвестування інвестору доцільно проаналізувати всі переваги та недоліки певного виду господарської організації реципієнта інвестицій, зважати на встановлені законом заборони та обмеження щодо корпоративного інвестування. Залежно від мети інвестиційної діяльності – отримання прибутку чи задоволення певних соціальних потреб – інвестор прагне обрати оптимальну корпоративну форму реципієнта інвестицій, що дасть змогу оцінити можливі ризики та мінімізувати їх негативні наслідки. Корпоративні форми інвестування мають різне виявлення. При первинному корпоративному інвестуванні кошти спрямовуються безпосередньо до статутного (складеного) капіталу юридичної особи. При вторинному інвестуванні інвестор може придбати акції, цінні папери на фондовому ринку за цивільними договорами відповідно до статутних документів господарських товариств [6, с. 77].

Інвестування у сфері корпоративних правовідносин передбачає вкладення інвесторами коштів в акції акціонерного товариства, а

також у частки товариства з обмеженою відповідальністю. Саме від виду господарського товариства залежить обсяг майнової відповідальності інвестора, що виступає як акціонер чи учасник товариства. Так, згідно зі ст. 2 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» учасники товариства, які не повністю внесли вклади, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини вкладу кожного з учасників. За таких обставин учасники, які у повному обсязі оплатили належні їм частки, не відповідають за зобов'язаннями товариства з обмеженою відповідальністю, що свідчить про обмежену їх відповідальність і зменшення ризику майнових втрат від здійснення підприємницької діяльності товариством.

Однією з визначальних ознак інвестиційного договору є його спрямованість на здійснення інвестиційної діяльності. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про інвестиційну діяльність» інвестиційною діяльністю є сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій.

До договорів, які укладаються з метою здійснення корпоративного управління, належать: договори на придбання (передання) прав, посвідчених цінними паперами; договори про передання майна у власність чи користування з метою здійснення корпоративного інвестування; договори з управління активами корпоративного фонду з компанією з управління активами.

Специфічна сфера укладення досліджуваного договору суттєво впливає на його суб'єктний склад. Так, сторонами договору у сфері корпоративного інвестування є суб'єкти інвестиційної діяльності, до яких належить передусім інвестори, що визначається у ст. 5 Закону України «Про інвестиційну діяльність» як суб'єкт інвестиційної діяльності, який приймає рішення про вкладення власних, позичкових і залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування. Інвестори можуть виступати в ролі вкладників, кредиторів, покупців, а також виконувати функції будь-якого учасника інвестиційної діяльності.

Іншою стороною договору (реципієнтом інвестицій), який укладається з метою здійснення корпоративного інвестування, можуть бути, зокрема, корпоративний фонд, компанія з управління активами. За приписом п. 2 розділу II Положення про особливості здійснення діяльності з управління активами інституційних інвесторів (діяльності з управління активами), договір про управління активами корпоративного інвестиційного фонду укладається між компанією з управління активами і наглядовою радою корпоративного

інвестиційного фонду та затверджується загальними зборами цього фонду¹.

Корпоративним фондом є юридична особа, яка утворюється у формі акціонерного товариства і провадить виключно діяльність зі спільного інвестування (ч. 1 ст. 8 Закону України «Про інститути спільного інвестування»). Корпоративний фонд може бути створений виключно шляхом заснування. Злиття, поділ, виділ, приєднання чи перетворення корпоративного фонду забороняється. Виділ з корпоративного фонду іншої юридичної особи забороняється. Так само забороняється приєднання до корпоративного фонду іншої юридичної особи. Як зазначено у ст. 13 Закону України «Про інститути спільного інвестування», мінімальний розмір статутного капіталу корпоративного фонду становить 1250 мінімальних заробітних плат у місячному розмірі, встановленому законом на день реєстрації фонду як юридичної особи.

Компанія з управління активами вчиняє дії з управління активами корпоративного фонду на підставі договору. Відповідно підлягає ліцензуванню. Частка держави у статутному капіталі такої компанії не може перевищувати 10 відсотків.

За договором у сфері корпоративного інвестування інвестор передає певні цінності у власність корпоративного фонду або компанії з управління активами. У контексті дослідження важливо врахувати нормативно встановлені вимоги до змісту договору про управління активами корпоративного інвестиційного фонду. Зокрема, такий договір має містити: повне найменування, місцезнаходження та код за ЄДРПОУ сторін, строк дії договору; номер і дату прийняття рішення про видачу ліцензії на провадження професійної діяльності на фондовому ринку – діяльності з управління активами інституційних інвесторів (діяльності з управління активами) та/або серія (за наявності), номер, дату видачі ліцензії; предмет договору – управління активами за винагороду протягом строку дії договору; права й обов'язки сторін згідно із законодавством; відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання умов договору, порушення конфіденційності, розголошення інсайдерської інформації; порядок зміни умов договору; умови дострокового припинення договору; відомості про уповноважених осіб сторін договору; продовження строку

¹ Положення про особливості здійснення діяльності з управління активами інституційних інвесторів (діяльності з управління активами) : затв. рішенням Нац. комісії з цінних паперів та фондового ринку від 06.08.2013 № 1414 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1486-13> (дата звернення: 23.10.2023).

дії договору тільки за рішенням загальних зборів акціонерів фонду; зобов'язання компанії з управління активами щодо інвестування активів інститутів спільного інвестування з метою отримання максимального інвестиційного доходу при мінімально можливих ризиках відповідно до інвестиційної декларації; порядок відшкодування компанією з управління активами збитків, завданих корпоративному інвестиційному фонду неналежним виконанням умов договору; розмір винагороди компанії з управління активами, порядок її нарахування та оплати, а також можливість виплати премії компанії з управління активами, що визначається в регламенті такого фонду відповідно до законодавства. Крім того, договір повинен містити порядок заміни компанії з управління активами (пункти 1–3 розділу II Положення про особливості здійснення діяльності з управління активами інституційних інвесторів (діяльності з управління активами¹)).

Інвестор безпосередньо не бере участі в діяльності реципієнта інвестицій. Отримання інвестором доходу від діяльності останнього зумовлена не фактом участі в ній, а у зв'язку з наявністю відповідних правовідносин між інвестором та реципієнтом.

Істотною умовою будь-якого договору є умова про його предмет (ч. 1 ст. 638 ЦК України), адже саме ця умова розкриває сутність зобов'язання, що виникає між сторонами. Досліджувані договори не об'єднуються спільним предметом. Це зумовлено тим, що договори, які укладаються з метою здійснення корпоративного інвестування, охоплюють неоднорідні договірні конструкції. Тому предмет залежить від конкретного виду договору. Наприклад, предметом договору про управління активами корпоративного інвестиційного фонду виступатимуть дії управителя з управління майном. Предметом договору придбання частки у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю є ця частка.

Договори, спрямовані на здійснення корпоративного інвестування, є консенсуальними, оскільки вважаються укладеними з моменту досягнення згоди в належній формі з усіх істотних умов. Крім того, слід зважати на оплатний характер таких договорів, що зумовлено сутністю інвестицій та інвестиційної діяльності, визначених у Законі України «Про інвестиційну діяльність». Інвестиційна діяльність саме в корпоративних правовідносинах здійснюється з метою отримання прибутку. За критерієм розподілу прав та обов'язків між сторонами договору, які укладаються з метою здійснення корпоративного інвестування, є двосторонніми.

¹ Там само.

Висновки

Інвестиційні договори охоплюють різні види цивільно-правових договорів, що зумовлено предметом та цілями інвестування – договори купівлі-продажу, капітального будівництва, довірчого управління майном, про спільну діяльність, кредитування.

Договір є основною формою здійснення інвестування у сфері корпоративних правовідносин. До специфічних ознак такого договору можна віднести особливу сферу його застосування, спеціальний суб'єктний склад.

Сферою застосування досліджуваних договорів є корпоративні правовідносини, тобто відносини, пов'язані зі здійсненням корпоративних прав на участь в управлінні господарською організацією. Сторонами договору у сфері корпоративного інвестування є суб'єкти інвестиційної діяльності, до яких належить передусім інвестор. Іншою стороною договору можуть бути, зокрема, корпоративний фонд, компанія з управління активами як реципієнти інвестицій.

Такі договори не об'єднуються спільним предметом, який зумовлений конкретним видом інвестиційного договору (дії з управління активами, частка в статутному (складеному) капіталі господарського товариства тощо). Договори, які укладаються з метою здійснення корпоративного інвестування, є консенсуальними, оплатними та двосторонніми.

Список бібліографічних посилань: 1. Рим Т. Я. Цивільно-правові засади регулювання інвестиційних відносин у будівництві : монографія. Львів : Галич-Прес, 2020. 388 с. **2.** Гордієнко А. В. Особливості правовідносин інвестування в об'єкти нежитлового будівництва. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2017. № 29, т. 2. С. 8–11. **3.** Данилюк Т. І. Сфера послуг як об'єкт інвестиційної діяльності. *Інвестиції: практика та досвід.* 2014. № 17. С. 10–12. **4.** Врублевська К. М. Договірні-правові форми інноваційного інвестування. *Економічна теорія та право.* 2016. № 2. С. 171–181. **5.** Гордієнко А. В. Договір підяду на капітальне будівництво як інвестиційний договір. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2017. Вип. 5. С. 60–64. **6.** Бойчук Н. Р. Окремі питання правового регулювання корпоративних інвестицій. *Право та інновації.* 2018. № 3. С. 76–81. DOI: <https://doi.org/10.31359/2311-4894-2018-23-3-76>. **7.** Жорнокуй Ю. М. Инвестиционное право : учеб. пособие. Харьков : Прометей-Пресс, 2005. 224 с. **8.** Суц О. П. Цивільні правовідносини з корпоративного інвестування : монографія. Харків : Право, 2017. 200 с. **9.** Вінник О. М. Інвестиційне право : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2009. 616 с. **10.** Шишка Р. Б. Інвестиційні договори: характеристика та спроби класифікації. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2014. № 4. С. 118–122. **11.** Симсон О. Э. Инвестиционные и инновационные отношения: перспективы развития

публичной и частной сфер : монографія. Київ : Ін Юре, 2005. 416 с.
12. Жорнокуй Ю. М., Сліпченко С. О., Жорнокуй В. Г. Корпоративні правовідносини : монографія. Харків : Екус, 2021. 248 с.

Надійшла до редколегії 26.10.2023

Прийнята до опублікування 11.11.2023



Kukhariev O. Ye. Essence of contracts concluded for implementing corporate investment

The article is focused on clarifying the essence of contracts in the field of corporate investment. Achieving the specified purpose is realized through the analysis of the relevant norms of the current legislation of Ukraine, court case-law and provisions of the legal doctrine, which is the objective of this article.

It has been emphasized that investment contracts cover various types of civil contracts. It has been determined by the subject matter and objectives of investment (joint operation agreements, capital construction contracts, credit granting agreements, purchase and sale agreements, fiduciary management agreements).

The contract is the main form of investing in the field of corporate legal relations. The author has substantiated the specific features of such a contract, which are: the special sphere of its application; special contracting parties.

The sphere of application of the contracts studied in the article is corporate legal relations, that is, relations connected to the exercise of corporate rights to participate in the management of a business entity. The parties to the contract in the field of corporate investment are the subjects of investment operation, which primarily include: an investor, i.e., the subject of investment operation that makes a decision to invest own, loaned and borrowed property and intellectual values into investment objects. The other party to the contract can be, in particular, a corporate fund, assets management company as recipients of investments.

Such contracts are not united by a common subject matter, which is determined by a specific type of investment contract (asset management actions, a share in the authorized (joint) capital of a business entity, etc.). Therefore, the author has emphasized the impracticality of uniting contracts in the field of corporate investment into a separate group of civil contracts. Contracts concluded for the purpose of implementing corporate investment are consensual, commutative and bilateral.

Key words: contract, investment contract, investments, investment operation, corporate legal relations, equity fund.




УДК 347.43

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.08>

Юрій Іванович Чалий,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-3641-0760>,
e-mail: ychaluy66@gmail.com

ІНФОРМУВАННЯ КОНТРАГЕНТА ПРО ОДНОСТОРОННЮ ВІДМОВУ ВІД ДОГОВОРУ

Чинне цивільне законодавство характеризується певною неповнотою, що не дозволяє говорити про наявність послідовного правового режиму щодо інформування ініціатором односторонньої відмови від договору про цей факт свого контрагента. Наголошено на необхідності диференціації законодавчих правил про визначення форми та порядку інформування зацікавленої сторони про односторонню відмову від договору іншою стороною. Критеріями такої диференціації є суб'єктний склад, вид довірчих відносин, а також мотиви відмови. Запропоновано внести зміни до норм про відмову від правочинів, де мають міститися найбільш загальні положення про здійснення поінформованої односторонньої відмови від договору.

Ключові слова: одностороння відмова від договору, одностороння відмова від правочину, припинення договірних зобов'язань, зміна та припинення умов договору, принцип справедливості в регулюванні договірних відносин, заходи оперативного впливу, самозахист цивільних прав та інтересів, правозмінюючі та проапропіюючі юридичні факти в договірних відносинах.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Приводом до написання цієї статті стала проблема неповноти норм Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), що не дозволяє говорити про наявність послідовного правового режиму упорядкування відносин з односторонньої відмови від договору. Зокрема, це стосується питань інформування суб'єктом застосування односторонньої відмови від договору свого контрагента про таку відмову. Саме на цьому доволі «вузькому» проблемному питанні концентрується увага міні-дослідження, що проводиться в межах цієї публікації¹.

¹ Для лаконічного термінологічного позначення проблеми далі в тексті статті застосовується словосполучення «проблема інформування». З тих самих міркувань у статті сторона договору, яка односторонньо відмовляється

Відповідно до положень ЦК України одностороння відмова від договору проявляється у двох правових режимах: 1) коли відмова від договору застосовується стороною як реакція на правопорушення, здійснене (здійснюване) її контрагентом за цим договором¹; 2) коли відмова не пов'язана з протиправною поведінкою контрагента за договором, а викликана іншими причинами². Аналізуючи зазначений нормативний масив, слід звернути увагу на те, що про необхідність інформування активною стороною пасивної сторони про таку відмову йдеться лише в окремих спеціальних положеннях ЦК України про договори³. Загальні норми позитивного договірного права (статті 214, 615, 651 ЦК України) не закріплюють подібного обов'язку сторони, яка відмовляється від договору. Ця прогалина спричиняє розмитість розуміння того, в який момент часу договірні правовідносини, які не охоплені регулятивною дією спеціальних норм щодо порядку здійснення відмови, будуть вважатися зміненими чи повністю припиненими внаслідок відмови від договору однією з його сторін.

від договору, може позначатися словосполученнями «ініціатор відмови», «активна сторона», «сторона-відмовник» та «потерпіла сторона», а її контрагент – «пасивна сторона», «сторона-правопорушник». Для уникнення непорозумінь наголошуємо на тому, що зазначені умовні терміни використовуються лише для цілей викладення матеріалу цієї статті та не застосовуються в чинному законодавстві України чи в роботах інших авторів.

¹ Із цією метою аналізуються положення ст. 19; ст. 214; ч. 3 ст. 538; ч. 1 ст. 565; п. 1 ч. 1 ст. 611; ч. 3 ст. 612; ст. 615; частин 2, 3 ст. 622; ч. 1 ст. 665; ч. 2 ст. 666; ст. 672; п. 1 ч. 2 ст. 678; п. 2 ч. 2 ст. 684; абз. 2 ч. 1 ст. 688; ч. 4 ст. 690; ч. 4 ст. 692; ч. 2 ст. 695; ч. 2 ст. 696; ч. 3 ст. 700; п. 4 ч. 1 ст. 708; п. 2 ч. 1 ст. 766; ч. 1 ст. 782; частин 1, 2 ст. 848; частин 2, 3 ст. 849; ч. 3 ст. 858; ч. 6 ст. 882; абз. 2 ч. 1 ст. 917; ч. 3 ст. 917; ч. 2 ст. 922; ст. 991; ст. 1056; частин 2, 3 ст. 1096; ч. 2 ст. 1110 ЦК України.

² Для цієї дослідницької мети проаналізовано норми ст. 214; ч. 2 ст. 559; ч. 3 ст. 561; п. 3 ч. 1 ст. 568; ч. 4 ст. 636; ч. 2 ст. 701; ч. 3 ст. 702; ч. 2 ст. 706; абз. 2 ч. 1 ст. 707; ст. 724; ст. 739; абз. 2 ч. 2 ст. 763; ч. 1 ст. 790; ч. 1 ст. 834; ч. 4 ст. 844; ч. 2 ст. 848; ч. 4 ст. 849; ч. 2 ст. 867; ч. 2 ст. 878; абз. 2 ч. 1 ст. 885; п. 6 ч. 1 ст. 911; ст. 935; ч. 3 ст. 997; п. 1 ч. 1 ст. 1008; частин 2, 3 ст. 1008; ст. 1025; ст. 1026; ч. 2 ст. 1027; пунктів 4, 6, 7 ч. 1 ст. 1044; ч. 2 ст. 1056; ч. 2 ст. 1063; ч. 3 ст. 1110; ч. 1 ст. 1126; п. 4 ч. 1 ст. 1141; ч. 1 ст. 1142 ЦК України.

³ Див. ч. 1 ст. 690; ч. 3 ст. 739; абз. 2 ч. 2 ст. 763; ч. 2 ст. 782; ч. 1 ст. 825; ч. 1 ст. 834; ч. 1 ст. 935; ч. 2 ст. 939; ч. 2 ст. 943; ч. 1 ст. 945; ч. 3 ст. 991; ч. 3 ст. 1008; частини 1–4 ст. 1017; ч. 2 ст. 1025; ч. 1 ст. 1026; ч. 2 ст. 1044; ч. 2 ст. 1056; ч. 1 ст. 1126; ч. 1 ст. 1142 ЦК України. Хоча норми ст. 565 ЦК України розміщені в загальних положеннях про зобов'язання, але вони також мають спеціальне значення, оскільки торкаються лише порядку відмови гаранта від обов'язку гарантувати належне виконання зобов'язання боржником перед кредитором.

Для підвищення ступеня визначеності правового режиму регулювання договірних відносин у цивільному законодавстві України про договори, насамперед у його загальній частині, необхідно закріпити відповідні норми, які б установлювали чіткі правила щодо обов'язкового інформування стороною, яка односторонньо відмовляється від договору, свого контрагента про факт такої відмови.

Стан дослідження проблеми

Попри доволі ґрунтовну розробку теоретико-практичних питань односторонньої відмови від договору [1; 2, с. 199–212; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10, с. 12–14; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17, с. 151–158; 18, с. 266–288], власне проблемі інформування увага приділялася не всіма дослідниками. З відомих нам робіт науково-критичний матеріал, присвячений проблемі інформування, міститься в дослідженнях О. Антонюк, Л. Баранової, Т. Боднар, О. Дзери, О. Міхно та Г. Уразової.

Після набуття чинності ЦК України однією з перших робіт, де вказана проблема вирішувалась на підставі аналізу нового на той час нормативного матеріалу, є дисертація О. Антонюк [1]. На підставі цієї наукової роботи була видана монографія, в тексті якої О. Антонюк, спираючись на компаративний метод дослідження, а також виходячи з аналізу ч. 3 ст. 214 ЦК України, формулює висновок про пов'язаність правомірності здійснення односторонньої відмови від договору з фактом звернення суб'єкта застосування цього способу захисту до свого контрагента з відповідною заявою (усною, простою письмовою чи нотаріально посвідченою) [2, с. 208–209].

Л. Баранова також вказує на обов'язковість інформування ініціатором односторонньої відмови від договору свого контрагента про факт відмови; в іншому разі зобов'язання не припиняться. Форма повідомлення про застосування односторонньої відмови, зауважує вчена, слідує формі договору, який припиняється, а сам такий договір буде припиненим «... в момент, коли інша сторона дізналася про відмову, тобто одержала повідомлення» [4, с. 6–7].

Т. Боднар необхідність повідомлення контрагента про односторонню відмову від договору кваліфікує «обов'язковим атрибутом механізму права на односторонню відмову» [6, с. 41]. У пошуку відповіді на питання про форму волевиявлення сторони, яка ініціює односторонню відмову від договору (правочину), Т. Боднар, як і переважна більшість інших учених, спирається на вимоги ч. 3 ст. 214 ЦК України. Водночас, на відміну від більшості інших дослідників, дослідниця вважає, що в тих випадках, коли договір, від якого односторонньо відмовляється певний учасник договірних відносин, хоча і був укладений в письмовій формі та посвідчений нотаріально, але відмова від нього не повинна підлягати обов'язковому нотаріальному посвідченню [6, с. 41]. Вирішення проблеми строків здійснення

повідомлення про відмову, а також визначення моменту настання відповідних правових наслідків, що спричиняються односторонньою відмовою від договору, Т. Боднар вбачає в положеннях, які формулюються нею у вигляді доповнень до ст. 214 ЦК України [6, с. 42–43]¹.

О. Дзера, критично оцінюючи ст. 651 ЦК України, у змісті якої не визначено форму односторонньої відмови від договору, зазначає, що «... лише письмове повідомлення засвідчує односторонню відмову від договору, а якщо договір був посвідчений нотаріально, він може вважатися розірваним лише у разі оформлення такого розірвання у нотаріальній формі, інакше буде діяти презумпція його чинності» [18, с. 269].

О. Міхно формулює теоретичні висновки щодо необхідності закріплення в загальних положеннях про договори ЦК України правила щодо обов'язковості інформування про односторонню відмову від договору пасивну сторону, а також пропонує з цього приводу редакційні зміни до ст. 651 ЦК України [11, с. 7]².

¹ Т. Боднар пропонує доповнити ч. 2 ст. 214 ЦК України абзацами такого змісту: «Сторона, яка відмовляється від дво- або багатостороннього правочину, зобов'язана повідомити про це іншу сторону (сторони) у строки, передбачені договором, цим Кодексом або іншими актами цивільного законодавства.

Дво- або багатосторонній правочин вважається припиненим або зміненим з моменту отримання такого повідомлення, якщо інший строк зміни або припинення правочину на майбутнє не зазначений у повідомленні» (див.: Боднар Т. В. Одностороння відмова у договірних зобов'язаннях // Актуальні проблеми приватного права України : зб. ст. до ювілею д-ра юрид. наук, проф. Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред. Р. А. Майданик, О. В. Кохановська. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 42–43).

² О. Міхно, критично ставлячись до того, що зміст ч. 3 ст. 651 ЦК України вказує на автоматичність припинення чи зміну договірних відносин у разі застосування однією зі сторін односторонньої відмови від договору (що позбавляє, на думку вченої, іншу сторону можливості захищатися від необґрунтованої відмови), пропонує викласти цю частину ст. 651 ЦК України в такій редакції: «У разі односторонньої відмови від договору в повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір є відповідно розірваним або зміненим, якщо відмова від договору не оскаржена протягом 20 днів з моменту одержання стороною пропозиції про відмову від договору». Окрім цього, з метою визначення чіткого порядку реалізації відмови сторони від договору О. Міхно пропонує доповнити ст. 651 ЦК України частиною четвертою такого змісту: «Сторона, яка в односторонньому порядку відмовляється від договору, повинна направити письмову пропозицію про зміну чи відмову від договору другій стороні за договором. Сторона, яка одержала таку пропозицію, повинна повідомити у двадцятиденний строк offerента про результати її розгляду. Невиконання цієї вимоги засвідчує прийняття відмови та розірвання договору. У разі недосягнення

Найбільш повно розглядувана в цій статті проблема досліджується Г. Уразовою. Торкаючись власне проблеми інформування, вчена доходить висновків про те, що: 1) одностороння відмова від договору як односторонній правочин, що породжує правові наслідки не лише для сторони, котра його волевиявляє, а й для її контрагента за договором, може бути лише «поінформованою» [16, с. 107–109]¹; 2) припинення договірною зобов'язання, що виникає внаслідок односторонньої відмови від нього, може настати не раніше моменту доведення до адресата (контрагента, щодо якого застосовується відмова) інформації про односторонню відмову від договору [16, с. 113]; 3) форма повідомлення про односторонню відмову має підпорядковуватися загальним вимогам про форму правочинів (ч. 3 ст. 214; ч. 1 ст. 218; ч. 2 ст. 205 ЦК України) [16, с. 81–82]. На підставі наведених вище висновків Г. Уразова пропонує внести редакційні зміни до ст. 615 ЦК України [16, с. 114]².

Позиції науковців указують на відносну однаковість їхніх думок щодо необхідності закріплення в загальних нормах про договори положень, що пов'язували би правочинність односторонньої відмови від договору з обов'язковим виконанням такої умови, як інформування ініціатором відмови свого контрагента про цей факт. Водночас не всі проекти редакційних змін до ЦК України, зокрема ті, що запропоновані О. Міхно та Г. Уразовою, є, на наш погляд, безспірними. Ми вже торкалися своїми критичними зауваженнями пропозицій О. Міхно. Щодо редакційних змін, запропонованих Г. Уразовою, то вони за своїм змістом спроможні вирішити проблему інформування

згоди кожна із сторін має право звернутися за захистом своїх прав до суду». Таким чином, у самому порядку односторонньої відмови від договору О. Міхно пропонує вбачати ознаки процедури укладення цивільно-правових договорів як таких, де ініціатор відмови є оферентом, а сторона, щодо якої застосовується подібна відмова, – потенційним акцептантом. На наше переконання, запропонована вченою модель односторонньої відмови нічим не відрізняється від відмови від договору (правочину) за взаємною згодою сторін (ч. 2 ст. 214; ч. 1 ст. 651 ЦК України), що перетворює подібну «односторонню» відмову від договору в зайву правову конструкцію.

¹ Терміни «поінформована» та «непоінформована» (відмова) не використовуються Г. Уразовою в тексті своєї роботи, але застосовується нами для умовного позначення ситуацій з повідомленням чи неповідомленням контрагента про односторонню відмову від договору.

² Г. Уразова пропонує в ч. 1 ст. 615 ЦК України після слова «законом» додати таке: «повідомивши про це іншу сторону». А частину 2 цієї ж статті доповнити абзацом другим такого змісту: «Повідомлення набуває юридичного значення з моменту, коли воно буде доведене до другої сторони або одержане нею, якщо інший строк не передбачений у самому повідомленні».

лише частково, оскільки ст. 615 ЦК України, до якої вчена пропонує внести зміни, не має універсального значення. Норми цієї статті стосуються лише односторонньої відмови від договору, що є реакцією потерпілої сторони договору на порушення його умов іншою стороною, та не охоплюють своєю дією ситуації з відмовою від договору, коли це не пов'язано із правопорушенням.

Отже, враховуючи цю прогалину норм ЦК України та окреслений вище дискусійний стан доктринальних поглядів, маємо необхідність звернутися до проблеми інформування ще раз.

Мета і завдання дослідження

Метою публікації є подальша розробка доктринальних положень про умови та порядок застосування односторонньої відмови від договору, що, як наслідок, дозволить у подальшому (у разі сприйняття цих положень науковим співтовариством та юристами-практиками) скоригувати відповідні норми цивільного законодавства України про договори.

Для досягнення означеної мети необхідно вирішити такі *завдання*: 1) обґрунтувати необхідність закріплення в цивільному законодавстві України обов'язку ініціатора відмови повідомляти про факт застосування односторонньої відмови від договору свого контрагента (контрагентів); 2) визначити темпоральні вимоги виконання такого обов'язку; 3) встановити момент часу, з настанням якого виникатимуть правові наслідки застосування односторонньої відмови від договору.

Наукова новизна дослідження

Дістали подальшого розвитку теоретико-практичні положення, отримані науковцями-попередниками. Відносно новими є висновки про необхідність дотримання диференційованого підходу у формулюванні законодавчих положень щодо темпоральних вимог здійснення повідомлення про односторонню відмову від договору, а також щодо визначення моменту в часі, коли виникатимуть правові наслідки такої відмови.

Виклад основного матеріалу

Теза щодо обов'язковості інформування пасивної сторони про здійснення активною стороною односторонньої відмови від договору спирається на принципове положення такого змісту: оскільки одностороння відмова від договору не презюмується фактом його укладення (не є його ціллю), то вона має бути чітко виражена в певній формі, доступній для сприйняття контрагентом за договором [16, с. 76]¹.

¹ Фактом укладення договору презюмується його повне виконання, а не зміна його умов чи припинення. На таку презумпцію вказують принципи

За вимогою ч. 3 ст. 214 ЦК України відмова від договору (як виду правочину) вчиняється у тій самій формі, в якій було вчинено цей договір-правочин. Більшість дослідників, як було показано вище, беззастережно підтримують таке законодавче положення (О. Антонюк [2, с. 208]; Л. Баранова [4, с. 6]; Г. Уразова [16, с. 81–82]).

Норма ч. 3 ст. 214 ЦК України в основі своїй є прийнятною щодо визначення способів волевиявлення, спрямованих на відмову від договору, але для того, щоб ці положення можна було поширити на випадки саме односторонньої відмови від договорів, необхідно внести зміни до частини другої цієї ж статті, де законодавець чомусь передбачає відмову від договору лише на підставі «взаємної згоди сторін». Відсутність у цій статті ЦК України вказівки на можливість односторонньої відмови від договору вочевидь суперечить логіці подальшого викладення нормативного матеріалу цього законодавчого акта, де, як відомо, зустрічається дуже багато випадків, коли законодавцем допускається така відмова. Правило ч. 3 ст. 214 ЦК України відтворюється й у загальних положеннях про договори, де в ч. 1 ст. 654 ЦК України зазначається: «... зміна або припинення договору вчиняється в такій самій формі, що й договір, що змінюється або припиняється ...». Утім, щоб останнє правило можна було поширити саме на односторонню відмову від договору, доводиться застосовувати системне тлумачення цієї норми в її взаємозв'язку з ч. 3 ст. 651 ЦК України.

Зауважимо також, що не слід прагнути до того, щоб у цивільному законодавстві запроваджувати певний універсальний підхід до визначення способу волевиявлення односторонньої відмови від договору, наприклад наполягати на закріпленні правила тільки про письмову фіксацію такого волевиявлення [11, с. 7; 18, с. 269]. Для деяких видів договорів подібна вимога буде не виправдано обтяжливою. Зокрема, це стосується споживчих договірних відносин, переважна більшість яких започатковується шляхом вчинення конклюдентних дій (ч. 2 ст. 205 ЦК України). За обставин, описаних у законі, одностороння відмова від таких договорів також може здійснюватися

недопустимості односторонньої відмови від зобов'язання (ст. 525 ЦК України) та обов'язковості виконання договору (ст. 629 ЦК України). Отже, для того, щоб спростувати дію цих принципів у конкретних договірних правовідносинах, сторона, яка ініціює зміну чи припинення договору, має довести відповідну інформацію про це своєму контрагентові. Додамо, що одностороння відмова від договору є, так би мовити, вимушеним винятком із названих принципів і допускається тільки тоді, коли на таку можливість указує закон або умови договору (ст. 525, ч. 3 ст. 561, ч. 1 ст. 615, ч. 3 ст. 651 ЦК України та інші норми цивільного законодавства України).

конклюдентно, як це, до речі, вже реалізовано в окремих спеціальних нормах ЦК України (ч. 2 ст. 701; ч. 2 ст. 706)¹. Окрім того, вимога про здійснення односторонньої відмови тільки в письмовій формі суперечитиме правовому порядку, що історично склався у практиці вчинення правочинів (зазнав своєї емпіричної верифікації) та є закріпленим у нормах чинного законодавства (статті 205–210, 218 ЦК України).

Диференційований підхід має спостерігатися й у визначенні темпоральних вимог здійснення повідомлення про односторонню відмову від договору та встановлення моменту, коли виникатимуть правові наслідки застосування односторонньої відмови. Критерієм диференціації є мотиви відмови, тобто викликана вона порушенням договору однією з його сторін чи така відмова пов'язана з іншими обставинами.

Якщо йдеться про односторонню відмову від договору як про спосіб реакції на невиконання (неналежне виконання) іншою стороною своїх обов'язків, то закріплення в загальних нормах про договори імперативного правила щодо попереднього інформування правопорушника, скажімо, за 20 днів, як пропонує О. Міхно [11, с. 7], чи протягом іншого періоду буде принаймні недоречним. Сторона-правопорушник, безумовно, має знати про застосування односторонньої відмови від договору її контрагентом (тобто потерпілою стороною), але для цього не слід закріплювати в загальних нормах договірного права імператив про інформування правопорушника в жорстко визначені законом строки. Якщо встановити це правило, то подібний самозахист втрачатиме свій сенс, адже оперативно він вже не буде застосовуватися: ефективність односторонньої відмови від договору як способу захисту полягає саме у швидкому реагуванні потерпілої сторони на правопорушення. Додамо, що поширення зазначеного правила на споживчі договірні відносини або на договірні відносини «фізична особа – фізична особа» невиправдано ускладнюватиме порядок відмови зайвою процедурністю, або взагалі унеможливлуватиме односторонню відмову за певними договорами цієї групи, або робитиме таку відмову в подібних процедурних формах просто абсурдною².

¹ Зі змісту ч. 1 ст. 790 ЦК України також можна зробити висновок, що відмова наймача від договору прокату здійснюється не шляхом попереднього письмового інформування наймодавця, а безпосередньо фактом повернення предмета прокату.

² Наведемо з цього приводу один приклад, який не є винятком, бо схожих прикладів може бути набагато більше. Уявімо ситуацію з відмовою пасажирів від договору перевезення міським таксі, коли попередньо замовлене

В усіх досліджених нами спеціальних нормах, присвячених застосуванню односторонньої відмови від договору, коли вона має характер реакції на його порушення, законодавець не встановлює вимоги про строки здійснення зазначеного повідомлення¹. Відсутність у цих нормах згаданої конкретики є не випадковою, оскільки певний строк для здійснення попередження про односторонню відмову від договору встановити неможливо ще й з огляду на високу варіативність відносин. Це важко реалізувати навіть у межах одного виду договірних відносин.

Наведена аргументація стосується і другого виду односторонньої відмови від договору, тобто відмови з інших причин. Для таких випадків також не існує можливості закріпити в загальних нормах договірного права універсальне правило щодо попередження пасивної сторони договору в певний стандартний період часу. Строки про повідомлення за цими видами відмови можуть конкретизуватися лише самими сторонами при формулюванні умов договорів, що ними укладаються, або чітко визначатися у спеціальних положеннях законодавства, як це реалізовано в низці чинних норм ЦК України². Утім, навіть при визначенні спеціального режиму впорядкування цього виду відмови законодавець нерідко уникає встановлення жорстких правил про строки здійснення повідомлення, а використовує з цього приводу гнучкі формулювання про необхідність попередження пасивної сторони «в розумний строк» (ч. 1 ст. 935, ч. 2 ст. 939 ЦК України), «своєчасно» (абз. 2 ч. 2 ст. 943 ЦК України), «як тільки це стане можливим» (ч. 1 ст. 1017 ЦК України). Крім того, у деяких випадках законодавцем допускається одностороння відмова від договору не за попереднім повідомленням про це контрагента в чітко визначений строк, а шляхом вчинення певної дії, зокрема фактом повернення

перевезення не може початися вчасно через допущену перевізником затримку у відправленні транспортного засобу (частини 1, 2 ст. 922 ЦК України). Чи можна за таких обставин застосувати правило про попереднє (за декілька днів чи навіть за менший період) інформування перевізника про відмову пасажиром від договору перевезення? Очевидно, що ні. Достатнім буде в такій ситуації вимагати від пасажирів поінформування перевізника, скажімо за допомогою телекомунікаційних засобів зв'язку, про факт відмови. Подібне інформування є не попередженням у власному розумінні цього слова, а повідомленням про факт, що вже відбувся.

¹ Винятками можна назвати лише випадки, коли законодавець велить суб'єктові відмови від договору повідомити свого контрагента про таку відмову «негайно» (ч. 2 ст. 565, ч. 1 ст. 690, ч. 2 ст. 1096 ЦК України).

² Див. норми ч. 3 ст. 739; абз. 2 ч. 2 ст. 763; ч. 1 ст. 825; ч. 1 ст. 834; частин 2, 3 ст. 997; частин 2, 3 ст. 1008; ч. 2 ст. 1025; ч. 1 ст. 1026; ч. 2 ст. 1044; ч. 1 ст. 1126; ч. 1 ст. 1142 ЦК України.

стороною-відмовником своєму контрагентові його речі (ч. 1 ст. 790, ч. 1 ст. 834 ЦК України).

Слід звернути увагу на один принциповий момент, котрий доволі відчутно розрізняє порядок здійснення повідомлення про односторонню відмову від договору, що: 1) відбувається як реакція на договірне правопорушення («оперативна санкція»); 2) реалізується заінтересованою стороною через інші причини.

Коли в нормах, які впорядковують односторонню відмову від договору, що є реакцією на договірне правопорушення, законодавець вказує на необхідність інформування контрагента-правопорушника, то таке інформування зазвичай має вигляд повідомлення про факт відмови, що вже відбувся (ч. 2 ст. 565, ч. 1 ст. 690, ч. 2 ст. 1096 ЦК України). І навпаки, за другим видом відмови інформування переважно має вигляд попередження про майбутнє настання наслідків, що виникнуть зі спливом певного періоду часу (ч. 3 ст. 739; абз. 2 ч. 2 ст. 763; ч. 1 ст. 825; ч. 1 ст. 834; частини 2, 3 ст. 1008; ч. 2 ст. 1025; ч. 1 ст. 1026; ч. 2 ст. 1044; ч. 1 ст. 1126; ч. 1 ст. 1142 ЦК України).

Такий підхід є цілком виваженим та справедливим, адже сторона, яка допустила порушення договору, не може розраховувати на «делікатне» ставлення до неї потерпілої сторони. Як уже зазначалося, потенційне закріплення в законодавчих положеннях правила про обов'язкове попередження правопорушника (за декілька днів чи в інший проміжок часу) про майбутнє застосування до нього односторонньої відмови від договору суперечить функціональному призначенню такого способу самозахисту. Власне в оперативності подібної відмови криється той негативний для правопорушника вплив, з одного боку, та ефект захисту для потерпілого – з іншого. Для потерпілого захисний момент полягає в тому, що швидка зміна або припинення договору дозволяє йому уникнути невинуватих майнових втрат (наприклад, як у випадку з односторонньою відмовою банку від подальшого кредитування позичальника, котрий використовує кредитні кошти не за призначенням). Санкційним же впливом на правопорушника є те, що він ставиться перед фактом зміни (припинення) його оперативного статусу, що впливає з участі в конкретних договірних правовідносинах. Однак потерпіла сторона договору все ж зобов'язана інформувати про односторонню відмову від договору сторону-правопорушника, хоча б і постфактум, але в мінімально можливих строках, адже правові наслідки відмови стосуються обох сторін договору чи більшої кількості таких учасників, якщо договір є багатостороннім. Якщо немає об'єктивної можливості повідомити сторону-правопорушника негайно, то це необхідно здійснити щойно це стане можливим. Винятками із цього правила будуть випадки, коли сторона-правопорушник безпосередньо (ситуативно)

сприймає волевиявлення потерпілої сторони відмовитися від договору і такий спосіб сприйняття цієї інформації допускається законом або умовами договору.

За другим же видом відмови (з інших причин) слід прагнути до закріплення загального правила про попереднє інформування пасивної сторони, оскільки раптово її ставити перед фактом зміни умов договору чи його припинення в цій правовій ситуації буде несправедливим. Добросовісна пасивна сторона договору повинна знати про настання в майбутньому правових наслідків, спричинених фактом відмови від договору її контрагентом, і в разі потреби мати можливість вчинити необхідні дії, спрямовані на їх зменшення. Зокрема, це може бути припинення майнових витрат, пов'язаних із продовженням виконання договору, або навпаки активна поведінка організаційного характеру, наприклад щодо пошуку інших контрагентів тощо¹. Зрештою, пасивна сторона повинна мати можливість вчасно оспорити в суді немотивовану односторонню відмову від договору, здійснену її контрагентом.

З огляду на зазначене диференційовано необхідно підходити й у визначенні моменту настання правових наслідків односторонньої відмови від договору. За відмовою, викликаною правопорушенням, наслідки можуть виникати за загальним правилом із першими ж актами поведінки ініціатора відмови, спрямованими на захист своїх прав чи інтересів, наприклад із припиненням постачання певної продукції своєму контрагентові-правопорушнику за договором поставки². Але, як наголошувалося, ініціатор відмови має поінформувати свого контрагента про цей факт негайно або найближчим часом, коли таке стане можливим. За відмовою з інших причин правові наслідки можуть виникати за загальним правилом лише після спливу попереджувального періоду, тобто після того, як пасивна сторона дізнається про намір активної сторони односторонньо відмовитися від договору³.

¹ Так, зміст ч. 1 ст. 825 ЦК України вказує на те, що вчасне повідомлення (за три місяці) наймачем житла наймодавця про відмову від договору найму житла дозволяє наймодавцеві знайти іншого наймача та не втрачати тим самим дохід у вигляді орендної плати.

² Винятками з такого правила можуть бути спеціальні вказівки законодавця або умови договору, де буде вказано на необхідність попередження про застосування подібної санкції. Окрім того, ініціатор відмови за своєю доброю волею може сам надати контрагентові пільговий період для нормалізації договірних відносин і тільки в разі, якщо останній не виправить ситуації, тоді відмовитися від договору. Таке проявляється, зокрема, у діловій сфері, де контрагенти нерідко заінтересовані в довготривалих договірних зв'язках.

³ Як винятки із цього загального правила можна пригадати термінову зміну зберігачем умов зберігання за обставин, описаних у ч. 1 ст. 945 ЦК

Наведену вище диференціацію правових режимів односторонньої відмови від договорів можливо запровадити лише шляхом унесення відповідних змін і доповнень у спеціальні норми про договори ЦК України та інших законів. Частково прояви зазначених режимів, як було показано, вже втілено законодавцем, але така робота має бути продовжена. Зараз деякі зміни можна реалізувати, не проводячи системної ревізії всього цивільного законодавства, що дуже складно, а здійснивши корекцію окремих загальних норм про договори. Із цього приводу насамперед слід звернути увагу на пропозицію Т. Боднар, яка ініціювала внесення змін до ст. 214 ЦК України [6, с. 42–43]. Положення цієї статті закону мають стати джерельною основою для подальшого розвитку в цивільному законодавстві ідеї про можливість учасника договірних відносин односторонньо відмовитися від договору. Важливо наголосити, що внесення відповідних змін саме до ст. 214 ЦК України дозволить охопити її нормативною дією не лише випадки відмови, викликані порушенням договору, а й відмову, пов'язану з іншими причинами.

Першим кроком має стати зміна ч. 2 ст. 214 ЦК України, в якій необхідно передбачити відмову від дво- або багатостороннього правочину не лише за взаємною згодою сторін, на що вказує чинна редакція цієї норми, а й за волевиявленням однієї сторони. Спеціально необхідно зазначити також, що одностороння відмова є можливою тільки тоді, коли це допускається умовами самого дво- або багатостороннього правочину чи вимогами закону. Означеними змінами можливість учасника договору-правочину односторонньо відмовитися від нього зазнає своєї первісної легалізації; така можливість набуватиме вигляду суб'єктивного права (права на відмову від договору).

Засадниче положення про можливість застосування односторонньої відмови від договору-правочину тільки (!) за умови поінформованості про це іншої сторони (інших сторін) також доречно відтворити вже у змісті ст. 214 ЦК України, а не в подальших нормах цього кодифікованого закону. Такій позиції дотримується Т. Боднар, пропонуючи внести зміни до цієї статті [6, с. 42–43]. Утім, запропоновані нею формулювання окремих правил, а саме, про те, що сторона-відмовник «... зобов'язана повідомити про це іншу сторону (сторони) у строки, передбачені договором, цим Кодексом або іншими актами цивільного законодавства» (далі – цитата перша), а також, що правочин, від якого відмовляється одна з його сторін, «... вважається припиненим або зміненим з моменту отримання такого повідомлення,

України, а також уже згадувані вище приклади відмови наймача від договору прокату (ч. 1 ст. 790 ЦК України) та відмови користувача від договору позички (ч. 1 ст. 834 ЦК України).

якщо інший строк зміни або припинення правочину на майбутнє не зазначений у повідомленні» (далі – цитата друга) [6, с. 42–43], ми не можемо підтримати беззастережно, оскільки це суперечило б висновкам, які були нами обґрунтовані вище.

Буквальне сприйняття змісту цитати першої, взятої з роботи Т. Боднар (ця цитата, нагадаємо, є пропозицією вченої про доповнення ч. 2 ст. 214 ЦК України абзацом другим), дає підстави для розуміння того, що активна сторона завжди буде стояти перед юридичною необхідністю інформування пасивної сторони (про односторонню відмову від договору) у строки, визначені договором або вимогами законодавства, в той час, коли інформування пасивної сторони може відбуватися в деяких випадках самою конклюдентною поведінкою активної сторони (ч. 2 ст. 701; ч. 2 ст. 707; ч. 1 ст. 790; ч. 1 ст. 834 ЦК України). Тобто пасивна сторона без спеціального її повідомлення активною стороною може зробити для себе цілком очевидний висновок про те, що її контрагент за договором відмовився від такого договору. З огляду на те, що подібні вимоги законодавства є актуальними та не викликають потреби їх перегляду, їх необхідно враховувати при формулюванні положень ст. 214 ЦК України, сконструювавши їх, так би мовити, з більшою роздільною здатністю. Виходячи зі сказаного, формулювання проекту абз. 2 ч. 2 ст. 214 ЦК України може мати такий зміст: «Якщо інше не впливає із суті відносин, умов дво- або багатостороннього правочину, а також вимог закону, особа, яка односторонньо відмовляється від такого правочину, має повідомити про це іншу сторону (інші сторони) в розумний строк».

Унесення зазначених змін зумовлює потребу корекції моменту виникнення правових наслідків, що спричинятимуться односторонньою відмовою. Т. Боднар, як це впливає з цитати другої, пов'язує виникнення зазначених наслідків з моментом отримання пасивною стороною повідомлення від свого контрагента про те, що він відмовляється від дво- чи багатостороннього правочину або з моментом спливу певного строку, зазначеного в самому повідомленні. Аналіз цієї цитати викликає питання про спроможність охоплення формулюванням, запропонованим ученою, тих ситуацій, коли: а) спеціальне повідомлення про односторонню відмову від договору ані договором, ані законом не передбачається; б) правові наслідки виникають не в момент отримання повідомлення чи в момент спливу строку, зазначеного в повідомленні, а в момент спливу строку, зазначеного в законі. Уточнимо, що в останньому випадку мається на увазі ситуація, коли сторона-відмовник не сама визначає в повідомленні попереджувальний строк, а за неї цей строк імперативно визначив законодавець (див., зокрема, ч. 1 ст. 825 ЦК України). З метою розширення діапазону дії проектних положень, запропонованих Т. Боднар (у вигляді

третього абзацу ч. 2 ст. 214 ЦК України), ми пропонуємо з цього приводу формулювання дещо іншого змісту: «Дво- або багатосторонній правочин вважається припиненим або зміненим з моменту отримання такого повідомлення, якщо інший момент настання цих наслідків не зазначений у повідомленні, не впливає із суті відносин, умов цього правочину чи вимог закону».

Висновки

Через обмеженість обсягів викладення матеріалу публікації поза розглядом залишилися доволі важливі питання про співвідношення запропонованих змін до ст. 214 ЦК України із загальними нормами про односторонню відмову від зобов'язання та договори (статті 615, 653, 654 ЦК України). Очевидно, що в тому вигляді, в якому сформульовані чинні на цей момент норми останніх трьох статей, вони не мають належної кореляції із запропонованими доповненнями до ст. 214 ЦК України. До речі, сказане стосується не лише згаданих вище трьох статей, а більшої кількості правових положень: про самозахист, про зміну (припинення) зобов'язань, про зміну (припинення) договорів та ін. Отже, фрагментарно розглянута в цій статті проблема інформування, як ми її умовно позначили на початку нашого дослідження, підлягає вирішенню комплексно.

Список бібліографічних посилань: **1.** Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2004. 20 с. **2.** Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : монографія. Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. 220 с. **3.** Бабич І. Г. Одностороннє розірвання договору. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 51. С. 264–267. **4.** Баранова А. М. Одностороння відмова від зобов'язання як спосіб неюрисдикційної форми захисту суб'єктивних цивільних прав. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2015_2_11.pdf (дата звернення: 11.11.2023). **5.** Боднар Т. Одностороння відмова від зобов'язання (договору) у контексті самозахисту цивільного права та інтересу. *Право України*. 2012. № 9. С. 110–117. **6.** Боднар Т. В. Одностороння відмова у договірних зобов'язаннях // *Актуальні проблеми приватного права України* : зб. ст. до ювілею д-ра юрид. наук, проф. Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред. Р. А. Майданик, О. В. Кохановська. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 35–45. **7.** Гринько Р. В. Відмова від договору як захід оперативного впливу у зобов'язальних правовідносинах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 28, т. 1. С. 115–118. **8.** Калаур І. Р. Відмова від договору найму та його розірвання як способи захисту прав наймача. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 29, ч. 2, т. 3. С. 37–40. **9.** Лукасевич-Крутник І. Одностороння відмова від договору

перевезення як наслідок порушення договірних умов. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 30–35. **10.** Меденцев П. А. Правові наслідки порушень договору в національному праві України, Російської Федерації, ФРН, Англії та США (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2013. 19 с. **11.** Міхно О. І. Припинення договору за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 26 с. **12.** Паскевич Ю. В. Розірвання договору найму (оренди): окремі правові аспекти. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 2 (31). С. 90–94. **13.** Спасибо-Фатєєва І. Розірвання договору: підстави, порядок, наслідки. *Право України*. 2012. № 9. С. 102–109. **14.** Спасибо-Фатєєва І. В. Категорія відмови в цивільному праві України. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 3. С. 94–105. **15.** Уразова Г. О. Категорія відмови в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 21 с. **16.** Уразова Г. О. Категорія відмови в цивільному праві України : монографія. Харків : Право, 2016. 248 с. **17.** Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов : монография / И. В. Спасибо-Фатеева, М. Н. Сибилев, В. Л. Яроцкий и др. ; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2014. 672 с. **18.** Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданіка. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 1176 с.

Надійшла до редколегії 16.11.2023

Прийнята до опублікування 30.11.2023



Chalyi Yu. I. Notification of the counterparty of unilateral withdrawal from the agreement

The study focuses on the issue of notification of the initiator of unilateral withdrawal from a contract to its counterparty of such withdrawal. In particular, the problematic issues of determining the form and procedure for such notification and establishing the time when an agreement unilaterally withdrawn by one of its parties will be considered amended or terminated are considered. Current civil law does not provide clear answers to these questions. The necessity of differentiating the legislative rules which will determine the procedure for informing the interested party of the unilateral withdrawal from a contract by the other party, and also establish the moment when the legal consequences caused by unilateral withdrawal from a contract come into force, is pointed out. The criteria for such differentiation are the subject matter and type of contractual relationship, as well as the reasons for withdrawal from the contract, i.e. whether it arose due to a breach of contract by the counterparty or is related to other reasons. When the withdrawal is caused by a breach of contract, the injured party generally does not have to notify the offending party in advance of its intention to unilaterally withdraw from the contract. It is acceptable to give notice after the fact, but with the obligatory immediate notification of the offender or within another reasonable time. In the case of withdrawal for other reasons, the initiator of the withdrawal must usually inform its counterparty

in advance. In the latter case, the notice of withdrawal has the form of a warning in the proper sense of the word.

It is noted that, as a general rule, a withdrawal must be made in the same form as the contract that is being withdrawn by one of its parties. In the first case of withdrawal, i.e. when it is caused by an offence, legal consequences may arise with the first acts of defensive action taken by the injured party. There may be situations where legal consequences of this type of waiver arise from the moment the offending party receives the notice. In the second case of withdrawal - "for other reasons" - the legal consequences of the withdrawal will appear not earlier than the moment when the interested party is informed of the unilateral withdrawal from the contract by its counterparty.

It is proposed to amend the rules on withdrawal from transactions, which should contain the most general provisions on the implementation of informed unilateral withdrawal from a contract.

Key words: unilateral withdrawal from a contract, unilateral withdrawal from a transaction, breach of contractual obligations, amendment and termination of contractual terms, principle of fairness in regulation of contractual relations, measures of prompt action, self-defence of civil rights and interests, law-changing and law-terminating legal facts in contractual relations.



**ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО;
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

УДК 346.91

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.09>

Марина Євгенівна Василенко,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (доцент);*



<https://orcid.org/0000-0002-2992-6646>,

e-mail : marena.ev@gmail.com

**ПОНЯТТЯ І ЗНАЧЕННЯ МИРОВИХ УГОД
У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ**

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених, розкрито загальнотеоретичний підхід щодо визначення терміна «мирова угода». Розкрито відмінності між процесуальною мировою угодою та цивільною мировою угодою. Надано характеристику сутності мирових угод у господарському процесі. Наведено низку аргументів, які підтверджують важливість реалізації мирових угод у господарському процесі.

Ключові слова: мирова угода, спір, господарський процес, судовий порядок, господарський суд.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Забезпечення ефективного функціонування судочинства залежить від багатьох чинників, серед яких, безумовно, важливе місце відводиться мировим угодам. Це питання є наскрізним для всієї судової системи України, пов'язане з основоположними принципами судочинства та безпосередньо інтересами сторін й інших учасників судового процесу під час вирішення спору.

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні питання, пов'язані з реалізацією мирових угод у господарському процесі, знаходили своє втілення в наукових працях учених, зокрема їм приділяли увагу М. Вербіцька, Т. Гордієнко, Ю. Канарик, В. Хомік та багато інших. Проте, попри чималу кількість наукових здобутків, у юридичній літературі все ще залишається велика кількість проблем теоретичного характеру.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб визначити сутність і розкрити значення мирових угод у господарському процесі. Досягнення вказаної мети можливе через вирішення таких *завдань*: розкрити сутність поняття «мирова угода»; встановити особливості використання мирових угод саме в господарському процесі.

Наукова новизна дослідження

Дістало подальшого авторського обґрунтування розуміння сутності, змісту і призначення мирової угоди в господарському процесі.

Виклад основного матеріалу

На початку дослідження визначимо сутність мирової угоди на основі ґрунтового аналізу позицій різних учених у царині права.

Деякі науковці вважають, що мирова угода – це угода між сторонами, затверджена судом за умови припинення спору на основі взаємних поступок – відмови позивача від частини своїх вимог або їх зміни, визнання відповідачем зміненого позову чи зменшення розміру позовних вимог [1, с. 627].

Зауважимо, що інститут мирових угод покликаний розвантажити судову систему, сприяти оперативному вирішенню спору з максимальним урахуванням інтересів обох сторін.

У своєму дисертаційному дослідженні П. Попков пропонує таке визначення поняття мирової угоди: це укладений шляхом здійснення визначених Господарським процесуальним кодексом України розпорядчих процесуальних дій двосторонній або багатосторонній процесуальний договір, який здійснюється сторонами господарського процесу та затверджений суддею/суддями господарського суду, Верховного Суду, спрямований на припинення господарського спору та закриття провадження у справі з метою оперативного врегулювання матеріальних господарських правовідносин [2, с. 3].

Ми в цілому поділяємо позицію дослідника щодо розгляду мирової угоди саме як специфічного договору, який у цьому контексті є домовленістю декількох сторін, спрямованою на врегулювання господарських правовідносин.

Ознаки мирової угоди в господарському процесі можуть варіюватися залежно від конкретних обставин і сторін, які укладають угоду. До основних ознак мирової угоди слід віднести такі:

- 1) мирова угода в господарському процесі має бути укладена добровільно, без примусу або підстав для скасування угоди;
- 2) можливість укладення на будь-якій стадії процедури банкрутства;
- 3) угода повинна бути чіткою й однозначною для всіх сторін, з обов'язковим узгодженням усіх важливих умов, із зазначенням прав і зобов'язань;

4) рішення про укладення угоди приймається не всіма кредиторами, а їх більшістю;

5) мирова угода має забезпечувати взаємну вигоду для всіх сторін. Кожна сторона повинна мати змогу задовольнити свої потреби через укладення угоди;

6) мирова угода повинна мати правову силу. Це означає, що угода має відповідати вимогам правової системи, дотримуватися встановлених норм і правил, ураховуючи при цьому інтереси сторін;

7) мирова угода має бути виконана сторонами відповідно до умов, зазначених у тексті самої угоди. Вона повинна мати механізми врегулювання спорів і невиконання зобов'язань;

8) мирова угода має бути прикладною і реалістичною для всіх сторін, враховувати їх економічні, технічні, соціальні реалії.

І. Тіроні, здійснюючи дослідження в царині цивільного права Хорватії, зазначає, що сторони спору можуть укласти угоду про предмет справи (мирову угоду) в суді в процесі судового провадження до його остаточного закінчення. Цивільний процесуальний закон не визначає, що мирову угоду можна оскаржити, тобто не передбачає її визнання недійсною. З іншого боку, академічні юридичні статті та прецедентне право, враховуючи різні точки зору щодо характеру мирової угоди та її наслідків, пропонують різноманітні рішення того, як оскаржити мирову угоду, тобто як визначити її неефективність [3, с. 204].

О. Бортнік, досліджуючи мирову угоду на стадіях перегляду судових рішень, зауважує, що суди нерідко припускаються помилки під час перевірки законності її умов, про що свідчить судова практика [4, с. 63].

Отже, мирова угода в господарському процесі – це добровільна домовленість між сторонами конфлікту щодо врегулювання спору, який виник між ними в процесі ведення господарської діяльності або під час виконання господарських договорів. Така угода може бути укладена як до початку вирішення спору в суді, так і безпосередньо в процесі розгляду справи в судовому порядку. Вона є ефективним засобом врегулювання спорів, оскільки дозволяє уникнути тривалих і витратних судових процедур та забезпечує більш оперативне вирішення проблеми по суті між сторонами конфлікту.

Варто зауважити, що роль суду у визнанні мирової угоди – контролююча. Суд повинен перевірити законність цього акта за кількома напрямками: 1) чи є процесуальна дія, а саме: чи укладено мирову угоду, чи є звернення сторін до суду про затвердження мирової угоди; 2) чи наділена відповідна категорія осіб, які беруть участь у справі, правом на укладення мирової угоди; 3) добровільність укладення мирової угоди й усвідомлення наслідків затвердження судом цього акта; 4) чи можливе з відповідної категорії справ укладення мирової угоди; чи допускається можливість домовленості сторін; чи

не змінюють сторони своєю угодою імперативні норми закону; 5) чи всі особи беруть участь у справі і чи не порушує мирова угода їхніх прав, а також права осіб, не залучених до участі у справі; чи чітко викладено її умови; чи немає двозначності, нечіткості умов; чи не укладена мирова угода під умовою; 6) чи врегулюється цією мировою угодою спір [5, с. 207–208].

Укладання мирових угод у господарському процесі може бути пов'язане з деякими проблемами, які можуть ускладнити процес досягнення домовленостей між сторонами, зокрема в судовому порядку. Деякі з таких проблем включають:

1) різні інтереси сторін у процесі укладення угоди. Кредитори, боржники та інші зацікавлені сторони можуть мати різні цілі та очікування від угоди. Це так само може ускладнювати досягнення взаємоприйнятних умов та компромісів;

2) складність встановлення вартості майна, що становить предмет угоди. Встановлення справедливої вартості активів та зобов'язань може бути складним завданням. Це особливо важливо в умовах фінансової нестабільності і складної господарської ситуації в умовах воєнного стану;

3) відсутність довіри між сторонами. Мирові угоди вимагають взаємної довіри між сторонами. Якщо сторони не мають довіри одна до одної, виникає ризик невиконання умов угоди або недостатньої співпраці задля досягнення мирового врегулювання. Довіра є тим внутрішнім базисом, на якому ґрунтується будь-яка угода;

4) існують правові межі та вимоги, які впливають на укладання мирових угод у господарському процесі. Ці обмеження можуть бути складними для врахування й дотримання;

5) відсутність узгоджених стандартів або настанов для укладення мирових угод є методологічною порожнечою, яка потребує заповнення завдяки методичним рекомендаціям наукової спільноти.

Ці проблеми можуть бути подолані шляхом обміну інформацією, встановлення конструктивного діалогу та пошуку взаємовигідних рішень. Крім того, шляхом залучення професійних посередників. Варто погодитись із точкою зору Ю. Канарика та В. Хоміка, які пропонують виокремлювати такі основні проблеми вітчизняного інституту мирової угоди: 1) відсутність легальної дефініції мирової угоди в господарському судочинстві, що часто призводить до її довільного тлумачення як сторонами конфлікту, так і судом; 2) не закріплено права сторін на укладення мирових угод під час апеляційного та касаційного провадження; 3) на законодавчому рівні не закріплено можливості зміни чи розірвання мирової угоди; 4) відсутність істотних умов такого договору, що не сприяє широкому застосуванню мирової угоди як правового механізму врегулювання спорів [6, с. 30].

Висновки

Мирові угоди є важливим інструментом у господарському процесі, адже саме за допомогою них убачається можливим:

1) заощаджувати кошти сторін спору на судові витрати, а також зекономити час судів і суддів, які сьогодні і так працюють у складних умовах зі значним перевантаженням;

2) зберегти нормальні відносини між сторонами, які перебувають у конфлікті. Укладення угоди допоможе зменшити напруження між сторонами, а також підвищить рівень взаємоповаги та довіри між ними;

3) виключити ризик невизначеності, адже рішення суду не завжди можуть повною мірою врахувати інтереси сторін спору, тоді як мирові угоди зазвичай задовольняють інтереси обох сторін;

4) підвищити ефективність процесу вирішення спору, оскільки вони можуть бути укладені швидше, ніж у судовому порядку. Крім того, укладення угоди дає змогу сторонам самим вирішити конфлікт, максимально задовольнивши інтереси одна одної.

Отже, варто зауважити, що законодавець доволі поверхово підходить до врегулювання процедур примирення саме в господарському процесі, що є суттєвою прогалиною. Зокрема, важливе значення має забезпечення обов'язковості виконання зобов'язань, які взяли на себе сторони конфлікту. Ця проблема потребує подальшого детального наукового осмислення, зокрема із залученням провідних науково-дослідних лабораторій, створення міждисциплінарних та міжвідомчих робочих груп задля переосмислення законодавчих положень на підставі детального аналізу нагальних проблем.

Список бібліографічних посилань: 1. Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. 792 с. 2. Попков П. О. Мирова угода в господарському процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Кривий Ріг, 2019. 17 с. 3. Tironi I. Challenging of the court settlement // Legal Challenges of Modern World : Book of Proceedings of the 31st International Scientific Conference on Economic and Social Development (Split, 7–8 June). Split, 2018. Pp. 204–210. 4. Бортнік О. Г. Мирова угода на стадіях перегляду судових рішень. *Форум права*. 2009. № 2. С. 63–69. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2009_2_12.pdf (дата звернення: 20.11.2023). 5. Гарієвська М. Б. Проблемні питання визнання мирової угоди в Україні та Німеччині. *Приватне право і підприємництво*. 2011. Вип. 10. С. 207–209. 6. Канарик Ю. С., Хомак В. О. Мирова угода в господарському процесі: проблеми застосування. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2017. № 4 (58). С. 28–31.

Надійшла до редколегії 22.11.2023

Прийнята до опублікування 12.12.2023



Vasylenko M. Ye. The concept and importance of settlement agreements in commercial proceedings

The article establishes that a settlement agreement in commercial proceedings is a voluntary agreement between the parties to a conflict to resolve a dispute which arose between them in the course of conducting economic activity or in the course of performance of economic contracts. Such an agreement may be concluded both before the dispute is resolved in court and directly during the court proceedings. It is an effective means of dispute resolution, as it avoids lengthy and costly court proceedings and ensures a more prompt resolution of the problem on the merits between the parties to the conflict.

It is argued that settlement agreements are an important tool in the economic process, since with their help it is possible to: 1) to save the parties to the dispute on court costs, as well as to save time of courts and judges who are already working in difficult conditions with a significant overload; 2) to maintain normal relations between the parties in conflict. Settlement agreements can help reduce tensions between the parties and increase mutual respect and trust between them; 3) eliminate the risk of uncertainty, as court decisions may not always fully take into account the interests of the parties to the dispute, while settlement agreements usually satisfy the interests of both parties; 4) increase the efficiency of the dispute resolution process, as they can be concluded more quickly than in court. In addition, the conclusion of an agreement allows the parties to resolve the conflict themselves, satisfying each other's interests to the maximum extent possible.

It is noted that the legislator has a rather superficial approach to the regulation of conciliation procedures in commercial proceedings, which is a significant gap. In particular, it is important to ensure that the obligations undertaken by the parties to the conflict are compulsory.

Key words: settlement agreement, dispute, commercial process, court procedure, commercial court.



**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО**

УДК 342:614.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.10>

Олеся Василівна Батрин,

кандидат юридичних наук,

Печерський районний суд м. Києва (суддя);



<https://orcid.org/0000-0001-9798-201X>,

e-mail: mysha-s@ukr.net

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я**

Розкрито проблеми правового регулювання повноважень органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я. Досліджено законодавчі та підзаконні акти, які регулюють правовідносини у сфері охорони здоров'я. Вивчено праці науковців, які досліджували питання, пов'язані з управлінням комунальними закладами охорони здоров'я. Запропоновано класифікацію повноважень органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я. Висловлено пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства про охорону здоров'я та про місцеве самоврядування.

Ключові слова: охорона здоров'я, комунальні заклади охорони здоров'я, правове регулювання, повноваження, місцеве самоврядування, медичні послуги.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Ефективність виконання органами місцевого самоврядування власних повноважень безпосередньо впливає на життєдіяльність територіальної громади. Належно організоване публічне управління у сфері охорони здоров'я сприяє досягненню максимально можливого рівня громадського здоров'я, підтримці високого рівня працездатності, своєчасному запобіганню та лікуванню хвороб на всіх рівнях медичної допомоги.

Загалом повноваження щодо організації роботи закладів охорони здоров'я закріплені за органами державної виконавчої влади. Водночас значні повноваження мають також і органи місцевого самоврядування. Належна правова регламентація повноважень органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я є запорукою ефективної діяльності комунальних закладів охорони здоров'я. Наведені міркування обґрунтовують актуальність обраної теми дослідження.

Стан дослідження проблеми

Специфіка правового регулювання діяльності закладів охорони здоров'я розкрита в наукових працях багатьох дослідників із правознавства та державного управління. Зокрема, Н. О. Полковнікова вивчала повноваження органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я [1] та фінансування діяльності цих комунальних закладів [2]. Розвиток повноважень органів місцевого самоврядування у сфері охорони громадського здоров'я досліджував Н. О. Васюк [3]. Окремі аспекти статусу комунальних закладів охорони здоров'я відображені у праці О. В. Терзі [4]. Корисним було вивчення науково-практичного коментаря до Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я», підготовленого Б. О. Логвиненком [5]. Варто також виокремити наукову працю В. І. Теремецького та Г. В. Муляр, присвячену адміністративно-правовому забезпеченню прав пацієнта на охорону здоров'я [6]. Праці зазначених дослідників, законодавчі й підзаконні акти стали джерельною основою для підготовки цього дослідження.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні особливостей правового регулювання повноважень органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я. *Завдання* наукового дослідження передбачають: встановлення законодавчої бази, яка регулює повноваження органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я; характеристику окремих повноважень місцевих рад щодо управління закладами охорони здоров'я; розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства про місцеве самоврядування й охорону здоров'я.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано класифікацію повноважень органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я. Також висловлено пропозиції щодо вдосконалення законодавства про місцеве самоврядування й про охорону здоров'я.

Виклад основного матеріалу

Повноваження органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я закріплені в Конституції України, законодавчих і підзаконних актах. Основне значення для регулювання правовідносин у будь-якій сфері суспільного життя мають конституційні норми. Так, ст. 49 Конституції України встановлена безоплатність надання медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я¹. Крім того, у ст. 8 Закону України «Основи законодавства

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 18.11.2023).

про охорону здоров'я України» (далі – Основи) уточнюється, що до видів безкоштовної медичної допомоги належить екстрена, первинна, спеціалізована та паліативна допомога¹. При цьому окремі заклади охорони здоров'я перебувають у державній власності, а інші – у комунальній власності: в управлінні органів місцевого самоврядування. Надання медичної допомоги в таких закладах повинно відбуватися безкоштовно згідно з програмами медичних гарантій.

Н. О. Полковнікова наголошує на потребі в розмежуванні повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я [1, с. 268]. Натомість Н. О. Васюк стверджує, що законодавство України не закріплює виключного переліку питань місцевого значення, а це ускладнює розрізнення повноважень органів державної влади й місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я [3, с. 34]. В. І. Теремецький і Г. В. Муляр наголошують на вагомій ролі органів місцевого самоврядування у забезпеченні права пацієнта на охорону здоров'я [6, с. 50]. Погоджуючись із висновками дослідників, звернемо увагу на необхідність встановлення переліку закладів охорони здоров'я, які мають бути в державній власності, а які можуть бути створені в комунальній формі власності.

Окремі норми законодавства про місцеве самоврядування спрямовані на забезпечення безоплатності медичної допомоги в територіальних громадах. Варто звернути увагу, що відповідно до підпунктів 1 і 2 п. «а» ч. 1 ст. 32 Закону України № 2168-VIII виконавчі органи місцевих рад повинні забезпечити доступність і безоплатність медичного обслуговування, надання пільговим категоріям населення лікарських засобів та виробів медичного призначення². Згідно з ч. 4 ст. 8 Основ держава забезпечує безоплатність медичної допомоги у комунальних лікарнях та поліклініках згідно з медичними показниками³. Наведені норми відповідають положенням ст. 49 Конституції України. Тому вбачається, що доступність медичної допомоги означає створення мережі закладів охорони здоров'я не лише в містах, а й у кожному сільському населеному пункті. Мережа таких закладів повинна бути максимально наближеною до населення.

¹ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 18.11.2023).

² Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19> (дата звернення: 18.11.2023).

³ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 18.11.2023).

Низка управлінських повноважень місцевих рад у сфері охорони здоров'я передбачена в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (далі – Закон № 280/97-ВР). Згідно з підпунктами 1, 6 і 8 п. «а» ч. 1 ст. 32 Закону № 280/97-ВР управління комунальними закладами охорони здоров'я належить до компетенції виконавчих органів сільських, селищних, міських рад. Названі органи місцевого самоврядування повинні забезпечити медичне обслуговування в закладах освіти, сприяти роботі громадських та неприбуткових організацій у сфері охорони здоров'я, створювати умови для занять населення фізичною культурою і спортом¹. Також варто зауважити, що відповідно до ч. 7 ст. 14 Основ виконавчі комітети місцевих рад повинні здійснювати матеріально-технічне, кадрове та фінансове забезпечення діяльності закладів охорони здоров'я². Отже, органи місцевого самоврядування здійснюють управління тими закладами охорони здоров'я, які передані з державної власності в комунальну або створені місцевою радою. Управління закладом охорони здоров'я враховує кадрове, матеріально-технічне і фінансове забезпечення їхньої діяльності.

Варто зауважити, що конкретний перелік закладів охорони здоров'я, які можуть бути створені в Україні, передбачений підзаконними актами. Згідно з наказом Міністерства охорони здоров'я України від 12 листопада 2002 р. № 892/7180 можуть бути створені однопрофільні, багатопрофільні та спеціалізовані лікарняні заклади. До окремих різновидів лікарняних закладів належать госпіталі, дитячі лікарні, медичні центри, пологові будинки, інфекційні та офтальмологічні лікарні, кардіологічні або гастроентерологічні диспансери. Крім того, можуть існувати амбулаторно-поліклінічні заклади, а також заклади швидкої медичної допомоги, переливання крові³. Перелік подібних закладів є доволі широким. Водночас у наведеному переліку немає вказівки на те, які саме заклади можуть бути створені і перебувати у державній, а які – у комунальній або приватній власності.

¹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 18.11.2023).

² Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 18.11.2023).

³ Про затвердження переліків закладів охорони здоров'я, лікарських посад, посад фармацевтів, посад фахівців з фармацевтичною освітою, посад професіоналів у галузі охорони здоров'я, посад фахівців у галузі охорони здоров'я та посад професіоналів з вищою немедичною освітою у закладах охорони здоров'я : наказ МОЗ України від 28.10.2002 № 385 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0892-02> (дата звернення: 18.11.2023).

О. В. Терзі розподіляє окремі заклади охорони здоров'я за видами діяльності на лікувально-профілактичні, санаторно-профілактичні, діагностичні, фізкультурно-оздоровчі. Дослідниця стверджує, що за способом фінансування й організаційно-правовим статусом такі заклади поділяються на бюджетні установи, казенні підприємства, університетські клініки, господарські товариства [4, с. 60]. Водночас учена не висловлює думки щодо того, які саме заклади охорони здоров'я можуть перебувати в комунальній, державній або приватній формі власності.

Як зазначено у ч. 2 ст. 34 Закону № 280/97-ВР до відання виконавчих органів сільських, селищних рад належить надання встановлених законодавством пільг тим працівникам охорони здоров'я, які працюють у сільській місцевості¹. Відповідні пільги передбачені у ст. 77 Основ. Зокрема, медичним працівникам, які працюють у сільській місцевості, повинно надаватися безплатне користування житлом з освітленням і опаленням в межах норм, встановлених законодавством². Знайти придатне для проживання житло для медичного працівника, якого направили на роботу в сільську місцевість, є обов'язком органів місцевого самоврядування.

Варто звернути увагу на повноваження органів місцевого самоврядування щодо створення закладів охорони здоров'я. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 60 Закону № 280/97-ВР органи місцевого самоврядування можуть мати у комунальній власності заклади охорони здоров'я³. Зокрема, відповідно до ст. 16 Основ органи місцевого самоврядування мають право приймати рішення про створення, припинення діяльності, реорганізацію або перепрофілювання закладів охорони здоров'я. Водночас варто враховувати, що наявна мережа таких закладів не може бути скорочена. Прийняття рішення про створення або реорганізацію закладів охорони здоров'я повинно відбуватися з урахуванням затвердженого плану розвитку госпітального округу⁴. Отже, орган місцевого самоврядування має

¹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 18.11.2023).

² Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 18.11.2023).

³ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 18.11.2023).

⁴ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 18.11.2023).

законодавчі повноваження щодо створення нового закладу охорони здоров'я, але робота такого закладу буде залежати від наявності грошових коштів у місцевому бюджеті. Можливість прийняття рішень щодо припинення або реорганізації закладів охорони здоров'я обмежується вимогою про неприпустимість скорочення наявної мережі цих закладів.

Звернемо увагу і на необхідність дотримання плану розвитку госпітального округу під час планування розвитку мережі закладів охорони здоров'я. Особливості функціонування госпітальних округів затверджені окремою постановою Кабінету Міністрів України. Органи місцевого самоврядування мають право подавати свої пропозиції місцевим державним адміністраціям під час розроблення плану розвитку госпітального округу. У межах плану розвитку госпітального округу визначається потреба у створенні, перепрофілюванні чи реорганізації комунальних закладів охорони здоров'я, забезпеченні кадровим ресурсом¹. Отже, органи місцевого самоврядування повинні узгоджувати свої рішення щодо розвитку мережі комунальних закладів охорони здоров'я з місцевими державними адміністраціями під час розроблення плану розвитку госпітального округу.

Варто зауважити, що відповідно до ч. 10 ст. 16 Основ до функцій органів місцевого самоврядування належить призначення керівників комунальних закладів охорони здоров'я. Строк повноважень керівника лікарні або поліклініки повинен складати від трьох до п'яти років². Призначення на посаду повинно відбуватися на підставі Порядку проведення конкурсу на зайняття посади керівника державного, комунального закладу охорони здоров'я, затвердженого Кабінетом Міністрів України. Названий Порядок встановлює принципи проведення конкурсу, етапи конкурсного відбору, особливості формування конкурсних комісій, перелік документів, які повинні подавати претенденти для призначення на керівні управлінські посади, умови проведення конкурсу та оголошення його результатів³.

¹ Порядок функціонування госпітальних округів і госпітальних кластерів та встановлення їх меж : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2023 № 174 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2023-п> (дата звернення: 18.11.2023).

² Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 18.11.2023).

³ Про затвердження Порядку проведення конкурсу на зайняття посади керівника державного, комунального закладу охорони здоров'я : постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 1094 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1094-2017-п> (дата звернення: 18.11.2023).

Б. О. Логвиненко наголошує, що керівник є тією посадовою особою, яка здійснює контроль і нагляд за діяльністю інших професійних працівників, має повноваження особисто наймати і звільняти персонал підприємства [5, с. 79]. Визначення головного лікаря закладу охорони здоров'я є важливою та відповідальною справою, оскільки саме від нього залежить формування працездатного та ефективного трудового колективу. Претендент на керівну посаду повинен мати не лише відповідний рівень освіти, а й організаторські здібності.

Важливим напрямом діяльності органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я є фінансове забезпечення поліклінік та лікарень, які перебувають у комунальній власності. Зокрема, згідно з частинами 3 і 4 ст. 18 Основ за рахунок коштів місцевих бюджетів може бути профінансовано надання медичної та реабілітаційної допомоги населенню. Фінансування закладів охорони здоров'я, що функціонують у статусі бюджетних установ, відбувається в порядку, встановленому бюджетним законодавством¹. Справді, у Бюджетному кодексі України закріплено низку норм, які передбачають спрямування коштів місцевих бюджетів на розвиток мережі закладів охорони здоров'я. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 71 Бюджетного кодексу України (далі – БК України) місцеві бюджети розвитку можуть включати капітальні видатки на оновлення матеріально-технічної бази, комп'ютеризацію та інформатизацію комунальних закладів охорони здоров'я. Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 89 БК України до видатків місцевих бюджетів міських та сільських територіальних громад належить утримання закладів охорони здоров'я. Наприклад, оплата комунальних послуг та енергоносіїв у комунальних лікарнях, фінансування місцевих програм надання населенню медичних послуг². Отже, окремі норми законодавства про охорону здоров'я, а також бюджетного законодавства встановлюють повноваження органів місцевого самоврядування у сфері фінансування мережі комунальних закладів охорони здоров'я.

Варто зауважити на можливості розроблення місцевих програм розвитку комунальних закладів охорони здоров'я. Відповідно до ч. 5 ст. 3 Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» (далі – Закон № 2168-VIII) органи місцевого самоврядування можуть затверджувати та фінансувати місцеві

¹ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 18.11.2023).

² Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 18.11.2023).

програми розвитку комунальних закладів охорони здоров'я. Видатки органів місцевого самоврядування можуть спрямовуватися на оновлення матеріально-технічної бази закладів охорони здоров'я, капітальний ремонт і підвищення оплати праці медичних працівників¹. Як передбачено у п. 16 ч. 1 ст. 43 Закону № 280/97-ВР обласні та районні ради можуть затверджувати місцеві програми соціально-економічного та культурного розвитку². Зазначені програми можуть стосуватися розвитку мережі комунальних закладів охорони здоров'я, що відповідає нормам ч. 5 ст. 3 Закону № 2168-VIII. Н. О. Полковнікова наголошує, що передача закладів охорони здоров'я з державної в комунальну власність повинна супроводжуватися належним фінансовим забезпеченням, передачею частини податкових надходжень до місцевих бюджетів [2, с. 108]. З викладеного випливає, що необхідна для фінансування комунальних закладів охорони здоров'я з місцевих бюджетів територіальних громад правова основа закріплена в різних законодавчих актах України.

Повноваження органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я передбачені в багатьох законодавчих актах. Зокрема, ст. 32 Закону № 280/97-ВР має назву «Повноваження у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, молодіжної політики, фізкультури і спорту, утвердження української національної та громадянської ідентичності», але вона не враховує всіх повноважень місцевих рад та виконавчих комітетів у сфері охорони здоров'я, якими вони наділені згідно з іншими законодавчими актами. Так, у ст. 32 Закону № 280/97-ВР закріплено повноваження виконавчих комітетів місцевих рад щодо управління комунальними закладами охорони здоров'я. Водночас у ст. 14 Основ уточнюється, що управління цими закладами охоплює матеріально-технічне, кадрове та фінансове забезпечення їх діяльності. Варто наголосити, що повноваження щодо призначення керівника комунального закладу охорони здоров'я передбачені не в Законі № 280/97-ВР, а у ст. 16 Основ. Якщо у ст. 43 Закону № 280/97-ВР закріплено повноваження органів місцевого самоврядування щодо розробки і затвердження місцевих програм соціально-економічного розвитку, то у ч. 5 ст. 3 Закону № 2168-VIII уточнюється, що органи місцевого самоврядування можуть приймати програми розвитку

¹ Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19> (дата звернення: 18.11.2023).

² Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 18.11.2023).

мережі комунальних закладів охорони здоров'я. Вважаємо, що всі повноваження органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я доцільно закріпити в межах однієї спеціальної статті Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Висновки

Повноваження органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я встановлені в Конституції України, законах України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» та Основах законодавства України про охорону здоров'я. Можна виокремити такі групи повноважень органів місцевого самоврядування, що встановлені в законодавстві України:

1) планувальні й прогностичні: затвердження місцевих програм розвитку мережі закладів охорони здоров'я, участь у розробленні планів розвитку госпітального округу;

2) установчі: створення або реорганізація закладів охорони здоров'я, передача закладів охорони здоров'я з державної в комунальну власність;

3) організаційно-забезпечувальні: призначення керівників закладів охорони здоров'я, надання матеріально-технічного забезпечення, фінансування мережі таких закладів.

Дотепер одні повноваження органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я передбачені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», другі – Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», а треті – Законом України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення». Для вдосконалення правового регулювання повноважень органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я пропонуємо закріпити весь перелік повноважень органів місцевого самоврядування та їхніх виконавчих комітетів в окремій частині ст. 32 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Подальші наукові дослідження проблем правового регулювання повноважень органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я можуть стосуватися вдосконалення правових засад створення або управління закладами охорони здоров'я, фінансового забезпечення їхньої діяльності.

Список бібліографічних посилань: 1. Полковнікова Н. О. Повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я: розмежування й рівні перетину. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 263–269. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2019.4.41>. 2. Полковнікова Н. О. Фінансове забезпечення сфери охорони населення на місцевому рівні в умовах децентралізації управління. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. Вип. 16.

C. 105–110. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5240-2020-16-18>. **3.** Васюк Н. О. Розвиток повноважень органів місцевого самоврядування у сфері охорони громадського здоров'я. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2010. № 2. С. 31–38. **4.** Терзі О. В. Щодо визначення переліку та класифікації об'єктів у сфері охорони здоров'я. *Jurnalul Juridic Național: Teorie și Practică*. 2018. № 8. С. 58–61. **5.** Логвиненко Б. О. Науково-практичний коментар до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». Київ : Дакор, 2021. 272 с. **6.** Теремецький В. І., Муляр Г. В. Сучасний стан адміністративно-правового забезпечення реалізації права на охорону здоров'я. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2020. № 43. С. 48–51. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.43.10>.

Надійшла до редколегії 20.11.2023

Прийнята до опублікування 13.12.2023



Batryn O. V. Regulation of local self-government bodies powers in health care

The article is devoted to the issues of legal regulation of the powers of local self-government bodies in health care. Legislative and subordinate acts governing legal relationships in healthcare are reviewed. The legislation regulating the powers of local self-government bodies is studied. The research of scientists in law and public administration focused on the governance of local healthcare facilities is examined.

The paper provides the characteristics of the specific powers of local self-government bodies in healthcare institution management. It includes the possibilities of creating and reorganizing such institutions, appointing leaders, and providing financial and material-technical support. Local councils have the authority to develop and approve programs for municipal healthcare institutions development. The involvement of local self-government bodies in developing hospital district development plans is clarified. The nature of the participation of local councils in providing benefits to medical workers working in rural areas is established. A list of potential healthcare institutions in Ukraine is provided. The norms of several legislative acts that provide relevant powers are compared.

An article proposes a classification of the powers of local self-government bodies in health care. In particular, all powers should be divided into three groups: planning and forecasting, regulatory, and organizational-supportive. In particular, powers should be divided into three groups: planning and forecasting, regulatory, and organizational-supportive. Proposals are made for amending the current legislation on healthcare and local self-government. It is proposed to enhance the legal regulation of the powers of local self-government bodies by including the full list of powers of local councils and their executive committees in the healthcare field in a separate section of Article 32 of the Law on Local Self-Government.

Key words: health care, municipal health care institutions, legal regulation, powers, local self-government, medical services.




УДК 342.951:351.82

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.11>

Олена Миколаївна Галкіна,


*кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення
правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів;*

 <https://orcid.org/0000-0002-9095-9463>,

e-mail: yaen0110@gmail.com;

Антон Олександрович Іванов,

*кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правоохоронної діяльності та поліцейстики;*

 <https://orcid.org/0000-0003-2269-9062>,

e-mail: ivanov_a_o@meta.ua

**ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ
ЗАКОНОДАВЧИХ ВИМОГ ЩОДО БЕЗПЕКИ ЕКСПЛУАТАЦІЇ
ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ В УКРАЇНІ**

Стан правопорядку на дорогах в Україні є, на жаль, украй невтішним, і сумна статистика дорожньо-транспортних пригод та постраждалих у них осіб доволі переконливо про це свідчить. Зрозуміло, що така ситуація не є нормальною і несе загрозу як окремим людям – громадянам України, так і суспільним та державним інтересам у цілому. На гостроті та важливості проблематики забезпечення безпеки дорожнього руху акцентують увагу і представники наукових кіл, і офіційна влада, яка має стратегічне бачення ключових проблемних питань у цій сфері та шляхів їх вирішення. Утім, попри це, досягнути суттєвих позитивних результатів на цьому шляху поки що не вдалося, не в останню чергу через велику кількість прогалин і недоліків у чинному законодавстві, які потребують усунення. З огляду на зазначене у статті запропоновано деякі кроки з удосконалення адміністративної відповідальності за ст. 121 Кодексу України про адміністративні правопорушення, адже саме порушення безпеки експлуатації транспортних засобів доволі часто стають факторами, що спричиняють дорожньо-транспортні пригоди та призводять до великої кількості постраждалих у них осіб.

Ключові слова: безпека дорожнього руху, вантаж, небезпечний вантаж, великогабаритний транспортний засіб, великоваговий транспортний засіб, пасажир, засоби пасивної безпеки.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Життя і здоров'я людини, її права і свободи є найважливішими соціальними цінностями, забезпечення яких – одне із пріоритетних завдань Української держави. Задля збереження життя і здоров'я населення нашої країни, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина владою запроваджуються організаційно-правові, управлінські, освітньо-виховні та інші засади і механізми, покликані створити необхідний безпековий режим і встановити відповідні засоби реагування на його порушення. Кількість сфер і галузей сучасного суспільного життя, в яких питання забезпечення публічної безпеки та порядку потребують особливої уваги, сьогодні є доволі великою, що не в останню чергу зумовлено технічним прогресом, який разом із покращенням якості суспільного життя сприяв появі в ньому нових джерел підвищеної небезпеки, до яких, безумовно, належать і транспортні засоби. Саме тому забезпечення безпеки дорожнього руху є дуже важливим напрямом докладання державних зусиль і ресурсів. На жаль, слід констатувати, що сьогоднішній стан правопорядку на дорогах у нашій країні далекий від задовільного, оскільки кількість правопорушень у цій сфері є доволі суттєвою, як і кількість осіб, постраждалих унаслідок цих правопорушень, про що переконливо свідчать статистичні дані. Так, за даними Департаменту патрульної поліції, маємо такі показники дорожньо-транспортних пригод (далі – ДТП) в Україні: за 2018 рік – 150 120 (травмовано – 30 884 особи, загинуло – 3 350 осіб)¹; за 2019 рік – 160 675 (травмовано – 32 736 осіб, загинуло – 3 454 особи)²; за 2020 рік – 168 107 (травмовано – 26 140 осіб, загинуло – 3 454 особи)³. За 2021–2022 роки Департамент патрульної поліції у своїй статистиці вже не наводить загальної кількості дорожньо-транспортних пригод, а лише кількість тих, у яких були загиблі та травмовані: відповідно у 2021 році – 24 521 ДТП, внаслідок яких були загиблі та (або) травмовані особи (травмовано – 29 738 осіб, загинуло – 3 238 осіб)⁴; за 2022 рік – 18 628 ДТП із

¹ Статистика ДТП в Україні за 2018 рік // Патрульна поліція : офіц. сайт. URL: <https://patrolpolice.gov.ua/wp-content/uploads/2020/07/DTP-12-2018-1.xls> (дата звернення: 20.09.2023).

² Статистика ДТП в Україні за 2019 рік // Патрульна поліція : офіц. сайт. URL: <https://patrolpolice.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/DTP-12-2019-1-14-18.xls> (дата звернення: 20.09.2023).

³ Статистика ДТП в Україні за 2020 рік // Патрульна поліція : офіц. сайт. URL: <https://patrolpolice.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/12.2020.xlsx> (дата звернення: 20.09.2023).

⁴ Статистика ДТП в Україні за 2021 рік // Патрульна поліція : офіц. сайт. URL: <https://patrolpolice.gov.ua/wp-content/uploads/2023/02/12.2021.xlsx> (дата звернення: 20.09.2023).

загиблими та (або) травмованими (травмовано – 23 145 осіб, загинуло – 2 791 особа)¹; за 8 місяців 2023 року – 15 041 ДТП із загиблими та (або) травмованими (травмовано – 18 986 осіб, загинуло – 1 870 осіб)². З викладеного чітко видно, що ситуація з кількістю ДТП та осіб, які внаслідок їх скоєння постраждали, хоча дещо і покращилася протягом останніх років, утім все одно далека від прийнятної, до того ж позитивна динаміка в наведеній статистиці значною мірою зумовлена не так підвищенням якості та ефективності державної політики у цій сфері, як іншими об'єктивними умовами і факторами (пандемія коронавірусної інфекції та запровадження у зв'язку із цим карантинних заходів, повномасштабне військове вторгнення в Україну російської федерації), що призвели до зменшення чисельності населення нашої держави і, відповідно, кількості учасників дорожнього руху. Очевидно, що за таких обставин не можна говорити про зменшення, і ба більше, про втрату актуальності питань поліпшення організаційно-правового механізму забезпечення безпеки дорожнього руху. Означений механізм являє собою складне, багатоваріантне і багаторівневе утворення, проаналізувати всі проблемні аспекти якого в межах однієї статті неможливо, тому ми зосередимо увагу лише на деяких актуальних проблемних питаннях адміністративно-правового регулювання безпеки експлуатації транспортних засобів в Україні, вирішення яких, на наше переконання, має якісно вплинути на ефективність забезпечення безпеки на дорогах.

Стан дослідження проблеми

Проблематика забезпечення безпеки дорожнього руху була і залишається предметом активних наукових досліджень і дискусій, зокрема значну увагу її обґрунтуванню та висвітленню присвятили О. М. Бандурка, В. І. Борисов, Г. К. Голубев, Р. Я. Демків, О. О. Дмитрик, В. М. Когут, В. М. Парасюк, О. О. Пащенко, Ю. О. Салманова та ін. Ці та інші правознавці досліджували поняття й ознаки безпеки дорожнього руху, структуру та стан її нормативно-правового регулювання, сутнісний зміст і різновиди юридичної відповідальності за порушення її правил, засоби, форми й методи превентивної роботи правоохоронних органів, уповноважених здійснювати контроль за станом законності у сфері безпеки дорожнього руху, тощо. Однак, попри наявні суттєві наукові напрацювання з питань безпеки

¹ Статистика ДТП в Україні за 2022 рік // Патрульна поліція : офіц. сайт. URL: <https://patrolpolice.gov.ua/wp-content/uploads/2023/02/12.2022.xlsx> (дата звернення: 20.09.2023).

² Статистика ДТП в Україні за період з 01.01.2023 по 31.08.2023 // Патрульна поліція : офіц. сайт. URL: <https://patrolpolice.gov.ua/wp-content/uploads/2023/09/08.2023.xlsx> (дата звернення: 20.09.2023).

дорожнього руху і постійну увагу дослідників до цієї проблематики, низка важливих питань у цій галузі потребують додаткового, більш детального та глибокого вивчення задля формування якісного науково-теоретичного підґрунтя для вдосконалення як чинного законодавства з питань безпеки дорожнього руху, так і правозастосовної та іншої практичної діяльності компетентних органів і служб у цій сфері.

Мета і завдання дослідження

Ураховуючи вищевикладене щодо стану правопорядку на дорогах і суттєвих негативних наслідків порушення режиму законності у сфері безпеки дорожнього руху, а також нагальну необхідність покращення якості законодавчого врегулювання окремих питань забезпечення зазначеної безпеки, *метою* цієї статті є визначити деякі проблемні моменти законодавчого врегулювання адміністративної відповідальності за порушення вимог про безпеку експлуатації транспортних засобів в Україні та запропонувати можливі кроки щодо їх вирішення. На шляху до поставленої мети планується виконання таких *завдань*: висвітлити наукові позиції стосовно стану забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні; розглянути статистику ДТП в Україні протягом останніх років і з'ясувати її вплив на соціально-економічний бік суспільно-державного життя; проаналізувати стан державної політики щодо забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні; визначити прогалини адміністративно-правового регулювання відповідальності за ст. 121 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) і запропонувати можливі кроки щодо їх усунення.

Наукова новизна дослідження

У статті запропоновані деякі кроки з удосконалення і посилення адміністративної відповідальності водіїв за керування транспортними засобами, що перебувають у неналежному технічному стані, за якого їх використання згідно з чинним законодавством забороняється; обґрунтовується справедливність покладання відповідальності за невикористання ременів безпеки не лише на водіїв, а й на пасажирів. Доводиться важливість і необхідність унесення цих змін до чинного законодавства, зокрема до ст. 121 КУпАП, як важливого чинника підвищення безпеки на дорогах, посилення захищеності життя й здоров'я людини та громадянина, публічної безпеки і порядку.

Виклад основного матеріалу

Важливість забезпечення безпеки дорожнього руху складно переоцінити, неконтрольований чи слабо контрольований стан правопорядку на дорогах призводить не лише до того, що під загрозу

потрапляють найголовніші соціальні цінності, а й до економічних втрат держави. Результати дослідження, яке було проведене в багатьох країнах, виявили загальну тенденцію: за кожною загибеллю людини внаслідок ДТП стоїть втрата близько 70 % ВВП на одну особу, і за кожну серйозну травму, отриману внаслідок ДТП, країна витрачає приблизно 17 % ВВП на одну особу¹. Керівник медичного департаменту Міністерства охорони здоров'я Андрій Гаврилюк зауважив, що значна кількість ДТП і постраждалих від них сильно впливає на економіку України. За розрахунками фахівців Світового банку, загальні соціально-економічні втрати України від ДТП становлять приблизно 4,5 млрд дол. США на рік, що становить близько 3,4 % ВВП. Ці обчислення стосуються й 2014 року та враховують витрати на ремонт пошкодженого майна, втрату продуктивності праці та людські втрати, спричинені травмами або загибеллю в результаті ДТП².

На актуальності і гостроті проблематики забезпечення безпеки в досліджуваній сфері акцентують увагу багато дослідників. Так, наприклад, В. М. Парасюк, В. М. Демків і Р. Я. Когут наголошують, що в епоху стрімкого розвитку транспорту, збільшення транспортного сполучення та зростання кількості користувачів транспортних засобів питання безпеки дорожнього руху та її забезпечення правовими засобами є вкрай актуальними. Попри безумовний позитив такого технологічного прогресу, наголошують правознавці, слід указати на значне поширення порушень правил безпеки дорожнього руху з боку різних учасників – і водіїв, і пішоходів [1, с. 7]. Д. К. Козар і Н. П. Воронюк у своїх дослідженнях також зауважують, що серед інших сфер суспільного життя, в яких держава повинна виявляти підвищений рівень піклування про безпеку людського життя і здоров'я, є сфера дорожнього руху, де людина виступає основним і активним учасником, тому ефективне забезпечення безпеки дорожнього руху, де насамперед йдеться про безпеку людини, є важливим та актуальним [2, с. 176; 3, с. 254]. І. Д. Метельський справедливо звертає увагу на те, що однією з найбільших проблем нашої держави на сучасному етапі її розвитку є дорожньо-транспортний травматизм. Кожного

¹ Пояснювальна записка до Проекта Закону про внесення змін до статті 121 Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо безпеки експлуатації транспортних засобів : від 13.04.2023 № 79д9/1-2023/77238 // База даних (БД) «Законодавство України» // Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1735285> (дата звернення: 20.09.2023).

² Дорожні аварії щороку забирають в Україні 3,4 відсотки ВВП // Укрінформ : сайт. 08.05.2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2223848-dorozni-avarii-soroku-zabiraut-v-ukraini-34-vidsotki-vvp.html> (дата звернення: 20.09.2023).

дня із засобів масової інформації ми чуємо про випадки ДТП на дорогах України [4, с. 72]. Очевидно, стверджує правознавець, що така ситуація не є нормою та наявна крива статистики ДТП в Україні потребує редагування, а для цього слід суттєво підвищити ефективність забезпечення безпеки дорожнього руху [4, с. 73]. Ю. Б. Данильченко небезпідставно вважає, що безпека дорожнього руху є одним із дуже суттєвих аспектів розвитку нашого суспільства. Однак, зауважує науковець, основні статистичні дані щодо ДТП в Україні за останні п'ять років є невтішними і аж ніяк не свідчать про позитивні зрушення в цій галузі державного управління [5, с. 50].

Підтримуючи позиції вищезазначених науковців щодо того, що ситуація з безпекою дорожнього руху в нашій країні виглядає вкрай невтішною, мусимо зауважити, що й офіційна влада визнає наявність суттєвих проблем у цій сфері. Зокрема, у 2020 році Уряд України затвердив Стратегію підвищення безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року. У цій Стратегії відзначено, що сьогодні безпека дорожнього руху є ключовим аспектом соціального розвитку. Хоча транспортні засоби відіграють важливу роль в економіці країни, вони також становлять загрозу для громадян. Зараз в Україні зафіксований високий рівень смертності і травматизму в результаті ДТП, а рівень організації безпеки дорожнього руху залишається низьким. Експерти Всесвітньої організації охорони здоров'я, Світового банку та інших міжнародних організацій наголошують на цьому факті у своїх звітах.

Стратегія наголошує, що порушення правил безпеки дорожнього руху мають наслідки не лише для водіїв і пасажирів, а й для інших учасників руху, зокрема пішоходів. Статистичні дані Департаменту патрульної поліції свідчать, що третина загиблих або постраждалих у ДТП є пішоходами. У 2020 році кількість ДТП, у яких були задіяні пішоходи, становила 7 641 (6 959 осіб отримали травми, 1 198 осіб загинули)¹. У 2021 році було 7 509 подій з пішоходами (6 849 – постраждали, 1 148 – загинули)². У 2022 році ДТП з пішоходами сталися 5 284 рази (4 799 – постраждали, 874 – загинули)³. Доволі часто серед

¹ Статистика ДТП в Україні за 2020 рік // Патрульна поліція : офіц. сайт. URL: <https://patrolpolice.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/12.2020.xlsx> (дата звернення: 20.09.2023).

² Статистика ДТП в Україні за 2021 рік // Патрульна поліція : офіц. сайт. URL: <https://patrolpolice.gov.ua/wp-content/uploads/2023/02/12.2021.xlsx> (дата звернення: 20.09.2023).

³ Статистика ДТП в Україні за 2022 рік // Патрульна поліція : офіц. сайт. URL: <https://patrolpolice.gov.ua/wp-content/uploads/2023/02/12.2022.xlsx> (дата звернення: 20.09.2023).

постраждалих унаслідок ДТП є діти віком до 18 років. У цілому за питомими показниками аварійності та наслідками ДТП Україна є одним із лідерів серед європейських держав. Так, у середньому в державах – членах ЄС на 100 тис. жителів припадає 5 % загиблих у ДТП, тоді як в Україні такий показник становить (за даними 2019 року) 8,22 % осіб¹.

Причин такого незадовільного стану правопорядку на дорогах багато. Зокрема, це наявність прогалин та інших недоліків у законодавчому базисі механізму забезпечення досліджуваної безпеки. В. М. Парасюк та інші науковці стосовно цього зауважують, що для досягнення значних змін у забезпеченні безпеки дорожнього руху необхідно розробити й упровадити ретельно обдуманий державний підхід до формування системи норм у різних галузях права, які регулюють відповідні суспільні відносини. Державна політика в галузі безпеки на дорогах реалізується через законодавство України, нормативно-правову та нормативно-технічну базу, вдосконалення системи державного управління, керування державною власністю (інфраструктурними об'єктами та транспортними підприємствами) і державне регулювання в галузі відносин та підприємницької діяльності суб'єктів [1, с. 7]. На цій обставині, до речі, наголошується й у вищезгаданій Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року, де вказано, що недосконалість правового механізму та нормативно-правового регулювання у сфері безпеки дорожнього руху належить до кола основних причин виникнення проблем у цій сфері². Задля вирішення цієї проблеми, зазначається у Стратегії, необхідним напрямом державної діяльності є «проведення аналізу та вдосконалення законодавства з питань безпеки дорожнього руху з метою забезпечення його відповідності найкращим законодавчим стандартам, що діють у країнах Європи з найбезпечнішими дорожньо-транспортними системами, у тому числі в частині посилення відповідальності громадян та посадових осіб за вчинення правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, правового врегулювання використання персонального легкого електротранспорту (сігвеї, моноколеса, електросамокати тощо) на вулично-дорожній мережі, попередження дитячого дорожньо-транспортного

¹ Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.10.2020 №1360-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1360-2020-p> (дата звернення: 20.09.2023).

² Там само.

травматизму»¹. Дослідники справедливо зауважують, що влада дійсно протягом останніх років, спираючись на цю та інші стратегії, напрацьовувала цілий пакет нормативно-правових актів (починаючи з урядових програм виконання положень таких стратегій до нормативно-правових документів органів місцевого самоврядування у сфері безпеки дорожнього руху), що мають на меті втілити в життя відповідний комплекс дій, спрямованих на покращення ситуації в нашій країні у сфері безпеки дорожнього руху [5 с. 50]. Але водночас, звертає увагу Ю. Б. Данильченко, така начебто активна й системна робота з поліпшення стану нормативно-правового регулювання безпеки дорожнього руху в Україні не призводить до суттєвих позитивних зрушень у цій сфері – рівень безпеки руху останніми роками в нашій країні не змінюється і залишається на доволі низькому рівні [5, с. 50].

Питань безпеки дорожнього руху, які потребують удосконалення законодавчої регламентації, сьогодні доволі багато й розглянути їх усі в межах однієї статті неможливо. Тож у поданій праці ми пропонуємо звернути увагу лише на деякі проблемні аспекти адміністративної відповідальності за порушення правил керування або експлуатації транспортного засобу, правил користування ременями безпеки, передбаченої ст. 121 КУпАП. Важливість і актуальність саме цього питання, зокрема, зумовлена тим, що значна частина ДТП і велика кількість постраждалих у них осіб є наслідком використання транспортних засобів із технічними несправностями, порушення правил перевезення вантажів, недотримання вимог техніки безпеки пасажирів та інших порушень експлуатації транспортних засобів.

Насамперед вважаємо за доцільне внести зміни до ч. 2 ст. 121 КУпАП, у якій встановлено відповідальність за керування водієм транспортним засобом, який використовується для надання послуг з перевезення пасажирів, що має несправності, передбачені ч. 1 ст. 121 КУпАП (несправності системи гальмового або рульового керування, тягово-зчпного пристрою, зовнішніх світлових приладів (темної пори доби) чи інші технічні несправності, з якими відповідно до встановлених правил експлуатація його забороняється, або переобладнаний з порушенням відповідних правил, норм і стандартів), або технічний стан і обладнання якого не відповідають вимогам стандартів, правил дорожнього руху і технічної експлуатації². Недолік цього законодавчого положення полягає в тому, що воно стосується лише перевезення пасажирів. Пасажир – це особа, яка користується

¹ Там само.

² Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 20.09.2023).

транспортним засобом, але не причетна до керування ним¹. При цьому поза увагою нормотворця залишилося питання відповідальності водіїв, які керують транспортними засобами, що мають технічні несправності та (або) інші, передбачені законодавством недоліки, що не дозволяють його експлуатацію, і при цьому використовуються для надання послуг з перевезення вантажів. Чому врегулювання цього питання має суттєве значення? Зрозуміло, що коли водій для надання послуги з пасажирських перевезень використовує транспортний засіб, що має технічні несправності чи інші недоліки або особливості, наявність яких забороняє його експлуатацію, він таким чином наражає на небезпеку життя й здоров'я не лише своє, а й тих осіб, які є його пасажирами, а отже, він (тобто водій) має нести підвищену відповідальність за таку протиправну поведінку. Однак водночас не менш очевидним, на нашу думку, є й те, що водій, який використовує технічно несправний або обладнаний із порушенням законодавчих вимог транспортний засіб для надання послуг із перевезення вантажів, також створює підвищену загрозу для публічної безпеки, життя й здоров'я громадян і має притягатися до відповідальності з урахуванням цієї обставини. Тобто нарівні з водіями, які керують такими транспортними засобами, надаючи послуги з пасажирських перевезень.

Акцентуючи увагу на необхідності притягнення до відповідальності за ч. 2 ст. 121 КУпАП водіїв, які керують транспортними засобами, що використовуються для надання послуг із перевезень вантажів, слід зупинитися на змісті поняття «вантаж». Згідно з наказом Міністерства транспорту України «Про затвердження Правил перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні» від 14 жовтня 1997 року № 363 вантажем є всі предмети з моменту прийняття для перевезень до здачі одержувачу вантажу². Утім, закріплене в цих Правилах визначення вантажу не можна вважати універсальним, тобто таким, що застосовується у всіх випадках, коли йдеться про регулювання перевезення вантажів, адже в тексті зазначених Правил прямо вказано, що вони не регламентують перевезення небезпечних,

¹ Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993 № 3353-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12> (дата звернення: 20.09.2023); Про правила дорожнього руху : постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 № 1306 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-п> (дата звернення: 20.09.2023).

² Про затвердження Правил перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні : наказ М-ва транспорту України від 14.10.1997 № 363 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0128-98> (дата звернення: 20.09.2023).

великовагових, великогабаритних вантажів, пошти та перевезення вантажів у міжнародному сполученні, оскільки такі перевезення мають свої особливості, що стосуються виконання комплексу вимог при вантажно-розвантажувальних роботах, власне процесу перевезення та його документального оформлення, а також узгодження таких правил із відповідними компетентними установами¹. У статті 1 Закону України «Про перевезення небезпечних вантажів» від 6 квітня 2000 року № 1644-III визначено, що небезпечний вантаж – це речовини, матеріали, вироби, відходи виробничої та іншої діяльності, які внаслідок притаманних їм властивостей за наявності певних факторів можуть під час перевезення спричинити вибух, пожежу, пошкодження технічних засобів, пристроїв, споруд та інших об'єктів, заподіяти матеріальні збитки та шкоду довкіллю, а також призвести до загибелі, травмування, отруєння людей, тварин і які за міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, або за результатами випробувань в установленому порядку залежно від ступеня їх впливу на довкілля або людину віднесено до одного з класів небезпечних речовин. Небезпечні речовини – це речовини, віднесені до таких класів: клас 1 – вибухові речовини та вироби; клас 2 – гази; клас 3 – легкозаймисті рідини; клас 4.1 – легкозаймисті тверді речовини; клас 4.2 – речовини, схильні до самозаймання; клас 4.3 – речовини, що виділяють легкозаймисті гази при стиканні з водою; клас 5.1 – речовини, що окислюють; клас 5.2 – органічні пероксиди; клас 6.1 – токсичні речовини; клас 6.2 – інфекційні речовини; клас 7 – радіоактивні матеріали; клас 8 – корозійні речовини; клас 9 – інші небезпечні речовини та вироби². Також у цьому контексті варто звернути увагу на Європейську Угоду про міжнародне дорожнє перевезення небезпечних вантажів, до якої у 2000 році приєдналася і Україна (відповідно до Закону України «Про приєднання України до Європейської Угоди про міжнародне дорожнє перевезення небезпечних вантажів (ДОПНВ)» від 2 березня 2000 року № 1511-III³) та в якій зазначається, що під небезпечними вантажами розуміють речовини й предмети, що не допускаються до міжнародного дорожнього перевезення відповідно до положень

¹ Там само

² Про перевезення небезпечних вантажів : Закон України від 06.04.2000 № 1644-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-14> (дата звернення: 20.09.2023).

³ Про приєднання України до Європейської Угоди про міжнародне дорожнє перевезення небезпечних вантажів (ДОПНВ) : Закон України від 02.03.2000 № 1511-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1511-14> (дата звернення: 20.09.2023).

додатків А і В або допускаються до нього з дотриманням визначених умов¹.

Що ж стосується великовагових і великогабаритних вантажів, то в чинному законодавстві не визначені їх поняття в розрізі перевезення таких вантажів на автомобільному транспорті, однак у ньому роз'яснено, що слід вважати великогабаритними та (або) великоваговими транспортними засобами. Зокрема, відповідно до Правил проїзду великогабаритних та великовагових транспортних засобів автомобільними дорогами, вулицями та залізничними переїздами, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 2001 року № 30, транспортний засіб чи автопоїзд з вантажем або без вантажу вважається великогабаритним, якщо його габарити перевищують хоча б один з параметрів, зазначених у п. 22.5 Правил дорожнього руху, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306. Транспортний засіб чи автопоїзд з вантажем або без вантажу вважається великоваговим, якщо максимальна маса або осьова маса перевищує хоча б один з параметрів, зазначених у п. 22.5 Правил дорожнього руху². Також слід звернути увагу на постанову Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо збереження автомобільних доріг» від 27 червня 2007 року № 879, у якій зазначаються вагові параметри великовагових транспортних засобів³.

З огляду на вищевикладене вважаємо, що в ч. 2 ст. 121 КУпАП «Порушення правил керування або експлуатації транспортного засобу, правил користування ременями безпеки або мотошоломами» доцільно закріпити, що керування водієм транспортним засобом (зокрема великогабаритним транспортним засобом, великоваговим транспортним засобом), який використовується для надання послуг з перевезення пасажирів, вантажів (зокрема небезпечних вантажів), експлуатація якого збороняється згідно з ч. 1 ст. 121 КУпАП, тягне за

¹ Європейська Угода про міжнародне дорожнє перевезення небезпечних вантажів (ДОПНВ) : від 30.09.1957 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_217 (дата звернення: 20.09.2023).

² Правила проїзду великогабаритних та великовагових транспортних засобів автомобільними дорогами, вулицями та залізничними переїздами : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 18.01.2001 № 30 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/30-2001-п> (дата звернення: 20.09.2023).

³ Про заходи щодо збереження автомобільних доріг : постанова Кабінету Міністрів України від 27.06.2007 № 879 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-2007-п> (дата звернення: 20.09.2023).

собою накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу. Окрім цього, вважаємо, що за подібні правопорушення слід підвищити розмір штрафу щонайменше вдвічі, адже вони несуть у собі суттєву суспільну небезпеку й зменшувати її загрозу слід як шляхом підвищення ефективності проведення освітньо-виховної роботи та інших превентивних заходів, так і через посилення адміністративної відповідальності.

Ще одним важливим проблемним питанням забезпечення безпеки експлуатації транспортних засобів є врегулювання притягнення до адміністративної відповідальності за неналежне користування ременями безпеки на транспорті. Так, згідно з ч. 5 ст. 121 КУпАП стягнення у вигляді штрафу застосовується у випадку порушення правил користування ременями безпеки¹. Як зрозуміло із наведеного в Кодексі, не конкретизується ані коло осіб, які підлягають відповідальності за цією статтею, ані можливі винятки з цього правила, що певним чином дисонує з положеннями Правил дорожнього руху, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306, у яких зазначається, що для забезпечення безпеки дорожнього руху водій зобов'язаний на автомобілях, обладнаних засобами пасивної безпеки (підголовники, ремені безпеки), користуватися ними і не перевозити пасажирів, не пристебнути ременями безпеки. Крім того, у цьому ж нормативно-правовому акті передбачено, що дозволяється не пристігатися в населених пунктах водіям і пасажиром з інвалідністю, фізіологічні особливості яких унеможливають користування ременями безпеки, водіям і пасажиром оперативних та спеціальних транспортних засобів². Зі змісту зазначених положень Правил дорожнього руху зрозуміло, що, поперше, весь обсяг відповідальності за порушення правил використання ременів безпеки покладається на водія, а по-друге, існують випадки, коли допускається невикористання ременів безпеки.

На наше переконання, необхідно в ч. 5 ст. 121 КУпАП закріпити, що за порушення правил користування ременями безпеки притягаються як водії, так і пасажирів. Водій, безумовно, відповідає за безпеку своїх пасажирів, однак і останні мають піклуватися про свою безпеку й належним чином виконувати відповідні правила, особливо, коли вони про це прямо попереджені водієм. До того ж слід

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 20.09.2023).

² Про правила дорожнього руху : постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 № 1306 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-p> (дата звернення: 20.09.2023).

враховувати, що водій не завжди має реальну можливість належним чином проконтролювати дотримання пасажиром правил використання ременів безпеки (наприклад, коли пасажир вимикає або певним чином послаблює фіксацію ременя безпеки вже під час руху транспортного засобу). За таких умов видається цілком справедливим покладання обов'язку належного використання ременів безпеки як на водіїв, так і на самих пасажирів та, відповідно, притягнення до адміністративної відповідальності за порушення цього обов'язку – і водіїв, і пасажирів, окрім випадків, прямо передбачених у Правилах дорожнього руху. Ми пропонуємо внести зміни до ч. 5 ст. 121 КУпАП, якими передбачити відповідальність особи, яка керує транспортним засобом, або пасажирів такого засобу за порушення правил користування ременями безпеки (окрім випадків, передбачених Правилами дорожнього руху).

Висновки

Стан правопорядку у сфері безпеки дорожнього руху в нашій країні сьогодні далекий від ідеального, про що доволі переконливо свідчить статистика правоохоронних органів, уповноважених здійснювати контроль за дотриманням режиму законності у цій сфері. Звісно, не всі із цих правопорушень несуть суттєву загрозу охоронюваним соціальним цінностям, публічній безпеці й порядку, утім значна їх частина все ж таки становить серйозну небезпеку для життя й здоров'я людини та громадянина, для публічної безпеки й порядку, зокрема йдеться про ДТП, кількість яких в Україні, за офіційними даними Департаменту патрульної поліції, є стабільно високою і не має значної позитивної динаміки (тобто до зниження кількості ДТП) вже багато років. Наслідки такого стану справ у сфері безпеки дорожнього руху мають суттєвий негативний вплив як на соціальний і правовий, так і на економічний вимір суспільного життя, адже небезпека ДТП полягає як у тому, що внаслідок їх скоєння травмуються і гинуть люди, отже, посягання зазнають основоположні соціальні цінності, так і в тому, що скалічення та загибель людей – це втрата трудового потенціалу країни, і кожна така втрата має цілком реальний економічний еквівалент втрат для національного ВВП. Наведена ситуація цілком може стати суттєвою проблемою для держави за умови високої кількості ДТП та постраждалих у них осіб, а також за наявності значних демографічних проблем у країні. На жаль, обидва ці фактори ми зараз маємо в Україні. Через це як представники наукових кіл, так і офіційна влада (яка, до речі, прямо визнає наявність зазначеної кількості проблем у сфері безпеки дорожнього руху) намагаються розробити та запровадити ефективніший і більш дієвий механізм забезпечення безпеки на дорогах, але поки що відчутних позитивних результатів на цьому шляху досягнути не вдалося.

Причин цьому існує багато, зокрема велика кількість прогалин та недоліків у чинному законодавстві, в організаційно-управлінській, правозастосовній та іншій роботі, що здійснюється в зазначеній сфері.

Приєднуючись до кола дослідників, які мають намір покращити науково-теоретичне підґрунтя для запровадження якісних змін в організаційно-правовий механізм забезпечення безпеки дорожнього руху, ми запропонували деякі кроки щодо вдосконалення адміністративно-правової відповідальності за порушення правил експлуатації транспортних засобів, передбаченої ст. 121 КУпАП. Переконані, що ці законодавчі зміни є нагальними і важливими, адже значна частина ДТП стається саме через неналежний технічний стан транспортних засобів, а велика кількість постраждалих є, зокрема, наслідком нехтування правилами використання засобів пасивної безпеки на транспорті. Упевнені, що посилення відповідальності осіб, які керують транспортними засобами, що мають технічні несправності і при цьому використовуються для надання послуг із перевезень, а також установлення відповідальності за неналежне використання ременів безпеки не лише для водіїв, а й для пасажирів, є необхідним кроком на шляху підвищення безпеки дорожнього руху, зміцнення режиму законності та стану правопорядку у цій сфері і, як наслідок, збереження здоров'я та життів населення, підвищення рівня публічної безпеки й порядку.

Список бібліографічних посилань: 1. Парасюк В. М., Демків Р. Я., Когут В. М. Безпека дорожнього руху : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 340 с. **2.** Козар Д. Поняття та сутність безпеки дорожнього руху. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 176–180. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.12.33>. **3.** Воронюк Н. Поняття та структура безпеки дорожнього руху. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 254–260. DOI: <https://doi.org/10.32782/uvv.v5.2022.28>. **4.** Метельський І. Д. Практичні аспекти підвищення безпеки дорожнього руху на території Тернопільської області // Державна політика у сфері забезпечення дорожнього руху: теорія, законодавство, практика : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 листопа. 2021 р.) : електрон. наук. вид. / уклад.: А. В. Калініна ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2021. С. 72–74. URL: <https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2022/01/Державна-політика-у-сфері-убезпечення-дорожнього-руху.pdf#page=73> (дата звернення: 20.09.2023). **5.** Данильченко Ю. Б. Проблемні питання розроблення та реалізації державної політики у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту // Державна політика у сфері забезпечення дорожнього руху: теорія, законодавство, практика : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 листопа. 2021 р.) : електрон. наук. вид. / уклад.: А. В. Калініна ; НДІ вивч. проблем злочинності

ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2021. С. 50–52.
URL: <https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2022/01/Державна-політика-у-сфері-убезпечення-дорожнього-руху.pdf#page=51> (дата звернення: 20.09.2023).

Надійшла до редколегії 09.10.2023

Прийнята до опублікування 22.10.2023



Halkina O. M., Ivanov A. O. Addressing certain issues of administrative and legal regulation of liability for violation of legal requirements for the safety of vehicle operation in Ukraine

Unfortunately, the state of law and order on the roads of Ukraine is extremely disappointing, and the sad statistics of road accidents and people injured in them are quite convincing. It is clear that this situation is not normal and poses a threat to individuals, including Ukrainian citizens, as well as to the public and state interests in general. The urgency and importance of road safety issues is emphasised by both academics and the official authorities, who have a strategic vision of the key issues in this area and ways to address them. However, despite this, no significant positive results have been achieved so far.

There are many problems that prevent effective road safety, not least of which is the large number of gaps and shortcomings in the current legislation that need to be addressed. Particular attention should be paid to improving administrative liability for violations of vehicle operation rules by drivers and passengers. The relevance of these particular aspects of road safety is due to the fact that the use of vehicles with technical malfunctions, converted in violation of the requirements established by law, causes a significant number of road accidents, and violation of the rules for the use of passive safety equipment (in particular, seat belts) leads to an increase in the number of people injured in road accidents, as evidenced by the statistics provided by the Department of Patrol Police of Ukraine

In view of the above, the article proposes some steps to improve administrative liability under Article 121 of the Code of Ukraine on Administrative Offences. Obviously, improvement of the road traffic safety regime requires improvement of various preventive measures, which are undoubtedly of a priority nature, but legal liability, which is an important tool for maintaining the rule of law in this area, cannot be neglected. Expanding the scope of liability for drivers who operate vehicles with technical problems and whose use is prohibited by law, as well as imposing sanctions for improper use of seat belts not only on drivers but also on passengers, should, in our opinion, have a positive impact on the state of lawfulness in the field of vehicle safety and, as a result, on the dynamics of road accidents and the number of people injured in them.


Key words: road safety, cargo, dangerous goods, large vehicle, heavy vehicle, passenger, passive safety equipment.



Ольга Юріївна Кириченко,

кандидат юридичних наук, доцент,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра адміністративного права та процесу (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0001-6085-6175>,

e-mail: olga.chapala@gmail.com

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ
ЗА РЕАЛІЗАЦІЄЮ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ ОСВІТНИМИ
УСТАНОВАМИ В УКРАЇНІ**

Сформульовано й охарактеризовано правову сутність дефініції «освіта», встановлено її соціальне призначення, зауважено, що важливими напрямками освіти вбачається становлення людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей тощо. Наголошено на важливості проведення правового аналізу дефініції «державний контроль», «адміністративна юрисдикція», «адміністративно-юрисдикційна діяльність». Встановлено, що зазначені поняття мають розглядатися крізь призму функціонування органів публічного адміністрування.

Ключові слова: контроль, освіта, освітні установи, органи публічного адміністрування, публічне управління, адміністративна юрисдикція.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У реаліях сьогодення одночасно з позитивною динамікою впливу людського капіталу збільшується важливість освітнього процесу як основного чинника розбудови суспільства нового рівня.

Якісна освіта – фундамент інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку держави та її складових.

Основоположним напрямом освіти вбачається багатовекторна еволюція людини як індивідуума, вдосконалення її здібностей, орієнтування на формування в неї високорозвиненої системи моралі, виховання в людини здатності відповідально та свідомо робити вибір у процесі функціонування громадянського суспільства. Вказані аспекти дають змогу державі поповнювати свій інтелектуальний потенціал професіоналами високого рівня.

Стан дослідження проблеми

У різні періоди дослідженням окремих аспектів державного контролю за здійсненням адміністративної юрисдикції освітніми установами в Україні займалися такі вчені, як С. М. Гусаров, О. Ю. Салманова,

А. О. Собакарь, Х. В. Солнцева, О. С. Іщук та ін. Водночас велика кількість наукових праць з дослідження охарактеризованої проблематики повністю не розкриває всіх аспектів, які були проаналізовані у статті та досі залишаються в колі інтересів учених-адміністративістів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є глибокий правовий аналіз проблем реалізації державного контролю освітніми установами в Україні та встановлення дієвих шляхів їх вирішення.

Для досягнення сформульованої мети були поставлені такі завдання:

- встановити сутність дефініції «державний контроль»;
- визначити співвідношення понять «адміністративна юрисдикція» та «адміністративно-юрисдикційна діяльність»;
- окреслити систему контролюючих органів публічного адміністрування у сфері освіти;
- охарактеризувати напрями здійснення державного контролю за здійсненням адміністративної юрисдикції освітніми установами в Україні.

Наукова новизна дослідження

Оновлено наукові підходи до встановлення механізму реалізації державного контролю за здійсненням адміністративної юрисдикції освітніми установами в Україні, запропоновано розглядати вказаний процес крізь призму співвідношення понять «адміністративна юрисдикція» та «адміністративно-юрисдикційна діяльність».

Виклад основного матеріалу

Сутність дефініції «освіта» вкладається в розуміння її як цілеспрямованого процесу набуття та відточення знань і навичок, цінностей, переконань і звичок за допомогою різних форм пізнавальної діяльності, а також виховання й навчання в колах інтересів людини та суспільства, що підтверджуються констатацією опанування громадянином визначених державою освітніх рівнів. Юридичною фіксацією здобуття вказаних навичок вважається відповідний документ, який є підтвердженням отримання обраного освітнього рівня.

З метою глибокого аналізу організаційно-правових засад державного контролю за адміністративною юрисдикцією освітніми установами логічним буде охарактеризувати сутність дефініції «державний контроль» [1, с. 118].

Як зазначають дослідники, державний контроль є важливим елементом системи публічного адміністрування, який, без сумніву, є значним важелем впливу на вказаний механізм, вносячи принципові зміни в окреслений процес у випадках невідповідності встановленим державою нормам [2, с. 13; 3, с. 167].

У свою чергу А. О. Собакарь зауважує, що контроль – невід’ємна складова еволюції громадянського суспільства. Контроль так чи інакше притаманний будь-якому державному устрою. Сучасні процеси розбудови демократичного суспільства торкаються всіх без винятку суспільних сфер, насамперед це стосується процесів осмислення новітніх підходів до розуміння місця держави в механізмі реалізації її контрольних функцій та їх подальшого розвитку [4, с. 87].

Важлива місія контрольної діяльності держави визначається тим, що вказаний процес дає змогу отримувати об’єктивну інформацію про динаміку соціальних процесів, є фундаментом збереження таких важливих конституційних постулатів державності, як охорона та дотримання прав і свобод громадян, зміцнення дисципліни й законності в суспільному ладі [4, с. 89].

Держава є найважливішим елементом у системі суб’єктів реалізації контрольної функції в сучасному соціумі. Зазначена аксіома базується на тому, що виключно державу наділено правом застосування заходів примусу у випадках невиконання вимог, що ставляться до об’єктів державного контролю під час реалізації ними відповідних повноважень.

Метою контролю як державної функціональної складової є моніторинг, а також відстеження динамічних змін системоутворюючих складових відповідно до встановлених законом векторів їх діяльності. Крім того, важливим елементом у цьому процесі є можливість профілактики та недопущення відхилень у подальшій реалізації повноважень суб’єктами державного контролю та зловживань з їх боку. Також контроль безпосередньо пов’язаний з альтернативними видами їх функціонування та може бути певною частиною окресленого механізму. Як функція публічного адміністрування контроль має специфічний характер. Тому контроль як певний вид діяльності можна розглядати як самостійну дію або як складову інших видів діяльності держави та функцій її органів [2, с. 13].

Контроль як різновид державної діяльності, функція органів публічного адміністрування спрямований на реалізацію всебічного розвитку суспільства. Вказане правове явище можна вважати одним із фундаментальних засобів моніторингу та вивчення реальної інформації про суспільство в цілому, державотворчі процеси, а також діяльність органів публічної адміністрації.

У механізмі забезпечення законності в публічному адмініструванні державний контроль відіграє особливу роль з огляду на те, що його кінцевим результатом повинно бути налагодження стабільного й ефективного функціонування органів публічної влади всіх рівнів і ланок.

Водночас держава є центральним суб’єктом реалізації контрольної функції в суспільстві, оскільки вона наділена всіма необхідними важелями впливу на нього, використовуючи при цьому розгалужену

систему відповідних уповноважених органів публічної адміністрації. Основною метою функціонування цих органів вбачається забезпечення законності й дисципліни, що безпосередньо пов'язано з їхньою юрисдикційною діяльністю.

Отже, зважаючи на вищезазначену інформацію можна констатувати, що державний контроль за здійсненням адміністративної юрисдикції освітніми установами України в сучасних умовах – це багатоаспектна діяльність, базовим елементом якої є вибір цілей і завдань, детальний аналіз та змістовне переосмислення наявних досягнень у сфері наукових звершень і доктринальних розроблень, розбудова обґрунтованої та якісної системи організації учнівського та педагогічного робочого простору, встановлення перспективних напрямів покращення умов навчання й виховання та, без сумніву, ефективна контрольна діяльність уповноваженими органами публічного управління [2, с. 14].

Необхідно зауважити, що важливим етапом дослідження організаційно-правових аспектів державного контролю за здійсненням адміністративної юрисдикції освітніми установами в Україні вбачається встановлення правової сутності такого явища, як адміністративна юрисдикція, особливо з огляду на те, що, попри неоднозначність і різноплановість терміна «юрисдикція», теорія права розглядає його виключно у зв'язку з діяльністю органів публічного адміністрування.

Як справедливо зауважує О. С. Іщук, механізм взаємодії органів публічної влади й суспільства повинен вкладатися в межі адміністративно-процесуального регулювання, сприяти захищеності громадян з боку держави взагалі й ефективній реалізації своїх повноважень всіма без винятку рівнями органів виконавчої влади зокрема. Законодавче закріплення адміністративно-правових відносин між державою та суспільством відіграє важливу роль у механізмі гарантування використання справедливих підходів до вирішення конфліктних ситуацій та спорів [5, с. 419].

Цю думку підтверджує І. В. Гудим, зазначаючи, що в переважній більшості фундаментом адміністративно-юрисдикційних правовідносин є правові спори, що можуть бути як між суб'єктами та об'єктами публічного адміністрування, так і за наявності відповідних підстав виникати з ініціативи органу державної влади. Водночас слід наголосити, що вказана умова не є неодмінною підставою для виникнення адміністративно-юрисдикційної діяльності, оскільки вона є динамічною складовою адміністративної юрисдикції та розглядається як сукупність адміністративних проваджень, метою яких є відновлення порушених прав та вирішення правових спорів між громадянами, фізичними та юридичними особами, а також органами виконавчої влади і публічного адміністрування [6, с. 93].

Важливим аспектом, який характеризує адміністративну юрисдикцію як системуутворюючий елемент адміністративного процесу,

вбачається те, що вказана діяльність є невід'ємною складовою адміністративно-юрисдикційного процесу; регулює правозастосовну діяльність; є засобом реалізації охоронної функції адміністративного права; має на меті вирішення правових конфліктів у сфері публічного адміністрування, використовуючи юридично закріплене повноваження застосовувати заходи адміністративного примусу [6, с. 94].

Слід погодитися з Ю. П. Крисюком, який наголошує на необхідності розмежовувати поняття «адміністративна юрисдикція» та «адміністративно-юрисдикційна діяльність».

Вчений зауважує, що в сучасний період розвитку адміністративно-процесуального законодавства проблема визначення змісту та співвідношення понять вказаних дефініцій досі не вирішена як у теоретичному, так і в законодавчому або юридичному варіантах [7, с. 53].

Дефініцію «адміністративно-юрисдикційна діяльність» застосовують для законодавчого визначення процесу, який реалізується в межах об'єднання «правоохоронних» адміністративних проваджень, що функціонально належать до сфери впливу адміністративного процесу. Натомість предмет адміністративної юрисдикції – це справи, які розглядаються в межах адміністративно-юрисдикційних (адміністративно-охоронних) проваджень, що є елементом структурної побудови адміністративного процесу [7, с. 53].

Повертаючись до вивчення організаційно-правових засад державного контролю за здійсненням адміністративної юрисдикції освітніми установами необхідно зазначити, що законодавцем для реалізації вказаного механізму розроблено ієрархічну піраміду відповідних керівних органів публічної влади. Означена система публічної влади містить декілька рівнів від парламентсько-президентського, урядово-центрального та регіонального до обласного й районного.

На керівні органи кожного з контрольних рівнів державною покладено відповідний масив повноважень. Так, органи парламентсько-президентського рівня встановлюють основні засади державної освітньої політики, розробляють законопроекти, визначають нормативно-правову базу функціонування та розвитку освіти. Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади безпосередньо та через Міністерство освіти і науки України реалізує публічне управління освітою та контроль за здійсненням повноважень освітніми установами. Важливі функції цього ієрархічного рівня у сфері, що досліджується, покладені на міністерства і відомства, яким підпорядковані установи освіти (Міністерство культури та інформаційної політики, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки України тощо), Державну атестаційну колегію Міністерства освіти і науки України. Вказані державні органи також відіграють важливу роль у формуванні та реалізації державної політики у сфері освіти, мають інспекційні

повноваження під час проведення акредитації підпорядкованих їм навчальних закладів, слідкують за виконанням вимог щодо якості освіти, забезпечують інтеграцію у практичну діяльність новітніх наукових розробок і досвіду інших флагманських освітніх установ. Накази та розпорядження окреслених центральних органів виконавчої влади є обов'язковими для виконання відповідними підпорядкованими їм органами державної влади нижчих ієрархічних ланок [2, с. 15].

На регіональному та місцевому рівнях державний контроль за здійсненням адміністративної юрисдикції освітніми установами реалізують у межах компетенції місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які встановлюють обсяги бюджетного фінансування навчальних закладів, фінансують утримання закладів комунальної власності; забезпечують розвиток мережі, зміцнення матеріальної бази, господарське обслуговування закладів освіти, здійснюють соціальний захист працівників освіти, дітей, учнів, студентів, створюють умови для їх виховання, навчання та роботи відповідно до нормативів матеріально-технічного й фінансового забезпечення; організують облік дітей дошкільного та шкільного віку, контролюють виконання вимог щодо їх освіти тощо [2, с. 15].

Висновки

Державний контроль за здійсненням адміністративної юрисдикції освітніми установами в Україні – це складний і багатогранний процес, який повинен містити: чіткі уявлення щодо базових результатів роботи освітніх установ, їх завдань та повноважень; розроблення дієвих механізмів підвищення ефективності їх функціонування крізь призму якісної побудови системи та організації реалізації відповідних рішень; державну підтримку та контроль за виконанням відповідних завдань освітніми установами всіх рівнів.

Список бібліографічних посилань: 1. Зайченко І. В. Педагогіка : підручник. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ : Ліра, 2016. 608 с. 2. Солнцева Х. В. Державний контроль за здійсненням адміністративної юрисдикції органами управління освітньою діяльністю в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 3. С. 13–15. 3. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / редкол.: В. Б. Авер'янов (голова). Київ : Юрид. думка, 2004. Т. 1: Загальна частина. 584 с. 4. Собакарь А. О. Співвідношення державного контролю та адміністративного нагляду як засобів публічного адміністрування. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 86–91. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2019-3-86-91>. 5. Іщук О. С. Поняття адміністративної юрисдикції: проблеми дефініції. *Форум права*. 2011. № 1. С. 419–424. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_1_67.pdf (дата звернення: 17.11.2023). 6. Гудим І. Сутність адміністративної юрисдикції та її місце в адміністративному

процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 1. С. 92–96. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-1-92-97>. 7. Крисюк Ю. П. Особливості застосування понять адміністративна юрисдикція та адміністративно-юрисдикційна діяльність. *Історико-правовий часопис*. 2023. № 1. С. 52–56. DOI: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2023-1/6>.

Надійшла до редколегії 20.11.2023

Прийнята до опублікування 06.12.2023



Kyrychenko O. Yu. Organisational and legal framework for state control over the exercise of administrative jurisdiction by educational institutions in Ukraine

The article notes that quality education is the foundation for intellectual, cultural, spiritual, social and economic development of the State and its components. It has been noted that the fundamental direction of education is the multi-vector evolution of a person as an individual and the highest value of society, development of his/her talents, mental and physical abilities, education of high moral qualities, formation of citizens capable of making a conscious social choice, enrichment on this basis of the intellectual, creative, cultural potential of the people, improvement of their educational level, and provision of the State with qualified specialists.

The essence of the definition of “education” lies in understanding it as a purposeful process of acquiring and honing knowledge and skills, values, beliefs and habits through various forms of cognitive activity, as well as education and training in the circles of interests of a person and society, which is confirmed by the statement that a citizen has mastered the educational levels determined by the state.

The article establishes that the State is one of the main subjects of the control function in society. This follows from the fact that the State has the capabilities and is endowed with real powers to influence society, and in the course of such influence it relies on the results of control. The author emphasises that the State is the central subject of implementation of the control function in society, since it has all the necessary levers of influence on it, using an extensive system of relevant authorised public administration bodies. The main purpose of these bodies is to ensure legality and discipline, which is directly related to their jurisdictional activities.

It is emphasised that the legislator has developed a hierarchical pyramid of relevant governing bodies of public authority in Ukraine to implement the State control over the exercise of administrative jurisdiction by educational institutions. This system of public authority includes several levels: from the parliamentary-presidential, governmental-central and regional levels to the regional and district levels.

Key words: control, education, educational institutions, public administration bodies, public administration, administrative jurisdiction.



Олександр Миколайович Музичук,

доктор юридичних наук, професор,

заслужений юрист України,

Харківський національний університет внутрішніх справ (проректор);



<https://orcid.org/0000-0001-8367-2504>,

e-mail: o.muzychuk23@gmail.com

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ПРОФІЛАКТИКИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДЕЛІКТНОСТІ

Зазначено, що запровадження режиму воєнного стану в Україні змінило підхід до організації роботи поліції, зокрема у сфері профілактики адміністративної деліктності. Зауважено, що профілактика адміністративної деліктності є комплексною категорією, яку доречно розглядати саме крізь призму системи органічно взаємозв'язаних суб'єктів на рівні осмислення широкого кола зв'язків між ними, серед яких є і органи та підрозділи поліції. Відмічено, що така система має ґрунтуватися на засадах рівності, широкої участі громадськості та координуватися колегіально сформованими центрами управління на рівні держави або конкретного регіону (області, громади).

Ключові слова: поліція, бойова обстановка, суб'єкти, профілактика, адміністративна деліктність, воєнний стан, напрями вдосконалення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Запровадження режиму воєнного стану в Україні змінило підхід до організації роботи Національної поліції України, особливо в регіонах ведення активних бойових дій. Адже перед вітчизняними правоохоронними органами постали раніше невідомі науці та практиці виклики, зокрема у сфері профілактики адміністративної деліктності серед внутрішньо переміщених осіб, на деокупованих територіях, а також в умовах бойових дій, які вимагали нових алгоритмів та підходів, а також урахування попередньо закладених пріоритетів і принципів діяльності. Так, І. В. Зозуля серед таких пріоритетів виокремлює бажання отримати в Україні висококваліфіковану поліцію, на зразок поліції європейських країн. На жаль, зауважує науковець, короткочасного умовного «перенесення» чужого позитивного досвіду та методів ефективної роботи поліцейських органів європейських країн на території України не відбулося і не могло відбутися через низку цілком об'єктивних причин [1, р. 9]. Проте актуальною проблемою залишається розбудова системи органів та підрозділів поліції, що органічно втілює в собі попередній досвід становлення України

як демократичної та соціально орієнтованої держави в контексті новітніх викликів у сфері профілактики адміністративної деліктності.

Стан дослідження проблеми

Окремі питання діяльності підрозділів поліції, зокрема в контексті профілактичної діяльності, були предметом наукових досліджень О. Бандурки, В. Сокурєнка, О. Музичука, С. Шатрави, О. Безпалової, О. Джафарової, Ж. Завальної, О. Панової, О. Пчеліної, А. Танько, Н. Цибульник та багатьох інших учених. У працях указаних науковців ґрунтовно та комплексно розглянуті різноманітні аспекти профілактичної діяльності підрозділів поліції, проте потребує свого осмислення системний підхід до розуміння профілактики адміністративної деліктності, в основі якого лежить система органічно взаємопов'язаних суб'єктів, серед яких є і органи та підрозділи поліції, заснована на засадах рівності та широкої участі громадськості. В умовах воєнного стану така система перебудовується і трансформується, що також потребує наукового осмислення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб визначити місце Національної поліції в системі суб'єктів профілактики адміністративної деліктності. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: розглянути позиції науковців щодо особливостей діяльності поліції у новітніх умовах та її показників; сформувані сутнісне розуміння профілактики адміністративної деліктності, дослідити особливості профілактичної діяльності поліції в низці країн світу; сформувані на основі проведеного аналізу напрями вдосконалення діяльності поліції як суб'єкта профілактики адміністративної деліктності в умовах воєнного стану.

Наукова новизна дослідження

Новизна полягає в тому, що в дослідженні враховані окремі, раніше недосліджувані в контексті цієї проблематики особливості діяльності поліції та інших суб'єктів профілактики адміністративної деліктності в умовах воєнного стану, втілене комплексне бачення сутності профілактики адміністративної деліктності та новітні напрями вдосконалення профілактичної діяльності поліції.

Виклад основного матеріалу

Аналізуючи основні засади ефективності діяльності поліції, О. Безпалова, Т. Кобзева, В. Корнієнко та І. Кріцак зазначають, що остання є контрольованою і підзвітною громадськості лише в тих країнах, де панує верховенство прав, свобод і законних інтересів особи, а слова «демократія» та «прозорість» не є політично заангажованими гаслами, а радше представляють повсякденну рутину правових, розвинених і демократичних країн [2, р. 12]. Дійсно, саме

принцип верховенства права, який у Нідерландах відомий як *Rechtsstaat*, французькою звучить як *etat de droit* та італійською *Stato di diritto*, багато в чому визначає спрямованість діяльності поліції.

Втілюючи інституційне бачення вищевказаного принципу, фундаторка вітчизняної поліцейстики О. Безпалова зазначає, що невід'ємною складовою механізму забезпечення прав громадян є наявність належного інституційного механізму, тобто системи суб'єктів, до повноважень яких належить реалізація заходів щодо охорони та захисту прав громадян, а також їх відновлення в разі порушення та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності, тобто реалізація відповідних правових процедур, порядок здійснення яких регулюється відповідними адміністративно-правовими нормами [3, с. 15].

Діяльність поліції задля максимально широкого врахування основоположних принципів, до яких, зокрема, належить і принцип верховенства права, має ґрунтуватися на узгодженій та відповідній сучасним суспільно-політичним реаліям системі показників. Колектив науковців у складі М. Рудик, К. Масленікова, Н. Носевич, В. Вінчук і В. Фатхутдінова, аналізуючи систему діяльності поліції, визначає роль показника, який позначає кількість розкритих кримінальних правопорушень у цій системі. Дослідники, спираючись на широке коло джерел, формують авторське бачення складових системи індикаторів діяльності поліції, до яких відносять рівень довіри населення до поліції як фундаментальний показник, що відображає реальний стан злочинності та безпеки в країні; рівень розкриття кримінальних правопорушень; рівень злочинності та громадської безпеки; швидкість взаємодії громадян з поліцією; час реагування на правопорушення [4, р. 90].

Водночас не менш важливим показником діяльності поліції, на наше глибоке переконання, є її ефективність роботи у сфері профілактики адміністративної деліктності. Вимірювання та аналіз цього показника є доволі складними процесами, адже здійснюються вони не лише в межах діяльності поліції, а й багато в чому пов'язані з функціонуванням інститутів громадянського суспільства, освітніх, культурних, наукових та виховних установ і організацій, зокрема міжнародних, які спрямовують свою діяльність на вирішення актуальних проблем, що становлять соціальну основу адміністративної деліктності.

Є. Шульга, досліджуючи адміністративно-деліктні відносини в Україні, розглядає їх як певну складну сукупність суспільних відносин. На його думку, такі відносини пов'язані із застосуванням заходів адміністративного примусу, що використовуються державою, до яких належать попередження, припинення та покарання. Адміністративно-деліктні відносини встановлюються між суб'єктами прав та юридичних обов'язків; однією зі сторін цих відносин завжди є органи державної влади [5, с. 10, 21].

О. Панасюк у контексті цієї проблематики зазначає, що адміністративно-деліктні відносини відіграють важливу роль у забезпеченні правопорядку, відновленні порушених прав та накладенні адміністративного стягнення. Вони відмежовуються від таких видів відносин, як кримінально-правові або відносини цивільно-правової відповідальності [6, с. 174].

Адміністративну деліктологію С. Дембіцька визначає як сукупність знань про адміністративні делікти й деліктність як масове негативне явище, що містить детермінанти протиправної поведінки деліквентів, їх особистість з метою вироблення і використання адекватних заходів для протидії адміністративним правопорушенням [7, с. 154]. У цій системі знань, запропонованій дослідницею, вважаємо доречним також виокремити і фонові для адміністративних деліктів явища, і адміністративне деліктологічне планування та прогнозування, і взагалі широке втілення в адміністративно-правову доктрину засадничих положень, сформованих на рівні вітчизняної та зарубіжної кримінології.

З огляду на окреслені теоретичні положення під профілактикою адміністративної деліктності ми розуміємо комплексну діяльність інститутів громадянського суспільства, освітніх, культурних, наукових і виховних установ та організацій, яка спрямована на виявлення й усунення причин і умов учинення адміністративних деліктів (правопорушень), на всебічний виховний вплив на осіб, які схильні до вчинення таких деліктів, шляхом забезпечення ефективної реалізації системи заходів щодо виправлення таких осіб, а також на пропагування в населення соціально бажаних зразків поведінки, зокрема у сфері взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства та міжнародною спільнотою з метою оперативного інформування про адміністративні делікти, їх причини та умови, реалізації спільних соціальних ініціатив та розробки спільних комплексних програмних документів щодо подальшого бачення широкого кола процесів, спрямованих на зменшення адміністративної деліктності.

На нашу думку, профілактика адміністративної деліктності є комплексною категорією, яку доречно розглядати саме крізь призму системи органічно взаємозв'язаних наведених нами вище суб'єктів, зокрема на рівні осмислення широкого кола зв'язків між ними, серед яких є і органи та підрозділи поліції. Також зазначимо, що така система має ґрунтуватися на засадах рівності, широкої участі громадськості і координуватися колегіально сформованими центрами управління на рівні держави або конкретного регіону (області, громади).

Досліджуючи особливості профілактичної діяльності поліції в низці країн Європейського Союзу, І. Іщенко, К. Бугайчук, О. Токарчук, К. Рудой та І. Царьова стверджують, що єдиного підходу до здійснення

цієї діяльності в зазначених країнах немає. Тому не зовсім коректно запозичувати той чи інший вид превентивної діяльності в однієї з країн Європейського Союзу, аргументуючи це запозиченням європейського досвіду, адже в одних країнах акцент робиться на розширенні повноважень поліцейських, а в інших – на максимальній взаємодії із громадськістю шляхом залучення її до сприяння реалізації окремих функцій поліції, а у третій групі країн фактично не сформульовано ані загальної концепції, ані превенції як однієї з форм діяльності поліції. Водночас дослідники наголошують на доцільності врахування окремих заходів, програм, що були успішно втілені в інших країнах світу [8, р. 271].

Американські дослідники Р. Джонс-Вебб, Т. Тумі, К. Ленк, Т. Нельсон і Д. Еріксон досліджували питання профілактичної діяльності поліції США на рівні розгляду заходів, які правоохоронні органи вживають щодо осіб, що продають алкоголь неповнолітнім; які види примусової діяльності застосовуються щодо таких осіб; чинники, що сприяють профілактиці та протидії продажу алкоголю неповнолітнім особам. Дослідники опитали 1 056 представників місцевих правоохоронних органів у США. У результаті дослідження було з'ясовано, що агентства, які проводили діяльність, спрямовану на профілактику та протидію продажу алкоголю неповнолітнім, значно частіше мали штатного офіцера або окремих підрозділ, який спеціально займався цими питаннями [9, р. 569].

Аналізуючи зарубіжний досвід профілактичної діяльності поліції, О. Бакаєва, В. Зміївський, С. Єгоров, М. Стацак і В. Шендрік зауважують, що взаємодія громадськості з поліцією є важливим засобом попередження та протидії злочинності. У більшості країн населення залучається до правоохоронної діяльності як за національними, так і за регіональними програмами, бере участь у спільному з правоохоронцями патрулюванні, у проведенні правопросвітницької роботи, профілактичних бесід з особами, які були причетні до протиправної діяльності або мають схильність до вчинення протиправних дій [10, р. 718].

Так, у попередніх дослідженнях ми зазначали, що ефективною є система впливу на злочинність за допомогою громадськості у країнах Азії, зокрема Японії. Коли наприкінці 1980-х рр. у Японії спостерігалося особливо тривожне зростання так званих сліпих зон у містах (районах, що знаходяться під контролем злочинних угруповань), працівники поліції докладали значних зусиль для організації мешканців цих районів на спільну протидію злочинності та надання їм необхідної допомоги, формування спільнот безпеки в більшості криміногенних районів [11, с. 104].

Щодо напрямів подальшого розвитку діяльності поліції у сфері профілактики адміністративної деліктності, то варто звернути увагу,

що вони постають із соціально-політичних реалій, які мають місце в сучасному українському суспільстві. Ці реалії багато в чому породжені російсько-українською війною, яка так само зумовляє новітні соціально-економічні проблеми.

До таких напрямів розвитку, що набувають стратегічного змісту в масштабах всієї країни, можна віднести і комплекс організаційно-управлінських заходів, пов'язаних із необхідністю забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Авторський колектив у складі І. Іщенко, К. Швець, А. Купіна, М. Кулик та О. Безпаолової зазначає, що ефективна профілактична діяльність Національної поліції України щодо забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб певною мірою залежить від механізму належного правового регулювання цієї діяльності за допомогою законів та інших нормативно-правових актів, тому з метою запобігання дискримінації цієї категорії необхідно посилити відповідальність посадових осіб за порушення конституційних прав внутрішньо переміщених осіб, а також привести законодавство України про соціальний захист внутрішньо переміщених осіб у відповідність до Конституції України та міжнародних стандартів [12, р. 178].

Водночас наголошуємо на необхідності розгляду питання забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб крізь призму напрямів спільної злагодженої діяльності всіх суб'єктів профілактики адміністративної деліктності. До таких напрямів можемо віднести й інфраструктурні проекти, спрямовані на надання тимчасового житла таким особам. Забезпечення житлом так само має розглядатися невідривно від працевлаштування, доступу до освітніх послуг та змістовного проведення дозвілля, що охоплює широке коло культурних і громадських заходів із дотриманням безпекових вимог. Таке комплексне бачення програм для внутрішньо переміщених осіб та широка, ефективна, узгоджена участь у їх втіленні всіх суб'єктів профілактики адміністративної деліктності сприятиме кращій інтеграції таких осіб у нове для них соціальне середовище. Поліції в процесі реалізації таких проєктів має відводитися не лише роль забезпечення публічної безпеки та порядку, а й змістовного наповнення планів таких програм, організації спільних тренінгів, майстер-класів, воркшопів тощо.

Як окремий напрям удосконалення профілактичної діяльності поліції ми розглядаємо профілактику булінгу в умовах воєнного стану. Як зауважує В. Сокурєнко, термін «булінг» з'явився в законодавстві України у грудні 2018 р. з моменту ухвалення нормативно-правових актів щодо протидії булінгу. Зараз, як зауважує видатний науковець, на законодавчому рівні визначено поняття «булінг (переслідування) учасника освітнього процесу», його характерні ознаки, сторони булінгу та введено окрему статтю про адміністративну відповідальність за

булінг, прояви, які можуть бути підставою для підозри у вчиненні булінгу, а також визначено суб'єктів реагування на випадки булінгу (переслідування) в закладах освіти та їх повноваження [13, р. 230]. Дистанційне навчання, спільне перебування дітей протягом тривалого часу в укриттях, сховищах, у місцях проживання внутрішньо переміщених осіб породжує необхідність пошуку новітніх підходів до проведення профілактичної роботи в цьому напрямі, зокрема розміщення інформаційних матеріалів в укриттях та проведення роз'яснювальної роботи під час онлайн-зустрічей з дітьми та їхніми батьками.

Вважаємо, що окремим напрямом удосконалення діяльності поліції у сфері профілактики адміністративної деліктності можна визначити широке застосування програмного підходу як в адміністративно-правовому законодавстві, так і в доктрині адміністративного права. Так, О. Хань зазначає, що на шляху до застосування програмного підходу в адміністративній діяльності правоохоронних органів стоїть відсутність належних теоретичних розробок тактики її здійснення. Сьогодні ані адміністративним правом, ані поліцієстикою як її підгалуззю не вироблено поняття тактичного прийому адміністративної діяльності, наприклад поліцейського, ситуаційної зумовленості тактики цієї діяльності, не приділяється увага і виробленню типових тактичних ситуацій, що можуть виникати під час застосування різних видів поліцейських заходів під час провадження у справах про адміністративні правопорушення; відсутні розробки систем тактичних прийомів управління такими ситуаціями [14, с. 175]. Окремого осмислення потребує методологія проведення того чи іншого профілактичного заходу, що проводиться працівниками поліції спільно з іншими суб'єктами профілактики адміністративної деліктності: зустрічі, бесіди, онлайн-опитування, соціальні проекти тощо.

Висновки

Запровадження режиму воєнного стану в Україні змінило підхід до організації роботи поліції, адже перед вітчизняними правоохоронними органами постали раніше невідомі науці та практиці виклики, зокрема й у сфері профілактики адміністративної деліктності серед внутрішньо переміщених осіб, на деокупованих територіях, а також в умовах бойових дій, які вимагали нових алгоритмів та підходів, а також урахування попередньо закладених пріоритетів і принципів діяльності.

Діяльність поліції задля максимально широкого врахування основоположних принципів, до яких, зокрема, належить і принцип верховенства права, має ґрунтуватися на узгодженій та відповідній сучасним суспільно-політичним реаліям системі показників. Важливим показником діяльності поліції, на наше глибоке переконавання, є ефективність роботи у сфері профілактики адміністративної деліктності. Вимірювання та аналіз цього показника є доволі складними

процесами, адже здійснюються не лише в межах діяльності поліції, а й багато в чому пов'язані з функціонуванням інститутів громадянського суспільства, освітніх, культурних, наукових і виховних установ та організацій, зокрема міжнародних, які спрямовують свою діяльність на вирішення актуальних проблем, що становлять соціальну основу адміністративної деліктності.

Вважаємо, що профілактика адміністративної деліктності є комплексною категорією, яку доречно розглядати саме крізь призму системи органічно взаємозв'язаних суб'єктів на рівні осмислення широкого кола зв'язків між ними, серед яких є й органи та підрозділи поліції. На нашу думку, така система має ґрунтуватися на засадах рівності, широкої участі громадськості та координуватися колеґіально сформованими центрами управління на рівні держави або конкретного регіону (області, громади).

Щодо напрямів подальшого розвитку діяльності поліції у сфері профілактики адміністративної деліктності, то до них ми відносимо комплекс організаційно-управлінських заходів, пов'язаних із необхідністю забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, профілактику булінгу в умовах воєнного стану, широке застосування програмного підходу як в адміністративно-правовому законодавстві, так і в доктрині адміністративного права.

Список бібліографічних посилань: **1.** Zozulia I. V. Is the National Police of Ukraine European? *Forum of Law*. 2019. No. 59. Pp. 4–12. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3362214>. **2.** Bezpalova O. I., Kobzieva T. A., Korniienko V. V., Kritsak I. V. Police law within the system of administrative law: The need of reconciling the relationship. *DIXI*. 2021. Vol. 23, No. 2. Pp. 1–15. DOI: <https://doi.org/10.16925/2357-5891.2021.02.07>. **3.** Безпалова О. І. Пріоритетні напрями діяльності органів поліції щодо забезпечення прав громадян в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 13–25. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.01>. **4.** Rudyk M., Maslienikova K., Nosevych N., Vintsuk V., Fatkhutdinov V. G. The Role of the Number of Detected Criminal Offenses in the Police Performance Indicators System. *Cuestiones Politicas*. 2022. Vol. 40, No. 73. Pp. 90–107. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.04>. **5.** Шульга Є. В. Адміністративно-деліктні відносини в Україні в умовах євроінтеграції : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2018. 36 с. **6.** Панасюк О. В. Питання визначення адміністративно-деліктних відносин як об'єкта правового дослідження. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. Вип. 2 (89). С. 164–177. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2020.2.16>. **7.** Дембіцька С. Л. Адміністративний делікт як небезпека зростання правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 153–156. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-5/35>. **8.** Ishchenko I., Buhachuk K., Tokarchuk O., Rudoi K., Tsareva I. European

experience of preventive activities performed by law enforcement agencies: administrative aspect and theoretical-legal aspect. *Cuestiones Políticas*. 2022. Vol. 40, No. 75. Pp. 263–273. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4075.17>. **9.** Jones-Webb R., Toomey T. L., Lenk K. M., Nelson T. F., Erickson D. J. Targeting adults who provide alcohol to underage youth: results from a national survey of local law enforcement agencies. *Journal of Community Health*. 2015. Vol. 40, Iss. 3. Pp. 569–575. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10900-014-9973-0>. **10.** Bakaieva O., Zmiivskiy V., Yehorov S., Stashchak M., Shendryk V. International experience of citizen engagement in prevention of criminal offences. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39, No. 68. Pp. 708–722. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.3968.45>. **11.** Музичук О. М. Зарубіжний досвід участі громадян та громадських формувань в охороні громадського порядку і боротьбі з правопорушеннями. *Право і безпека*. 2002. № 2. С. 101–105. **12.** Ishchenko I., Shvets K., Kupina L., Kulyk M., Bezpalova O. Preventive activities of the National Police of Ukraine regarding violations of rights and freedoms of internally displaced persons. *Revista De La Universidad Del Zulia*. 2022. Vol. 13, No. 38. Pp. 169–179. DOI: <https://doi.org/10.46925/rdluz.38.12>. **13.** Sokurenko V. Prevention and Counteraction to Bullying in Ukraine as a Negative Social Phenomenon. *Revista San Gregorio*. 2022. No. 50. Pp. 216–233. DOI: <https://doi.org/10.36097/rsan.v0i50.2115>. **14.** Хань О. О. Перспективи використання програмного підходу в діяльності правоохоронних органів України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. Вип. 4 (87). С. 170–178. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2019.4.17>.

Надійшла до редколегії 19.11.2023

Прийнята до опублікування 11.12.2023



Muzychuk O. M. The National Police in the system of administrative delinquency prevention subjects

The article notes that the introduction of martial law in Ukraine has changed the approach to the organisation of police work, since domestic law enforcement agencies have faced challenges previously unknown to science and practice, in particular, in the area of prevention of administrative delinquency among internally displaced persons, in the de-occupied territories, and in the context of hostilities, which required new algorithms and approaches, as well as consideration of the priorities and principles of activity.

It is emphasised that in order to ensure the widest possible consideration of the fundamental principles, including the rule of law, police activity should be based on a coherent and consistent system of indicators which is relevant to modern socio-political realities. An important indicator of police activity is the effectiveness of work in the area of prevention of administrative delinquency. Measurement and analysis of this indicator are rather complex processes, as they are carried out not only within the framework of police activities, but are also largely related to the functioning of civil society institutions, educative, cultural,

scientific and educational institutions and organisations, including international ones, which focus their activities on solving urgent problems that constitute the social basis of administrative delinquency.

It has been noted that prevention of administrative delinquency is a complex category which should be considered through the prism of a system of organically interrelated actors at the level of understanding a wide range of relations between them, including police bodies and units. It has been emphasised that such a system should be based on the principles of equality, broad public participation and be coordinated by collectively formed management centres at the level of the State or a particular area (region, community).

The areas for further development of police activities in the field of prevention of administrative delinquency include a set of organisational and administrative measures related to the need to ensure the rights and freedoms of internally displaced persons, prevention of bullying under martial law, and widespread application of the programme approach both in administrative law and administrative law doctrine.

Key words: police, combat situation, subjects, prevention, administrative delinquency, martial law, areas of improvement.



УДК 336.74

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.14>


Валентина Петрівна Яценко,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра адміністративного права та процесу;

 <https://orcid.org/0000-0002-3195-3627>,
e-mail: yvp212@gmail.com;

В'ячеслав Сергійович Бушин,

Охтирський РВП ГУНП в Сумській області,
слідчий відділ (слідчий);

 <https://orcid.org/0009-0003-7649-0368>,
e-mail: kunchenko.vvv@gmail.com

**ПРОТИДІЯ СУЧАСНИМ СПОСОБАМ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ)
ГРОШОВИХ КОШТІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ
ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ КРИПТОВАЛЮТИ**

Статтю присвячено пошуку шляхів удосконалення чинного законодавства щодо протидії корупції. Викладено основні особливості розвитку схем легалізації грошових коштів, інструментом учинення яких є криптовалюта. Визначено базові дефінітивні категорії таких понять, як «криптовалюта», «NFT», «смурфи», «дропи» та ін. Виокремлено головні недоліки інституційного та нормативного механізму виявлення й розслідування цієї категорії правопорушень, урахувавши використання сучасних фінансових технологій.

Ключові слова: криптовалюта, легалізація (відмивання) грошових коштів, біткоїн, фінансові технології, активи.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сьогодні особи, які займаються легалізацією (відмиванням) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом, щоденно оновлюють методи та засоби здійснення неправомірної діяльності з метою її приховання та уникнення відповідальності за її вчинення. Поряд із новими технологіями, криптовалютою та NFT перебуває легалізація грошових коштів, що шукає спосіб обійти систему або знайти лазівку. Успішне приховане відмивання грошових коштів вимагає високого інтелекту та розуміння процесів роботи із сучасними фінансовими технологіями.

Термін «відмивання грошових коштів» разом із поняттям «легалізація грошових коштів» широко вживаються в сучасних міжнародних

документах і національних законодавчих актах. Воно має походження, яке вказує на первісні, найбільш примітивні способи його вчинення: з метою надання законного вигляду доходам у готівці від нелегального продажу спиртного під час дії «сухого закону» та інших різновидів злочинної діяльності. Гангстери Чикаго у 20-х рр. XX ст. придбали пральні, де машини вмикались за допомогою грошового дріб'язку, який змішували із «брудними» грошима, маскуючи таким чином справжні джерела їх надходження. За оцінками експертів, обсяг «відмитих» щорічно коштів становить від 2 до 5 % світового валового продукту, а це від 600 до 1500 млрд дол. США.

З погляду міжнародного права відмивання грошових коштів визначається як передача, придбання, володіння або використання, приховування справжнього характеру, джерела, місцезнаходження, способу розпорядження, переміщення майна, отриманого незаконним шляхом, а також як процес, під час якого кошти, одержані в результаті здійснення різних правопорушень, розміщуються, переказуються або іншим чином проходять через фінансово-кредитну систему чи використовуються в економічній діяльності, у результаті якої повертаються власнику як легальний дохід [1].

У сучасних методах легалізації (відмивання) грошових коштів виокремлюють три стадії:

1) розміщення. Здобуті нелегальним шляхом грошові кошти правопорушники намагаються вивести в легальну фінансову систему і зробити це так, щоб ні в кого згодом не виникало питань, а також бажання проводити перевірку підозрілих операцій. Досягнути цього правопорушники можуть шляхом розподілення загального капіталу на велику кількість маленьких сум грошових коштів для непримітних у загальному потоці банківських операцій. Професійні банкіри надають назву цій стадії «смурфінг».

Історично «смурфами» називали осіб, які займалися виготовленням метамфетаміну у дрібних партіях та закупівлею прекурсорів для приготування наркотичного засобу в різних місцях та невеликими об'ємами, щоб не привертати уваги з боку правоохоронних органів. Пізніше цей термін став загальнозживаним серед тих, хто займається легалізацією «брудних» грошових коштів;

2) нашарування. Назва цієї стадії вказує на необхідність нашарування одна на одну якомога більше різноманітних фінансових операцій зі змінення потоків грошових коштів у фінансовій та банківській системі. Що заплутаніше буде шлях грошових коштів, то складніше його відстежити.

Основна мета цього етапу – відокремити грошові кошти, здобуті злочинним шляхом, від їхнього джерела. Це роблять шляхом складного нашарування фінансових операцій, які приховують контрольний слід і розривають зв'язок із початковим правопорушенням.

На цьому етапі, наприклад, особи, які займаються легалізацією грошових коштів, можуть почати з електронного переміщення коштів з однієї країни в іншу, а потім розділити їх на інвестиції, розміщені в передових фінансових опціях або на закордонних ринках, постійно переміщати їх, щоб уникнути виявлення.

Одним із найпоширеніших процесів нашарування є купівля та продаж високоцінних творів мистецтва з метою подальшого приховування походження незаконно отриманих грошових коштів.

Через відсутність уповноваженого регуляторного нагляду за процесом оцінки ціноутворення на предмети мистецтва, цей процес є дуже суб'єктивною практикою, яка може дозволити злочинцям легалізувати (відмивати) величезні суми грошей, зокрема через аукціони мистецтва. Анонімність покупця є ще однією перевагою на цьому етапі, оскільки оператори ринку мистецтва нерідко відмовляються розкривати особисті дані своїх клієнтів, щоб захистити цілісність угоди¹;

3) інтеграція. Саме на цьому етапі гроші повертаються суб'єкту кримінально протиправного діяння у вигляді законних джерел. Якщо вони спочатку були розміщені як готівка та розподілені через низку фінансових операцій, тепер злочинні доходи повністю інтегровані у фінансову систему та можуть використовуватися для будь-яких цілей.

Існує багато різних способів, за допомогою яких відмиті грошові кошти можна повернути злочинцю. Однак основною метою на цьому етапі є повернення грошей злочинцю таким чином, щоб не привертати уваги та створити враження, що вони походять із законного джерела. Наприклад, купівля майна, творів мистецтва, ювелірних виробів або високоякісних автомобілів є звичайним способом відмивання незаконних прибутків, що не привертає увагу до себе².

Стан дослідження проблеми

Сучасний стан дослідження сфери розвитку криптовалюти як інструменту легалізації (відмивання) грошових коштів є недостатнім на національному рівні. Більшість наукових доробок мають зарубіжне походження, серед дослідників цієї теми виокремлюють Д. Міраліса, П. Кумара, А. Мерфі, К. Ружо, Р. Стеарнса, С. Вернера та Ш. Чжана. Серед міжнародних організацій, що здійснюють розробку фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей: Financial Action

¹ How Does Art Money Laundering Work? // Comply Advantage : сайт. 15.05.2023. URL: <https://complyadvantage.com/insights/art-money-laundering/#:~:text=In%20an%20effort%20to%20turn,funds%20%E2%80%93%20a%20process%20called%20layering> (дата звернення: 16.10.2023).

² Money laundering: a three-stage process // About Business Crime Solutions Inc : сайт. URL: https://www.moneylaundering.ca/public/law/3_stages_ML.php (дата звернення: 16.10.2023).

Task Force (FATF), Financial Crimes Enforcement Network та Securities and Exchange Commission (SEC).

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розкриття сучасних особливостей (способів) відмивання грошових коштів за допомогою сфери криптовалюти; виокремлення понятійних категорій криптовалюти, цифрових активів, фінансових технологій тощо; аналіз сучасних проблемних аспектів механізму розслідування правопорушень у сфері легалізації (відмивання) грошових коштів із виокремленням рекомендацій для національного правоохоронного апарату.

З урахуванням поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: дослідити сучасні способи використання фінансових технологій з метою легалізації (відмивання) грошових коштів; проаналізувати досвід зарубіжних країн у сфері розвитку механізму боротьби із цим протиправним елементом; виокремити національні особливості поширення легалізації (відмивання) грошових коштів у сфері криптовалюти; підготувати шляхи вдосконалення національного механізму боротьби із цим протиправним явищем.

Наукова новизна дослідження

Новизна дослідження полягає у виокремленні сучасних особливостей (способів) відмивання грошових коштів. Грошові кошти, якими володіє правопорушник, проходять складний маршрут, перш ніж потрапити до кінцевого пункту призначення.

Виклад основного матеріалу

Глобальний криптовалютний ринок впливає на функціонування фінансових ринків і має величезні наслідки для всесвітньої економіки. Але з появою криптовалют і NFT у правопорушників з'явився новий довгоочікуваний інструмент здійснення незаконних дій щодо побудови нових злочинних схем у сфері легалізації (відмивання) грошових коштів. У результаті чого криптовалюта перетворилася з нішевої інновації на одну з найгарячіших тем, що потребують втручання міжнародних чи національних регуляторів.

Для розуміння цього питання слід визначитися із такими поняттями, як «криптовалюта» та «NFT». Національне агентство з питань запобігання корупції трактує поняття «криптовалюта» як різновид віртуальних активів. Відповідно до визначення, що наводиться у стандартах Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей Financial Action Task Force (FATF), віртуальним активом є цифрове вираження вартості, яким можна торгувати в цифровому форматі або передавати і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей. Віртуальні активи не охоплюють цифрового вираження стандартних (фіатних) валют, цінних паперів та інших фінансових активів.

Криптовалюта як вид віртуальних активів є активом, що створюється, обліковується та відчувається зазвичай у розподіленому реєстрі та не посвідчує майнових та/або немайнових прав власника криптовалюти. Під розподіленим реєстром можна розуміти електронну базу даних, що містить записи про виконані операції і формується, зберігається та оновлюється на основі алгоритмів, які забезпечують узгодженість даних між усіма програмно-технічними комплексами, котрі підтримують функціонування такої бази даних. Інакше кажучи, криптовалюти – це цифрові (віртуальні) гроші у формі токенів, що створені й обліковуються в розподіленому реєстрі¹.

NFT означає невзаємозамінні токени, які зазвичай створюються з використанням того самого типу програмування, як і для криптовалюти. Тобто ці криптографічні активи ґрунтуються на технології блокчейн. Їх не можна обмінювати чи продавати як інші криптографічні активи.

Цифровий актив NFT – це цифровий актив, що представляє такі предмети колекціонування в мережі Інтернет, як мистецтво, музика та ігри, зі справжнім сертифікатом, створеним за допомогою технології блокчейну, що лежить в основі криптовалюти. Його не можна підробити або якимось іншим чином маніпулювати. Обмін NFT відбувається за допомогою таких криптовалют, як біткоїн, ефіріум та інші, на спеціалізованих сайтах².

Найпростіша схема легалізації (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом, обходячи всі KYC (*know your customer*) та AML (*anti-money laundering*) перевірки, якими зараз користуються правопорушники, – це масове придбання об'єктів нерухомості за так званій криптодолар USDT за кордоном, а саме: Дубаї, Індонезія, Таїланд, Туреччина та на різноманітних островах. Зараз існує безліч біткоїн-міксерів і контор, які займаються легалізацією криптовалютних токенів, що не готові пройти AML-перевірку на криптобіржах.

Так званій біткоїн-міксер – це сервіс анонімізації, який значно ускладнює відстеження транзакцій у системі біткоїн. Більшість біткоїн-міксерів використовує таку технологію: кошти клієнта поділяються на дрібні частини, після чого ці частини поєднуються у випадковому порядку з частинами інших клієнтів. У результаті всіх операцій до кінцевого одержувача надходить задана кількість криптовалюти, але

¹ XII. Нематеріальні активи // Національне агентство з питань запобігання корупції : офіц. сайт. URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/category/deklaruvannya/hii-nematerialni-aktyvy/> (дата звернення: 16.10.2023).

² Discover NFTs: Your Ultimate Guide to Non-Fungible Tokens // simplilearn : сайт. URL: https://www.simplilearn.com/tutorials/blockchain-tutorial/what-is-nft#what_is_nft (дата звернення: 16.10.2023).

невеликими партіями від різних випадково обраних адрес із загального пулу, що належить сервісу¹.

Надалі правопорушники конвертують Bitcoin (BTC) в USDT, після чого на ці грошові кошти придбається нерухомість у вищевказаних країнах на етапі котловану в розстрочку на час будівництва, без участі банків та перевірок. Коли об'єкт нерухомості готовий до експлуатації, його вартість збільшується в діапазоні від 30 до 100 %. Оплата в розстрочку використовується правопорушниками для маскування великих сум, з непристойною кількістю нулів, вкладених в об'єкт нерухомості. Після закінчення будівництва об'єкт здається в оренду або продається.

Схема найбільш актуальна для Дубаю і Туреччини, тому що в цих країнах можливе придбання об'єктів нерухомості на власне ім'я. В інших вищевказаних країнах, наприклад Таїланді або Балі, схема схожа, але ці країни виключають можливість придбання нерухомості на власне ім'я. У такому разі правопорушники використовують «дропа».

Дроп – це особа, «нижча» ланка злочинної мережі, яка допомагає злочинцям легалізувати (відмивати) нелегально отримані гроші. Наприклад, гроші, здобуті шляхом скоєння кіберзлочинів у сфері електронної комерції та платіжних операцій (фішинг, вішинг, змішинг).

Дропи також можуть бути залучені до схем з відмивання грошей, здобутих іншим злочинним шляхом: торгівлею наркотиками, людьми та інших правопорушень².

Висновки

Отже, метою легалізації (відмивання) грошових коштів є ефективно приховування їх походження з нелегальних джерел. Постійно з'являються нові схеми з відмивання грошей. Банки, фінансові установи та правоохоронні органи мають весь час контролювати дані та закономірності виявлення нових схем під час їхньої появи.

Традиційні підходи AML-перевірки використовують реляційні бази зберігання даних. Пошук шаблонів у даних, що зберігаються в таблицях, вимагає багато часу та ручної праці³.

Правопорушники використовують професійні засоби для легалізації (відмивання) грошових коштів, які не працюють у рамках

¹ Біткойн-міксер // Вікіпедія : від. енцикл. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Біткойн-міксер> (дата звернення: 16.10.2023).

² «Не становись дропом! – безплатний сыр буває тільки в мышшеловке» // ЄМА : сайт. URL: <https://www.ema.com.ua/citizens/cyber-safety-school/dont-become-a-drop-free-cheese-is-only-in-a-mousetrap/> (дата звернення: 16.10.2023).

³ Money laundering schemes: common criminal strategies // LINKURIOUS : сайт. URL: <https://linkurious.com/money-laundering-schemes/> (дата звернення: 16.10.2023).

статичних, заздалегідь визначених, надмірно широких транзакційних дій. Вони здатні обійти багато нормативних норм за допомогою останніх фінансових технологій. Такі технологічні досягнення, як криптовалюти, допомогли їм уникнути офіційних фінансових систем для передачі цінностей, маючи змогу платити й отримувати товари та послуги¹.

Зараз відсутня належна нормативно-правова база, що регулює механізм розслідування правопорушень, пов'язаних із криптовалютою, тому виникає безліч юридичних питань, наприклад таких: яка юрисдикція застосовується до транзакцій, що здійснюються з використанням блокчейну? Хоча існує значний потенціал використання блокчейну в боротьбі з легалізацією (відмиванням) майна, одержаного злочинним шляхом, може пройти ще кілька років, перш ніж ця практика набуде значного поширення [2].

Серед практичних порад вирішення проблеми поширення пов'язаної з використанням криптовалюти в Україні легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, слід запропонувати такі:

1) закріпити на законодавчому рівні, а саме в нормах Закону України «Про запобігання корупції», правову дефініцію такого терміна, як «криптовалюта»;

2) провести організаційні заходи з питань консультування спеціалістами практичних працівників правоохоронних органів щодо особливостей документування та збирання доказової бази під час здійснення розслідування правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом активів, а саме криптовалюти;

3) створити спеціально уповноважені підрозділи у складі Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, що здійснюватимуть розшук активів, предметом яких буде криптовалюта;

4) створити спеціально уповноважені підрозділи у складі Бюро економічної безпеки України, Національного антикорупційного бюро України та Державного бюро розслідувань, що здійснюватимуть безпосереднє розслідування кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу активів із використанням криптовалюти.

Список бібліографічних посилань: 1. Барановський О. І., Дудоров О. О. Відмивання грошей // Енциклопедія сучасної України /

¹ Top Money Laundering Techniques That Criminals Use // Tookitaki : сайт. 10.09.2018. URL: <https://www.tookitaki.com/blog/news-views/5-methods-that-modern-money-launderers-use-to-beat-detection> (дата звернення: 16.10.2023).

редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енцикл. дослідж. НАН України, 2005. URL: <https://esu.com.ua/article-34391> (дата звернення: 16.10.2023). **2.** Miralis D. Bitcoin, corruption and the blockchain // Нуман Gibson Miralis : сайт. 2023. URL: <https://ngm.com.au/bitcoin-blockchain-and-corruption/> (дата звернення: 16.10.2023).

Надійшла до редколегії 18.10.2023

Прийнята до опублікування 12.11.2023



Yatsenko V. P., Bushyn V. S. Combating modern methods of legalisation (laundering) of the funds obtained by criminal means with the use of cryptocurrency

The problems of combating corruption have not lost their relevance over the years. Tolerant attitudes to corruption as a way to quickly solve everyday problems give rise to new ways of developing illegal activities in various spheres of public life. At the same time, while fully condemning corruption as a means of illicit enrichment, the majority of the population still follows the old path. Consequently, the interests of individuals aimed at enriching themselves by any means, including illegal means, are becoming a counterweight to the development of society.

Money laundering remains a significant problem in the area of combating corruption. Unfortunately, the methods and means of carrying out illegal activities in order to conceal them and avoid responsibility for their commission are being updated on a daily basis. Successful money laundering requires high intelligence and an understanding of the processes of working with modern financial technologies. One of the areas of money laundering is the use of various types of cryptocurrencies and NFTs. The funds held by the offender go through a complex route before reaching their final destination. Illegally obtained funds introduced into the legal financial system in such a way as to avoid unnecessary questions about the origin of the money, through a significant number of transactions, are integrated into the financial system and can be used for any purpose.

The current state of research on the development of cryptocurrencies as a tool for money laundering is not sufficiently disclosed at the national level. Most of the scientific works are of foreign origin. The article is aimed at finding ways to improve the current anti-corruption legislation. The author outlines the main features of the development of money laundering schemes using cryptocurrency as an instrument of such schemes. The author defines the main definitional categories of such concepts as "cryptocurrency", "NFT", "smurfs", "drops", etc. The main shortcomings of the institutional and regulatory mechanism for detecting and investigating this category of offences have been highlighted, taking into account the use of modern financial technologies. The study may be useful in improving legislation in the field of corruption prevention.

Key words: cryptocurrency, money laundering, bitcoin, financial technologies, assets.




**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.102

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.15>

Крістіна Андріївна Романаускас,

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (аспірантка);

 <https://orcid.org/0009-0006-9545-9755>,
e-mail: kristina.r7@ukr.net

**ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА
Й НАУКОВОЇ ДУМКИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ЗАВІДОМО НЕПРАВДИВІ ПОКАЗАННЯ**

У статті проаналізовано окремі аспекти розвитку національного законодавства про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання свідка та потерпілого. Узагальнено теоретичні напрацювання вчених, предметом дослідження яких були питання кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень цього виду, а також процесуальні особливості отримання показань свідка та потерпілого, особливостей їх перевірки й оцінки. На підставі цього надано оцінку розвитку наукової думки, окреслено перспективи подальших досліджень у контексті визначення підстав та особливостей притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які схилили або примусили свідка та потерпілого надати неправдиві показання, тощо.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, показання, допит, свідок, потерпілий, криміналізація, кримінальна відповідальність.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Серед завдань кримінального провадження визначено таке: здійснення швидкого, повного та неупередженого розслідування¹. Це вимагає від сторони обвинувачення проведення в передбаченій кримінальним процесуальним законом процедурі численної сукупності заходів, а також прийняття визначених законодавчими положеннями

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 02.11.2023).

рішень. Однак доволі часто під час досудового розслідування слідчий або прокурор виявляють факти здійснення протидії їхній законній діяльності, спрямованій на пізнання події кримінального правопорушення. Вона може набувати різних форм, однією з типових є надання завідомо неправдивих показань свідком і потерпілим, адже саме на них законом покладено обов'язок щодо надання об'єктивних і правдивих свідчень.

Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиві показання свідка та потерпілого передбачена ст. 384 «Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу» Кримінального кодексу України (далі – КК України)¹. Це кримінальне правопорушення належить до групи тих, що посягають на суспільні відносини у сфері провадження правосуддя, тобто пов'язані з проблемами забезпечення верховенства права, законності в процесуальній діяльності судів, правоохоронних органів, інших установ, на які покладено виконання судових рішень [1, с. 3].

Криміналізація введення суду або іншого уповноваженого органу в оману шляхом надання потерпілим або свідком завідомо неправдивих показань була зумовлена потребою унеможливлення протидії законному та неупередженому розслідуванню. Виходячи з відносно тривалого періоду дії цієї кримінально-правової заборони щодо надання завідомо неправдивих показань потерпілим і свідком, розвитку наукової думки в контексті окресленої проблематики, важливим є здійснення аналізу проведених теоретичних напрацювань, їх узагальнення, а також вирішення тих дискусійних проблем, які раніше не знаходили свого визначення.

Стан дослідження проблеми

В українській юридичній науці вже неодноразово знаходили висвітлення теоретичні напрацювання, в яких учені намагалися обґрунтувати соціальну обумовленість криміналізації завідомо неправдивих показань свідка та потерпілого, визначити кримінально-правову характеристику кримінального правопорушення, передбаченого ст. 384 КК України. Вагомими в цьому контексті є напрацювання Н. Ю. Алексеевої, О. І. Габро, Ю. О. Гломба, І. І. Давидович, О. О. Книженко, В. М. Нікітенко, В. І. Опанасенка, А. М. Палюх, Т. В. Шимко, М. В. Шепітька та багатьох інших, однак здебільшого предметом вивчення науковців ставали проблеми, пов'язані з притягненням особи до кримінальної відповідальності за вчинення цього кримінального правопорушення.

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 23.11.2023).

Непоодинокими є спроби з'ясування ефективних тактичних прийомів виявлення та подолання неправдивих показань, теоретичні та практичні питання щодо з'ясування їх достовірності, дослідження криміналістичної характеристики і процесуальних особливостей розслідування завідомо неправдивих показань свідка та потерпілого. Ці проблеми були предметом дослідження І. А. Колесник, Ю. І. Лозинської, Н. В. Павлюк, О. Я. Переверзи, Р. М. Шехавцова та ін. Попри проведені наукові пошуки, поза увагою дослідників поки що залишаються як аналіз розвитку національного законодавства про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання, так і особливості розслідування цього виду кримінального правопорушення.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є визначення й узагальнення теоретичних уявлень про виникнення, історичний розвиток особливостей кримінальної відповідальності за завідомо неправдиві показання свідка та потерпілого й окреслення напрямів удосконалення сучасного наукового знання про цю проблематику.

Задля досягнення означеної мети необхідно вирішити такі *завдання*: з'ясувати генезис розвитку національного кримінального законодавства про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивих показань свідком або потерпілим; узагальнити теоретичні напрацювання вчених у контексті дослідження проблематики щодо криміналізації цього діяння.

Наукова новизна дослідження

Проаналізовано окремі аспекти розвитку національного законодавства про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання свідка та потерпілого. Узагальнено теоретичні напрацювання вчених, на підставі чого надано оцінку розвитку наукової думки із цього приводу. Окреслено перспективи подальших досліджень у контексті визначення підстав та особливостей притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які схилили або примусили свідка та потерпілого надати неправдиві показання. Охарактеризовано сучасний стан наукового забезпечення організаційно-тактичних засад розслідування кримінальних правопорушень цього виду, а також процесуальні аспекти отримання показань, їх перевірки та оцінки.

Виклад основного матеріалу

Введення в оману суду відбувається різними способами. Одним із таких є повідомлення завідомо неправдивих свідчень потерпілим або свідком. У теорії кримінального права для їх позначення використовують ще й такий термін, як «лжесвідчення». Важливо зауважити, що відповідальність за повідомлення неправдивих відомостей була передбачена ще у священних писаннях – Біблії, Корані, а також у

Законах Ману. Тогочасні традиції вимагали від особи дати клятву або присягу в ім'я Господа. Писання пророкують особі пекельні муки після смерті за повідомлення неправди.

У сучасному світі кримінальними законами більшості країн світу передбачено кримінальну відповідальність за введення суду в оману. Здебільшого це кримінальне правопорушення віднесено до категорії тих, що скоєні проти правосуддя. Такий підхід дотримано законодавцем Азербайджанської Республіки, Республіки Вірменія, Киргизької Республіки, Республіки Молдова, Республіки Таджикистан, Республіки Узбекистан, Естонської Республіки, Латвійської Республіки, Литовської Республіки. В інші розділи поміщено це кримінальне правопорушення законодавцем Грузії та Республіки Казахстан: у першій – цей розділ Кримінального кодексу отримав назву «Злочини проти процесуального порядку доказів», а в другій – «Злочини проти правосуддя та порядку виконання покарань».

У деяких країнах світу через сформовані традиції ця кримінально-правова заборона встановлює відповідальність за неправдиві показання, надані під присягою, або «лжеприсягу». Така практика має місце у Федеративній Республіці Німеччина, Австрії, Бельгії, Данії, Норвегії, Нідерландах, Франції, Швеції, Аргентині, Ірані, Ізраїлі, Туреччині, Австралії, Японії, деяких штатах США та ін. Водночас кожній із зазначених держав притаманні власне свої специфічні особливості притягнення особи до кримінальної відповідальності за порушення присяги. Суттєвою відмінністю законодавства США є те, що воно передбачає можливість притягнення до відповідальності за лжесвідчення навіть підсудного [2, с. 108].

Щодо національного законодавства, то ст. 89 Кримінального кодексу УРСР, що набув чинності 1 липня 1927 р., установлювалась відповідальність за завідомо неправдиве показання, надане свідком, експертом або перекладачем при провадженні дізнання, слідства або судового розгляду у справі. При встановленні відповідальності за вчинення цього злочину, як вказують у юридичній літературі, законодавець обрав доволі ліберальний підхід, передбачивши санкцією статті позбавлення волі на термін до шести місяців [3, с. 53]. При цьому відповідальність за неправдиві показання відповідно до диспозиції цієї статті ніс тільки свідок.

У Кримінальному кодексі УРСР 1960 р. відповідальність за учинення досліджуваного нами кримінального правопорушення була передбачена ст. 178, що мала назву «Завідомо неправдиві показання». Відповідно до її положень до відповідальності могло бути притягнуто не лише свідка, а й потерпілого.

Із набуттям чинності КК України 2001 р. відповідальність за завідомо неправдиві показання, надані свідком і потерпілим, була

передбачена ст. 384, назва якої залишилася в редакції попереднього кримінального закону. Після цього досліджувана нами стаття неодноразово зазнавала змін і доповнень, однак та частина диспозиції, що передбачала відповідальність за неправдиві показання, суттєво не змінювалася. Лише Законом України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII внесено низку змін до КК України, зокрема і до кримінально-правової норми, досліджуваної нами. Суттєво змінено назву ст. 384 КК України на «Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу»¹.

Щодо розвитку наукової думки в контексті розроблення питань кримінальної відповідальності за завідомо неправдиві показання, то тут насамперед варто зауважити, що юридична література майорить різними визначеннями, які не завжди є нормативно передбаченими. Визначаючи особливості притягнення особи до кримінальної відповідальності, науковці використовують різні поняття, такі як «фальсифікація доказів», «штучне створення доказів», «лжесвідчення». Виходячи з визначених нами раніше особливостей розвитку кримінального законодавства зарубіжних держав, можемо зауважити, що така практика зумовлена орієнтацією на західні кримінально-правові традиції. Водночас зазвичай з огляду на вживання цих термінів законодавцями деяких країн світу криміналізовано більшу кількість діянь.

Наприклад, главою 79 «Лжесвідчення» розділу 18 Зводу законів Сполучених Штатів Америки передбачено можливість притягнення особи за лжесвідчення («*Perjury*»), схилення до лжесвідчень («*Subornation of perjury*»), неправдиві заяви перед великим журі або судом («*False declarations before grand jury or court*») та ін.² Деякі вчені вказують, що всі ці діяння, передбачені законодавством США, можуть бути об'єднані в одну групу – «маніпуляція з доказами», а порівнюючи національне законодавство із ним, констатують його суттєву недосконалість через відсутність норм, які б криміналізували й інші діяння, пов'язані з фальсифікацією доказів [4, с. 391]. Вважаємо, що при вирішенні питання про криміналізацію нових діянь слід дотримуватися виваженого підходу, що передбачає проведення ґрунтовних досліджень, однак пропозиції, викладені І. І. Давидович, містять перспективи не

¹ Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147a-19> (дата звернення: 02.11.2023).

² 18 U.S. Code Chapter 79 – PERJURY // Cornell Law School : сайт. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-79> (дата звернення: 02.11.2023).

лише для наукової полеміки, а й можуть бути визначені як подальші ідеї вдосконалення національного кримінального законодавства.

Щодо особливостей розвитку наукової думки про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання, а також особливостей досудового розслідування цих кримінальних правопорушень, то вважаємо за потрібне звернутися до теоретичних розробок українських науковців. Попри доволі тривалу історію дії в часі цієї кримінально-правової заборони, комплексні дослідження проблем, пов'язаних із притягненням до кримінальної відповідальності за вчинення цього діяння, проведені вже за часів незалежності України. Ґрунтовними є напрацювання М. В. Шепітька, який суттєво підійшов до визначення елементного складу завідомо неправдивих показань, дослідив підстави кримінальної відповідальності за вчинення цього діяння й охарактеризував їх [5]. У подальшому вчений провів комплексне дослідження теоретико-методологічних засад формування системи протидії злочинам у сфері правосуддя, під час визначення яких окреслив перспективи криміналізації «лжесвідчень» [6].

Кримінально-правове дослідження злочинів, що порушують порядок одержання доказів у кримінальному провадженні, серед яких є й кримінальне правопорушення, передбачене ст. 384 КК України, здійснив М. І. Мельніченко в роботі «Кримінально-правова охорона порядку одержання доказів у кримінальному провадженні» [7]. Особливості кримінальної відповідальності за фальсифікацію доказів, зокрема проблеми кримінально-правової кваліфікації таких діянь, досліджували В. М. Нікітенко [8] та В. І. Опанасенко [9]. Варто зауважити, що, попри увагу цих учених до аналізу окремих елементів введення суду в оману, питання кримінальної відповідальності за завідомо неправдиві показання свідка та потерпілого не були центральним предметом їхніх досліджень.

Окремі аспекти притягнення до кримінальної відповідальності за введення суду в оману або іншого уповноваженого органу з урахуванням тих елементів складу кримінального правопорушення, що закріплені чинною редакцією ст. 384 КК України, досліджені Н. Ю. Алексеевою [10]. Водночас пріоритет дослідниці віддавала в цілому проблемам кримінальної відповідальності свідків, експертів і перекладачів за вчинення злочинів проти правосуддя.

Соціальну обумовленість притягнення до кримінальної відповідальності за введення в оману суду чи іншого уповноваженого органу, питання юридико-догматичного пізнання сутності цього кримінального правопорушення, а також характеристики форм учинення цього діяння висвітлено у роботі Ю. О. Гломба [11].

Комплексний аналіз питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю за правопорушення проти правосуддя, здійснила Л. М. Палюх.

Досліджуване нами кримінальне правопорушення вчена визначила як таке, що посягає на забезпечення отримання достовірної доказової та іншої інформації, що має правове значення, у судочинстві та під час виконання судових рішень. Водночас, надаючи оцінку передбаченому законодавцем покаранню за введення суду або іншого уповноваженого органу в оману, вона вказує, що законодавцем не повною мірою дотримано вироблені в доктрині кримінального права вимоги щодо встановлення меж покарання [1, с. 31].

Уважаємо за потрібне виокремити й напрацювання вчених, які зосереджували свої наукові пошуки на з'ясуванні особливостей таких джерел доказів, як показання свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, визначенні способів і тактичних прийомів та інших аспектах діяльності, спрямованої на перевірку показань згаданих суб'єктів.

Свого часу дослідженню такого джерела доказу у кримінальному процесі, як показання свідка, приділив увагу С. М. Стаховський. У своїй роботі вчений зосередив увагу на тому, що проблеми нейтралізації неправдивих показань свідків є одними з найактуальніших, адже належать до різновидів способів протидії розслідуванню [12].

У подальшому охарактеризувала стан проблеми подолання неправди в показаннях учасників кримінального судочинства, а також розробила практичні рекомендації, спрямовані на надання допомоги слідчим і суддям у їхній практичній діяльності щодо протидії неправдивим показанням, О. Я. Переверза [13]. Криміналістичні та процесуальні основи перевірки показань на місці з урахуванням ситуативного підходу (зокрема у сприятливій, несприятливій, конфліктній ситуації), а також ті, що можуть виникнути на стадії судового слідства, визначено у роботі Д. Д. Заяць [14].

Положення, розроблені Д. Д. Зайцем, розвинув В. В. Негребецький. Він приділив увагу тактико-психологічним особливостям перевірки показань підозрюваного на місці [15], що відповідно до положень сучасної доктрини кримінального процесу розглядається як один із різновидів слідчого експерименту.

Виходячи з того, що в показаннях свідка можуть бути добросовісні помилки, актуалізувалося запитання щодо їх відмежування від неправдивих показань. Своєчасним було в цьому аспекті дослідження, проведене І. А. Колесник. У своїй роботі вона приділила увагу визначенню тактико-психологічних засад діагностики добросовісних помилок, їх виявленню та нейтралізації. Вагомий внесок дослідниця здійснила в систематизацію тактичних прийомів, що можуть застосовуватися задля нейтралізації таких помилок. Крім того, вона визначила психологічні механізми застосування цих прийомів [16].

Історичний аспект, а також проблемні питання формування, отримання, перевірки й оцінки показань обвинуваченого (підсудного) відповідно до положень кримінально-процесуального законодавства України, що діяли до 2012 р., проаналізував В. А. Льовкін [17], а його напрацювання розвинув О. П. Острійчук [18].

Вважаємо ґрунтовними розробки В. М. Лушпійенка, який з'ясував сутність предмета показань свідка у кримінальному провадженні, особливості отримання та використання їх як доказів, особливості отримання й оцінки показань тих свідків, які мешкають на тимчасово окупованих територіях, а також механізми встановлення достовірності та оцінки показань з чужих слів [19].

Проблематиці дослідження показань свідків у цивільному процесі присвячено роботу Н. А. Новікової. Вона проаналізувала й узагальнила відповідні наукові концепції, ідеї, теорії, що існували в теорії тогочасної України й деяких зарубіжних держав та інші важливі аспекти [20].

Вивченням такого процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні, як показання потерпілого, займалася О. О. Солюнова. Важливим є те, що вчена дослідила розвиток кримінального процесуального законодавства про потерпілого, процесуальний статус потерпілого, особливості отримання, перевірки й оцінки його показань [21].

Отже, вчені пильну увагу приділяли як кримінальним правопорушенням проти правосуддя, так і окремим аспектам кримінальної відповідальності за введення суду або іншого уповноваженого органу в оману. Неодноразово предметом дослідження українських науковців ставали і процесуальні аспекти отримання показань свідків, потерпілого, підозрюваного й обвинуваченого у кримінальному провадженні, особливості їхньої перевірки, оцінки, встановлення достовірності тощо, однак поза увагою залишилися організаційно-тактичні засади розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 384 КК України.

Висновки

Надання завідомо неправдивих показань свідком і потерпілим – це одне з кримінальних правопорушень, учиняючи яке, особа посягає на законність процесуальної діяльності судді, слідчого, прокурора або інших уповноважених представників правоохоронних органів, у зв'язку з чим його віднесено до групи кримінальних правопорушень проти правосуддя.

У доктрині кримінального права завідомі неправдиві показання свідка та потерпілого визначаються як один зі способів введення в оману суду або інших уповноважених органів. Водночас деякими вченими запропоновано його відносити до групи кримінальних

правопорушень, пов'язаних із фальсифікацією доказів. Виходячи з особливостей вчинення цього кримінального правопорушення, варто наголосити, що проблемним питанням залишається визначення підстав та особливостей кримінальної відповідальності осіб, які схилили або примусили свідка чи потерпілого надати неправдиві показання.

Із тактичної сторони завідомо неправдиві показання свідка та потерпілого слід визначити як одну з форм протидії розслідуванню. Сучасний стан наукового забезпечення проблем відібрання показань свідка та потерпілого, особливостей їх перевірки й оцінки слід визнати як достатньо розроблений. Водночас організаційно-тактичні засади розслідування завідомих неправдивих показань свідка та потерпілого досі залишилися поза увагою вчених, що засвідчує актуальність подальшого дослідження цієї проблематики.

Список бібліографічних посилань: **1.** Палюх А. М. Кримінальна відповідальність за кримінальні правопорушення проти правосуддя : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2021. 42 с. **2.** Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2012. Т. 1. 758 с. **3.** Здоровко С. Ф. Порівняльний аналіз кримінально-правових норм України та сучасних держав Європи, Америки, Азії та Австралії про відповідальність за завідомо неправдиве показання. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм.* 2013. № 1086. С. 50–57. **4.** Давидович І. І. Лже-свідчення і фальсифікація доказів за кримінальним законодавством США та України (порівняльно-правовий аспект). *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 6. С. 387–391. **5.** Шепітько М. В. Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве показання : монографія. Харків : Апостіль, 2012. 260 с. **6.** Шепітько М. В. Теоретико-методологічні засади формування системи протидії злочинам у сфері правосуддя : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 42 с. **7.** Мельніченко М. І. Кримінально-правова охорона порядку одержання доказів у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2016. 258 с. **8.** Нікітенко В. М. Кримінальна відповідальність за фальсифікацію доказів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 251 с. **9.** Опанасенко В. І. Кримінальна відповідальність за фальсифікацію доказів: особливості регламентації та шляхи вдосконалення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 276 с. **10.** Алексеева Н. Ю. Кримінальна відповідальність за злочини проти правосуддя, що вчиняються свідками, експертами, перекладачами або щодо них : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 236 с. **11.** Глобл Ю. О. Кримінальна відповідальність за введення в оману суду або іншого уповноваженого органу : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2023. 229 с. **12.** Стаховский С. Н. Показания свидетеля как источник доказательств в уголовном процессе : автореф. дис. ... канд.

юрід. наук : 12.00.09. Київ, 1996. 26 с. **13.** Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2000. 18 с. **14.** Заяць Д. Д. Ситуаційний підхід до тактики перевірки показань на місці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 20 с. **15.** Негребецький В. В. Перевірка показань підозрюваного на місці: тактика і психологія : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 18 с. **16.** Колесник І. А. Тактика виявлення та нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2010. 19 с. **17.** Льовкін В. А. Показання обвинуваченого в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 18 с. **18.** Острійчук О. П. Показання обвинуваченого як окремий вид процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 321–327. **19.** Лушпійенко В. М. Показання свідка як процесуальне джерело доказів у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 22 с. **20.** Новікова Н. А. Показання свідків у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. 20 с. **21.** Сольонова О. О. Показання потерпілого як джерело доказів у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 20 с.

Надійшла до редколегії 14.11.2023

Прийнята до опублікування 30.11.2023



Romanauskas K. A. Genesis of national legislation and scientific thought development regarding criminal liability for perjury

One of the ways to mislead a court or other authorised body is to provide deliberately false testimony by a witness or victim, for which the legislator provides for criminal liability in Article 384 of the Criminal Code of Ukraine. Based on the social danger of this criminal offence, which is an encroachment on the lawful procedure for the administration of justice, in particular, ensuring the rule of law, legality in the procedural activities of courts, law enforcement agencies, and other institutions entrusted with the enforcement of court decisions, the importance of ensuring a high-quality investigation of these criminal offences has been emphasised. The purpose of the study is defined as clarification and generalisation of theoretical concepts of the emergence and historical development of the peculiarities of criminal liability for knowingly false testimony of a witness and a victim, and outlining the areas for improvement of modern scientific knowledge on this issue.

The article analyses certain aspects of the development of national legislation on criminal liability for perjury of a witness and a victim. The author summarises the theoretical developments of scholars whose research focused on the issues of criminal liability for committing criminal offences of this type, as well as the procedural features of obtaining witness and victim testimony, and the specifics of their verification and evaluation. Given the above, the article assesses the development of scientific thought in this regard, and outlines the prospects for

further research in the context of determining the grounds and specific features of criminal prosecution of persons who have induced or forced a witness and a victim to give false testimony. The author describes the current state of scientific support for the organisational and tactical principles of investigation of criminal offences of this type, as well as the procedural aspects of obtaining testimony, its verification and evaluation.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, testimony, interrogation, witness, victim, criminalisation, criminal liability.



Віталій Валерійович Сокурєнко,

кандидат юридичних наук,

Одеський державний університет внутрішніх справ

НАСИЛЬНИЦЬКА ЗЛОЧИННІСТЬ НА ҐРУНТІ НЕНАВИСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ВІЙНОЮ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ТЕНДЕНЦІЇ ВІДТВОРЕННЯ

Обґрунтовано необхідність дослідження насильницької злочинності на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, як окремої кримінологічної категорії з огляду на тривалий збройний конфлікт на території України, анексію частини її території та відкриті заклики російської влади до знищення української нації, розпаловання ненависті до всього, що ідентифікує Україну як суверенну незалежну державу. Сформульовано визначення насильницької злочинності на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, виокремлено та розкрито зміст основних її сутнісних ознак. Окреслено тенденції розвитку цього виду злочинності як підґрунтя для прогнозування негативних впливів на відповідні суспільні процеси в майбутньому. Обґрунтовано необхідність у розробленні виваженого законодавчого підходу до правильного розуміння, розпізнавання, виявлення та подальшої юридично грамотної кваліфікації кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, як запоруки ефективного їх попередження та розслідування.

Ключові слова: насильницька злочинність, ненависть, упередження, війна, кримінологічна категорія, тенденції, прогнозування, протидія злочинності.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасному глобалізованому високорозвиненому світі, попри значні зусилля міжнародних та національних інституцій і тих заходів, які ними реалізуються в напрямі забезпечення миру і безпеки людства, на превеликий жаль, тривають прояви агресії та насильства з боку одних держав щодо інших. Уряди більшості країн обирають шлях вирішення соціальних проблем без агресії та насильства, що є для них абсолютною нормою, однак, на жаль, є й такі, які, нехтуючи всіма міжнародно-правовими постулатами, анексують території суверенних держав, чинять збройну агресію, акти тероризму, геноциду, екоциду, вчиняють воєнні злочини, злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, проявляючи таким чином презирство і люту ненависть до людей, до всього народу країни, на яку напали. Збройна агресія РФ на території України та війна, що була розв'язана на нашій землі, тисячі злочинів, які були зафіксовані правоохоронними органами України, зумовлює необхідність виокремлення та дослідження насильницької злочинності на ґрунті

ненависті, пов'язаної з війною. Хоча політичний курс і воля України завжди стояли на захисті прав і свобод людини та громадянина виключно демократичними методами і засобами, однак в умовах відсічі збройної агресії з боку рф гостро матеріалізувався соціальний запит на дослідження ненависті, пов'язаної з війною, як підґрунтя вчинення насильницьких злочинів, адже вона має руйнівний вплив як на окремих осіб, так і на все суспільство.

Стан дослідження проблеми

Насильницька злочинність взагалі, як і насильницька злочинність на ґрунті ненависті зокрема, не були позбавлені наукової уваги. Свого часу відповідні аспекти цієї проблематики були об'єктом дослідження багатьох учених, наприклад О. М. Бандурки, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, І. М. Даньшина, О. М. Джужі, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, О. М. Костенка, О. М. Литвинова, О. А. Мартиненка, Ю. В. Орлова, Н. О. Прібиткової та ін. Однак у фокусі цього наукового дослідження насильницька злочинність на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, розглядається як окрема кримінологічна категорія.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в обґрунтуванні соціальної обумовленості виокремлення кримінологічної категорії насильницької злочинності на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною. З урахуванням поставленої мети було послідовно вирішено такі *завдання*: сформульовано визначення насильницької злочинності на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, та виокремлено її сутісні ознаки; на основі аналізу наукової літератури, практики застосування кримінального законодавства, статистичних відомостей окреслено основні тенденції розвитку цього виду злочинності; доведено необхідність проведення подальших комплексних досліджень у напрямі відстеження процесів криміналізації, що виникають у зв'язку з війною.

Наукова новизна дослідження

Наведено аргументи щодо необхідності виокремлення та подальшого кримінологічного аналізу насильницької злочинності на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, як кримінологічної категорії, що набула свого прояву у зв'язку з *російською збройною агресією* на території України.

Виклад основного матеріалу

У вітчизняній кримінологічній доктрині злочинність на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, сьогодні не виокремлюється як вид. Однак, на нашу думку, це лише питання часу, адже події, що відбуваються з початку повномасштабного вторгнення рф на територію України, свідчать про те, що кримінально протиправні діяння, які вчиняються агресором, явно вмотивовані ненавистю, вони буквально

пронизані упередженням, принизливим ставленням до українців та всього українського. Ми на собі «відчуваємо» цю ненависть кожного дня, коли вже майже два роки не стихає сигнал повітряної тривоги, а російські ракети руйнують все на своєму шляху.

У Раді Європи офіційно заявляють: «... росія є найпотужнішим прикладом загрози пропаганди, змішаної з дезінформацією та мовою ненависті... Загроза, з якою ми стикаємося сьогодні, це зростання агресивного націоналізму, відступ від демократії та історичний ревізіонізм...»¹.

Генеральний прокурор України стверджує, що «знищення цивільного населення України – навмисна стратегія Росії». За його словами, вона включає в себе вбивства, тортури та сексуальне насильство, а також депортацію дітей, обстріли критичної інфраструктури й інше, що вчиняється щодо тих, хто ідентифікує себе як українець².

Так, тема ненависті в науковому дискурсі актуалізувалася найбільше наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Можемо припустити, що поява цієї теми завдячує необхідності усвідомлення наслідків збройних, міжнародних, релігійних та інших конфліктів, починаючи з другої половини ХХ ст., та їх переоцінки в термінології «філософії миру» [1, с. 130].

Ненависть (*hatred*) у міжнародно-правових документах визначають як психічне ставлення, яке характеризується сильними і безпідставними емоціями осуду, неприязні або відрази до певної цільової суспільної групи. Поряд із поняттям «злочини на ґрунті ненависті» вживаються визначення «злочини з мотивів упередження» та «дискримінаційні злочини», чим наголошується, що злочини на ґрунті ненависті є екстремальною формою дискримінації.

На слуханнях у Конгресі США у 1990 р. було ухвалено Закон про статистику злочинів на ґрунті ненависті (*Hate Crime Statistics Act*), який надав одне з перших визначень злочинів на ґрунті ненависті: будь-яке насильство, спрямоване на представників груп, об'єднаних певною ідентичністю. Такі злочини становлять діяння з підвищеною суспільною небезпекою, оскільки порушують права не лише окремої особи, а спрямовані проти цілої соціальної групи, представником

¹ Рада Європи: росія є прикладом загрози, пропаганди, змішаної з дезінформацією та мовою ненависті // Укрінформ : сайт. 05.12.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3628412-rada-evropi-rosia-e-prikladom-zagrozi-propagandi-zmisanoi-z-dezinformacieu-ta-movou-nenavisti.html> (дата звернення: 13.11.2023).

² ОПГ: російського пілота, який обстрілював Харків, засудили до 12 років ув'язнення // Радіо Свобода : сайт. 03.03.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ohp-rosiyskyi-pilot-sud/32297665.html> (дата звернення: 13.11.2023).

якої (дійсно чи вдавано) є потерпілий, адресуючи інформацію про ворожнечу або ненависть щодо тієї чи іншої національності, раси або релігії тощо [2, с. 72]. В основі цих злочинів лежить упередження. Вони трапляються скрізь, жодне суспільство не застраховане від наслідків забобонів і нетерпимості. Злочини на ґрунті ненависті надсилають сигнал неприйняття цілим громадам і несуть у собі зерно потенційних конфліктів, оскільки вони можуть зрости як кількісно, так і з огляду на рівень насильства¹.

Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (ODIHR), роз'яснюючи зміст поняття «злочин на ґрунті ненависті», виводить таку його формулу: злочин + мотивація упередженням = злочин на ґрунті ненависті. Таке розуміння злочину на ґрунті ненависті є загально визнаним, але без конкретної «прив'язки» упередженого ставлення (сексизм, ксенофобія, расизм тощо).

Метою цього дослідження є характеристика більш складного соціального феномена – насильницької злочинності на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, під якою слід розуміти сукупність кримінальних правопорушень, що вчиняються із застосуванням фізичного чи психічного насильства або погрози його застосування чи інших активних дій, умотивованих упередженням, щодо людей або їх груп у суспільстві, причиною яких стала нетерпимість, що виникла у зв'язку з війною.

Для більш правильного розуміння сутності поняття злочинності на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, пропонуємо виокремити ознаки, за якими можна визначити її з-поміж інших видів злочинності:

- складна соціально-правова природа кримінальних правопорушень, що входять у її структуру. З одного боку, вони є проявом кримінального насильства, а з іншого – зумовлені саме ненавистю, яка виникла у зв'язку з війною. Ці кримінально протиправні діяння несуть у собі певне повідомлення, в якому міститься посил про неприйняття, прагнення принизити честь, гідність, продемонструвати зверхність щодо жертв злочинів;
- об'єктом кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, може бути як конкретна особа, так і група осіб за наявності певних ознак, які вони уособлюють;
- насильством заподіюється або створюється реальна загроза заподіяння шкоди широкому колу суспільних відносин, зокрема життю,

¹ Розуміння поняття «злочини на ґрунті ненависті»: посібник для України / Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (ODIHR). Warsaw, Poland, 2015. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/5/208186.pdf> (дата звернення: 13.11.2023).

здоров'ю, фізичній або психічній недоторканності потерпілого, його волі, честі, гідності й іншим особистим інтересам;

– мотиваційний діапазон цих кримінальних правопорушень доволі розлогий, адже до нього включені факти соціальної тривожності, страхи, стереотипи, що формують соціальну упередженість;

– значуща роль конкретної життєвої ситуації як зовнішнього детермінаційного елемента в механізмі окремого кримінального правопорушення на ґрунті ненависті, а саме війна, яка й зумовила виникнення та подальшу реалізацію кримінально протиправного наміру. Тобто необхідним є доведення того, що діяння було вчинено в контексті збройного конфлікту або у зв'язку з ним;

– специфічність кримінологічно значущих рис жертв насильницьких злочинів на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною. Зважаючи на те, що наслідки насильницьких дій залежно від їх тривалості й інтенсивності є суттєвими як для фізичного здоров'я, так і для психічного стану потерпілого, нерідко в них формуються психічні або психологічні порушення, травми чи розлади. Як показують дослідження, постраждалі від злочинів на ґрунті ненависті відчують більше негативних емоцій, ніж жертви інших злочинів¹. Жертви насильницьких злочинів на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, постійно перебувають у стані небезпеки, їх переслідує почуття страху, жаху, неспокою, вони відчують приниження, незахищеність і тривожність за себе та своїх близьких, у зв'язку з чим високими є ризики вчинення ними кримінальних правопорушень і перетворення на злочинців.

Виокремлений вище перелік основних (визначальних) ознак насильницької злочинності на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, не є вичерпним, його формування в межах цього дослідження спрямоване на краще розуміння її природи.

Важливо наголосити, що пов'язана з війною ненависть має бінарну природу. Основний її вектор спрямований на очевидних ворогів, афілійованих з агресором (російською федерацією), пояснюється травматизацією війни, участю в бойових діях, вимушеною міграцією. Отже, формується широка панорама проявів ненависті не лише в бойовій обстановці (конструктивна, соціально бажана ненависть до окупантів), а й поза нею, зокрема до осіб, які номінально можуть бути пов'язані з агресором. Коло таких осіб широке: від

¹ Злочини на ґрунті ненависті: попередження та реагування. Інформаційно-довідковий посібник для громадських організацій у регіоні ОБСЄ / Бюро з демократичних інститутів з прав людини ОБСЄ (БДІПЛ). Варшава, 2015. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/3/180336.pdf> (дата звернення: 13.11.2023).

російськомовних громадян України до внутрішніх переселенців зі східних та південних областей нашої країни в західні. Сутністю такої ненависті й детермінованих нею агресивно-насильницьких злочинів є ресентимент.

Ю. В. Орлов у цьому контексті слушно зауважує, що для жертв-ресентименталів характерною є установка на трайболізм, низький поріг терпимості до інших світоглядів, мислення бінарними опозиціями, дихотоміями. Групи таких жертв відтворюють підвищений криміногенний потенціал на ґрунті ненависті та низьку готовність до примирення, відмову від ідеї амністії щодо учасників збройного конфлікту, абсолютну безкомпромісність щодо імперативного, світоглядно-домінантного утвердження режиму законності на деокупованих територіях [3, с. 111].

Загалом війна – процес зміни реальностей, *соціально-часової дифузії*, занурення людей в інші (порівняно з довоєнними) стани. Останні зумовлені, по-перше, широкоформатною травматизацією, фізичною, психічною. По-друге, формуванням конкуруючої віктимності, ресентименту та практик виявлення ненависті, зокрема у кримінальних, дискримінаційних формах; часто – поглибленням фронтирів на цьому фоні [4, с. 117]. По-третє, звуженням уваги й цементуванням установки на боротьбу, виживання та помсту, що спричиняє звуження мислення, значне ускладнення стратегування, позаісторичного бачення майбутнього. Таким чином, війна оборонна (позиція України) мислиться як травма [5, с. 122]. Травма – напад на символічне функціонування й атака на прив'язаність [6, с. 28]. В умовах інтеграції страху й ненависті травматичні події запускають параноїдально-шизоїдні психічні стани як в окремих осіб, так і в групах [7, с. 18].

Додатковий, внутрішній вектор сублімації енергетики ненависті зумовлений прогнозованим постконфліктним соціальним напруженням щодо характеру участі у війні громадян України. У науковій літературі небезпідставно наголошується, що «втікачі» від війни характеризуються *вторинною віктимізацією*, пов'язаною з наростанням внутрішньосоціального конфлікту на ґрунті ухилення від участі у бойових діях чоловіків призовного віку, які поповнили ряди умовних мігрантів. І цей конфлікт має високий криміногенний потенціал, що здатен бути реалізованим у вигляді насильницьких кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті після завершення збройного конфлікту. Реінтеграція та/або асиміляція цієї групи жертв, зниження їх вторинної віктимності – одне із завдань перехідного правосуддя [3, с. 119]. Показовим у цьому аспекті є, на нашу думку, випадок із насильницькими діями військовослужбовців України щодо умисного вбивства та заподіянням тяжких тілесних ушкоджень кільком цивільним чоловікам, що сталося у м. Кам'янці-Подільському.

Так, увечері 31 жовтня 2023 р. нетверезі військовослужбовці вдарили ножом у груди 32-річного місцевого мешканця. Потім правопорушники зайшли до під'їзду багатоквартирного житлового будинку, де ножом вбили 18-річного жителя цього ж міста та побили двох чоловіків: 38-річного військовослужбовця ЗСУ і 36-річного місцевого мешканця. Останнім медичну допомогу надано без госпіталізації¹.

З метою аналізу та прогнозування закономірностей можливих змін і спрямованості вбачаємо за доцільне визначити коло тенденцій розвитку аналізованого виду злочинності:

– збільшення кількості кримінальних правопорушень, які вчиняються на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, та, відповідно, збільшення їх питомої ваги у структурі зареєстрованої злочинності. Основними джерелами інформації про такі кримінальні правопорушення є: офіційні дані Національної поліції України, офісу Генерального прокурора, доповіді офісу Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, інформація, зібрана недержавними організаціями, дані міжнародних звітів, зокрема Єврокомісії проти расизму та нетерпимості, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Управління Верховного комісара ООН з прав людини тощо. Однак слід зауважити, що є значні розбіжності між офіційними та неофіційними даними щодо кількості злочинів на ґрунті ненависті. Так, за даними недержавних організацій кількість злочинів цієї категорії в рази більше, ніж офіційні дані поліції. Така ситуація зумовлена насамперед тим, що офіційні статистичні дані щодо кількості кримінальних правопорушень і результати їх розслідування вказуються без розмежування між собою злочинів на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, та злочинів із використанням мови ворожнечі, що унеможлиблює обґрунтованість висновків про масштаби аналізованого виду злочинності, та значно ускладнює кримінологічний аналіз;

– високий рівень латентності, що не дає змогу визначити реальні масштаби поширення насильницької злочинності на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, що викривляє уявлення про фактичні розміри, кількісні та якісні показники. Причинами цього є недоліки у звітності та контролі, складнощі у виявленні та доказуванні факту наявності нетерпимості, упередження й кваліфікація їх як загальнокримінальних, а не на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною; толерування суспільством насильства та жорстокості; низький стан

¹ Журавель М. Зайшли до під'їзду та ножом вбили 18-річного хлопця: в Кам'янці-Подільському військові влаштували різанину – ЗМІ // ТСН : сайт. 01.11.2023. URL: <https://tsn.ua/ato/zayshli-u-pid-yizd-ta-nozhem-vbili-18-richnogo-hlopca-v-kam-yanci-podilskomu-viyskovu-vlashtovali-rizaninu-zmi-2441767.html> (дата звернення: 13.11.2023).

правосвідомості великої частини населення; специфіка жертв цих кримінальних правопорушень (небажання ними розголосу) та ін.;

– ескалація аналізованого виду злочинності. Загальне неписане правило про те, що ті злочинці, які вже вчинили насильницькі кримінальні правопорушення, далі тяжіють до більш жорстоких дій, беззаперечно проєкціюється і на насильницьку злочинність на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною. Крім того, що кількість розглядуваних злочинів зростає в геометричній прогресії, і це без урахування латентності, є ризик перетворення їх на більш масштабні конфлікти. Цей вид злочинності розвивається ніби інерційно: кожен новий злочин провокує наступний;

– високі ризики набуття нашим суспільством ознак «суспільства ненависті». Ненависть як короткострокова емоція/реакція є природною в стані війни. Вона може виконати позитивну роль/функцію, забезпечивши ситуативно можливість виживання та самозбереження людини/групи людей. Водночас здатність її переростати у стійке почуття створює ризики суттєвих деформацій не лише морально-психологічних станів людини/суспільства, а й самого суспільства в цілому, шляхом перетворення його на «суспільство ненависті» [1, с. 130].

Висновки

Аналіз трансформацій насильницької злочинності на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, як соціально-правового феномена сучасного суспільства свідчить про занадто високу соціальну ціну її існування в нашому суспільстві. З одного боку, це непоправні втрати, які ми вже відчули. Гине цвіт української нації, мільйони знедолених українських сімей, що вимушені були залишити країну, рятуючись від жорстокості російської армії, тисячі осиротілих дітей через ненависть загарбників, сотні пошкоджених будинків приватної та комунальної власності. А з іншого – наслідки більш віддаленого характеру, зокрема підриг конституційного устрою та основ національної безпеки держави, порушення територіальної цілісності через намагання агресора позбавити права на самовизначення українського народу, що залишають непоправні сліди в соціально-економічній сфері та здатні призвести до дестабілізації багатьох суспільних процесів. Сюди слід віднести й появу колективних травм, пов'язаних із війною. Російсько-українська війна, її масштаби, тривалість, особливості перебігу, кількість уже зафіксованих, а також латентних і ще очікуваних наслідків є потужною колективною травмою для всього українського народу. До речі, це є приводом у доктринальному перемисленні уявлення про соціально-правову, морально-психологічну сутність злочину агресії, розширення розуміння горизонтів її проявів та глибини залягання наслідків, подовження часових меж їх відтворення [3, с. 112].

Усе це зумовлює необхідність проведення в подальшому науково-практичних розвідок у напрямі виявлення чинників генерації суспільних суперечностей.

Наявність на території України тривалого збройного конфлікту та розвиток пов'язаних із цим процесів криміналізації призвели до появи та набуття ознак цілісного кримінологічного феномена насильницької злочинності на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною. У зв'язку із цим гостро постала необхідність вироблення законодавчих підходів до розробки механізмів ефективного «розпізнавання», правильного розуміння та подальшої юридично грамотної кваліфікації насильницьких кримінальних правопорушень, які вчиняються на ґрунті ненависті, пов'язаної з війною, як форми прояву агресії в суспільстві.

Список бібліографічних посилань: 1. Севрук І., Соколовська Ю. Суспільство, війна та морально-етичні ризики у перспективі майбутнього. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 44. С. 128–135. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.44.15>. 2. Гринчак А. А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму : навч. посіб. Харків, 2018. 248 с. 3. Орлов Ю. В. Кримінологічні орієнтації в стратегії перехідного правосуддя для України: картографія колективних травм війни. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2023. № 2 (29) С. 107–126. DOI: <https://doi.org/10.32631/vsa.2023.2.08>. 4. Орлов Ю. В. Тенденції у змінах криміногенної обстановки в Україні в умовах війни: від ординарної злочинності до кримінального радикалізму. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. № 1 (28). С. 108–123. DOI: <https://doi.org/10.32631/vsa.2023.1.09>. 5. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Харків : Право, 2023. 252 с. 6. Лема А., Леви С. Влияние травмы на психику: внутренние и внешние процессы // Перверсия утраты: психоаналитический взгляд на травму / под ред. С. Леви, А. Леммы ; пер. с англ. Ю. И. Колчинской, К. М. Хачатуровой, В. И. Слюсаренко и др. Киев : Видавництво Ростислава Бурлаки, 2021. С. 19–32. 7. Лема А., Леви С. Вступление // Перверсия утраты: психоаналитический взгляд на травму / под ред. С. Леви, А. Леммы ; пер. с англ. Ю. И. Колчинской, К. М. Хачатуровой, В. И. Слюсаренко и др. Киев : Видавництво Ростислава Бурлаки, 2021. С. 3–18.

Надійшла до редколегії 15.11.2023

Прийнята до опублікування 05.12.2023



Sokurenko V. V. Violent crime motivated by war-related hate: concepts, signs, development trends

The article substantiates the need to study violent crime motivated by hatred related to the war as a separate criminological category in view of the ongoing armed conflict on the territory of Ukraine, the annexation of part of its territories and open calls by the Russian authorities to destroy the Ukrainian nation, incite hatred to everything that identifies Ukraine as a sovereign independent state.

The analysis of the transformations of violent crime based on hatred related to the war as a socio-legal phenomenon of modern society shows that the social price of its existence in our society is too high.

Attention is focused on the fact that manifestations of violence and aggression in society pose a real threat to the stability of the existence of the entire human civilization, which carries potential threats to the national security of Ukraine, as well as to regional and global security.

A definition of a violent crime motivated by hatred related to the war has been formulated, the content of its main essential features has been identified and disclosed. Trends in the development of this type of crime have been outlined as a basis for forecasting negative impacts on the relevant social processes in the future.

The need to develop a balanced legislative approach to the correct understanding, recognition, detection and subsequent legally competent qualification of criminal offenses on the basis of hatred related to the war as a guarantee of their effective prevention and investigation is summarized.

The need for further research to identify criminogenic phenomena and processes that determine the emergence and modification of violent crime on the basis of hatred related to the war, which is a necessary element of its study, has been proved. After all, this will make it possible to explain the nature of its emergence, the peculiarities of its internal content, options for further modifications, and, ultimately, the development of countermeasures.

Key words: violent crime, hatred, bias, war, criminological category, trends, forecasting, combating crime.




УДК 342.922

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.17>


Сергій Олександрович Шатрава,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем
досудового розслідування (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-7072-961X>,
e-mail: sergshatrava@gmail.com;


Олена В'ячеславівна Джафарова,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування
(завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4201-0218>,
e-mail: olenadzhafarova@gmail.com;

Денис Євгенійович Денищук,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем
досудового розслідування (науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-0285-8831>,
e-mail: denischukd@gmail.com;

Олена Валеріївна Погорілець,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем
досудового розслідування (науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4739-4441>,
e-mail: helenapogorilets@gmail.com

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕКРИМІНАЛІЗАЦІЇ СТАТТІ 301 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У межах наукової статті доведено, що заборона, як і декриміналізація порнографії, – резонансна соціальна тема. Окрім виконання ролі морально-етичної складової суспільного життя, вона виступає важелем на міжнародній політичній арені, а також зачіпає деякі питання фінансових доходів і надходження податків. Законодавством ЄС порнографія в цілому розцінюється як явище, що не становить соціальної або морально-етичної небезпеки. У межах наукової праці обґрунтовано перегляд кримінального законодавства щодо проблематики порнографії з урахуванням основних тенденцій прогресивного правового розвитку держави та суспільства. Розглянуто сучасні

ініціативи громадських організацій в Україні щодо декриміналізації статей Кримінального кодексу України, які стосуються порнографії. Запропоновано власні рекомендації, зокрема щодо внесення змін до ч. 1 ст. 302 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: декриміналізація, заборона, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів, утримання місць розпусти і зводництва.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сьогодні ст. 301 Кримінального кодексу України (далі – КК України) встановлює кримінальну відповідальність за виготовлення і збут порнографічних предметів, увезення таких предметів на територію України та їх розповсюдження. Водночас варто наголосити, що відносини, регулювання й охорону яких передбачено цією статтею, осучаснюються. Ставлення суспільства в розвинених європейських країнах до них змінюється. Отже, на перегляд та вдосконалення заслуговують і відповідні національні законодавчі норми.

Слід зауважити, що в більшості країн світу виготовлення та розповсюдження порнографії на побутовому рівні, а саме в особистих некорисливих мотивах, не є суспільно небезпечним. Очевидно, кримінальна відповідальність за такі дії має бути виключена, а права осіб, яких було засуджено за подібні кримінальні правопорушення, відновлено¹.

Стан дослідження проблеми

Науковим підґрунтям для дослідження питань, пов'язаних із декриміналізацією відповідальності за «ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів»², стали праці В. Варфоломєєва, М. Войчишена, Н. Волкова, О. Ємця, В. Іващенко, С. Книженко, І. Лубенець, Я. Найдьона, О. Рябчинської та ін.

Емпіричною основою для написання наукового дослідження послугували напрацювання неурядової організації «Офіс ефективного регулювання» (далі – BRDO) щодо декриміналізації порнографії в Україні. BRDO було сформовано відповідні законотвірчі пропозиції

¹ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів малолітнім і неповнолітнім, та вдосконалення інших положень статті 301» : від 29.08.2023 № 35д9/1-2023/187970 // База даних (БД) «Законодавство України» // Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1949692> (дата звернення: 17.10.2023).

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 17.10.2023).

(далі – Законопроект). Для обговорення відповідний текст було представлено Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності, Міністерству юстиції України, Міністерству внутрішніх справ України. BRDO зазначено, що на підтримку відповідних законопроектів ініціатив виступили 93 підписанти (з яких 23 є організаціями, а інші – фізичними особами). Окремо зміст пропозицій BRDO викладено у вигляді презентації на сайті цієї організації. Матеріали, розміщені BRDO в інтернеті, відбивають перебіг відповідних напрацювань цієї організації щодо вдосконалення змісту ст. 301 КК України, а також пропозиції BRDO про виключення ст. 302 з КК України.

Мета і завдання дослідження

Отже, *мета* цієї статті – з'ясувати обґрунтованість і доцільність змін до ст. 301 КК України, а також провести аналіз підстав для виключення ст. 302 з КК України. Для її досягнення необхідно вирішити такі *завдання*: по-перше, визначити, що саме є порнографією і чи справді вона має негативний вплив на суспільство; по-друге, дослідити, яким чином зараз унормовані проблеми дитячої порнографії в Україні.

Наукова новизна дослідження

У межах наукової праці обґрунтовується перегляд кримінального законодавства щодо проблематики порнографії з урахуванням основних тенденцій прогресивного правового розвитку держави та суспільства.

Виклад основного матеріалу

Розгляд окресленого питання доцільно почати зі згадування електронної петиції «Про легалізацію еротики та порно на території України» № 22/146438-еп, оприлюднену на вебсайті офіційного інтернет-представництва Президента України 4 липня 2022 року громадянином Т. М. Сіромським¹. Петиція набрала 25 589 голосів (з 25 000 необхідних для розгляду) та хронологічно передувала нормотворчим ініціативам BRDO (ця організація також згадує про цю петицію, але не пояснює, чи існував інший зв'язок, окрім хронологічного, між нею та ініціативами BRDO).

Розглядаючи цю петицію, Президент України «звернувся до Прем'єр-міністра України Д. Шмигала з проханням доручити опрацювати згідно з компетенцією порушене в електронній петиції питання та поінформувати про результати розгляду автора

¹ Про легалізацію еротики та порно на території України : електронна петиція від 04.07.2022 № 22/146438-еп // Електронні петиції : офіц. сайт. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/146438> (дата звернення: 17.10.2023).

звернення»¹. Відповідь Прем'єр-міністра України автору звернення на сайті Президента України не оприлюднена. Отже, розглянути викладену в ній аргументацію ми не можемо.

У той же час у відповіді Президента України наголошено на тому, що: «...правові основи захисту суспільства від розповсюдження продукції, що негативно впливає на суспільну мораль, встановлені Законом України “Про захист суспільної моралі” (далі – Закон), за яким змістом державної політики у сфері захисту суспільної моралі є створення необхідних правових, економічних та організаційних умов, які сприяють реалізації права на інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення (частина перша статті 5). Законом забороняється виробництво та обіг у будь-якій формі предметів та продукції порнографічного характеру. Критерії віднесення продукції до такої, що має порнографічний характер, встановлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері культури (частина перша статті 2). ... Відповідно до Закону Кабінет Міністрів України забезпечує реалізацію державної політики у сфері захисту суспільної моралі й обігу продукції і видовищних заходів сексуального характеру, координує і контролює діяльність міністерств та інших центральних органів державної виконавчої влади у цій сфері (частина друга статті 16)»².

Із викладеного зрозуміло, що негативний вплив порнографії на суспільну мораль на законодавчому рівні обґрунтовано і встановлено Законом України «Про захист суспільної моралі». А формування додаткових підзаконних правових норм для унормування належних практичних дій виконавчої влади віднесено до компетенції Кабінету Міністрів України та центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері культури. При цьому переадресування Президентом України означеного в петиції питання до органу гілки влади, яка не має впливу на його змістовне вирішення, вочевидь певним чином характеризує відповідне ставлення влади до проблеми.

У будь-якому разі приблизно через пів року після подій, пов'язаних із відповіддю на петицію, Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 року № 1296-IV втратив чинність на

¹ Відповідь Президента України на електронну петицію «Про легалізацію еротики та порно на території України» від 04.07.2022 № 22/146438-еп // Електронні петиції : сайт. 02.09.2022. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/146438> (дата звернення: 17.10.2023).

² Там само.

підставі Закону України від 13 грудня 2022 року № 2849-IX¹. Ця подія, на наш погляд, суттєво змінює чинне правове, а також смислове (понятійне) поле, певним чином виключаючи з нього правові основи боротьби з порнографією.

Новий Закон України «Про медіа» від 13 грудня 2022 року № 2849-IX, на відміну від Закону України «Про захист суспільної моралі», не містить визначення терміна «порнографія» і ніяк не характеризує це явище. Його зміст виключно констатує, зокрема, таку вимогу в п. 6 ч. 1 ст. 36 «Обмеження щодо змісту інформації»: на території України в медіа та на платформах спільного доступу до відео забороняється поширювати порнографічні матеріали, а також матеріали, що заохочують сексуальну експлуатацію та насильство над дітьми, демонструють статеві відносини дітей, використовують образ дітей (візуальний запис образу дітей) у видовищних заходах сексуального чи еротичного характеру². Ця правова норма майже в тому самому формулюванні ще декілька разів повторюється й в інших статтях Закону.

Констатований нами факт спонукає нас до розгляду двох проблемних питань: 1) що саме є порнографією та чи справді вона має негативний вплив на суспільство; 2) яким чином зараз унормовані проблеми дитячої порнографії в Україні.

Почнемо з другого питання як найпростішого. Так, доволі нещодавно згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції)» від 18 лютого 2021 року № 1256-IX³ КК України було доповнено статтями 301-1 «Одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження»; а також 301-2 «Проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи».

¹ Про захист суспільної моралі : Закон України від 20.11.2003 № 1296-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15> (дата звернення: 17.10.2023). Втратив чинність.

² Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20> (дата звернення: 17.10.2023).

³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції) : Закон України від 18.02.2021 № 1256-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20> (дата звернення: 17.10.2023).

Порівнюючи самі лише назви перелічених норм зі ст. 301 КК України «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів», стає зрозумілим, що законодавець повністю виокремив дитячу порнографію з усього її іншого різноманіття, цілком перекривши всі негативні дії, які можуть відбуватись у цій сфері, новими статтями КК України 301-1 та 301-2.

Досліджуючи протидію дитячій порнографії у країнах Європейського Союзу, С. Денисов та М. Гарига-Грихон [1] наголошують на недостатньому науковому дослідженні окресленої проблематики. Водночас наводять доволі змістовний перелік нормативно-правових актів, документів і задокументованих міжнародних ініціатив з урегулювання цього питання. До них належать, наприклад: Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року; Стокгольмська декларація та Програма дій Першого Всесвітнього конгресу проти комерційної сексуальної експлуатації дітей (1996); Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії від 1 січня 2000 року; Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 року (ETS № 185); Глобальні зобов'язання Йокогами (2001); Рамкове рішення Ради ЄС 2004/68/ЮВС від 22 грудня 2003 року про боротьбу з сексуальною експлуатацією дітей і дитячою порнографією; Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 року; Декларація Ріо та Заклик до дій щодо запобігання та викорінення сексуальної експлуатації дітей та підлітків (2008); Директива 2011/93/ЄС Європейського Парламенту та Ради щодо боротьби з сексуальним насиллям та сексуальною експлуатацією дітей та дитячою порнографією від 13 грудня 2011 року (замінила Рамкове рішення Ради ЄС 2004/68/ЮВС) тощо.

Враховуючи викладене, маємо констатувати, що боротьба з дитячою порнографією, запобігання їй та переслідування її створення й розповсюдження є усвідомленим міжнародним європейським трендом, до якого всеціло залучена й Україна. Окреслений напрям робіт має розвинені міжнародно-правові основи і зараз належно унормований у національному законодавстві (передусім статтями 301-1 та 301-2 КК України), зокрема і на термінологічному рівні. Водночас, попри те, що дитяча порнографія може розцінюватись як різновид всієї порнографічної продукції, ми змушені наголосити, що нормотворчі ініціативи BRDO жодним чином не пересікаються з проблемою дитячої порнографії (про що, до речі, наголосував і сам BRDO).

Відокремивши таким чином проблему дитячої порнографії від заборони порнографічної продукції в цілому, можемо перейти до вивчення визначення поняття «порнографія». Пошук відповідного

терміна в базі даних «Законодавство України»¹ видає посилання виключно на вже згаданий нами раніше Закон України «Про захист суспільної моралі», який втратив чинність. Чинний КК України не містить визначення терміна «порнографія». Такий стан справ, безумовно, створює термінологічну проблему, яка потребує найскорішого вирішення, причому саме на законодавчому, а не на підзаконному рівні.

Матеріали Законопроекту BRDO пропонують власне визначення терміна «порнографія». Порівнюючи його зі змістом аналогічного терміна Закону України «Про захист суспільної моралі», BRDO стверджує, що «поточне визначення посилається на абстрактні поняття і є нефункціональним»². Вочевидь презентаційні матеріали BRDO не враховують втрату чинності Закону України «Про захист суспільної моралі». Крім того, й визначення, наведене BRDO у презентаційних матеріалах, відрізняється від такого в порівняльній таблиці запропонованого BRDO Законопроекту³. Отже, спробуємо самостійно розглянути зміст актуалізованих термінів більш детально.

Так, ст. 1 Закону України «Про захист суспільної моралі» визначала, що: «...порнографія – вульгарно-натуралістична, цинічна, непристойна фіксація статевих актів, самоцінна, спеціальна демонстрація геніталій, антиетичних сцен статевого акту, сексуальних збочень, зарисовок з натури, які не відповідають моральним критеріям, ображають честь і гідність людини, спонукаючи негідні інстинкти; ... продукція порнографічного характеру – будь-які матеріальні об'єкти, предмети, друкована, аудіо-, відеопродукція, в тому числі реклама, повідомлення та матеріали, продукція засобів масової інформації, електронних засобів масової інформації, змістом яких є детальне зображення анатомічних чи фізіологічних деталей сексуальних дій чи які містять інформацію порнографічного характеру»⁴.

Законопроект BRDO пропонує розуміти так: «порнографія – будь-які матеріальні об'єкти, предмети, друкована, аудіо-, відеопродукція, повідомлення та матеріали, продукція засобів масової інформації,

¹ Пошук у назвах термінів (порнографія) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/?term?find=1&text=порнографія> (дата звернення: 17.10.2023).

² Громадські організації спільно виступили за декриміналізацію порнографії в Україні // BRDO : сайт. 25.10.2022. URL: <https://brdo.com.ua/news/gromadski-organizatsiyi-spilno-vystupyly-za-dekryminalizatsiyu-pornografiyi-v-ukrayini/> (дата звернення: 17.10.2023).

³ Там само.

⁴ Про захист суспільної моралі : Закон України від 20.11.2003 № 1296-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15> (дата звернення: 17.10.2023). Втратив чинність.

змістом яких є зображення особи у реальному чи змодельованому відверто сексуальному образі або задіяння у реальній чи змодельованій відверто сексуальній поведінці, або будь-яке зображення статевих органів в сексуальних цілях»¹.

Порівнюючи наведені визначення, маємо визнати, що Законопроект BRDO зміг істотно компактніше поєднати в собі обидва терміни попереднього Закону України «Про захист суспільної моралі». Також подане визначення дійсно не містить оціночних суджень або жодного негативного забарвлення.

Проте, чи вірним є такий підхід? Адже відомо, що прояви сексуальності можуть мати дуже широкий діапазон. Із цього приводу варто згадати відому роботу З. Фрейда «Три нариси з теорії сексуальності», видану ще в 1905 році. Сутність цього дослідження можна звести до того, що сексуальний потяг не має жорстких зв'язків ані із сексуальним об'єктом, ані із сексуальною ціллю (метою). Відсутність жорсткого зв'язку спричиняє появу безлічі варіантів задоволення базового для людини сексуального потягу.

Зауважимо, що деякі з цих варіантів вочевидь потенційно можуть бути суспільно неприйнятні. Отже, їх необхідно відокремити від інших, щоб уся сексуальність (а в нашому випадку порнографічна продукція) не мала негативного суспільного значення. Законопроект BRDO саме і робить таку спробу. З цією метою BRDO пропонує введення терміна «екстремальна порнографія», тобто «порнографія, яка містить зображення насильницьких дій, статевих актів з твариною (зоофілія) або з тілом померлої людини (некрофілія)»².

Не можна не помітити, що запропоноване визначення також доволі близьке до поглядів уже згаданого З. Фрейда. Проте наскільки методологічно правильним і доцільним видається будувати юридичні конструкції, базуючись при цьому на відомостях та підходах з абсолютно іншої галузі знань? Такий підхід вочевидь створює певні ризики. Логічним вирішенням виявленої невідповідності буде спроба скористатися правовими напрацюваннями інших розвинених держав. До речі, BRDO саме за цим принципом і буде свою аргументацію.

У презентаційних матеріалах до Законопроекту BRDO наголошує, що в ЄС немає спеціальних правил щодо виробництва порнографії; створення й обіг порнографічних матеріалів некриміналізовані в

¹ Громадські організації спільно виступили за декриміналізацію порнографії в Україні // BRDO : сайт. 25.10.2022. URL: <https://brdo.com.ua/news/gromadski-organizatsiyi-spilno-vystupyly-za-dekryminalizatsiyu-pornografiyi-v-ukrayini/> (дата звернення: 17.10.2023).

² Там само.

більшості країн Європи; України немає серед підписантів Міжнародної конвенції про запобігання обороту порнографічних видань та торгівлі ними (попри це, українські суди посилаються на неї)¹.

Вже згадані вище С. Денисов та М. Гарига-Грихно так характеризують особливості законодавства різних країн щодо порнографії: «...відмінності полягають в оцінці порнографії як соціально-правового явища. Деякі держави (Угорщина, Данія, Німеччина, Швеція, Польща, Нідерланди) допускають можливість легального обігу порнографії в “допустимих”... межах... Саме такий підхід позиціонується як оптимальний у ЄС. У визнанні того, що карається тільки дитяча порнографія і що порнографія поширюється серед дітей (Австрія, Естонія, Данія), а також поділі порнографічної продукції (у контексті кримінальної відповідальності за її поширення) на дві категорії: відносно допустимі (“звичайна порнографія”) і абсолютно неприйнятні (“кваліфікована порнографія”). Останнє включає дитячу порнографію, а також зображення насильницьких і збочених сексуальних актів. Кримінальне законодавство Німеччини, Чехії, Фінляндії, Латвії базується на цій примітці» [1].

Отже, наведені відомості підтверджують дані, викладені BRDO у презентаційних матеріалах та порівняльній таблиці, а запропонований цією організацією підхід до вживання обмежень щодо порнографії відповідає міжнародним тенденціям та практикам.

Проте для додаткової перевірки викладеного ми скористались допомогою штучного інтелекту (далі – ШІ) GPT-3.5, враховуючи при цьому наявні обмеження – GPT-3.5 оперує даними, актуальними на вересень 2021 року.

На прохання перерахувати держави ЄС (із визначенням нормативно-правових актів), у яких порнографія повністю заборонена (що включає: виробництво, ввезення, зберігання, транспортування, розповсюдження тощо), ШІ повідомив: «На момент моїх останніх відомостей у вересні 2021 року порнографія не повністю заборонена в жодній з країн Європейського Союзу. Проте кожна країна може мати свої власні правила та обмеження щодо порнографії. Зазвичай у законодавстві країни ЄС є такі основні обмеження:

– вікові обмеження: порнографічний контент може бути доступним лише для осіб, які досягли певного віку. Цей вік може варіюватися в різних країнах, але відповідає фактично 18 або 21 року;

¹ Громадські організації спільно виступили за декриміналізацію порнографії в Україні // BRDO : сайт. 25.10.2022. URL: <https://brdo.com.ua/news/gromadski-organizatsiyi-spilno-vystupyly-za-dekryminalizatsiyu-pornografiyi-v-ukrayini/> (дата звернення: 17.10.2023).

– заборона дитячої порнографії: кожна країна має закони, що суворо забороняють виробництво, поширення, транспортування та зберігання дитячої порнографії. Ці заходи приймаються для захисту неповнолітніх;

– регулювання реклами: країни ЄС можуть мати обмеження щодо реклами порнографії, особливо там, де вона може бути доступна дітям;

– захист неповнолітніх: країни традиційно проводять заходи, аби забезпечити, щоб порнографічний контент не був доступний неповнолітнім. Це може включати контроль віку при купівлі або перегляді порнографії в Інтернеті»¹.

Розуміючи недосконалість і обмеження GPT-3.5 (зараз ШІ здатний відтворювати скоріше загальні наукові тренди, ніж здійснювати поглиблений професійний аналіз), маємо наголосити, що серед держав – членів ЄС все ж є країни, в яких повністю заборонена порнографічна продукція. Наприклад, BRDO називає такою країною Литву. Проте цей випадок свідчить саме про окремих поодинокий виняток із загальних тенденцій, а його існування, скоріше, підтверджує загальний тренд, ніж спростовує його.

Водночас нам варто навести декілька доволі відомих прикладів реакції суспільства й посадових осіб на спробу окремих європейських урядів або політичних сил ввести обмеження щодо порнографічної продукції.

Перший випадок описано, наприклад, у газеті «День». Так, «...А. Квасьневський наклав вето на ухвалений парламентом “анти-порнографічний” законопроект. У разі схвалення президентом він був би найсуворішим у Європі законом, який передбачав би повну заборону продукувати й поширювати порнографічні матеріали, зокрема й м'яку продукцію цього жанру... Квасьневський пояснив своє рішення тим, що запровадження такого законопроекту рівнозначно цензурі, якій було покладено край 1989 року, й обмеженню свободи людини» [2].

Про інший випадок ідеться в газеті «Закон і бізнес» – одному з найстаріших в Україні видань правової спрямованості. За даними видання, у грудні 2014 року був ухвалений нормативно-правовий документ, що істотно обмежував виробництво й розповсюдження порно в Сполученому Королівстві, що викликало відповідну акцію протесту. Учасники маніфестації творчо підійшли до справи й влаштували імітацію «забороненого процесу» просто перед вікнами Парламенту. Учасники акції пояснили журналістам, що річ не в тому, що їм тепер буде складніше реалізовувати свій інтерес до «жорсткого порно» (адже насправді заборона стосувалась тільки продукції,

¹ GPT-3.5. URL: <https://chat.openai.com/> (дата звернення: 17.10.2023).

виробленої у Великій Британії, а на фільми, вироблені в інших країнах, вона не поширювалася. Тобто фактично для споживачів такого контенту змінилося не так вже і багато). Справа передусім була в тому, що заборони відбулися без належної громадської дискусії. При цьому зауважимо, що уведені нормативні новації безпосередньо вплинули на матеріальні доходи лише невеликої кількості громадян (наприклад, власників окремих вебресурсів) [3].

Останній приклад, який варто навести, стосується нещодавніх подій в Угорщині. Так, інтернет-платформа Hromadske 15 червня 2021 року повідомила, що: «Угорські законодавці ухвалили закон, який забороняє ділитися з неповнолітніми будь-яким вмістом, який зображує або пропагує гомосексуальні стосунки або зміну статі» [4]. Наголосимо, що в рамках подібної постановки питання порнографії вже не є центральною проблемою, а може розглядатись виключно як її складова. «Правозахисники називали це черговими спробами влади обмежити права ЛГБТ+-угорців... Після оголошення нового законопроекту громадська організація Budapest Pride, яка об'єднує ЛГБТ+-активістів Угорщини, порівняла його із законом про «гей-пропаганду», який діє в Росії з 2013 року» [4]. Зауважимо, що реалізована законотворча ініціатива Угорщини дуже несхвально була сприйнята ЄС, який, враховуючи потреби ЛГБТ+-активістів Угорщини, навіть обговорював можливості застосування політичного тиску або санкцій.

Отже, проблема унормування порнографії гостро впливає як на зовнішню політику сучасних держав, так і на їхнє внутрішнє суспільне життя. Що ж до суспільних настроїв в Україні, то мабуть їх доволі переконливо демонструє результат петиції П. О. Байової «Заборона порнографічних сайтів та будь-яких інших джерел даного типу (ігри, фото, тексти, реклама)» від 6 вересня 2019 року № 22/072490-еп. Ця петиція збрала 95 голосів із 25 000, необхідних для початку процедури її розгляду Президентом України¹.

Висновки

Підсумовуючи все викладене, маємо наголосити на таких висновках. Заборона, як і декриміналізація порнографії, – резонансна соціальна тема. Окрім виконання ролі морально-етичної складової суспільного життя, вона виступає важелем на міжнародній політичній арені, а також зачіпає деякі питання фінансових доходів і надходження податків. Законодавством ЄС порнографія в цілому розцінюється як явище, що не становить соціальної або морально-етичної

¹ Заборона порнографічних сайтів та будь-яких інших джерел даного типу (ігри, фото, тексти, реклама) : електронна петиція від 06.09.2019 № 22/072490-еп // Електронні петиції : офіц. сайт. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/72490> (дата звернення: 17.10.2023).

небезпеки. На цьому тлі цілковита заборона порнографії в Україні є пережитком старої правової системи СРСР і є абсолютно нетиповою для сучасних розвинених держав, зокрема держав – членів ЄС. З втратою чинності Закону України «Про захист суспільної моралі» можна стверджувати, що правове обґрунтування повної заборони порнографії в Україні зараз також втрачено. Логічним продовженням окреслених правових змін виступає перегляд кримінального законодавства щодо проблематики порнографії. У цьому контексті запропонований BRDO Законопроект видається доцільною законотвораю ініціативою, яка враховує основні тенденції прогресивного правового розвитку.

Слід також зауважити, що ст. 302 КК України «Створення або утримання місць розпусти і звідництво» містить чотири частини. Частини 1 та 2 безпосередньо встановлюють відповідальність за створення або утримання місць розпусти, а також звідництво для розпусти, а частини 3 та 4 встановлюють відповідальність за ті самі дії із залученням неповнолітнього та малолітньої особи.

Інформаційні матеріали до ініціативного Законопроекту BRDO стверджують, що відсутність нормативного визначення поняття «розпусти» і «місце розпусти» утворює умови, за яких кримінальна відповідальність може поширюватись на організаторів вечірок, власників готелів, нічних клубів або створювачів порнографічних матеріалів. Виходячи з цього, BRDO пропонує виключити з КК України ст. 302 в цілому. Наведений BRDO аргумент дійсно є переконливим. Проте він не враховує ризиків щодо таких злочинів і правопорушень, як-от: сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303 КК України); зайняття проституцією (ст. 181-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Крім того, у разі виключення з КК України ст. 302 будуть втрачені також і її частини 3 та 4, що може знизити захищеність неповнолітніх та малолітніх осіб.

Враховуючи все викладене, нам видається доцільним внести зміни до змісту ч. 1 ст. 302 КК України, виклавши її в такій редакції:

«Стаття 302. Організація діяльності місць для надання оплачуваних сексуальних послуг та заняття проституцією

1. Організація і одержання винагороди від діяльності місць для очного надання оплачуваних сексуальних послуг за заняття проституцією – ...».

Список бібліографічних посилань: 1. Денисов С., Гарига-Грихно М. Протидія дитячій порнографії у країнах Європейського Союзу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. № 28 (1). С. 87–98. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2023.1.07>. 2. Сирук Н. Порнографія в Польщі: заборонити, дозволити? // *День* : сайт. 31.03.2000. URL: <https://day.kyiv.ua/article/panorama-dnya/pornohrafiya-v-polshchi-zaboronyty-dozvolyty> (дата звернення: 17.10.2023). 3. Кобзев А. А.

Консерватори позбавили підданих її величності порочних радощів. Усупереч ліберальним ініціативам Ради ЄС // Закон і Бізнес : сайт. 06.06–12.06.2015. URL: https://zib.com.ua/ua/print/116640-britaniya_ta_es_ne_podilili_porno_v_interneti.html (дата звернення: 17.10.2023). 4. Коломієць В. В Угорщині ухвалили закон про заборону «гей-пропаганди» у школах. Опозиція блокувала голосування // Hromadske : сайт. 15.06.2021. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-ugorshini-uhvaliti-zakon-pro-zaboronu-gej-propagandi-u-shkolah-opoziciya-blokuvala-golosuvannya> (дата звернення: 17.10.2023).

Надійшла до редколегії 22.10.2023

Прийнята до опублікування 10.11.2023



Shatrava S. O., Dzhafarova O. V., Denyshchuk D. Ye., Pohorilets O. V.
Directions for the development of the criminal procedure science

The article proves that prohibition, as well as the decriminalisation of pornography, is a resonant social issue. In addition to playing the role of a moral and ethical component of public life, it acts as a lever in the international political arena, and also touches upon some matters of financial income and tax revenue. EU legislation generally regards pornography as a phenomenon that does not pose a social or moral and ethical danger. It is noted that with the expiry of the Law of Ukraine “On Protection of Public Morality”, the legal justification for a complete ban on pornography in Ukraine has also been lost. The logical continuation of the above legal changes is the revision of criminal legislation on pornography with due regard to the main trends of progressive legal development.

The analysis of the information materials to the BRDO’s initiative draft law stipulates that the absence of a regulatory definition of “debauchery” and “place of debauchery” creates conditions under which criminal liability may be imposed on party organisers, hotel and nightclub owners or creators of pornographic materials. Based on this, the BRDO proposes to exclude Article 302 from the Criminal Code of Ukraine as a whole. The BRDO’s argument is indeed convincing. However, it does not take into account the risks of such crimes and offences as: pimping or involvement of a person in prostitution (Article 303 of the Criminal Code of Ukraine); prostitution (Article 181-1 of the Code of Administrative Offences of Ukraine). In addition, if Article 302 is removed from the Criminal Code of Ukraine, its parts 3 and 4 will also be lost, which may reduce the protection of minors and young persons.

In view of the above, we believe that it would be appropriate to amend the content of part 1 of Article 302 of the Criminal Code of Ukraine as follows:

“Article 302. Organisation of activities for places to provide paid sexual services and engage in prostitution

1. Organisation and receipt of remuneration from the activities of places for the face-to-face provision of paid sexual services and prostitution – ...”.

Key words: decriminalisation, prohibition, production, sale and distribution of pornographic items, running debauchery places and pimping.



**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 638.166.2:638.165.2: DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.18>
[343.148.65+347.948]

Павло Павлович Канівець,

*Харківський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр МВС України,
відділ товарознавчих та гемологічних
досліджень (головний судовий експерт);*

 <https://orcid.org/0000-0003-2202-7119>,
e-mail: pasha3092@ukr.net

**ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ МЕДУ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ
ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ**

Окреслено методичні аспекти проведення судової товарознавчої експертизи меду, визначено теоретичні й практичні проблеми товарознавчого дослідження меду, виявлено товарознавчі особливості меду та його дефектів, запропоновано систематизацію інформаційних даних щодо особливостей проведення судової товарознавчої експертизи меду щодо характерних дефектів. Представлено етапи проведення судової товарознавчої експертизи меду. Наведено рекомендації щодо оцінки якості меду для експертних організацій і споживачів.

Ключові слова: класифікація меду натурального, судова товарознавча експертиза, якість, інструментальні методи, мікробіологічні методи, дефекти меду натурального.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

З точки зору ідентифікації та виявлення фальсифікату особливу цікавість викликає натуральний бджолиний мед. Мед виробляють бджоли з нектару ентомофільних квіток рослин. Мед має високу біологічну цінність і є продуктом харчування масового попиту. Смачний і ароматний бджолиний мед є поживним продуктом, що легко засвоюється організмом людини. Натуральний квітковий мед містить не більше 22 % води, близько 75 % глюкози та фруктози, 5 % інших речовин – органічних кислот, рослинних білків, мінеральних солей, вітамінів та ферментів, що є ефективними лікувально-

профілактичними засобами, необхідними людському організму. За своєю яваністю меду становить 97–98 % [1].

У медицині застосовують мед для лікування шкірних ран, що довго не загоюються, гастриту й виразок шлунка, захворювань печінки, дихальних шляхів, нервової системи. У харчовій та кондитерській промисловості мед широко використовують для приготування цукерок, пряників, печива, тортів, желе, варення, вин [2].

Мед як цінний продукт часто піддається фальсифікації. Зважаючи на це, необхідно проводити ветеринарно-санітарну експертизу для того, щоб населення отримувало якісний продукт зі збереженими корисними властивостями, а також щоб запобігти потраплянню у продаж фальсифікованого меду, який може мати шкідливі якості. З урахуванням наведеного вище питання товарознавчої експертизи за заявками як фізичних осіб, так і учасників зовнішньоекономічної діяльності є актуальними і такими, що активно обговорюються в експертному співтоваристві [1].

Стан дослідження проблеми

На підставі аналізу робіт про мед натуральний, опублікованих за останні 10 років, виявилось, що основними напрямками досліджень були його склад; особливості біологічної й фізіологічної активності, зокрема антиоксидантної та протимікробної; визначення маркерів походження й автентичності (тобто фенольних, мінеральних, летких речовин, цукрів); визначення параметрів якості (тобто вмісту гідроксиметилфурфуролу та діастазної активності) [3; 4; 5]. Особливості стану вітчизняного ринку натурального бджолиного меду висвітлено в низці наукових робіт. Зокрема, стан і тенденції розвитку вітчизняного та світового ринків меду проаналізовано в дослідженні Г. П. Самчука [6]. Деякі аспекти формування кон'юнктури світового ринку меду досліджено у праці В. Є. Данкевича, Є. М. Данкевича та П. В. Пивовара [7]. Особливості визначення природних токсинів у меді натуральному в межах його експертизи досліджували В. Кай, Я. Ша й І. Сяофен [8]. Способи виявлення термічної обробки меду висвітлено в роботі З. Бодор, С. Бенедек, Г. Бейлінг і З. Ковакс [9]. Проте наукових даних щодо особливостей класифікації меду при проведенні судової товарознавчої експертизи недостатньо. Таким чином, актуальними є дослідження сучасного ринку меду натурального, а також проблем, що пов'язані з особливостями його класифікації в межах проведення експертної оцінки його якості.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні особливостей класифікації меду при проведенні судової товарознавчої експертизи.

Завданнями дослідження є окреслення теоретичних і практичних проблем класифікації меду натурального, аналіз основних напрямів

його фальсифікації, а також виявлення товарознавчих аспектів судової експертизи меду.

Наукова новизна дослідження

Виявлено нові підходи до класифікації меду натурального під час судової товарознавчої експертизи. Сформульовано діагностичні завдання, які постають перед судовим експертом під час дослідження меду натурального, що розширює уявлення про можливі аспекти аналізу цього продукту. Описані перспективні інструментальні методи експертизи меду, що розширює арсенал доступних інструментів для проведення експертизи. Висвітлено нові підходи до мікробіологічних методів, які можуть застосовуватися під час експертизи меду, що допомагає вдосконалити процес визначення якості продукту.

Виклад основного матеріалу

Під час проведення судової товарознавчої експертизи мед класифікують за кількома основними параметрами [1; 2; 4]:

- 1) за джерелом нектару:
 - квітковий мед, який отримують від бджіл, насамперед з нектару квітів;
 - лісовий мед, зібраний із різних видів рослин у лісах;
 - гірський мед, який бджоли збирають у гірських регіонах;
 - долиновий мед, зібраний із цвітіння рослини долину;
 - інший мед, отриманий від інших конкретних рослин;
- 2) за регіоном походження:
 - локальний мед, отриманий у конкретному регіоні або місцевості;
 - регіональний мед, який визначається за походженням із певного регіону чи області;
 - мед іноземного походження, який імпортується з-за кордону;
- 3) за типом квіток або рослин, з яких зібрано нектар:
 - акацієвий мед, отриманий від цвітіння дерева акації;
 - липовий мед, який бджоли збирають із липових квітів;
 - соняшниковий мед, отриманий від соняшникового цвітіння тощо;
- 4) за якістю:
 - мед вищого сорту, тобто високої якості, який відповідає стандартам і не містить домішок або забруднень;
 - мед першого сорту, тобто доброї якості, але може містити невеликі домішки або відхилення від стандартів;
 - мед другого сорту, який має помітні домішки або відхилення від стандартів;
- 5) за консистенцією:
 - рідкий мед, який має рідку консистенцію;
 - кристалізований мед, який перейшов у стан кристалів і став твердим;

– кремований мед, який був штучно кристалізований, щоб мати однорідну крихку структуру.

Така класифікація допомагає експертам визначити характеристики меду та встановити його відповідність нормативам і стандартам якості [2].

Перед судовим експертом під час дослідження меду натурального формулюються різноманітні діагностичні завдання для визначення якості, чистоти й автентичності меду [10]. Головними діагностичними завданнями з експертизи меду є такі:

1) визначення автентичності меду, тобто чи відповідає зразок меду декларованому видові медоносної рослини (наприклад, мед акацієвий, липовий, гречаний, соняшниковий, з гірських рослин та ін.) та регіону походження. Такі дослідження мають включати в себе аналіз специфічних маркерів певних видів медоносних рослин;

2) визначення якості та ступеня забруднення партії меду, тобто наявності можливих домішок або забруднень. Такий аналіз включає в себе оцінку вмісту вологи, поліароматичних та ароматичних сполук, пилку, барвників, вітамінів, мінералів та інших хімічних складових;

3) визначення вмісту цукрів і фруктози, тобто вмісту головних цукрів у меді, таких як глюкоза та фруктоза, а також співвідношення між ними, оскільки цей показник є маркером натуральності та може впливати на смак, якість і термін зберігання меду;

4) визначення мінерального складу меду (сполуки калію, кальцію, заліза), тому що деякі види меду можуть містити певні мінеральні речовини, які використовують як діагностичні маркери під час аналізу;

5) визначення вмісту пилку, що вказує на походження та вид рослин, які є джерелом нектару для бджіл під час виробництва меду;

6) визначення вмісту низькомолекулярних речовин, що зумовлюють аромат меду. Такі ароматичні сполуки, відповідно, теж впливають як на органолептичні показники меду, так і на термін його придатності, оскільки деякі мають антиоксидантні та антимікробні властивості і свідчать про натуральне походження продукту;

7) визначення вмісту гідроген сульфідів, який може бути наявним у меді внаслідок мікробного розкладу вмісту сульфідів. Сульфіди можуть впливати на смак, запах та якість меду, а їх вміст може різнитися залежно від умов збирання та зберігання меду. Важливо враховувати цей аспект при дослідженні та оцінці меду. Найчастіше сульфіди потрапляють у мед через забруднення навколишнього середовища, зокрема забруднене сіркою або сірчистими сполуками повітря чи ґрунту. Це може призвести до того, що бджоли, які збирають нектар, переносять сульфіди разом із медом. Уміст гідроген сульфідів

є показником якості меду, що свідчить про ступінь його забруднення антропогенними ксенобіотиками [8].

Описані методи експертизи меду спрямовані на забезпечення його якості й автентичності і можуть включати в себе різні хімічні, фізичні та мікробіологічні методи аналізу. Результати такої експертизи можуть бути використані в судових справах, для визначення якості продукту або вирішення суперечок щодо якості меду [2].

Основні ідентифікаційні завдання товарознавчої експертизи меду натурального мають [11]:

1) підтвердити природність меду, що вимагає аналізу хімічного складу та визначення його фізико-хімічних характеристик;

2) визначити вид квіток або рослин – джерела нектару, з якого був зібраний мед;

3) визначити регіон походження меду, що вимагає аналізу хімічних маркерів або пилку;

4) визначити якість і віднесення до певної класифікаційної позиції меду, тобто товарознавча експертиза має з'ясувати, до якого класу належить мед (наприклад, мед вищого, першого або другого сорту);

5) виявити можливі домішки та забруднення в меді, які можуть впливати на якість та безпеку продукту;

6) проаналізувати хімічний склад меду (вміст глюкози, фруктози, амінокислот, ароматичних сполук, мінералів, вітамінів);

7) перевірити відповідність стандартам якості.

Ці завдання допомагають ідентифікувати та оцінити мед з точки зору якості, автентичності й відповідності нормативним вимогам. Важливо зауважити, що експертиза меду може вимагати використання різних методів аналізу, зокрема органолептичні, фізико-хімічні, мікробіологічні [12; 13].

Окрім традиційних органолептичних (колір, смак, запах, консистенція) і фізико-хімічних (визначення кислотності, вологості, показника заломлення, діастази) методів, переважно використовують інструментальні методи для дослідження меду натурального. Такі методи включають у себе газову та рідинну хроматографію, спектроскопію, твердофазну мікроекстракцію (*SPME – Solid Phase Microextraction*) з підтримкою статистичного аналізу [14; 15]. Зазвичай газохроматографічний аналіз поєднується з *SPME* як методом відбору проб. Остання методологія підготовки проб без розчинників сьогодні широко застосовується для визначення летких речовин, що виділяються з натурального меду [16]. Переваги цієї методики полягають у зручності, швидкості, екологічній стійкості, аналітичній чутливості й вибірковості. Крім того, метод твердофазної мікроекстракції вимагає спеціальних знань як у використанні інструментального

обладнання, так і в інтерпретації експериментально отриманих даних. Щодо високоефективної рідинної хроматографії (ВЕРХ) продемонстровано, що цей метод є дійсним інструментом для з'ясування та ідентифікації фенольних фракцій у меді [14; 16]. Наприклад, показано, що моно- та багатовимірні методи рідинної хроматографії є перспективним інструментарієм для вивчення фенольного профілю прополісу з різних видів рослинної сировини [9]. Ефективним інструментом для аналізу поліфенолів та інших біологічно активних речовин у меді натуральному є метод інфрачервоної спектроскопії з перетворенням Фур'є (*FTIR – Fourier Transform Infrared Spectroscopy*) – універсальна, швидка та неінвазивна методика, яка забезпечує структурне з'ясування складових меду [13; 15]. Проте використання передових технологій для хімічної експертизи меду постійно підтримується хемометричними методами, такими як аналіз головних компонентів, кластерний аналіз, лінійний та частковий дискримінантний аналіз найменших квадратів [11; 15]. За допомогою описаних методів проведені дослідження з метою з'ясування хімічних і біологічних властивостей компонентного складу як багатоквіткових, так і одноквіткових видів меду, таких як манука, цитрусовий і евкаліптовий, а також меду бджіл без жала [7; 11; 16].

Мікробіологічні методи судової товарознавчої експертизи меду спрямовані на визначення наявності та кількості мікроорганізмів у меді та оцінку їхньої безпеки для споживачів. Основні мікробіологічні методи, які можуть застосовуватися під час експертизи [12; 15]:

- 1) визначення загальної кількості мікроорганізмів, тобто підрахунок загальної кількості бактерій, грибів та інших мікроорганізмів у меді;
- 2) визначення видів мікроорганізмів, які ідентифіковано в меді, оскільки деякі види мікроорганізмів можуть впливати на якість та безпеку продукту. Особливу увагу слід звертати на виявлення патогенних мікроорганізмів, таких як *Salmonella*, *Escherichia coli* і *Clostridium botulinum*, які можуть бути небезпечними для здоров'я споживачів;
- 3) дослідження мікробної стійкості меду;
- 4) визначення вмісту мікотоксинів.

Мікробіологічна експертиза покликана визначити, чи містить досліджувана партія меду мікроорганізми, які можуть бути потенційно небезпечними для здоров'я споживачів, а також забезпечує збереження показників безпеки меду як продукту харчування.

Характерні дефекти меду натурального – це дефекти, що виникають у меді через природні процеси в процесі його утворення, збору, зберігання та обробки. Назвемо характерні дефекти натурального меду [16]:

- 1) кристалізація, що є найпоширенішим дефектом меду, трансформація глюкози та фруктози в меді з рідкого у кристалічний стан. Це

призводить до твердої або крихкої консистенції продукту. Кристалізація впливає на зовнішній вигляд меду, але не є ознакою псування;

2) окиснення меду, що може призвести до зміни його кольору, підвищення кислотності та втрати смакових якостей. Чинниками, які впливають на процес окиснення, є ультрафіолетове випромінювання сонячного світла, тепло та кисень повітря;

3) присутність гранул пилку квітів або інших рослинних залишків деякі споживачі можуть вважати неприйнятним, тому така особливість складу вважається дефектом і враховується під час органолептичного аналізу;

4) зміна кольору меду, яка відбувається під впливом різних чинників, зокрема вік, температура та умови зберігання продукту. Наприклад, світлий мед може стати темнішим із часом;

5) забруднення меду сторонніми речовинами, такими як пісок або інші домішки, що впливають на якість меду;

6) присутність кристалів цукру в меду, що є помітними під час органолептичного аналізу;

7) різкі або специфічні запахи і смак меду, що впливають на споживчі властивості продукту.

Важливо враховувати, що багато із цих дефектів є природними і не завжди вказують на псування чи низьку якість меду. Вони можуть бути характерними ознаками того, як мед формується та розвивається під час зберігання [16].

Дефектами меду, які свідчать про його низьку якість або можуть бути ознакою псування, вважаються такі [8; 16]:

1) наявність плісняви, що свідчить про псування і робить мед непридатним для споживання. Пліснява може з'явитися через незадовільні умови зберігання, зокрема надмірну вологість;

2) ацетатний аромат і присмак, що є ознакою бродіння цукрів у меді під дією дріжджів. Це також свідчить про псування продукту;

3) наявність сторонніх об'єктів, таких як комахи, часточки землі, піску чи інші домішки, що свідчить про низьку якість і непридатність меду для споживання;

4) підвищений вміст води, що інтенсифікує процеси ферментації, бродіння та псування меду. Нормальний рівень вологості для натурального меду зазвичай коливається від 17 % до 20 %. Занадто низька вологість призводить до кристалізації меду, яка також може вплинути на його текстуру та консистенцію. Рівень вологості може коліватися залежно від джерела нектару та умов збору меду, тому це є важливим параметром для контролю якості меду під час його виробництва та зберігання;

5) окиснена або карамелізована консистенція, що є результатом низької якості, некоректного зберігання, зокрема за підвищених температур;

6) зміна запаху та смаку, які відчутні під час органолептичного аналізу як неприємні або незвичні, є ознакою низької якості продукту;

7) наявність штучних добавок, зокрема цукрів, підсолоджувачів, цукрозамінників, консервантів, що ідентифікується за допомогою хімічного та інструментальних методів аналізу.

Експертиза меду допомагає визначити його відповідність стандартам якості, а також виявити можливі дефекти чи недоліки, які можуть вплинути на безпеку та якість продукту для споживача. Проведення експертизи натурального меду включає в себе кілька послідовних дій і аналізів з метою визначення його якості та відповідності стандартам. Загальна послідовність дій, які відбуваються під час експертизи меду [16]:

1) візуальний огляд зразка меду, який дає змогу визначити загальний стан продукту. Експерт оцінює колір, консистенцію, аромат і виявляє видимі дефекти, такі як пліснява, вологість, домішки або інші аномалії;

2) вимір вологості зразка меду, що є важливим для встановлення його якості; це може виконуватися за допомогою спеціальних приладів, таких як гігрометри, які вимірюють вологість у меді;

3) визначення вмісту цукру у зразку меду, зокрема глюкози та фруктози, що допомагає встановити, чи були додані цукри до меду штучним шляхом;

4) мікроскопія зразка для виявлення пилку квітів та інших домішок;

5) ідентифікація виду меду. Деякі види меду мають специфічний смак, аромат і характеристики, які можуть допомогти визначити їх вид. Наприклад, липовий мед має характерний смак і аромат липи;

6) інші аналізи. Залежно від обставин доцільним є проведення додаткових аналізів для виявлення дефектів чи небажаних домішок, таких як пліснява, ознаки процесу бродіння, виявлення та ідентифікація мікроорганізмів тощо;

7) порівняння зі стандартами. Останнім етапом експертизи є порівняння результатів аналізів зі встановленими стандартами якості меду¹.

Якщо виявляються аномалії або відхилення, це може свідчити про низьку якість меду або його підроблення.

Висновки

Розкрито особливості класифікації меду натурального під час проведення судової товарознавчої експертизи; сформульовано

¹ ДСТУ 4497:2005. Мед натуральний. Технічні умови. Київ, 2005. 25 с. URL: https://www.chemicalbook.com/ProductChemicalPropertiesCB6961361_EN.htm#:~:text=Honey%20CAS%23%3A%208028%2D66%2D8 (дата звернення: 29.10.2023).

діагностичні завдання, які постають перед судовим експертом під час дослідження меду натурального; описано інструментальні методи експертизи меду, зокрема газову та рідинну хроматографію, спектроскопію, твердофазну мікроекстракцію; описано основні мікробіологічні методи, які можуть застосовуватися під час експертизи меду; систематизовано характерні дефекти меду натурального, зокрема ті, що свідчать про його низьку якість або можуть бути ознакою псування; описано загальну послідовність дій, які відбуваються під час експертизи меду.

Список бібліографічних посилань: 1. De-Melo A., Almeida-Muradian L., Sancho M., Pascual Maté A. Composition and properties of Apis mellifera honey: A review. *Journal of Apicultural Research*. 2017. Vol. 57, Iss. 1. Pp. 5–37. DOI: <http://doi.org/10.1080/00218839.2017.1338444>. 2. Куцак Р. С., Каплан О. В. Ветеринарно-санітарна експертиза меду різного географічного походження. *Науково-технічний бюлетень Науково-дослідного центру біобезпеки та екологічного контролю ресурсів АПК Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету*. 2015. Т. 3, № 4. С. 84–87. 3. Becerril-Sánchez A. L., Quintero-Salazar B., Dublán-García O., Escalona-Buendía H. B. Phenolic compounds in honey and their relationship with antioxidant activity, botanical origin, and color. *Antioxidants*. 2021. Vol. 10, Iss. 11. DOI: <https://doi.org/10.3390/antiox10111700>. 4. Machado A. M., Miguel M. G., Vilas-Boas M., Figueiredo A. C. Honey Volatiles as a Fingerprint for Botanical Origin – A Review on their Occurrence on Monofloral Honeys. *Molecules*. 2020. Vol. 25, Iss. 2. DOI: <https://doi.org/10.3390/molecules25020374>. 5. Lazarević K. B., Jovetić M. S., Tešić Ž. L. Physicochemical Parameters as a Tool for the Assessment of Origin of Honey. *Journal of AOAC International*. 2017. Vol. 100, Iss. 4. Pp. 840–851. DOI: <https://doi.org/10.5740/jaoacint.17-0143>. 6. Самчук Г. П. Стан та тенденції розвитку вітчизняного та світового ринків меду. *Молодий вчений*. 2016. № 12 (40). С. 958–961. 7. Данкевич В. Є., Данкевич Є. М., Пивовар П. В. Формування кон'юнктури світового ринку меду: сучасний стан і перспективи для українських експортерів. *Agricultural and Resource Economics*. 2018. Vol. 4, No. 2. Pp. 37–54. 8. Kai W., Sha Ya., Xiaofeng X. Natural Toxins in Honey // *Encyclopedia of Food Safety* / ed. by G. W. Smithers. 2nd ed. Cambridge : Academic Press, 2023. Pp. 544–563. 9. Bodor Z., Benedek C., Behling H., Kovacs Z. Fusion of electronic tongue and NIRS for the detection of heat treatment of honey. *LWT*. 2023. Vol. 186. Pp. 115–219. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lwt.2023.115219>. 10. Методи визначення фальсифікації товарів / А. А. Дубініна, І. Ф. Овчинникова, С. О. Дубініна та ін. Київ : Професіонал, 2010. 272 с. 11. Лазарева А. М., Ковтун В. А., Штангрет А. І. Аналіз показників якості меду західного регіону України. *Ветеринарна медицина*. 2015. Вип. 101. С. 57–59. 12. Каганець О. Оцінка меду за міжнародними та національними критеріями. *Продовольча індустрія АПК*. 2010. № 1. С. 26–29. 13. Vidican C., Rotarescu R. Impact assessment of thermal processing and

storage conditions on enzymatic activity and HMF content in honey. *Carpathian Journal of Food Science and Technology*. 2010. Vol. 2, Iss. 1. Pp. 3–13. **14.** Туринський В. М., Адамчук Л. О. Важливі питання розвитку галузі бджільництва. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва*. 2015. Вип. 223. С. 190–195. **15.** Kędzierska-Matyssek M., Florek M., Wolanciuk A. Characterisation of viscosity, colour, 5-hydroxymethylfurfural content and diastase activity in raw rape honey (*Brassica napus*) at different temperatures. *Journal of Food Science and Technology*. 2016. Vol. 53, Iss. 4. Pp. 2092–2098. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13197-016-2194-z>. **16.** Малинка О., Антипіна О., Деречіна А. Експертиза зразків меду квіткового та вивчення умов його стабілізації. *Scientific Works*. 2023. Vol. 86, Iss. 2. Pp. 13–21. DOI: <https://doi.org/10.15673/swonaft.v2i86.2480>.

Надійшла до редколегії 01.11.2023

Прийнята до опублікування 17.11.2023



Kanivets P. P. Peculiarities of natural honey classification in the course of forensic commodity examination

The main identification tasks of the commodity expertise of natural honey are to establish its authenticity, quality and assessment of compliance with the requirements of standards. To achieve these objectives, experts conduct a number of analyses and determinations, including determining the authenticity of honey, determining the botanical and geographical origin of honey, determining the composition and quality, determining compliance with quality standards, and determining the content of impurities and antioxidants. By carrying out these identification tasks, the examination helps ensure quality and safety of honey on the market and protects consumer rights. Defects in honey can occur for a variety of reasons and are usually the result of deficiencies in honey production, storage or transportation.

The scientific article describes the peculiarities of classification of natural honey during forensic commodity examination, reveals the methodological aspects of forensic commodity examination of honey, identifies theoretical and practical problems of commodity research of honey, reveals the commodity characteristics of honey and its defects, instrumental methods of honey examination, in particular gas and liquid chromatography, spectroscopy, solid-phase microextraction, describes the main microbiological methods that can be used in the study of honey, offers a systematisation of information data on the peculiarities of forensic examination of honey with regard to its characteristic defects. The stages of conducting a forensic commodity examination of honey are presented. Recommendations regarding honey quality assessment for expert organizations and consumers are given.

Key words: classification of natural honey, forensic commodity examination, quality, instrumental methods, microbiological methods, defects of natural honey.



УДК 343.9

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.19>

Віктор Миколайович Кисельов,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Сумська філія,

кафедра юридичних дисциплін (старший викладач);



<https://orcid.org/0000-0003-0168-8268>,

e-mail: kiselev.67@gmail.com

**КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА:
ПОНЯТТЯ, ЗАВДАННЯ ТА ПРИНЦИПИ**

На підставі аналізу наукових поглядів учених з'ясовано сутність і зміст поняття «криміналістична техніка». Узагальнено теоретичні підходи до визначення завдань криміналістичної техніки, на основі чого сформульовано авторське бачення щодо їх переліку. Окреслено принципи криміналістичної техніки, розкрито їхній зміст.

Ключові слова: завдання, принципи, техніка, криміналістична техніка, кримінальний процес.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Застосування положень і рекомендацій криміналістичної техніки під час проведення слідчих дій для вивчення та фіксації матеріальної обстановки кримінального правопорушення має важливе значення з точки зору встановлення об'єктивних обставин учинення кримінального правопорушення. Тому наукове осмислення криміналістичної техніки є принциповим під час пошуку ефективних шляхів удосконалення процесу досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти криміналістичної техніки у своїх наукових працях розглядали О. Волобуєва, А. Іщенко, В. Копча, Н. Копча, Ю. Ланцева, В. Пясковський, О. Самойленко, Ю. Черноус та інші дослідники, які заклали міцне теоретичне підґрунтя із цього питання. Проте в умовах стрімкої цифровізації, розвитку штучного інтелекту, запровадження в Україні правового режиму воєнного стану питання криміналістичної техніки, зокрема на рівні її загального розуміння, потребують сутнісного перегляду.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні поняття, а також окресленні завдань і принципів криміналістичної техніки. На досягнення вказаної

мети спрямоване вирішення таких *завдань*: з'ясувати сутність і зміст поняття «криміналістична техніка»; розкрити перелік завдань криміналістичної техніки; опрацювати принципи криміналістичної техніки.

Наукова новизна дослідження

Дістало подальшого розвитку визначення поняття криміналістичної техніки, а також було під новим кутом окреслено її завдання та принципи.

Виклад основного матеріалу

У царині криміналістики поняття «криміналістична техніка» розглядається дослідниками у двох аспектах: 1) криміналістична техніка становить розділ науки криміналістики; 2) криміналістичною технікою називають сукупність технічних засобів, що використовуються під час розслідування кримінальних правопорушень. Криміналістична техніка як розділ науки криміналістики становить систему наукових положень і заснованих на них рекомендацій щодо розробки та використання науково-технічних засобів і методів з метою збирання та дослідження доказів під час розслідування і попередження кримінальних правопорушень [1].

В умовах воєнного стану перед ученими-криміналістами постає питання розробки принципово нових засобів, прийомів і методів дослідження доказів, зокрема під час розслідування воєнних злочинів. При цьому вченим, на наше глибоке переконання, необхідно детально досліджувати ті засоби, прийоми та методи, які широко застосовують у підрозділах Національної поліції з початку дії правового режиму воєнного стану. Таким чином досягається взаємозв'язок науки й практики, а також стає можливим надання максимально чітких висновків під час проведення досліджень.

Криміналістична техніка як розділ науки криміналістики, зазначають деякі дослідники, становить систему наукових положень і рекомендацій, які забезпечують розроблення технічних засобів (приладів, інструментів, пристроїв і матеріалів), а також прийомів та методів їх використання з метою розслідування й попередження кримінальних правопорушень. Таке двоєдине поняття криміналістичної техніки збереглося до цього часу і є найбільш прийнятним. Наукові положення криміналістичної техніки базуються на пізнанні та використанні закономірностей природничих, технічних та інших наук (фізики, хімії, біології, антропології тощо), а також на окремих криміналістичних теоріях і вченнях [2, с. 64–65].

Таким чином, криміналістична техніка – це галузь криміналістики, яка використовує різноманітні методи, прилади і технічні засоби для збору, дослідження та інтерпретації фізичних доказів на місці злочину з метою виявлення, розслідування і документування

злочинів та їх виконавців. Криміналістична техніка базується на наукових принципах і технологіях та містить багато різних методів, таких як балістика, дактилоскопія, аналіз ДНК, експертиза документів, фотографування, відеозапис та ін.

Зазначимо, що криміналістична техніка багато в чому акумулює знання технічних та природничих дисциплін, об'єднуючи їх належністю до певного засобу, прийому чи методу розслідування кримінальних правопорушень. Так, криміналістичне знання є об'єднаним елементом для знань із цілої низки інших дисциплін, які переважно не пов'язані з правом.

До завдань, що вирішуються із застосуванням техніко-криміналістичних засобів, на переконання Ю. Ланцедова, належать: виявлення, фіксація, вилучення й дослідження різних слідів та об'єктів; оброблення і використання слідознавчих відомостей у протидії злочинам; документування гласних і негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів; накопичення відомостей, які містяться в слідах злочинів, і створення на їх основі інформаційно-пошукової та реєстраційно-інформаційної систем для швидкого розкриття злочину; ведення різних видів криміналістичних обліків (колекцій, слідотек, картотек, відеотек); попереднє та експертне дослідження різних об'єктів; наукова організація праці слідчих, спеціалістів, суддів; профілактика причин і умов скоєння злочинів тощо [3, с. 55].

Наголошуючи на системності та комплексності підходу Ю. Ланцедова, зауважимо, що одним з основних завдань криміналістичної техніки, на наш погляд, є також створення технічних умов проведення окремих слідчих (розшукових) дій для максимальної ефективності розслідування кримінального правопорушення. Це завдання також дає змогу зробити проміжний висновок про взаємопов'язаність криміналістичної техніки з криміналістичною тактикою та методикою, а також із загальною теорією криміналістики, кримінальним і кримінальним процесуальним правом. Отже, кримінальне право наповнює будь-який технічний засіб, прийом чи метод внутрішнім змістом у контексті розуміння того кримінального правопорушення, для розслідування якого застосовується цей прийом. Кримінальне процесуальне право закладає чіткі правові рамки та межі застосування того чи іншого засобу, прийому або методу. Саме тому ми аж ніяк не можемо говорити про виключно природничу чи технічну сутність криміналістичної техніки, адже вектор розвитку задає їй саме право.

Важливим у контексті осмислення завдань криміналістичної техніки також є те, що коло таких завдань багато в чому залежить від науково-технічного прогресу. Так, Р. Степанюк і С. Перлін, розмірковуючи над напрямом ДНК-досліджень, зауважують, що криміналістичне дослідження ДНК в Україні має формуватись як окремий

розділ криміналістичної техніки, який вивчає індивідуальні генетичні ознаки живих організмів, що містяться в їхньому ДНК, з метою їх ідентифікації та виконання діагностичних завдань під час розкриття і розслідування кримінальних правопорушень [4, с. 97].

Окреслюючи нові цифрові виміри розвитку криміналістичної техніки, С. Пайпер, М. Девіс і С. Шеной зазначають, що цифрові криміналістичні дослідження можуть також зіштовхуватися зі злочинними криміналістичними техніками та інструментами, різними злочинними криміналістичними методиками, враховуючи використання вразливостей у стандартних криміналістичних процедурах й атаки на криміналістичні інструменти під час візуалізації та аналізу, методики приховування доказів у файлових системах і за межами файлових систем, що потребують цілісних стратегій протидії ворожим криміналістичним методам та інструментам [5].

Отже, з огляду на проведений вище аналіз вважаємо, що ключовими завданнями криміналістичної техніки є такі:

- збір, фіксація та документування фізичних доказів на місці злочину;

- аналіз зібраних доказів, зокрема фото- та відеоматеріали, аудіозаписи, зразки ДНК, відбитки пальців тощо;

- експертиза фізичних доказів, щоб довести їх відповідність злочину та зв'язок із підозрюваним або обвинуваченим;

- створення реконструкції подій, щоб розібратися в перебігу злочину та довести вину підозрюваного або обвинуваченого;

- підготовка експертних висновків і свідчень для використання у судовому процесі;

- підтримка слідства й обвинувачення у використанні наукових методів і технік для збирання та аналізу доказів;

- проведення досліджень і вдосконалення технік криміналістичної техніки для поліпшення роботи правоохоронних органів та підвищення ефективності розслідування злочинів.

Для ефективною реалізації криміналістичних засобів, прийомів чи методів необхідно враховувати принципи їх застосування.

О. Гаршина тлумачить принцип як основоположну категорію, адже за своєю суттю він є началом, вихідною точкою, тим первинним, з чого утворюються інші поняття. Принцип визначає уявлення про предмет або явище, в основі яких він закладений. Принцип – те ядро, яке органічно об'єднує навколо себе інші елементи [6].

Італійський науковець Р. Гуастіні зазначає, що принципи є «фундаментальними» нормами, тобто вони здатні виправдати низку правил і їм бракує (вони не потребують) будь-якої додаткової аксіологічної основи. Немає потреби говорити, що такий «фундаментальний» характер певних норм у системі права є аксіологічним, а не фактичним.

Присвоєння нормі такого характеру залежить від оцінки, а саме оціночного судження про (відносну) «важливість» цієї норми в межах правової системи в цілому та/або в межах певної частини системи (наприклад, кримінального, цивільного, договірної права тощо) [7, р. 129]. У загальноприйнятому юридичному мисленні, переконаний науковець, різниця між правилами і принципами полягає в передбачуваному «фундаментальному» характері принципів і, можливо, у їх безумовній логічній формі [7, р. 130].

Таким чином, під принципами криміналістичної техніки найбільш доцільно розуміти вихідні начала, відправні ідеї, які лежать в основі функціонування відповідного інституту. До вказаних принципів найбільш доцільно віднести такі:

1) принцип законності використання науково-технічного засобу. Відповідно до зазначеного принципу використання науково-технічних засобів мають здійснюватися згідно із законами та іншими правовими актами, що регулюють порядок та умови їх використання. Наприклад, якщо застосовується науково-технічний засіб для вивчення деяких аспектів людської поведінки, то необхідно дотримуватися законодавства про захист персональних даних та інших відповідних норм;

2) принцип етичності використання науково-технічного засобу. Зміст цієї засади полягає в тому, що застосування таких засобів повинно бути здійснене з дотриманням високих етичних стандартів, які гарантують захист прав та інтересів людини та суспільства в цілому;

3) принцип безпеки науково-технічного засобу. Вказана засада передбачає, що під час розробки, виготовлення та використання науково-технічних засобів повинні бути вжиті всі необхідні заходи для забезпечення безпеки людей, навколишнього середовища та майна;

4) принцип цілісності об'єктів у незмінному вигляді. Щодо змісту вказаної засади, то об'єкти мають зберігатися у вихідному, незмінному вигляді, якими вони були створені. Це означає, що будь-які зміни повинні бути ретельно документовані та відстежуватися;

5) принцип ефективності використання науково-технічного засобу. Вказана засада передбачає, що використання засобу повинно бути орієнтоване на досягнення максимального результату з мінімальними витратами ресурсів. Для забезпечення ефективного використання науково-технічного засобу важливо забезпечити належне навчання та підтримку його користувачів. Це дозволить їм максимально застосувати можливості засобу та досягати максимальних результатів у своїй роботі.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що криміналістична техніка має важливе значення з точки зору забезпечення

ефективного, справедливого та якісного кримінального провадження. Саме за допомогою останнього вбачається можливим забезпечити дотримання та реалізацію законних прав, свобод та інтересів учасників кримінального процесу, а також ефективне функціонування судової системи в цілому. Наголошуємо на необхідності подальшого дослідження цього питання, зокрема його міждисциплінарного осмислення, з метою відповідності положень криміналістичної методики новітнім умовам та викликам.

Список бібліографічних посилань: **1.** Копча В. В. Криміналістична техніка, тактика і методика : навч. посіб. Одеса : Гельветика, 2022. 286 с. **2.** Криміналістика : підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко та ін. Київ : Центр учб. літ., 2015. 544 с. **3.** Ланцедова Ю. О. Криміналістика : навч. посіб. Київ : НАУ, 2017. 360 с. **4.** Степанюк Р. Л., Перлін С. І. Дослідження ДНК як галузь криміналістичної техніки: проблеми формування та напрями розвитку. *Право і безпека*. 2020. № 2 (77). С. 93–99. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2020.2.13>. **5.** Piper S., Davis M., Sheno S. Countering hostile forensic techniques // *Advances in Digital Forensics II : IFIP International Conference on Digital Forensics / National Centre for Forensic Science (Orlando, Florida, USA, January 29 – February 1)*. Orlando, 2006. Pp. 79–91. **6.** Гаршина О. Є. Принцип як наукова категорія. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 282–289. **7.** Guastini R. Applying Constitutional Principles. *Materiali Per Una Storia Della Cultura Giuridica*. 2017. Vol. 47 (1). Pp. 127–137.

Надійшла до редколегії 22.11.2023

Прийнята до опублікування 13.12.2023



Kyselov V. M. Forensic technology: concepts, objectives and principles

It is established that forensic technology is a branch of forensic science which uses a variety of methods, instruments and technical means to collect, examine and interpret physical evidence at a crime scene in order to detect, investigate and document crimes and their perpetrators. Forensic technology is based on scientific principles and technologies and includes many different methods, such as ballistics, fingerprinting, DNA analysis, document examination, photography, video recording, etc.

The article establishes that the key tasks of forensic technology are as follows: collecting, recording and documenting physical evidence at the crime scene; analysing the collected evidence, including photo and video materials, audio recordings, DNA samples, fingerprints, etc.; examining physical evidence to prove its relevance to the crime and connection with the suspect or accused; creating a reconstruction of events to understand the course of the crime and prove the guilt of the suspect or accused; preparing expert reports and testimony for use in court proceedings; supporting investigators and prosecutors in the use of scientific methods

and techniques to collect and analyse evidence; conducting research and improving forensic techniques to improve law enforcement and increase the effectiveness of crime investigations.


The key principles that reveal the essence and content of forensic techniques have been identified and characterised. The necessity of their legislative consolidation and expansion of the content has been proven.

Key words: objectives, principles, technique, forensic technique, criminal procedure.



Оксана Олександрівна Коваленко,

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (аспірант);

 <https://orcid.org/0009-0004-6757-636X>,
e-mail: oksana_kovalenko7@meta.ua

ПРАВОВІ Й ТАКТИЧНІ ОСНОВИ ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ ЖИТЛА ЧИ ІНШОГО ВОЛОДІННЯ ОСОБИ: ОКРЕСЛЕННЯ ШЛЯХІВ ВИРІШЕННЯ ДИСКУСІЙНИХ ПИТАНЬ

Обшук житла чи іншого володіння особи належить до однієї з типових і водночас найскладніших слідчих (розшукових) дій. Важливо під час його проведення дотримуватися низки правових та організаційних засад із застосуванням сукупності ефективних тактичних прийомів. Правові основи проведення обшуку визначені чинним кримінальним процесуальним законодавством України та положеннями міжнародно-правових договорів, ратифікованих Верховною Радою України. Щодо підстав проведення обшуку, то фактичною є потреба досягнення мети, визначеної ч. 1 ст. 236 Кримінального процесуального кодексу України, а юридичною – наявність вмотивованого рішення суду у вигляді ухвали слідчого судді. Водночас велика кількість нормативно-правових положень не позбавлена протиріч, через що важливим є усунення неоднозначності в них, а також упровадження у практичну діяльність щодо проведення обшуку апробованих тактичних прийомів здійснення цієї слідчої (розшукової) дії.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, слідча (розшукова) дія, обшук, правова засада, тактика проведення слідчої (розшукової) дії, тактичний прийом.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Доказування у кримінальному провадженні вимагає проведення комплексу заходів, спрямованих на пізнання події кримінального правопорушення, тобто з'ясування обставин, що підлягають установленню під час проведення досудового розслідування. Ураховуючи те, що одним із процесуальних джерел доказів є речові докази, важливим є не лише описове закріплення в матеріалах кримінального провадження обставин, що стосуються події кримінального правопорушення, а й вилучення та збереження об'єктів матеріального світу, пов'язаних із нею.

Однією зі слідчих (розшукових) дій, що пов'язана з обмеженням прав особи, яка навіть не завжди причетна до вчинення кримінального правопорушення, та водночас спрямована на виявлення,

фіксацію фактичних даних про подію кримінального правопорушення, відшукування та вилучення знарядь кримінального правопорушення, майна, набутого протиправним шляхом, а також установлення місцезнаходження розшукуваних осіб, є обшук¹. Разом з оглядом і допитом обшук належить до найпоширеніших слідчих (розшукових) дій, що проводяться під час досудового розслідування великої кількості злочинів. Водночас за результатами аналізу судових рішень і матеріалів кримінальних проваджень установлено, що доволі часто на стадії досудового розслідування слідчі судді відмовляють у задоволенні клопотань про проведення обшуку, а в процесі судового розгляду – визнають отримані докази, здобуті під час проведення обшуків, недопустимими, що унеможливає їх подальше покладення в обґрунтування судового рішення. Слушними вважаємо зауваження М. В. Комарової про те, що до плутанини й неоднозначності застосування положень Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) у контексті проведення обшуку призводять відсутність законодавчо закріпленого поняття «обшук», а через це й різноманітне його тлумачення у кримінальній процесуальній діяльності [1, с. 10]. Через це істотної уваги потребує питання про визначення правових і тактичних основ проведення обшуку.

Стан дослідження проблеми

Правові й тактичні засади проведення та фіксації слідчих (розшукових) дій були предметом дослідження В. І. Алексейчук, Н. М. Ахтирської, А. Ф. Волобуєва, В. І. Галагана, М. О. Головецького, І. А. Жалдак, Л. П. Ковтуненко, В. О. Коновалової, Т. П. Матюшкової, В. В. Негребецького, Д. М. Піскуна, О. М. Процюк, В. А. Саса, М. В. Салтевського, М. Ф. Сокирана, В. М. Тертишника, Л. Д. Удалової, С. В. Харченка, М. Л. Цимбала, К. О. Чаплинського, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітька та багатьох інших.

Значна увага приділяється в юридичній літературі й визначенню правових і тактичних особливостей проведення обшуків у кримінальних провадженнях. Серед комплексних досліджень вирізняються роботи С. Ф. Денисюка (1999), Т. О. Борець (2009), М. В. Комарової (2019), А. О. Нечваль (2020). Так, свого часу С. Ф. Денисюк дослідив і визначив ситуаційні та функціональні залежності тактичних прийомів обшуку, упорядкував їх у відповідні системи та підсистеми [2]. Теоретичні положення та практичні рекомендації тактики обшуку в житлі чи іншому володінні особи комплексно проаналізувала А. О. Нечваль [3].

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.11.2023).

До розроблення теоретичних положень і практичних рекомендацій, пов'язаних із визначенням правового змісту проведення обшуку у кримінальному провадженні та спрямованих на вдосконалення кримінального процесуального законодавства, практики його застосування щодо проведення обшуку у кримінальному провадженні, ґрунтовно підійшла М. В. Комарова [1].

Окремі аспекти проведення обшуку також досліджували Т. А. Абушов, А. С. Амеліна, О. В. Бишевець, І. В. Глобюк, М. А. Грига, В. О. Гусева, С. В. Давиденко, О. В. Капліна, О. В. Керевеч, А. І. Кунтій, В. Г. Лісогор, В. В. Назаров, Г. К. Тетерятник, С. С. Чернявський, В. М. Шевчук, В. О. Яремчук та ін.

Розробки вчених є ґрунтовними, однак деякі з них проведені відповідно до положень законодавства, що втратили чинність, а окремі – без урахування проблем практичної діяльності та сучасних законодавчих новел, що актуалізує потребу проведення подальших наукових досліджень у цьому напрямі.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення проблемних питань, пов'язаних із правовим і тактичним забезпеченням проведення обшуку житла чи іншого володіння особи.

Задля досягнення означеної мети поставлено такі *завдання*: з урахуванням положень чинного кримінального процесуального законодавства й аналізу матеріалів слідчої та судової практики визначити і проаналізувати сучасні правові основи проведення обшуку житла чи іншого володіння особи, які мають дискусійний характер; за результатами узагальнення теоретичних напрацювань та емпіричних даних визначити тактичні основи проведення обшуків у кримінальному провадженні.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу положень чинного кримінального процесуального законодавства й узагальнення теоретичних напрацювань учених визначено окремі проблемні питання, що стосуються правових і тактичних засад проведення обшуку. Зокрема, до дискусійних положень і тих, що не узгоджуються між собою, віднесено:

- положення ч. 10 ст. 236 та ч. 2 ст. 104 КПК України у частині фіксації обшуку;
- норми ч. 2 ст. 104 та ст. 84 КПК України щодо визначення обсягу фіксації дій і обставин проведення обшуку;
- положення ч. 1 ст. 236 та ст. 46 КПК України у контексті визначення повноважень захисника щодо залучення спеціаліста до участі в обшуку.

Наголошено, що вирішення та приведення у відповідність окреслених положень забезпечить урівноваженість обсягу повноважень

сторони захисту та сторони обвинувачення. Окрім правових, констатована важливість урахування і тактичних засад провадження обшуку. Виходячи з важливості та дискусійності цієї проблематики, обґрунтовано потребу подальших ґрунтовних і комплексних досліджень.

Виклад основного матеріалу

Правові основи проведення обшуку визначені чинним законодавством України та положеннями міжнародно-правових договорів, ратифікованих Верховною Радою України. Ураховуючи, що найвищою юридичною силою в Україні наділений Основний Закон, варто насамперед звернутися до його положень з метою визначення фундаментальних засад проведення обшуку. Так, Конституцією України (ст. 30) визначено, що проникнення до житла чи до іншого володіння особи допустиме лише за вмотивованим рішенням суду, а у невідкладних випадках можливий інший порядок проникнення до житла чи іншого володіння особи¹. Така гарантія закріплена і в положеннях міжнародно-правових актів. Зокрема, у ст. 12 Загальної декларації прав людини визначено, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте та сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю кореспонденції². Ці ж засади визначені та гарантовані положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а також засвідчені рішеннями Європейського суду з прав людини. Таким чином, обмеження права на недоторканність житла, якщо вони мають правову основу у вигляді вмотивованого рішення суду у вигляді ухвали слідчого судді, є законними та допустимими, однак, як слушно вказує М. В. Комарова, винесенню цієї ухвали має передувати всебічне дослідження клопотання [1, с. 14].

Правові засади проведення обшуку ґрунтовно визначені статтями 234–236 КПК України, а їхній аналіз наведено в наукових працях багатьох українських учених [4; 5; 6; 7; 8], тому детально зупинятися на кожній із них у межах цієї статті ми не вважаємо за потрібне. Водночас, на нашу думку, важливо зупинитися на дискусійних аспектах провадження обшуку.

Одним із таких дискусійних аспектів, який потребує свого вирішення у контексті окресленої нами проблематики, є деякі аспекти

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 10.11.2023).

² Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 10.11.2023).

фіксування перебігу обшуку і результатів його проведення. Нашу увагу привертає питання про те, чи необхідно вносити до описової частини тексту протоколу обшуку житла чи іншого володіння особи детальний перебіг усіх дій, проведених слідчим під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Зазвичай практичні працівники не вважають за потрібне це робити. Законність такого підходу вони пояснюють, застосовуючи такі аргументи. По-перше, вони, керуючись положеннями ч. 10 ст. 236 КПК України, проводять такий вид обшуку з обов'язковим фіксуванням своїх дій за допомогою аудіо- та відеозапису¹. По-друге, отримані матеріали відеозапису, що супроводжуються відповідним аудіозаписом, вони відповідно до ч. 2 ст. 104 КПК України долучають до протоколу слідчої (розшукової) дії у вигляді обов'язкового додатку². І по-третє, виходячи з положень ч. 2 ст. 104 КПК України, ураховуючи, що безперервна фіксація допиту виключає потребу обов'язкового внесення показань особи до тексту протоколу (за винятком, якщо жоден з учасників не наполягатиме на протилежному³), опитані нами слідчі зазначають, що вони не вбачають обов'язкової потреби у внесенні до протоколу кожної здійсненої ними дії, адже ця слідча (розшукова) дія і так підлягає обов'язковій аудіо- та відеофіксації. У цілому ми погоджуємося з ними; крім того, Велика Палата Верховного Суду не заперечує можливість застосування аналогії закону й аналогії права щодо норм як матеріального, так і процесуального права⁴. Однак слід відмітити неузгодженість правових норм щодо вимог фіксації.

Так, у ч. 10 ст. 236 КПК України передбачено обов'язкове фіксування перебігу обшуку житла й іншого володіння особи «за допомогою *аудіо- та відеозапису*» (курсив наш. – О. К.). Водночас у ч. 2 ст. 104 КПК України використано словесну конструкцію «за допомогою *звуко- та відеозаписувальних технічних засобів*»⁵ (курсив наш. – О. К.). Яка ж відмінність у цих поняттєвих конструкціях? Так, в Інструкції щодо роботи з технічними засобами фіксування судового

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.11.2023).

² Там само.

³ Там само.

⁴ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08.06.2022 : справа № 2-591/11, провадження № 14-31цс21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105110382> (дата звернення: 10.11.2023).

⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.11.2023).

засідання згадані засоби «поділяються на технічні засоби звукозапису (з можливістю запису та відтворення звуку) та технічні засоби відеозапису (з можливістю запису та відтворення лише звуку; або звуку і відео одночасно)»¹. Принципова відмінність, виходячи з положень Інструкції, полягає в тому, що за допомогою засобів відеозапису можливо зафіксувати як одночасно і візуальну інформацію, і відповідне звукове супроводження, так і просто перебіг подій без застосування аудіофіксації. На відміну від відеозапису, звукозапис передбачає лише фіксацію звуку без відеозображення. Хоча законодавець в окреслених конструкціях і вживає сполучник «та», на нашу думку, задля недопущення неоднозначного тлумачення норм КПК України вважаємо, що в положеннях згаданих статей доцільніше було б використовувати словесну конструкцію «за допомогою одночасного запису та відтворення аудіо та відео».

Водночас згідно з ч. 2 ст. 104 КПК України дії та обставини проведення обшуку, не зафіксовані у записі, не можуть бути внесені до протоколу обшуку та використані як доказ у кримінальному провадженні². Аналізуючи ці положення, І. В. Гловюк слушно вказує, що вони суперечать нормам ст. 84 КПК України, згідно з якою докази визначені через формулювання «фактичні дані»³, а тому «дії та обставини» ніяк і ніколи не можуть бути визнані доказами та використані як докази [4, с. 142]. Водночас, виходячи з проведеного аналізу емпіричних матеріалів, а також власного досвіду роботи в органах досудового розслідування, можемо наголосити, що обшук не завжди зводиться лише до відшукування об'єктів матеріального світу, іноді під час проникнення до житла та іншого володіння особи там проводиться відшукування слідів протиправної діяльності особи, яка причетна до вчинення злочину. Ба більше, така практика узгоджується з нормами ч. 1 ст. 234 КПК України, відповідно до якої обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення⁴. Отже, вважаємо, що і на відеозаписі, і в протоколі обшуку слід обов'язково зазначати всі ті дії, що були проведені слідчим задля виявлення та вилучення слідів, предметів, речей, осіб та неживих організмів (трупів людей і тварин),

¹ Інструкція щодо роботи з технічними засобами фіксування судового засідання : затв. наказом Держ. судової адміністрації України від 06.06.2022 № 156 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0156750-22> (дата звернення: 10.11.2023).

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.11.2023).

³ Там само.

⁴ Там само.

відомості про які стосуються обставин кримінального правопорушення та підлягають установленню під час досудового розслідування.

Ще одним важливим аспектом проведення досліджуваної нами слідчої (розшукової) дії є забезпечення її проведення належним суб'єктом. Адже проведення її неналежним суб'єктом може визнаватися як підстава визнання недопустимості доказів внаслідок істотного порушення прав і свобод людини (ст. 87 КПК України) [3, с. 52]. Таким чином, хоча КПК України й передбачено право слідчого доручати проведення слідчих (розшукових) дій оперативним працівникам, варто зауважити, що ст. 236 КПК України є спеціальною щодо ст. 40 КПК України, адже чітко визначає, що ухвала про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи може бути виконана слідчим чи прокурором¹. Виходячи з того, що чинним кримінальним процесуальним законодавством порядок передоручення ухвали слідчого судді не визначено, обшук у кримінальному провадженні може виконати лише слідчий або прокурор, зазначений у відповідній ухвалі.

Щодо тактичних засад провадження обшуку, які по-різному визначаються і тлумачаться в юридичній літературі, є визначення часу та тривалості проведення обшуку. Це питання, як слушно вказала О. В. Капліна, пов'язане з дотриманням прав людини та з тактичними міркуваннями обшуку [5, с. 7–8]. Так, згідно з ч. 4 ст. 223 КПК України проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (з 22 години до 6 години) не допускається, за винятком невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного, а також крім здійснення кримінального провадження у порядку, встановленому ст. 615 КПК України. Водночас відповідно до ч. 2 ст. 236 КПК України обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді повинен відбуватися в час, коли заподіюється найменша шкода звичайним заняттям особи, яка ними володіє, якщо тільки слідчий, прокурор не вважає, що виконання такої умови може істотно зашкодити меті обшуку². На нашу думку, з тактичної точки зору та задля досягнення мети обшуку не слід недооцінювати фактор раптовості. Важливо при визначенні часу проведення цієї дії також урахувувати її складність, що може полягати у виді та характері виконуваних завдань, зумовлена характеристиками об'єкта обшуку (наприклад, великою площею приміщення) тощо. Також варто зважати і на таку обставину, як тривалість обшуків, адже в затяжних слідчих (розшукових) діях перед правозастосовниками, як слушно зауважує О. В. Капліна, постають проблемні питання не лише

¹ Там само

² Там само.

організаційно-тактичного характеру, а й процесуального оформлення, можливості перерви під час проведення такого обшуку задля відпочинку учасників та інших присутніх осіб [5, с. 7–8, 11]. Таким чином, важливо з тактичної точки зору правильно спланувати час і тривалість проведення обшуку.

Згідно з ч. 1 ст. 236 КПК України слідчий, прокурор задля одержання допомоги з питань, вирішення яких потребує спеціальних знань, має право запросити спеціалістів¹. Водночас, як слушно зауважують В. І. Галаган та О. Л. Дульський, чинним законодавством не передбачено процедури залучення захисника до слідчих (розшукових) дій, зокрема обшуку, а також відсутня нормативно закріплена вимога щодо надання спеціалістом відповідних документів задля підтвердження їхньої фаховості [9, с. 158]. Через це в юридичній літературі слушно наголошують на потребі внесення змін до ст. 71 КПК України задля встановлення вимог про рівень освіти або професійної підготовки відповідного рівня професійної компетентності залученого спеціаліста [10, с. 54–55].

Щодо відсутності процедури залучення спеціаліста захисником слушно додати, що і Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не передбачено серед професійних прав адвоката залучати спеціалістів до участі в певних діях, лише одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань². Водночас, виходячи з того, що захисник у кримінальному провадженні користується процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, захист якого він здійснює³, адвокат, який представляє інтереси підозрюваного, може заявити клопотання про залучення спеціаліста, однак як і коли слідчий розглядатиме його, зважаючи на право його триденного розгляду, незрозуміло. Так само таким правом навіть теоретично не наділений адвокат, який, наприклад, представляє інтереси власника або користувача житлом чи іншого приміщення, де проводиться обшук. На нашу думку, це не цілком узгоджується із засадами законності та змагальності сторін, а тому актуалізує потребу в перегляді цих положень.

Висновки

Обшук житла чи іншого володіння особи – це складна слідча (розшукова) дія, метою якої є виявлення, фіксація фактичних даних про

¹ Там само.

² Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 10.11.2023).

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.11.2023).

подію кримінального правопорушення або пов'язану із ним подію, відшукування та вилучення знарядь кримінального правопорушення, майна, набутого протиправним шляхом, або предметів, вилучених законом з обігу, а також установлення місцезнаходження розшукуваних осіб, що пов'язано з обмеженням прав особи, у житлі чи приміщенні якої він проводиться.

Чинним кримінальним процесуальним законодавством доволі детально визначено правові засади проведення обшуку. Водночас деякі положення є дискусійними та не узгоджуються з нормами інших розділів КПК України та інших законів, серед яких:

- положення ч. 10 ст. 236 та ч. 2 ст. 104 КПК України в частині фіксації обшуку;
- норми ч. 2 ст. 104 та ст. 84 КПК України щодо визначення обсягу фіксації дій і обставин проведення обшуку;
- положення ч. 1 ст. 236 та ст. 46 КПК України у контексті визначення повноважень захисника щодо залучення спеціаліста до участі в обшуку.

Вирішення та приведення у відповідність окреслених положень забезпечить урівноваженість обсягу повноважень сторони захисту та сторони обвинувачення. Окрім правових, важливим є врахування і тактичних засад. Виходячи з важливості та дискусійності цієї проблематики, вважаємо слушним зауважити, що вона потребує подальших ґрунтовних і комплексних досліджень.

Список бібліографічних посилань: 1. Комарова М. В. Правові та організаційні засади обшуку у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 22 с. 2. Денисюк С. Ф. Система тактичних прийомів обшуку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 1999. 18 с. 3. Нечваль А. О. Тактика обшуку у житлі та іншому володінні особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 20 с. 4. Гловюк І. В. Проблемні питання забезпечення належної правової процедури обшуку (у розрізі новел КПК України). *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 14. С. 141–149. 5. Капліна О. В. Проблеми нормативного регулювання та практики проведення обшуку під час кримінального провадження. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2015. № 2 (12). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15kovckp.pdf> (дата звернення: 10.11.2023). 6. Смірнов О. С., Тетерятник Г. К. Організаційно-правові питання фіксування обшуку технічними засобами. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 176–179. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-42>. 7. Давиденко С. В., Мавдрик Д. О. Проблеми вдосконалення правового регулювання процедури проведення обшуку слідчим, дізнавачем, прокурором. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. Вип. 90. С. 51–63. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i90.3207>. 8. Солдатенко О. Проблемні

питання та перспективи вдосконалення правового регулювання процедури проведення обшуку як слідчої (розшукової) дії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2. С. 294–302. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-2-294-302>. **9.** Галаган В. І., Дульський О. А. Процесуальна діяльність захисника з дотримання прав та законних інтересів учасників проведення обшуку. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. № 14. С. 155–163. DOI: <https://doi.org/10.33244/2521-1196.14.2019.155-163>. **10.** Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2023. 297 с.

Надійшла до редакції 18.11.2023

Прийнята до опублікування 06.12.2023



Kovalenko O. O. Legal and tactical basis for conducting a search of a person's residence or other property: identifying the ways to resolve the controversial issues

A search of a person's residence or other property is one of the most typical and, at the same time, the most complex investigative (search) actions. Its purpose is to identify, record factual data on the event of a criminal offence or related event, find and seize the instruments of a criminal offence, property acquired by illegal means or items excluded from use by law, as well as to establish the location of the wanted persons. This investigative (search) action is associated with the restriction of the rights of the person in whose residence or premises it is conducted, who may not even be involved in the commission of a criminal offence. For this reason, it is important to ensure that the search is conducted in compliance with a number of legal and organisational principles, as well as using a set of effective tactical techniques.

The legal basis for conducting a search is determined by the current criminal procedure legislation of Ukraine and the provisions of international legal treaties ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine. With regard to the grounds for conducting a search, the actual grounds are the need to achieve the purpose set out in part 1 of Article 236 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, and the legal grounds are the existence of a reasoned court decision in the form of a ruling by an investigating judge. At the same time, a large number of legal and normative regulations are subject to contradictions, which is why it is important to eliminate ambiguity in them, as well as to introduce into the practice of conducting searches proven tactical methods of applying this investigative (search) action.

Today, it is important to resolve the issues of unification of the provisions of the criminal procedural legislation of Ukraine in terms of regulating the procedure for technical recording of a search, determining the scope of recording of actions and circumstances of the search, as well as determining the powers of the defence counsel to involve a specialist in the search, etc. Given the importance and controversy of this issue, it requires further in-depth and comprehensive research.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, investigative (search) action, search, legal basis, tactics of investigative (search) action, tactical technique.




Максим Васильович Кривонос,

кандидат юридичних наук, доцент,

Луганський навчально-науковий інститут імені Е. О. Дідоренка

Донецького державного університету внутрішніх справ,

кафедра поліцейської діяльності (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0001-5252-0663>,

e-mail: krivonosmv@gmail.com

**ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО
(МАЛОЛІТНЬОГО) ПОТЕРПІЛОГО ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ**

На підставі аналізу чинного законодавства, наукових позицій учених і практиків визначено основні тактичні підходи до найбільш оптимальної організації допиту неповнолітнього (малолітнього) потерпілого. Сформульовано пропозиції щодо вибору місця та часу проведення такої слідчої (розшукової) дії. Запропоновано варіанти надання професійної допомоги педагогом, психологом і лікарем. Надано практичні рекомендації слідчому в частині проведення допиту, дотримання яких підвищить ефективність проведеної процесуальної дії та забезпечить додержання основних принципів правосуддя, дружнього до дитини.

Ключові слова: слідчі (розшукові) дії, тактика допиту неповнолітнього, малолітнього, потерпілий, психолог, педагог, лікар, воєнний стан, правосуддя, дружнє до дитини.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Кримінальна юстиція щодо неповнолітніх (малолітніх) має бути організаційно відокремлена від системи правосуддя для дорослих, здійснюватися у відмінних від нього формах, а також включати їх соціально-психологічну реабілітацію. Така система має визнавати, що діти не є дорослими, вони значною мірою залежать від дорослих і суспільства, мають нижчий рівень емоційної, розумової та інтелектуальної зрілості, тому вимагають особливого поводження, відповідного до їхнього віку та рівня розвитку [1, с. 30]. Особливо ці питання загострюються під час повномасштабної російської агресії, коли непоодинокими є випадки вчинення кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх (малолітніх) осіб. У таких ситуаціях дитина теж набуває процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні та підлягає допиту. З огляду на специфіку такої слідчої (розшукової) дії щодо неповнолітнього (малолітнього) потребує окремого висвітлення питання організації допиту таких осіб в умовах воєнного стану.

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні питання щодо процедури проведення допиту дитини, потерпілої від кримінального правопорушення, у кримінальному провадженні у своїх наукових працях досліджували О. Вакулук, Т. Іщенко, Ю. Комісарчук, Т. Мальована, Г. Попов та інші вчені. Водночас російська агресія триває, а тому науковці мають напруцьовувати нові й удосконалювати наявні наукові рекомендації в частині організації та проведення окремих слідчих (розшукових) дій з неповнолітнім (малолітнім) потерпілим при розслідуванні воєнних злочинів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлення особливостей організації і тактики допиту неповнолітнього (малолітнього) потерпілого взагалі та в умовах воєнного стану зокрема. *Досягненню* означеної мети сприятиме вирішення таких основних *завдань*, як розкриття змісту складових організації допиту неповнолітнього (малолітнього) потерпілого в частині вибору місця та часу проведення допиту, залучення необхідних учасників; виокремлення деяких особливостей використання психолого-педагогічних знань під час допиту.

Наукова новизна дослідження

У статті на основі аналізу позицій наукової спільноти та норм чинного законодавства надано пропозиції щодо організації допиту неповнолітнього (малолітнього) потерпілого як одного з основних методів отримання інформації про обставини вчиненого кримінального правопорушення в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Однією з найважливіших невідкладних слідчих (розшукових) дій на початковому етапі досудового розслідування, спрямованих на отримання інформації про обставини вчиненого кримінального правопорушення, є допит потерпілого. При цьому процес визнання неповнолітніх (малолітніх) потерпілими та безпосередньо їх допит відрізняється від аналогічної процедури, яка застосовується до дорослих потерпілих, а отже, вимагає від слідчого, дізнавача, прокурора особливого підходу в частині організації та проведення цієї процесуальної дії.

Усе починається з того, що слідчий (дізнавач), отримавши відповідну заяву на підставі частин 2 і 3 ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), визнає одного з батьків або опікуна дитини законним представником неповнолітнього (малолітнього) потерпілого, про що складає окрему постанову. Далі роз'яснює законному представнику права потерпілого, про що робить відмітку у пам'ятці про процесуальні права та обов'язки потерпілого, один

екземпляр якої залишає представнику. У подальшому слідчий, дізнавач відповідно до вимог КПК України здійснює комплекс організаційних заходів та допитує неповнолітню (малолітню) особу як потерпілого.

Слід пам'ятати про те, що під час допиту неповнолітнього потерпілого при розслідуванні воєнних злочинів вимога дотримання засад кримінального провадження є основоположною. Це пов'язано також із тим, що діти є особливою соціально вразливою групою, щодо якої законом передбачено додаткові правові гарантії для захисту їхніх прав і законних інтересів у кримінальному провадженні. Для їх дотримання в межах організації допиту слідчий обирає найбільш оптимальне місце та час проведення допиту, запрошує необхідних учасників, формулює питання тощо. Не рекомендуємо організовувати та проводити допит співробітникам оперативного підрозділу, навіть за дорученням слідчого, винесеного в порядку ст. 40 КПК України.

Організуючи допит неповнолітнього потерпілого, слідчий, враховуючи положення ст. 23 КПК України щодо безпосередності дослідження показань, речей і документів, а також з метою мінімізації травматизації дитини від участі в слідчих (розшукових) діях, пов'язаних із повторним відтворенням обставин учиненого щодо неї діяння, має право звернутися до слідчого судді із клопотанням про проведення виїзного судового засідання з використанням спеціально обладнаного приміщення (кімнати), що є дружнім до дитини, для проведення допиту неповнолітнього потерпілого в порядку ст. 225 КПК України або провести такий допит у режимі відеоконференції під час досудового розслідування в порядку ст. 232 КПК України¹. Під час дії воєнного стану принцип безпосереднього дослідження доказів у суді зазнав деяких змін. Відповідно до положень ч. 11 ст. 615 КПК України показання, які були отримані під час допиту потерпілого, зокрема неповнолітнього, можуть бути використані як доказ у суді за умови фіксації перебігу й результатів його проведення доступними технічними засобами відеофіксації². Із цього приводу слушно висловлюється І. Гловок, яка зазначає, що процедура, передбачена ч. 11 ст. 615 КПК України, є доречною лише, якщо немає можливості здійснити депонування показань у порядку ст. 225 КПК України [2, с. 41]. Адже ключова ідея процедури депонування показань, на думку В. Завтура, полягає в тому, що в разі, якщо потерпілого допитає

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 08.10.2023).

² Там само.

слідчий суддя, це означатиме, що принцип безпосередності дослідження судом показань не порушений, оскільки слідчий суддя – носій судової влади¹. Однак дослідником не враховано, що в разі присутності під час допиту підозрюваного і сторони захисту виникає фактор додаткового негативного психологічного впливу на дитину, що може її травмувати, а отже, призвести до надання нею неправдивих свідчень, які будуть зафіксовані в судовому засіданні, через побоювання фізичного впливу з боку дорослого правопорушника, відчуття беззахисності перед ним тощо.

Слушною також вважаємо позицію Г. Нікітіної-Дудікової про те, що «у судовій системі не передбачено функціонування ювенальних слідчих суддів, які можуть здійснювати слідчі (розшукові) дії за участю неповнолітніх незалежно від їхнього процесуального статусу, що створює додаткові складнощі в процесі реалізації судочинства, дружнього до дитини» [3, с. 470]. Ця реальна проблема має своє висвітлення у практичній діяльності та спричиняє у певних випадках відмову в задоволенні клопотання на проведення допиту неповнолітнього (малолітнього) потерпілого слідчим суддею на підставі ст. 225 КПК України².

Отже, якісний допит неповнолітнього (малолітнього) потерпілого відповідно до вимог ч. 2 ст. 484 КПК України може провести «ювенальний», тобто слідчий, дізнавач, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх³, має відповідний досвід і високу кваліфікацію.

Вибір місця проведення допиту буде залежати від конкретної ситуації, яка виникла під час досудового розслідування кримінального правопорушення, особи, що підлягає допиту. Законодавець у ст. 224 КПК України зауважив: «Допит проводиться за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням з особою, яку мають намір допитати»⁴.

¹ Робота адвоката з depoнованими показаннями у кримінальному провадженні. Актуальні питання та виклики воєнного часу: адвокат Завтур // ADVOCAT POST : сайт. 06.07.2022. URL: <https://advokatpost.com/roboataadvokata-z-deponovanymy-pokazanniamy-u-kryminalnomu-provadhenni-aktualni-pytannia-ta-vyklyky-voiennoho-chasu-advokat-zavtur/> (дата звернення: 08.10.2023).

² Ухвала слідчого судді Шишацького районного суду Полтавської області від 15.08.2022 : справа № 551/1458/22, провадження № 1-кс/551/303/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105730729> (дата звернення: 08.10.2023).

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 08.10.2023).

⁴ Там само.

Слід зазначити, що службові кабінети слідчих Національної поліції та інших правоохоронних органів розраховані на одночасну роботу декількох слідчих, які розміщуються у приміщенні в певних зручних саме для правоохоронців зонах і не завжди через свої компактні розміри, обстановку забезпечують сприятливе для допиту середовище, що може вплинути на результат проведення слідчої (розшукової) дії.

Обираючи конкретне місце для проведення допиту, слідчий чи прокурор повинен перевірити його на предмет можливості створення належних умов для вільного спілкування з допитуваним, а також відповідно до тактичних потреб конкретного допиту [4, с. 56].

Отже, за відсутності в підрозділі поліції спеціально обладнаного для проведення допиту окремого приміщення допит рекомендується планувати та проводити у службовому кабінеті слідчого за відсутності інших слідчих та сторонніх осіб. Це забезпечить налагодження психологічного контакту з допитуваною особою, вільне та невимушене спілкування.

Наведена рекомендація не стосується допиту неповнолітніх (малолітніх) потерпілих від воєнних злочинів та їх свідків. Удалий вибір місця проведення допиту таких осіб збільшує шанси на отримання повних та послідовних свідчень, а також мінімізує ризик їх повторного психологічного травмування. У таких умовах бажано уникати проведення допиту неповнолітнього (малолітнього) потерпілого в умовах безпосередньої близькості до місця, де проводяться активні бойові дії, тому що це може спровокувати як шокковий хворобливий стан дитини, так і відмову від надання або спотворення свідчень, на які розраховує обвинувачення та які мають бути максимально об'єктивними.

У юридичній літературі вченими висловлюються різні думки стосовно вибору місця проведення допиту неповнолітнього потерпілого, тож наведемо окремі з них. Малолітнього потерпілого бажано (тактично правильно і доцільно) допитувати в умовах, що є максимально наближеними до повсякденного оточення (у школі, дитячому садочку тощо) [5, с. 148]; у звичній для нього обстановці, наприклад вдома [6, с. 144–145]; за місцем проживання його родичів у ситуації, коли місце проживання неповнолітнього потерпілого є місцем скоєння злочину [7, с. 6–7], що сприятиме встановленню довірливого контакту й одержанню необхідних відомостей. Основним при цьому є мінімізація несприятливого оточення, яке здатне вплинути на пізнавальні процеси дитини та зменшення повторної травматизації (зосередження уваги, мобілізація пам'яті, логічне мислення, вербалізація пережитого досвіду завдяки спеціальним методикам) [8, с. 15].

Вважаємо, що організація та проведення допиту малолітніх або неповнолітніх потерпілих в обов'язковому порядку має проводитись:

– у спеціально обладнаних приміщеннях (кімнатах), які є дружніми до дитини, у такій атмосфері, щоб дитина відчувала захист і комфорт;

– з дотриманням вимог конфіденційності [9, с. 180] щодо місця і предмета допиту, а також нейтральності (наприклад, територія не пов'язана з конкретною подією, такою як сексуальне насильство), особливо в сільській місцевості [10, с. 21], що відповідає міжнародним стандартам і національному законодавству;

– з дотриманням «формули ефективної взаємодії із дитиною»: «безпечне місце» + «безпечний дорослий» = «дитина у безпеці»;

– відповідно до рекомендованих етапів проведення допиту: попереднього, вступного, вільної розповіді, детальних запитань і заключного¹.

За неможливості провести допит у спеціальних «дружніх» приміщеннях (кімнатах) як виняток допускаємо можливість провести таку слідчу (розшукову) дію за місцем проживання або навчання дитини (державні та приватні освітні установи вважаються безпечними місцями з позиції контактів з дитиною²), як альтернативу – у приміщенні церкви, дитячій кімнаті в лікарні або торговельному центрі з обов'язковим безперервним фіксуванням результатів допиту технічними засобами відеофіксації для уникнення проведення повторного допиту (що є важливим для недопущення повторної травматизації потерпілого), втрати важливих деталей, заощадження часу та підтвердження добровільності наданих свідчень.

Щодо часу проведення допиту, то відповідно до положень ст. 223 КПК України як виняток допускається можливість проведення слідчих (розшукових) дій також у нічний час (з 22 години до 6 години), однак виключно в порядку, передбаченому ст. 615 КПК України³.

Т. Мальована, спираючись на аналіз ст. 35 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуального насильства та сексуальної експлуатації⁴, пропонує опитування дитини, потерпілої від кримінального

¹ Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. С. 19.

² Марковська М. Чому безпека дітей важлива та як писати політики безпеки в школах // Нова українська школа : сайт. 29.07.2022. URL: <https://nus.org.ua/articles/chomu-bezpeka-ditej-vazhlyva-ta-yak-pysaty-polityky-bezpeky-v-shkolah/> (дата звернення: 08.10.2023).

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 08.10.2023).

⁴ Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : від 25.10.2007 // БД «Законодавство України» /

правопорушення, проводити без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення про факт учинення кримінального правопорушення правоохоронним органам [9, с. 183]. Наведені пропозиції заслуговують на увагу, враховуючи природну властивість пам'яті людини з плином часу частково забувати обставини події, замінюючи іншими, що особливо притаманно дитячій психології «заміщення». Крім цього, допит доцільно провести в час, коли спостерігається найвища активність дитини, з огляду на її вік, психологічні особливості, стан здоров'я, рівень інтелектуального розвитку та розпорядок дня (час, який не збігається з іншими важливими для неї заняттями) [11, с. 76], оскільки ці фактори безпосередньо впливають на ставлення неповнолітнього до події, яка відбулась, його сприйняття та поведінку, а також впливають на результативність проведення допиту [12, с. 185].

Заслужує на увагу і позиція Г. Нікітіної-Дудікової, яка вважає, що опитування (допит) та інші слідчі (розшукові) дії, якщо немає особливих обставин, недоцільно проводити в період проявів у дитини симптомів посттравматичного стресового розладу, які призводять до сповільнення пізнавальних й емоційних процесів [3, с. 486]. Про наявність таких розладів у дитини можуть повідомити батьки/опікуни, психологи та лікарі, які попередньо працюють із дитиною.

Законодавець у статтях 226 та 227 КПК України чітко сформулював вимоги до учасників, які повинні бути присутніми при проведенні допиту малолітньої або неповнолітньої особи. Так, допит малолітньої або неповнолітньої особи (незалежно від її статусу – потерпілий чи свідок) проводиться у присутності: 1) законного представника; 2) педагога або психолога; 3) за необхідності – лікаря¹.

На відміну від законного представника, основним обов'язком якого при допиті дитини є захист прав й охоронюваних законом інтересів малолітньої або неповнолітньої особи, завдання педагога або психолога мають іншу спрямованість – побудову правильної тактики спілкування з дитиною.

Законодавець надав можливість слідчому або прокурору право вибору, не конкретизувавши, в яких випадках доцільно запросити саме педагога, а в яких – психолога. Де-факто зазначена ситуація призводить до того, що слідчі частіше запрошують для участі в допиті педагога-практика, рідше – особу, яка має відповідний диплом про вищу освіту, але не має досвіду практичної роботи з дітьми.

ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927 (дата звернення: 08.10.2023).

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 08.10.2023).

Таким чином, вимога про участь відповідного фахівця під час проведеного процесуальної дії забезпечується лише формально.

Отже, з метою мінімізації формальної участі під час допиту вважаємо за доцільне залучити того фахівця, який здатен у найбільш активній формі проявити себе під час слідчої (розшукової) дії, і такою особою, на наш погляд, є саме психолог, який має вищу освіту за спеціальністю «Психологія», обізнаний у галузі дитячої, підліткової та юнацької психології та має досвід роботи з дітьми певної вікової групи.

На відміну від педагога, психолог, розуміючи вікові та психологічні особливості розвитку дитини, її поведінку, ставлення до події кримінального правопорушення та інші важливі складові, має можливість вивчити невербальні прояви дитини, через які зрозуміти її емоційний стан, застосувати найбільш оптимальні методики та психологічні прийоми, тим самим сприяючи:

- 1) підготовці дитини до участі в слідчій (розшуковій) дії (недопущення стресових ситуацій, пояснення дитині її ролі тощо);
- 2) встановленню психоемоційного контакту з дитиною;
- 3) формулюванню коректних та конкретних запитань;
- 4) отриманню від дитини повної, правдивої та достовірної інформації¹.

У ситуації необхідності допиту дитини з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку (відхиленнями від звичайного фізичного чи психічного розвитку, що зумовлені вродженими чи набутими розладами розвитку), зокрема й аутичними розладами, обов'язковим є залучення саме дитячого психолога, а за необхідності – лікаря чи сурдоперекладача².

Психолог також може скласти окремий висновок за результатами спілкування з дитиною, в якому викладає власні рекомендації щодо подальшої роботи з нею під час досудового розслідування. У висновку психолог може дати оцінку свідченням дитини, особливо, коли вона є маленькою або має вади розвитку, і фактично такі свідчення отримано внаслідок застосування спеціальних методик, результати яких необхідно роз'яснити (казко-терапія, арт-терапія, лялько-терапія тощо, через які дитина видає свої емоції). Також психолог може надати оцінку наслідків травм дитини, яка потерпіла

¹ Чи потрібен реєстр психологів, педагогів та лікарів, які залучатимуться під час кримінального провадження за участю дитини? // Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх : сторінка Facebook. 13.10.2020. URL: <https://www.facebook.com/inccojj/posts/815579422604250> (дата звернення: 08.10.2023).

² Там само.

через фізичне, психологічне та сексуальне насильство¹. Слід зауважити, що нерідко у кримінальних провадженнях, де неповнолітні (малолітні) є потерпілими від злочинів насильницької спрямованості, призначаються судові психолого-психіатричні експертизи для встановлення схильності дитини до фантазування, відвертої брехні чи навпаки перебільшення події. Участь психолога в допиті дитини може бути додатковим чинником для отримання об'єктивних результатів дослідження, тому що у провадженні з'являється додатковий фахівець, професійні знання якого можуть бути використані під час проведення експертизи.

Найменший вік дітей, які можуть брати участь у судових і слідчих (розшукових) діях, – це 2–3 роки. У слідчій практиці, а також у практиці судово-психологічної експертизи відомі випадки допиту дітей цієї вікової групи [13, с. 390]. Якщо вік особи не встановлено, але наявні підстави вважати, що особа є малолітньою або неповнолітньою, то до встановлення віку такої особи її допит треба проводити за правилами, передбаченими для допиту малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 3 ст. 224 КПК України)².

Також слідчому слід урахувувати положення ч. 9 ст. 224 КПК України, які забороняють проводити допит двох чи більше вже допитаних осіб за участю неповнолітнього потерпілого разом із підозрюваним у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, а також злочинів, учинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування³.

Слідчий (дознавач), прокурор, що проводитиме допит, має:

– дотримуватись вимог міжнародного та національного законодавства, які регламентують особливості опитування (допиту) дитини, зокрема Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства⁴, КПК України та ін.;

– перед початком слідчої (розшукової) дії роз'яснити допитуваному обов'язок давати правдиві показання, не попереджаючи про

¹ Рекомендації щодо допиту (опитування) неповнолітніх потерпілих, які постраждали від сексуального насильства. URL: <https://docs.google.com/document/d/1MoZGHSW5w1RzkV6RSWi0E-s2fcpCLt0io8l4uhpZils/edit> (дата звернення: 08.10.2023).

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 08.10.2023).

³ Там само.

⁴ Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : від 25.10.2007 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927 (дата звернення: 08.10.2023).

кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання (ч. 3 ст. 226 КПК)¹;

- контролювати та безумовно дотримуватися вимог щодо максимально відведеної тривалості допиту, що становить без перерви 1 годину, а в цілому не більше 2 годин на день, що буде обиратися відповідно до індивідуально-психологічних та вікових особливостей дитини;

- зважати на зайнятість дитини у навчанні (лікуванні тощо), особливі потреби, швидку втомлюваність, схильність до фантазування тощо, аби не порушувати її прав та законних інтересів [4, с. 80];

- дотримуватись розроблених науковою спільнотою та апробованих на практиці рекомендацій щодо моделі власної поведінки, а саме: бути спокійним та стриманим, що забезпечить безпеку та довіру [5, с. 148]; проявляти тактовність [14, с. 19–20] та мінімізувати співчуття; урахувати почуття та стан дитини [15, с. 28–29]; делікатно проводити допит, проявляючи особливий підхід до дитини, особливо коли вона зазнала моральної, фізичної шкоди від статевих та інших насильницьких злочинів, спостерігала загибель рідних тощо [12, с. 184];

- формулювати прості та чіткі запитання задля отримання більш точних та глибших показань з унеможливленням надання на них відповіді «так/ні» (наприклад: «Розкажи мені (або улюбленій іграшці, ляльці тощо) все про те, що з тобою сталося, що саме відбулося»), а також нескладних та зрозумілих уточнювальних запитань, які ґрунтуються на відповідях дитини;

- постійно перебувати в контактi з дитиною, не відволікаючись на фіксування її показань, а також відповідей на поставлені питання в протоколі. При цьому найдоцільнішою формою фіксації показань потерпілої дитини під час допиту слід визнати безперервний відеозапис його проведення, на що вказують учені [3, с. 478]. Серед переваг такого способу збереження показань – можливість зафіксувати: а) автентичність мовних та лексичних засобів, за допомогою яких дитина пояснює обставини події правопорушення; б) невербальну інформацію (жестикуляцію, міміку, паузи при відповідях на запитання, необґрунтовану напруженість, інші динамічні та психофізіологічні прояви напруженості, ухилення від відповідей тощо), а в подальшому проаналізувати на предмет широти наданих показань [16, с. 152], з можливістю використання зазначених матеріалів під час проведення психолого-психіатричної експертизи;

- за потреби використовувати навчальні інструменти для опитування дітей – NICHD Protocol, розроблені зарубіжними фахівцями

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 08.10.2023).

для слідчих, прокурорів та суддів з метою отримання від потерпілих, що зазнали сексуального насильства, повних та правдивих показань про подію, що з ними сталася [3, с. 475];

– при оцінці показників фізичного, емоційного або сексуального насильства над дитиною використовувати матеріали аналітичного звіту «Стандарти й методика оцінки ризиків для різних зацікавлених сторін в Україні: подальші кроки реалізації міжнародних стандартів щодо гарантування безпеки постраждалих від насильства стосовно жінок та домашнього насильства» [17].

Висновки

Проведене наукове дослідження дає підстави для висновків про те, що неповнолітні (малолітні) потерпілі під час кримінального провадження потребують особливого ставлення до себе, що проявляється насамперед у специфіці проведення окремих слідчих (розшукових) дій за їх участі, зокрема допиту для забезпечення додержання основних принципів правосуддя, дружнього до дитини. Допит неповнолітнього (малолітнього) потерпілого є одним з основних методів отримання повних та об'єктивних показань щодо обставин учиненого кримінального правопорушення. Такі свідчення будуть джерелом доказів, а фактичні дані, які в них містяться, – доказами.

Організуючи допит неповнолітнього (малолітнього) потерпілого, слід правильно здійснити вибір: місця допиту, найбільш оптимального часу допиту, слідчого (дізнавача) чи прокурора, який буде проводити допит, та викликати осіб, що обов'язково братимуть участь у проведенні цієї слідчої (розшукової) дії; застосовувати відповідні техніки допиту; дотримуватися порядку його проведення.

Список бібліографічних посилань: **1.** Методики та інструменти роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті з законом. Книга перша : навч.-метод. посіб. / А. Григоренко, О. Дука, Д. Коваленко та ін. ; за заг. ред. Г. Стідз, Т. Журавель. Київ, 2017. 294 с. **2.** Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України (станом на 3 травня 2022 р.). 2-ге. електрон. вид. Дніпро ; Львів ; Одеса ; Харків, 2022. 58 с. URL: <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/10227> (дата звернення: 08.10.2023). **3.** Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. 700 с. **4.** Слідчі (розшукові) дії : навч. посіб. / О. В. Авраменко, Р. І. Благути, Ю. В. Гуцуляк та ін. ; за заг. ред. Р. І. Благути та Є. В. Пряхіна. Львів : ЛьВДУВС, 2013. 416 с. **5.** Настільна книга слідчого : наук.-практ. вид. для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. 2-ге вид.,

перероб. і допов. Київ : Ін Юре, 2007. 728 с. **6.** Матюшкова Т. П. Допит неповнолітньої потерпілої від сексуальних злочинів: деякі питання підготовки та проведення. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2004. № 1. С. 143–150. **7.** Басиста І. В., Пришляк С. О. Особливості допиту неповнолітніх потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статеві недоторканості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2008. № 2. С. 1–7. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/library/visnyky/nvsy/02_2008/08bivtsn.pdf (дата звернення: 08.10.2023). **8.** Будзинська А. Як опитувати дитину: поради для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих / пер. Л. Кухарська ; адапт. до кримін.-процес. законодавства України Г. Христова. Київ, 2009. 64 с. **9.** Мальована Т. І. Місце проведення допиту дитини, яка потерпіла від злочину у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 178–184. **10.** Методичні рекомендації з інтегрування підходу, орієнтованого на потерпілих, у деяких аспектах досудового розслідування злочинів сексуального насильства в умовах збройної агресії / С. Чернявський, К. Левченко, Ю. Черноус та ін. Київ, 2023. 48 с. **11.** Пурас Д., Калашник О., Кочемировська О., Цюман Т. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОРМ Клименко, 2015. 114 с. **12.** Комісарчук Ю. А., Литвин Е. П. Особливості проведення допиту щодо неповнолітніх у воєнний час // Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 жовт. 2022 р.) / упор. А. В. Павлик, У. О. Цмоць. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 182–186. **13.** Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / І. В. Жданова, П. В. Макаренко, Н. Е. Мілорадова та ін. ; за заг. ред. І. В. Жданової. Харків : ХНУВС, 2014. 516 с. **14.** Журавель В. А. Ситуационность тактических приемов при допросе потерпевшего. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1985. Вып. 30. С. 18–24. **15.** Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / В. О. Брижик, Т. В. Журавель, О. О. Кочемировська та ін. ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Г. О. Христової. Київ : К.І.С., 2010. 238 с. **16.** Загамула В. В. Розслідування втягнення неповнолітніх в заняття проституцією : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 242 с. **17.** Манн А., Бугаєць Т. Стандарти й методика оцінки ризиків для різних зацікавлених сторін в Україні: подальші кроки реалізації міжнародних стандартів щодо гарантування безпеки постраждалих від насильства стосовно жінок та домашнього насильства : аналіт. звіт // Council of Europe : сайт. 10.06.2020. URL: <https://rm.coe.int/ukr-risk-assessment-final/16809eefb4> (дата звернення: 08.10.2023).

Надійшла до редакції 11.10.2023

Прийнята до опублікування 28.10.2023



Kryvonos M. V. Some peculiarities of organising the interrogation of a juvenile (minor) victim under martial law

Based on the analysis of the Code of Criminal Procedure and the scientific work of scholars and practitioners, it has been established that criminal justice for juveniles (minors) should be structurally separated from adult justice, carried out in different forms, and should include their social and psychological support and rehabilitation. Such a system should recognise that children are not adults, they are largely dependent on adults and society, have a lower level of emotional, mental and intellectual maturity, and therefore require special treatment appropriate to their age and level of development. In this regard, the article identifies the main tactical approaches to the most optimal organisation of interrogation of a juvenile (minor) victim under martial law. Proposals have been made regarding the choice of place (special "friendly" premises or rooms and alternative places) and time of such investigative (detective) action, as well as the investigator (detective) or prosecutor who will conduct the interrogation. Options for providing professional assistance by a teacher, psychologist and doctor, who must be present during the interrogation of a minor or underage victim, are also suggested. The investigator (inquirer) and prosecutor are provided with practical recommendations on organising and conducting interrogation of a juvenile (minor) victim, using modern interrogation methods, and the procedure for conducting it, which will increase the efficiency of the procedural action and ensure compliance with the basic principles of child-friendly justice.

Key words: investigative (detective) actions, tactic soft interrogation of a minor, juvenile, victim, psychologist, teacher, doctor, martial law, justice, child-friendly.




УДК 343.148.65

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.22>


Наталя Вікторівна Криворучко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (заступник завідувача);

 <https://orcid.org/0009-0008-8732-6447>,
e-mail: natali.krivoruchko@gmail.com;

Тетяна Миколаївна Меньших,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0007-6697-5600>,
e-mail: tanjamenshih@ukr.net

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЖИВИХ ТВАРИН

Узагальнено методичні підходи до проведення судової товарознавчої експертизи живих тварин. Встановлено, що на тварин – об'єктів судової товарознавчої експертизи поширюється правовий режим речі. Визначено нормативну основу судової товарознавчої експертизи живих тварин. Установлено, що для оцінки вартості домашніх тварин та окремих голів сільськогосподарських тварин доцільним є застосування порівняльного підходу, який полягає у з'ясуванні ринкової вартості аналогічних тварин на момент дослідження. Для оцінки поголів'я сільськогосподарських тварин, а також залежно від предмета судового позову (відшкодування шкоди, звернення стягнення тощо) доцільно враховувати суму оцінки, розраховану за витратним підходом. У разі, коли реальна вартість тварин залежить від їх продуктивності, доцільно враховувати суму оцінки, визначену за дохідним підходом. Проаналізовано стан інформаційного забезпечення проведення такої оцінки.

Ключові слова: товарознавство, оцінка домашніх тварин, оцінка сільськогосподарських тварин, організація та проведення судових товарознавчих експертиз, ідентифікація тварин, методичні підходи до оцінки тварин.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Останні роки показали значне зростання запиту на проведення судової товарознавчої експертизи живих тварин. Цей процес спричинено розвитком ринку тварин – домашніх улюбленців, учиненням майнових злочинів щодо тварин, розвитком нормативно-правового

регулювання захисту інтересів тварин-партнерів. Процесуальний супровід цих дій передбачає визначення ринкової вартості тварин.

Стан дослідження проблеми

Дослідженням методологічних і правових аспектів судової товарознавчої експертизи живих тварин займалися такі вчені та практики, як-от: Р. Заяць, який висвітлював теоретичні аспекти розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із визначенням вартості тварин [1]; С. Котенко та Л. Солоніченко, котрі вивчали застосування відомостей про ідентифікацію тварин під час проведення експертизи [2], А. Марчук, який розкривав особливості експертної оцінки вартості домашніх тварин [3], та ін.

Останніми роками актуалізуються не вирішені раніше питання проведення судових товарознавчих експертиз, а саме вибору методичного підходу до оцінювання та інформаційного забезпечення експертизи живих тварин. Розвиток цієї проблематики визначає необхідність у подальших дослідженнях.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в узагальненні методичних аспектів проведення судової товарознавчої експертизи живих тварин. *Завданнями* статті є визначення нормативної основи судової товарознавчої експертизи живих тварин; вивчення особливостей застосування методів оцінки вартості живих тварин; розгляд аналітичної та статистичної основи проведення такої оцінки.

Наукова новизна дослідження

Систематизовано й обґрунтовано основні методичні аспекти проведення судової товарознавчої експертизи живих тварин у контексті застосування спеціальних знань.

Виклад основного матеріалу

Основою розуміння правового статусу тварини як об'єкта судової товарознавчої експертизи є положення цивільного законодавства, а також законодавства про захист тварин. Так, відповідно до ч. 1 ст. 180 Цивільного кодексу України тварин визначено як особливий об'єкт цивільних прав, на який поширюється правовий режим речі, крім випадків, що встановлені законом¹. Це означає, що товарознавча оцінка тварин є одним із законних засобів забезпечення майнових прав їхніх власників.

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 13.09.2023).

Правовий режим речі може поширюватися на такі види тварин (відповідно до дефініцій Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження»):

– домашні тварини – собаки, коти та інші тварини, що протягом тривалого історичного періоду традиційно утримуються і розводяться людиною, а також тварини видів чи порід, штучно виведених людиною для задоволення естетичних потреб і потреб у спілкуванні, що, як правило, не мають життєздатних диких популяцій, які складаються з особин з аналогічними морфологічними ознаками, та існують тривалий час у їх природному ареалі;

– сільськогосподарські тварини – тварини, що утримуються та розводяться людиною для отримання продуктів і сировини тваринного походження;

– безпритульні тварини – домашні тварини, що залишилися без догляду людини або утворили напіввільні угруповання, здатні розмножуватися поза контролем людини¹.

Відповідно до змісту цивільно-правових відносин до цього переліку варто віднести диких тварин, що утримуються в неволі, зокрема з метою їх використання в розважальній, цирковій, естрадній діяльності (приватного та публічного характеру), а також для їх публічної демонстрації, залучення до виставок, показів тощо².

Таким чином, поширення на різні види тварин правового режиму речі дозволяє застосовувати базові нормативно-правові акти для проведення товарознавчої експертизи, зокрема Закон України «Про судову експертизу»³ та інші закони України⁴, Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень⁵, а також Методологічні рекомендації щодо організації та

¹ Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон України від 21.02.2006 № 3447-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15> (дата звернення: 13.09.2023).

² Там само.

³ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 13.09.2023).

⁴ Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон України від 21.02.2006 № 3447-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15> (дата звернення: 13.09.2023); Про ідентифікацію та реєстрацію тварин : Закон України від 04.06.2009 № 1445-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1445-17> (дата звернення: 13.09.2023).

⁵ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних

проведення судових експертиз з оцінки худоби, птиці та інших живих тварин – об'єктів господарювання [5].

Опрацювання наукових та методичних джерел дозволяє визначити таку послідовність етапів судової товарознавчої експертизи домашніх живих тварин [6, с. 407–409; 7, с. 224–226]:

1) звірка відповідності характеристик об'єкта дослідження з даними, які наведено в матеріалах справи;

2) визначення ціннісних характеристик тварини: віку, породи, статі, окрасу, фізичного стану (вага, оцінка зовнішнього вигляду), а також вивчення документів, що засвідчують родовід тварини (за наявності). За необхідності в застосуванні спеціальних знань для оцінки фізичного стану тварини судовий експерт-товарознавець може звернутися для проведення судово-ветеринарної експертизи;

3) дослідження ринкових цін на живих тварин цієї ж породи, віку, статі тощо;

4) формування висновку судової товарознавчої експертизи із вказівкою вартості об'єкта дослідження.

Об'єктивність і точність результатів судової товарознавчої експертизи живих тварин значною мірою залежить від розумного застосування експертом переваг методів оцінювання (витратного, дохідного та порівняльного) з огляду на специфіку об'єкта експертизи.

Так, витратний підхід варто застосовувати для оцінювання сільськогосподарських тварин, коли ринкова вартість тварини залежить від вартості її фактичного утримання (відгодівлі до цільової ваги, формування продуктивних якостей тощо). У такому разі експерт може визначити собівартість утримання тварини (на 1 кілограм живої маси). Для цього доцільним є вивчення статистичних даних щодо утримання тварин цієї ж породи та відомостей про витрати на вирощування тварин, вказані в матеріалах провадження, зокрема закупівельної ціни, годівлі, ветеринарного обслуговування тощо.

На основі нормативних розрахунків визначають співвідношення складових витрат на формування живої маси тварин та їх продуктивних якостей. Для оцінки продуктивної та робочої худоби використовують дані щодо живої маси тварин, віку й рівня продуктивності, періоду господарського використання кожної голови або групи тварин (кількість лактацій, окотів, опоросів), індекси зміни продуктивності корів залежно від лактації в перерахунку на базисну жирність молока, собівартість вирощування 1 кілограму живої маси, що складається на час оцінки майна. Вартість основного стада продуктивної

досліджень : наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 13.09.2023).

та робочої худоби визначається сумою собівартості її живої маси й продуктивних якостей. Останні характеризують кількість продукції, що можна одержати від тварин за рік або за увесь строк господарського використання [5, с. 24–25].

Дохідний підхід доцільно застосовувати у випадках, коли жива тварина здатна приносити прибуток своєму власнику, і тому підрахунок витрат на утримання не розкриває її дійсної вартості. Наприклад, тварина може використовуватися для розведення молодняку, у розважальних, естрадно-циркових шоу, демонструючи набуті моторні чи пошукові навички (виконувати певні дії) тощо.

Результати оцінювання за витратним або дохідним підходом варто порівнювати з результатами застосування порівняльного підходу, що сприятиме підвищенню об'єктивності висновку експерта. Наприклад, у разі якщо вартість утримання сільськогосподарських тварин є високою, а їх продуктивність – низькою (незадовільна якість чи обсяг отриманої від них продукції, низька здатність робочих тварин виконувати певну роботу). Тому з метою запобігання завищенню або заниженню вартості об'єкта оцінка проводиться на основі ринкових цін: однієї голови або 1 кілограма живої маси кожного виду тварин, за аналогом продажу однієї голови або 1 кілограма живої маси тварин з урахуванням продуктивності, інших споживчих якостей худоби [5, с. 32].

Порівняльний підхід ґрунтується на аналізі даних про фактичний продаж об'єктів, подібних об'єктам оцінки (за аналогом продажу однієї голови або 1 кілограма живої маси тварин). Порівняльний підхід під час оцінювання тварин-компаньйонів визначають за аналогом продажу однієї тварини. Порівняльний підхід ґрунтується на аналізі даних про фактичний продаж племінної худоби, спермопродукції та ембріонів, аналогічних об'єктам оцінки. Інформацію про ринкову ціну різних видів тварин експерт-товарознавець може отримати на платформах онлайн-оголошень OLX, IZI, RIA та ін., які об'єднують людей для купівлі, продажу або обміну товарами та послугами [7, с. 226].

Попри наявність загальнодоступних майданчиків інтернет-торгівлі, відчувається брак відомостей про ціну та собівартість утримання рідкісних або цінних порід тварин. Так, основне поголів'я птиці вітчизняних порід залишилося лише у приватних колекційних господарствах або господарствах населення [4, с. 52–53]. Для отримання таких відомостей судовий експерт-товарознавець повинен звертатися до племінних та фермерських господарств, які не завжди вчасно повідомляють інформацію або подають вірогідні дані. Ретроспективна інформація перебуває у платному доступі, що ускладнює проведення судової товарознавчої експертизи [2, с. 319–320].

У зв'язку із цим перспективним напрямом удосконалення інформаційного забезпечення товарознавчого дослідження сільськогосподарських тварин є ідентифікація та реєстрація тварин. Відповідно до положень Закону України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» ідентифікація та реєстрація тварин забезпечує інформацією:

– про поголів'я тварин щодо статі, віку, породи та їх місцезнаходження (за даними господарств фізичних та юридичних осіб, які провадять діяльність з розведення та утримання тварин);

– щодо ідентифікації, реєстрації й обліку тварин;

– здійснених щодо тварин ветеринарно-санітарних заходів¹.

Оцінка сільськогосподарських тварин передбачає врахування племінних якостей [5, с. 37]. Джерелом інформації є сертифікат племінних (генетичних) ресурсів, наявність якого є обов'язковою умовою при придбанні, реалізації та торгівлі. Сертифікат дозволяє встановити такі факти:

– визнання генетичних ресурсів племінними;

– підтвердження показників якості племінних (генетичних) ресурсів, заявлених їхнім власником;

– здійснення контролю за достовірністю походження та виявлення генетичних аномалій тварин, захисту прав споживачів;

– здійснення контролю генетичної безпеки тварин².

Таким чином, використання даних про ідентифікацію та реєстрацію тварин, а також сертифікату племінних (генетичних) ресурсів дозволяє поліпшувати інформаційну основу прогнозування ринків продукції тваринництва.

Висновки

Узагальнення вищенаведеного дозволяє констатувати таке. Методичною основою судової товарознавчої експертної оцінки живих тварин є витратний, дохідний і порівняльний підходи. У процесі експертизи експерт повинен обґрунтувати доцільність застосування того чи іншого підходу з огляду на призначення тварини, її фізичний стан, показники продуктивності. Для оцінки вартості домашніх тварин та окремих голів сільськогосподарських тварин доцільним є застосування порівняльного підходу, який полягає у з'ясуванні ринкової

¹ Про ідентифікацію та реєстрацію тварин : Закон України від 04.06.2009 № 1445-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1445-17> (дата звернення: 13.09.2023).

² Про затвердження Положення про сертифікат племінних (генетичних) ресурсів та зразків форм сертифікатів племінних (генетичних) ресурсів : наказ М-ва аграрної політики та продовольства України від 17.11.2011 № 629 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1422-11> (дата звернення: 13.09.2023).

вартості аналогічних тварин на момент дослідження. Для оцінки поголів'я сільськогосподарських тварин, а також залежно від предмета судового позову (відшкодування шкоди, звернення стягнення тощо) доцільно враховувати суму оцінки, розраховану за витратним підходом. У разі, коли реальна вартість тварин залежить від їх продуктивності, доцільно враховувати оцінку, визначену за дохідним підходом.

Об'єктивність і точність судової товарознавчої експертної оцінки живих тварин залежить від доступності, повноти та своєчасності опрацювання експертом даних про ринкову вартість тварин і вірогідних відомостей про їх ідентифікацію, належність до племінних ресурсів. У зв'язку із цим перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні методичних засад формування інформаційної бази для проведення товарознавчих досліджень живих тварин.

Список бібліографічних посилань: 1. Заяць Р. Я. Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із визначенням вартості об'єктів тваринного походження. *Криміналістичний вісник*. 2020. Вип. 1 (33). С. 7–14. DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2020-33-1-7>. 2. Котенко С. О., Солоніченко Л. А. Особливості оцінки рослин та тварин при проведенні судової товарознавчої експертизи. *Молодий вчений*. 2021. № 5 (93). С. 316–321. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-5-93-60>. 3. Марчук А. А. Актуальні показники оцінки вартості домашніх тварин // Проблеми та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 жовт. 2020 р.) / відп. ред. А. І. Черемнова. Одеса : Гельветика, 2020. С. 359–364. 4. Гладій М. В., Рубан С. Ю., Гетья А. А., Прийма С. В. Породи сільськогосподарських тварин України. Історія, стан, перспективи розвитку. Розведення і генетика тварин. *Міжвідомчий тематичний науковий збірник*. 2015. Вип. 49. С. 44–57. 5. Методичні рекомендації з питань призначення та проведення судових експертиз з оцінки худоби, птиці та інших живих тварин – об'єктів господарювання : метод. рек. : звіт НДР (заключ.) / О. О. Михальський, О. С. Донцова, В. М. Губарева та ін. ; МЮУ, ХНДІСЕ ; кер. А. І. Лозовий. Харків : ХНДІСЕ, 2009. 174 с. 6. Мануленко О. В., Михальський О. О., Донцова О. С. Актуальні питання судової експертизи і криміналістики // Проблемні питання з оцінювання домашніх тварин при проведенні судово-товарознавчих експертиз : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 407–409. 7. Найвер І. А. Методичні аспекти проведення судової товарознавчої експертизи живих тварин // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15–16 квіт. 2021 р.). Харків : Право, 2021. С. 224–226.

Надійшла до редколегії 15.09.2023

Прийнята до опублікування 06.10.2023



Krivoruchko N. V., Menshykh T. M. Methodological aspects of forensic commodity examination of live animals

The article is devoted to the generalisation of methodological approaches to the forensic commodity examination of live animals. It is determined that the main stages of the examination are: 1) verification of compliance of the characteristics of the object of study with the data provided in the case file; 2) determination of the value characteristics of the animal: age, breed, sex, colour, physical condition (weight, assessment of appearance), as well as examination of documents certifying the animal's pedigree (if any); if it is necessary to use special knowledge to assess the physical condition of the animal, a forensic commodity expert may request a forensic veterinary examination; 3) market price research for live animals of the same breed, age, sex, etc.; 4) preparation of a forensic commodity examination report indicating the value of the object of research. It is established that animals which are the objects of forensic commodity expertise are subject to the legal regime of a thing. It is allowed to apply the main legal acts for conducting a commodity expertise, in particular, the Law of Ukraine "On Forensic Examination" and other laws of Ukraine, the Instruction on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies, as well as the Methodological Recommendations on the organisation and conduct of forensic examinations of livestock, poultry and other live animals - objects of management.

The article considers the peculiarities of applying the methods of assessment of live animals. During the examination, the expert must justify the feasibility of applying a particular approach, taking into account the purpose of the animal, its physical condition, and productivity indicators. To assess the value of domestic animals and individual heads of farm animals, it is advisable to use a comparative approach, which consists in finding out the market value of similar animals at the time of the study. For the purpose of livestock assessment, and depending on the subject matter of the claim (damage, recovery, etc.), it is advisable to take into account the amount of assessment calculated under the cost approach. When the real value of livestock depends on their productivity, it is advisable to take into account the amount of valuation determined by the income approach. This article analyses the state of information support on the basis of which such an assessment was made.

Key words: commodity science, assessment of domestic animals, assessment of farm animals, organisation and conduct of forensic commodity examinations, identification of animals, methodological approaches to animal assessment.



УДК 340.63-048.445

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.23>

Олена Павлівна Макарова,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра педагогіки та психології;*



<https://orcid.org/0000-0002-5480-5942>,
e-mail: faynalena@ukr.net

КЛАСИФІКАЦІЯ СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ

Статтю присвячено класифікації судово-психіатричної експертизи в Україні. Розглянуто ключові категорії експертизи, її основні завдання та змістові характеристики, а також питання застосування судово-психіатричної експертизи в судовій практиці. Наведено основні аспекти щодо проведення судово-психіатричної експертизи, а саме: методологічні питання, клінічні, юридичні й етичні аспекти.

Ключові слова: експертиза, судово-психіатрична експертиза, класифікація, експерт, правопорушення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасному суспільстві зростає попит на компетентний психіатричний аналіз і оцінку стану осіб, які беруть участь у судових процесах. Тому правильна класифікація та застосування судово-психіатричної експертизи є ключовими для забезпечення справедливості. Судово-психіатрична експертиза в Україні не завжди застосовується відповідно до її специфікації, що може призвести до помилок у судовому рішенні. Це вимагає від експертів особливої відповідальності, високої кваліфікації та постійного професійного розвитку. В умовах глобалізації та міжнародної інтеграції України судово-психіатрична експертиза має проводитися відповідно до міжнародних стандартів і практик, що забезпечить її здатність відповідати на виклики сучасності.

Стан дослідження проблеми

Поведінку злочинця досліджували багато вітчизняних та зарубіжних науковців: Ч. Ламброзо стверджував, що вчинення злочину відбувається через біологічні причини, наголошуючи, що це є наслідком патологічних анатомічно-спадкових рис людини; З. Фройд пояснював злочинну поведінку людей як потяг до статевого задоволення та смерті, схильність до злочинів розглядав як наслідки невротичної поведінки; А. Біглер у своїх працях розглядав права обвинувачених; Д. О'Лірі вивчав агресивну поведінку особи внаслідок впливу алкоголю; Г. Стюарт досліджував типологію чоловіків з насильницькою

поведінкою; Дж. Готтман, М. Кімел та І. Якобсон розглядали теорію насильства; О. М. Бандурка та О. М. Литвинов висвітлювали питання насильницької поведінки особи [1, с. 45]; питання судової психіатрії в Україні висвітлені в наукових працях О. О. Бурдюнова; В. Ю. Шепітько досліджував питання судової психіатрії та психології [2, с. 19]; М. Г. Щербаковський вивчав питання, пов'язані з проведенням та використанням судових експертиз у кримінальному провадженні [3, с. 72].

Науковці, які досліджували питання судово-психіатричної експертизи, зазвичай зосереджувалися на таких аспектах:

- методологічні питання: вивчення і розробка методів проведення експертизи, визначення її об'єктивності та достовірності;
- клінічні аспекти: дослідження психічних розладів, які можуть впливати на здатність особи розуміти свої дії або бути відповідальними за них;
- юридичні аспекти: вивчення законодавства, нормативних актів, що регулюють проведення судово-психіатричної експертизи;
- етичні питання: аналіз етичного вибору при проведенні експертизи, взаємодія з пацієнтами, права пацієнтів тощо.

Мета і завдання дослідження

Мета запропонованої статті – дослідити класифікації та види судово-психіатричної експертизи, а також розглянути та визначити їх практичне значення.

Задля досягнення мети нашого дослідження необхідно вирішити такі *завдання*: розглянути класифікацію судово-психіатричних експертиз та видів експертизи, що є найбільш важливими та часто використовуються (одноосібна та комплексна експертиза, основна і додаткова експертиза, первинна та вторинна експертиза, однорідна і комплексна експертиза); окреслити класифікацію судово-психіатричної експертизи, її практичне значення для досудового слідства та судового розгляду справи.

Наукова новизна дослідження

Розглянуто класифікацію судово-психіатричних експертиз за процесуальними підставами, які вимагають застосування спеціальних знань, умінь і навичок; значення експертиз, які проводяться з метою встановлення наявності або відсутності психічного захворювання, здатності особи усвідомлювати свої дії та керувати ними, усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними в момент учинення суспільно небезпечного діяння.

Виклад основного матеріалу

Судово-психіатрична експертиза є важливим інструментом у судовій системі, що допомагає визначити психічний стан особи на

момент учинення правопорушення або станом на момент її проведення. В Україні цей процес має свої особливості, які потребують детального аналізу.

Судово-психіатричні експертизи становлять самостійний вид судових експертиз, до яких належать судово-медичні та психофізіологічні експертизи. Судово-психіатричні експертизи мають як загальні для всіх видів судових експертиз ознаки, так і специфічні. Існують два види судово-психіатричних експертиз: загальна та спеціальна. Загальна судово-психіатрична експертиза буває основною та додатковою, первинною, повторною.

Судово-психіатричні експертизи класифікують за процесуальним підставами та за застосуванням спеціальних знань, умінь і навичок. Процесуальні поділяються на:

- обов'язкові (призначаються відповідно до ч. 2 ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України¹) та необов'язкові (призначаються залежно від обставин справи, яка розслідується);
- за місцем процесуального провадження експертного дослідження – ті, які проводяться у спеціалізованому закладі, та ті, що проводяться за межами експертної установи (зал суду, місце події тощо). Вибір місця проведення будь-якої експертизи залежить від методів спеціального дослідження та можливості її проведення. Значна кількість експертиз потребують проведення тільки у спеціальних установах;
- за послідовністю її проведення – первинні та повторні експертизи (призначаються щодо того ж самого об'єкта дослідження без зміни запитань, що ставились при первинній експертизі);
- за обсягом експертизи – основні та додаткові експертизи (призначають у разі, коли є необхідність збільшити обсяг першочергового дослідження);
- за кількістю експертів – одноосібні та комісійні експертизи;
- за галуззю знань, які використовують при проведенні досліджень, – однорідні (проводяться на основі наукових положень однієї конкретної галузі знань) та комплексні (вимагають для вирішення поставлених завдань використання знань з декількох галузей).

Експертиза, яка призначається слідчим вперше, називається первинною. Її проведення направлено на дослідження певних об'єктів, щодо яких може бути призначена додаткова або повторна експертизи. Зазначені експертизи мають певні особливості, регламентовані

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 05.09.2023).

статтями 102–106 Кодексу адміністративного судочинства України, ст. 509 Кримінального процесуального кодексу України.

Додаткова експертиза призначається в тих випадках, коли у висновку експерта, який проводив первинну експертизу, виявлені недоліки, а саме:

1) неповнота первинного дослідження: експертом не вирішена частина питань, які були визначені в постанові слідчого; було змінено або зменшено обсяг завдань, які були сформульовані в постанові; не враховані обставини справи, які мають значення для вирішення поставлених питань;

2) нечіткість висновку: експерт сформулював нечіткий висновок, що призвело до його невизначеності; висновок експерта наданий у такій формі, яка потребує спеціальних знань для розуміння сутності [4, с. 58].

Таким чином, можемо наголосити, що додаткова експертиза призначається для доповнення проведеної раніше експертизи.

Додаткова експертиза відрізняється від нової самостійної експертизи тим що, при її проведенні досліджується той самий об'єкт, але для вирішення інших питань. Згідно з постановою Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30 травня 1997 р. № 8 допускається проведення додаткової експертизи одним і тим самим експертом¹.

Для з'ясування неточності або повноти висновку додаткова експертиза може бути замінена допитом експерта. Повторна експертиза призначається після оцінки висновку первинної експертизи в тому разі, коли є обґрунтовані сумніви в достовірності висновків. Існують певні причини для призначення повторної експертизи:

1) висновок первинної експертизи є необґрунтованим, існують сумніви щодо використання експертом певної методики, недостатній обсяг проведених досліджень, аргументованість висновків базується на застарілих або науково-необґрунтованих припущеннях, висновки зроблені не з результатів дослідження, висновки експерта за результатами проведення експертизи є частково або повністю необґрунтованими;

2) висновок експерта суперечить іншим матеріалам справи або існують інші сумніви щодо їх обґрунтованості, протиріччя та сумніви можуть бути результатом оцінки сукупності доказів, які були отримані слідчим при зіставленні висновку експерта з іншою отриманою

¹ Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97> (дата звернення: 05.09.2023).

інформацією у справі, але слід зауважити, що суперечність між висновком експерта та матеріалами у справі може бути зумовлена не лише неправильними проведенням експертного дослідження, а й неправдивими показаннями учасників справи, невдало зібраними матеріалами, неякісною документацією тощо [5, с. 142].

Істотною ознакою повторної експертизи є те, що при її проведенні ставляться ті самі запитання, досліджуються ті самі об'єкти за тих самих даних, які були при проведенні первинної експертизи.

При розслідуванні кримінальної справи призначення та проведення експертиз необмежені за кількістю [6, с. 233].

Комісійна експертиза – це експертиза, яка проводиться кількома експертами з однієї спеціальності із залученням мінімум двох експертів. Це однорідна експертиза, при її проведенні використовують спеціальні знання з однієї галузі. Проведення комісійної експертизи зумовлене такими причинами: завдання експертизи неможливо вирішити на основі однієї галузі знань, необхідна інтеграція різних галузей спеціальних знань, умінь і навичок через те, що питання, поставлені на вирішення експертизи, перебувають на стику різних наук та потребують знань у різних галузях знань. В експертній діяльності – це граничні завдання, суміжні для окремих видів та класів судових експертиз [7, с. 381].

Комплексна експертиза передбачає участь кількох експертів, які мають різні спеціальності (компетенцію), а метою їх спільного комплексного дослідження є встановлення конкретних фактів у справі. Комплексна експертиза проводиться в разі, коли завдання експертизи не можуть бути вирішені одним видом експертизи і виникає потреба в застосуванні двох і більше галузей знань тощо [4, с. 106].

Судово-психіатрична експертиза в Україні має кілька ключових напрямів визначення психічного стану особи в різних життєвих ситуаціях і обставинах [8, с. 175].

Перший напрям – це визначення дієздатності особи. Експерти аналізують, чи була особа здатна усвідомлювати та керувати своїми діями на момент учинення злочину. Це дозволяє з'ясувати, чи може бути застосована до особи кримінальна відповідальність.

Другий напрям вивчає питання здатності особи самостійно реалізовувати свої цивільні права й обов'язки, зокрема в ситуаціях, коли вона має психічні розлади.

Третій напрям зосереджується на визначенні професійної придатності особи, тобто, чи є особа здатною виконувати певні професійні функції, враховуючи її психічний стан.

Четвертий напрям – визначення придатності особи до відбування покарання. Експерти вивчають, як психічний стан особи може впливати на її здатність відбувати покарання в певних умовах.

П'ятий напрям досліджує питання про необхідність примусового лікування особи, що може становити загрозу для себе або інших через свій психічний стан (експертиза в контексті сімейного права). Цей напрям експертизи стосується випадків, коли потрібно визначити психічний стан батьків у справах про позбавлення батьківських прав, установа опіки або піклування щодо дітей. Результати такої експертизи можуть мати критичне значення для долі дитини, тому важливо забезпечити їй високу якість і об'єктивність.

Судово-психіатричні експертизи можуть бути призначені в різних контекстах дослідження, наприклад асоціальної поведінки злочинця або підозрюваного. У разі злочинної або асоціальної поведінки особи її психічний стан може бути визначальним для вибору методів корекції, навчання та реабілітації. Судово-психіатрична експертиза допомагає розібратися у причинах такої поведінки і знайти найбільш ефективні шляхи її корекції [3, с. 176].

З огляду на вищевикладене можемо наголосити на важливості компетентного та сумлінного проведення судово-психіатричної експертизи в Україні з урахуванням індивідуальних особливостей людини, а також об'єктивного вивчення її психічного стану, що є ключовим для правильного та справедливого прийняття рішень у судових процесах.

Кожен із цих напрямів вимагає від фахівців не лише глибоких знань у галузі психіатрії та психології, а й знання особливостей правової системи, щоб забезпечити права та інтереси особи, яка проходить експертизу.

У контексті української судової практики судово-психіатрична експертиза виступає ключовим механізмом для глибокого аналізу психічного стану особи. Основною її метою є визначення психічного стану підсудного на момент учинення злочину, визначення його спроможності розуміти й усвідомлювати свої дії. Паралельно із цим експертиза оцінює актуальний психічний стан підсудного під час самого судового розгляду, що є важливим для визначення його здатності сприймати інформацію й взаємодіяти з учасниками судового процесу. Окрім цього, на основі результатів експертизи суд отримує рекомендації щодо оптимального підходу до покарання з урахуванням потреби реабілітації підсудного, його реінтеграції в суспільство та зниження ризику повторної протиправної поведінки.

У судовій практиці України судово-психіатрична експертиза служить не лише інструментом для визначення психічного стану підсудного, а й механізмом забезпечення правосуддя. Зокрема, така експертиза враховує історію життя особи, досвід травм та інші фактори, які можуть впливати на психічне здоров'я. Важливість такої діагностики посилюється при розгляді справ молоді, де їхній психоемоційний

розвиток може бути визначальним. Також судова експертиза допомагає вирішити питання щодо необхідності примусового лікування, коли особа становить загрозу для себе або оточення [9, с. 20].

Зважаючи на міждисциплінарний характер питань, що виникають під час розгляду справ, співпраця між юристами та медичними експертами стає невід'ємною складовою процесу. Попри зростання ролі судово-психіатричної експертизи, існують проблеми з її об'єктивністю і точністю. Помилкове встановлення діагнозу може стати причиною неправильного судового рішення, що може негативно вплинути на долю особи. Для підвищення якості й об'єктивності судово-психіатричної експертизи необхідно забезпечити постійний професійний розвиток експертів, упроваджувати сучасні методи діагностики, застосовувати міждисциплінарний підхід до аналізу кожного конкретного випадку.

Судово-психіатрична експертиза є важливим інструментом української судової системи. Її застосування вимагає комплексного підходу, врахування медичних, соціальних та психологічних аспектів.

Сучасна судово-психіатрична експертиза стикається із завданнями адаптації до сучасних технологічних нововведень. Цифровізація документів та електронна обробка даних можуть спричинити нові виклики щодо зберігання та обробки конфіденційної інформації. Проте використання сучасних технологій у діагностиці може підвищити точність досліджень. Крім того, міфи та стереотипи, які оточують психічні розлади, можуть впливати на сприйняття експертизи широким загалом і сприяти ухилянню від реального розуміння значущості судової психіатрії.

Одним із важливих аспектів є постійне оновлення знань фахівців у галузі психіатрії. Медична наука не стоїть на місці, регулярно з'являються нові дослідження та підходи до діагностики й лікування психічних розладів. Судові психіатри повинні бути в курсі цих змін, щоб надавати суду найбільш актуальну й об'єктивну інформацію. Додатковим викликом є постійний розвиток медичних технологій і дослідницьких методів. Це означає, що судово-психіатрична експертиза мусить адаптуватися до використання результатів нових наукових знахідок і методів діагностики, наприклад новітніх технологій у медичній науці, за допомогою яких можна визначити структурні зміни в мозку, що можуть впливати на поведінку особи. Проте, як саме інтерпретувати такі дані в контексті конкретного злочину чи поведінки, є доволі складним питанням.

Також існує ризик конфлікту інтересів, коли судовий психіатр може мати особисті, професійні або фінансові зв'язки, які можуть вплинути на його незалежність або об'єктивність при проведенні експертизи [9, с. 21].

Одним із вагомих викликів є зростання кількості судових справ, де залучається судово-психіатрична експертиза. Це ставить під загрозу швидкість та якість обробки кожного конкретного випадку. Зі збільшенням навантаження фахівці можуть мати недостатньо часу для детального вивчення кожного пацієнта, що може призводити до неточних або поверхневих висновків. Бюрократичні бар'єри та обмежені ресурси також можуть гальмувати ефективне проведення експертизи. Не завжди існує доступ до необхідної медичної історії людини, а це є необхідним для формування об'єктивного висновку. Навіть після проведення експертизи постає питання її інтерпретації в контексті судового рішення.

Крім того, при проведенні судово-психіатричної експертизи з'являються етичні питання: як забезпечити достатній рівень конфіденційності для особи, як уникнути потенційної шкоди для людини під час або після експертизи та багато інших. Однак у науковій літературі етичні проблеми при проведенні судових експертиз практично не розглядаються, тому нами було розглянуто розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року» від 27 грудня 2017 р. № 1018-р¹, у якому визначені основні принципи законодавства про психіатричну допомогу. При формуванні принципів судово-психіатричної експертизи враховувалось чинне законодавство України, зокрема Закон «Про судову експертизу»², у ст. 3 якого визначені фундаментальні принципи будь-якої судової експертизи, які є актуальними і натепер.

На судово-психіатричну експертизу поширюються й інші принципи, наприклад принцип професійної етики, який використовується в медичній діяльності. Але деякі етичні принципи поглинають один одного, наприклад принцип конфіденційності поглинається принципом законності, який підпорядковується приписам законодавства про кримінальну відповідальність. Експерт-психіатр при проведенні судово-психіатричної експертизи взаємодіє з органами слідства та підекспертними особами, тому він повинен усвідомлювати етичні принципи та застосувати їх у професійній діяльності з

¹ Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 1018-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-p> (дата звернення: 05.09.2023).

² Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 05.09.2023).

власної позиції моралі. Базові етичні принципи експерта-психіатра базуються на загальних принципах біомедицини, а саме: відповідальності, незавдання шкоди, гуманізму та справедливості. Проте висновок судово-психіатричної експертизи, який використовують слідчі та судові органи, має певну особливість щодо питань етики, наприклад використання етичних норм психіатром, який здійснює професійну діяльність у психіатричних закладах, займається психокорекцією чи психотерапією.

В усіх цих викликах важливо знаходити баланс між потребами правосуддя, правами і потребами людини, а також професійними та етичними стандартами в галузі судової психіатрії. Важливо розуміти, що психічне здоров'я не є статичним. Стан пацієнта може змінюватися з часом унаслідок лікування, зміни обставин життя або природного перебігу розладу. Це ставить під сумнів можливість давати довгострокові прогнози на основі одного обстеження.

Висновки

Отже, аналізуючи класифікацію судово-психіатричної експертизи в Україні, можна наголосити на її ключовій ролі у процесах визначення психічного стану осіб, які опинились у полі зору правоохоронних органів та судової системи. Правильний підхід до класифікації та проведення такої експертизи впливає на об'єктивність і справедливість судових рішень. У сучасних умовах перед Україною поставили завдання постійної модернізації та вдосконалення цього напрямку експертизи. Це зумовлено швидкими змінами у сфері психіатрії, появою нових методів діагностики та потребою відповідати міжнародним стандартам. Важливо зауважити, що судово-психіатрична експертиза не лише допомагає визначити стан особи, а й рекомендує оптимальний підхід до її реабілітації та соціальної адаптації. Врахування індивідуальних особливостей пацієнта, дотримання етичних норм і професійних принципів, а також безперервне підвищення кваліфікації спеціалістів у цій галузі є запорукою ефективного використання судово-психіатричної експертизи в інтересах справедливості та прав людини в Україні.

Список бібліографічних посилань: 1. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія. Харків : ХНУВС, 2011. 308 с. 2. Шепітько В. Ю. Вибрані твори. Харків : Апостіль, 2010. 574 с. 3. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с. 4. Судова психіатрія та судово-психіатрична експертиза : навч. посіб. / І. М. Григус, В. О. Самороков, В. І. Цимбалюк та ін. ; за ред. І. М. Григуса. Львів : Новий Світ-2000, 2018. 118 с. 5. Тертишник В. М., Варавва В. В., Сачко О. В. Судова експертологія : підручник / за заг. ред. В. М. Тертишника. Харків : Право, 2021. 278 с. 6. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. Харків :

ХНУВС, 2012. 300 с. **7.** Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 708 с. **8.** Лузанова Г. О. Юридико-психологічні засади призначення та проведення судово-психологічних експертиз у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2015. 292 с. **9.** Експертизи у судочинстві України : наук.-практ. посіб. / С. Б. Бойченко, В. В. Бояров, Т. В. Будко та ін. ; за заг. ред. В. Г. Горчаренка, І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 504 с.

Надійшла до редколегії 08.09.2023

Прийнята до опублікування 28.09.2023



Makarova O. P. Classification of forensic psychiatric examinations

The article considers the classification of forensic psychiatric examinations according to various criteria. The most common is the division into types depending on the subject matter of research. According to this criterion, the following types of forensic psychiatric examinations are distinguished:

forensic psychiatric examination of the suspect or accused. The purpose of this examination is to establish the presence or absence of any mental disorder in the person charged with the offence that could affect his or her ability to understand and control his or her actions;

forensic psychiatric examination of the witness, the purpose of which is to establish the presence or absence of any mental disorder that could affect his or her ability to perceive, remember and reproduce information during the period of time when the events about which he or she testifies took place;

forensic psychiatric examination of the victim, the purpose of which is to establish the presence or absence of any mental disorder in the victim during the period of time when the events occurred that could affect his or her ability to understand the situation, assess the danger and respond adequately to it;

forensic psychiatric examination of the convicted person, the purpose of which is to establish the presence or absence of a mental disorder in the convicted person, which may be the basis for applying compulsory medical measures to him/her.

In addition, the types of forensic psychiatric examinations are considered:

forensic psychiatric examination in cases of limitation of civil capacity of an individual, recognition of an individual as incapacitated. The purpose of this examination is to establish the presence or absence of a mental disorder in an individual that prevents him or her from fully understanding the significance of his or her actions and controlling them;

forensic psychiatric examination in cases of invalidation of a transaction. The purpose of this examination is to determine whether a person had a mental disorder at the time of the transaction that could have affected his or her ability to understand the meaning of the transaction and control his or her actions.

Key words: examination, forensic psychiatric examination, classification, analysis, categories, offence, crime.



УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.24>

Олександр Юрійович Прокопенко,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7218-8423>,

e-mail: 30101986canj@ukr.net

ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗАХОПЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИКА ВЛАДИ АБО ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ ЯК ЗАРУЧНИКА

У статті приділено увагу тактичним особливостям проведення огляду місця події під час розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника за нормами чинного Кримінального процесуального кодексу України. Описано визначення поняття «огляд місця події» під час проведення досудового розслідування за ст. 349 Кримінального кодексу України. Визначено орієнтовний перелік місць, де виникає необхідність у проведенні такої слідчої (розшукової) дії, як огляд. Приділено увагу визначенню суб'єктного складу учасників, задіяних у проведенні слідчої (розшукової) дії. Також розглянуто питання техніко-криміналістичного забезпечення проведення огляду місця події.

Ключові слова: кримінальне провадження, огляд місця події, захоплення, заручники, працівник правоохоронного органу, представник влади.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Життя, здоров'я та свобода людини є найвищими цінностями, що охороняються законом в Україні. Посягання на свободу є кримінально караним діянням. Згідно з кримінально-правовими нормами кримінальні правопорушення, що посягають на свободу, розподілено за різними статтями залежно від потерпілої особи. У нашому дослідженні розглянемо ст. 349 «Захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника» Кримінального кодексу України.

Сьогодні відсутні методичні рекомендації саме з розслідування вищезазначеного злочину, що спричиняє труднощі під час боротьби зі злочинністю. У процесі розслідування злочинів важливе значення мають слідчі (розшукові) дії. Найпершим на початковому етапі розслідування є проведення такої слідчої (розшукової) дії, як огляд.

Стан дослідження проблеми

Кримінальні правопорушення, пов'язані з діяльністю представників влади чи працівників правоохоронних органів, були об'єктами досліджень багатьох науковців. Так, у царині криміналістичної

науки В. О. Гусева розглянула теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності [1], Є. М. Войтович, Д. М. Тичина й А. О. Антошук дослідили методику розслідування насильницького зникнення людини [2], І. М. Вигівський – розслідування захоплення заручників [3] тощо. Безсумнівно, всі теоретичні напрацювання відіграють важливу роль для науки та практичної діяльності, але слід наголосити на необхідності проведення окремих досліджень з питань, що стосуються розслідування захоплення саме представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника та визначити тактичні особливості проведення огляду місця вчинення злочину.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є вивчення тактичних особливостей проведення огляду місця події захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника на підставі аналізу кримінального законодавства, судової практики й наукової літератури.

Задля досягнення мети були поставлені такі *завдання*: узагальнити наукові підходи та визначити основні тактичні прийоми проведення огляду місця події; класифікувати види огляду місця події під час розслідування досліджених кримінальних правопорушень.

Наукова новина дослідження

Сформульовано рекомендації з питань тактичних особливостей проведення огляду місця події під час розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника на підставі вивчення криміналістичної літератури та матеріалів практичної діяльності.

Виклад основного матеріалу

Огляд місця події згідно з ч. 1 ст. 237 Кримінального процесуального кодексу України – це слідча (розшукова) дія, яка має на меті виявлення та фіксацію відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення. Його проводить слідчий, прокурор, оглядаючи місцевість, приміщення, речі, документи та комп'ютерні дані¹. Підставою для проведення огляду місця події є інформація про вчинення злочину, яка фіксується у відповідному процесуальному документі, але слід зауважити, що огляд місця події є єдиною слідчою дією, яка може бути проведена до початку розслідування відповідно до вимог ч. 3 ст. 214 Кримінального процесуального кодексу України.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.09.2023).

Провести таку слідчу дію має право слідчий органу досудового розслідування, а саме поліції, Служби безпеки України, Національного антикорупційного бюро України тощо. Учасниками проведення огляду можуть бути не лише визначені кримінальним процесуальним законодавством обов'язкові особи, а й інші учасники залежно від ситуації: медичні працівники, співробітники Державної служби України з надзвичайних ситуацій, вибухотехніки, кінологи тощо. Залучені спеціалісти можуть надати допомогу у проведенні огляду та зорієнтувати слідчого.

У зв'язку із запровадженням правового режиму воєнного стану слід наголосити на змінах, що були внесені до кримінального процесуального законодавства України: якщо під час проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи залучення понятих є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я, то відповідні слідчі (розшукові) дії проводяться без їх залучення. У такому випадку перебіг і результати проведення обшуку чи огляду житла особи в обов'язковому порядку фіксуються доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису¹.

Проведення огляду місця події розподіляється на етапи: підготовчий, робочий та заключний.

На етапі *підготовки* необхідно визначитись з колом учасників, забезпечити їхню безпеку, збереження доказів, у разі необхідності збереження конфіденційності розслідування [4, с. 136], вирішити питання матеріального і технічного забезпечення. Через те, що типовою слідчою (розшуковою) дією, яка вимагає використання найбільшої кількості технічних засобів, є огляд місця події, необхідним є використання технічних засобів з метою: фіксації обстановки події (фото-, відеоапаратура); виявлення, вилучення та фіксації відбитків пальців рук, ніг (типографська фарба, дактилоскопічні подушки, гумові валики для розкочування фарби, дактилоплівки, бланки дактилокарт); вимірювання (лінійка, рулетка); забору і транспортування речових доказів (пробірки, пакети, мішки, нитки, мотузки тощо) [5, с. 580]. В. О. Гусева зауважує, що в розпорядженні слідчо-оперативної групи повинні бути технічні засоби й матеріали для огорожі території або приміщень, що підлягають огляду, освітлювальні засоби під час роботи на місці події у вечірній і нічний час доби, металошукачі тощо

¹ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20> (дата звернення: 15.09.2023).

[6]. У зв'язку зі складністю розслідування захоплення заручників, а також першочерговістю проведення огляду і вжиття невідкладних заходів щодо визволення заручника і затримання злочинця необхідно забезпечити задіяних осіб засобами зв'язку між собою та злочинцем, наприклад використовувати гучномовець, рупор, рацію тощо. Враховуючи реалії сьогодення, слід також звернути увагу на можливість і доцільність використання безпілотних літальних апаратів під час огляду місця події, якщо доступ до нього обмежено та/або є загроза життю чи здоров'ю учасників такої слідчої (розшукової) дії.

На *робочому етапі* проведення огляду місця події, де відбулося захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника, насамперед не можна забувати про безпеку задіяних учасників, необхідно вжити заходів зі збереження доказів, визначити зону проведення огляду, огляд проводити, керуючись принципами визначення значущості об'єктів, а також брати до уваги можливість втрати доказів. Тому в першу чергу оглядаються об'єкти високого скупчення слідів (залишені транспортні засоби, зброя, мобільний телефон тощо), а також проводиться огляд зони, яка підпадає під дію зовнішніх факторів (дощ, сніг).

Під час проведення огляду місця події слідчий, прокурор можуть встановити дані про:

- особу злочинця: кількість осіб, які вчинили злочин; приблизний вік злочинців: дорослі чи неповнолітні; їхні фізичні дані: зріст, фізична сила; стан здоров'я: наявність поранення, хвороби, фізичні вади; наявність певних злочинних навичок; службове становище злочинця; особливості психіки: жорстокість, несміливість, обережність; відомості, що вказують на підготовку до злочину: ознайомлення з режимом роботи установи чи працівника, наявність охорони, спостереження за потерпілим, вивчення шляхів підходу й відходу з місця злочину тощо; мотиви й цілі злочину;

- спосіб злочину: дії злочинця, пов'язані з підготовкою; дії злочинця, пов'язані із захопленням заручника; дії злочинця, спрямовані на приховування слідів злочину; використання злочинцем знаряддя, засобів злочину; наслідки злочину;

- обстановку вчинення злочину: час і місце захоплення заручника; обставини, що сприяли вчиненню злочину [7, с. 120–121].

У процесі вчинення захоплення злочинець може залишати багато слідів злочинних дій на різній місцевості та в різних приміщеннях. Так, під час аналізу архівних кримінальних проваджень і судових рішень встановлено, що можливими місцями, де виникає необхідність у проведенні огляду місця події, є:

- 1) місце здійснення захоплення. Ним може бути робоче місце потерпілого, громадські місця: заклади чи зони на відкритій місцевості;

- 2) місця переміщення захопленої особи;
- 3) місця утримання заручника, наприклад службове приміщення, малолюдні місця, покинуті споруди, незавершене будівництво тощо;
- 4) місце затримання злочинця.

Проведення перелічених вище оглядів місця події може охоплюватися як початковим, так і наступним етапом розслідування. Це пояснюється тим, що на початковому етапі розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника слідчий може не володіти інформацією про можливі місця перебування заручника та злочинця, наприклад якщо місце захоплення в заручники стало відомо тільки після проведення допиту.

Проведення огляду місця здійснення захоплення в заручники вимагає: детального аналізу з метою встановлено мікрослідів, які належать злочинцю; встановлення свідків злочинних дій, отримання інформації від колег про можливих ворогів потерпілого; перевірки наявності камер на шляху злочинця; залучення кінологів із собаками для встановлення напрямку руху злочинця та заручника тощо.

Огляд місця утримання заручника має на меті виявити сліди перебування заручників: місця їхнього розташування, життєдіяльності, зв'язування, катування, біологічні сліди (крові, волосся) і сліди злочинців та їхньої діяльності (сліди рук, паління, слини, мікрочастинки, сліди використання зброї, забуті або кинуті предмети); предмети, що використовувалися для захоплення, утримання й можливого катування потерпілих (мотузки, кайданки, маски, ножі, спеціальні інструменти, гумові кийки, оголені з одного кінця електричні дроти, на яких можуть бути сліди біологічного походження (крові, волосся, шкірного епітелію) жертви); відео- або аудіоапаратуру із записом вимог до державних органів.

Огляд місця затримання злочинця може не збігатися з місцем утримання заручника, тому після його затримання виникає необхідність проведення огляду такої території (приміщення, автомашини, ділянки вулиці чи місцевості). Він проводиться негайно після затримання з метою виявлення слідів учиненого захоплення, наприклад викинутих або загублених злочинцями предметів, зброї, кайданків, мобільних телефонів тощо. Якщо при затриманні відбулася перестрілка, то всі кулі та гільзи, що залишилися на місці події, мають бути виявлені і належним чином вилучені для подальшого проведення ототожнення зброї, що застосовувалась злочинцем. У разі, якщо злочинцю вдалося зникнути, необхідно виявити, зафіксувати і вилучити сліди взуття або протектора шин транспортного засобу, а також проби ґрунту для забезпечення проведення подальшого ідентифікаційного дослідження (наприклад, для порівняння проб ґрунту з місця

події із забрудненнями на взутті підозрюваного або на педалях чи килимі автомобіля) [8].

Водночас слід зазначити, що слідчий, проводячи огляд, має право вилучати виключно предмети та документи, важливі для кримінального провадження, наприклад ті, які мають на собі сліди злочину, та предмети, заборонені у вільному обігу. Всі вилучені предмети або документи підлягають негайному огляду, опечатуванню та поміщенню до спеціального пакету, на якому обов'язково повинні поставити підписи слідчий, поняті й особи, у присутності/за участі яких проводиться огляд.

На *заключному* етапі проведення огляду місця події оформлюється протокол, а також слідчий, прокурор або за їх дорученням залучений спеціаліст має право проводити вимірювання, фотографування, аудіо- чи відеозапис, складати плани та схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати й вилучати речі та документи, які мають значення для кримінального провадження. Предмети, які заборонені законом, підлягають негайному вилученню незалежно від того, чи стосуються вони кримінального провадження, а решта вилучених речей вважаються тимчасово вилученим майном.

Висновки

Таким чином, слід наголосити на важливості дослідження тактики огляду місця події під час досудового розслідування кримінального провадження про захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника. Встановлено, що огляд місця події захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника може проводитись на: місці здійснення захоплення, місцях переміщення заручника, місці утримання, а також місці затримання злочинця. Тактика його проведення має свої особливості та вимагає високої професійної кваліфікації, оптимального технічного оснащення та залучення великої кількості сил підрозділів органів внутрішніх справ та суміжних структур. Метою проведення огляду в досліджуваних кримінальних провадженнях є встановлення місцеперебування та звільнення заручника, встановлення місцеперебування та затримання підозрюваних, а також відшукування знарядь чи засобів учинення злочину, інших речей, що матимуть значення для кримінального провадження.

Список бібліографічних посилань: 1. Гусева В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 538 с. 2. Войтович Є. М., Тичина Д. М., Антошук А. О. Основи методики розслідування насильницького зникнення

людини : монографія. Київ : 7БЦ, 2022. 176 с. **3.** Вигівський І. М. Розслідування захоплення заручників : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 225 с. **4.** Комісарчук Р. В. Особливості тактики огляду місця події при розслідуванні терористичних актів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Вип. 15 (2). С. 135–138. **5.** Шаповал К. А. Особливості техніко-криміналістичного забезпечення розслідування вбивств, учинених у зв'язку з домашнім насильством // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 17 трав. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця, 2023. С. 578–581. **6.** Гусева В. О. Тактичні й організаційні особливості проведення огляду місця події під час розслідування посягань на життя працівника правоохоронного органу. *Jurnalul Juridic National: Teorie și Practică*. 2018. No. 3 (31). Рр. 111–114. **7.** Корж В. П. Огляд місця події: процесуальні особливості, криміналістичні рекомендації : наук.-практ. посіб. для слідчих, прокурорів, поліцейських патрульної та кримінальної поліції. Харків, 2018. 264 с. **8.** Криміналістика / за ред. В. Ю. Шепітька. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Ін Юре, 2004. 728 с.

Надійшла до редколегії 19.09.2023

Прийнята до опублікування 10.10.2023



Prokopenko O. Yu. Tactical features of the scene inspection in the investigation of the taking of a government official or law enforcement officer as a hostage

The criminal offence of taking a government official or a law enforcement officer hostage under Article 349 of the Criminal Code of Ukraine is becoming increasingly relevant in today's realities. However, in the course of the study of scientific findings, the absence of methodological recommendations for investigating this crime has been established, which negatively affects the state of combating crime. In particular, the investigation methodology includes recommendations on the specifics of certain investigative (detective) actions, the primary of which is the inspection of the scene. Thus, there is a need to conduct research on the above issue.

The purpose of the study is to determine the tactical features of conducting an inspection of the scene of a hostage-taking of a government official or law enforcement officer. To achieve this research goal, the analysis of scientific literature, investigative and judicial practice has been carried out.

The article outlines some peculiarities of the tactics of examining the scene of an incident, and identifies the necessary material and technical and forensic support for such an investigative (detective) action. The article also provides examples of possible evidence to be considered at the scene of an event.

Based on the results of the study, some tactical techniques for inspecting the scene of a seizure of a government official or a law enforcement officer have been identified, and the

inspection has been classified depending on the location: 1) the place of seizure; 2) the place of movement of the seized person; 3) the place of detention of the hostage; 4) the place of detention of the perpetrator. For each place of inspection, the peculiarities and the relevant algorithm of actions by the pre-trial investigation authorities have been identified.

It has been established that the purpose of conducting a crime scene investigation of the criminal offences under study is to: establish the location and release of a hostage; establish the location and detention of suspects; identify and seize tools, means of committing a crime and other things relevant to criminal proceedings.


Key words: criminal proceedings, inspection of the scene, seizure, hostages, law enforcement officer, government official.



УДК 658.62 62[343.148:637.3](477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.25>

Лариса Анатоліївна Солоніченко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0000-0003-1033-6619>,
e-mail: Talipova1977@ukr.net;

Дарина Юріївна Середа,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (судовий експерт);

 <https://orcid.org/0000-0002-7689-0017>,
e-mail: seredadar@ukr.net

АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ СОНЯШНИКОВОЇ ОЛІЇ

У статті досліджено особливості проведення митної експертизи рослинної олії, її методи, порядок проведення й оформлення висновку експерта. Розглянуто види соняшnikової олії, її властивості. Висвітлено проблеми забезпечення якості та безпеки рослинних олій у частині фальсифікації продукції на українському ринку з урахуванням динаміки його розвитку щодо конкретної товарної групи. Детально охарактеризовано види фальсифікації. Відображено експертні думки відповідно до нових вимог щодо показників якості та безпеки.

Ключові слова: митна експертиза, методи експертизи, рослинна олія, органолептичні та фізико-хімічні показники, імпорт олії, управління якістю, забезпечення якості, безпека, фальсифікація.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Спостерігається стабільне зростання виробництва рослинної олії, що викликане збільшенням споживання, зокрема в частині промислового споживання, освоєння виробниками випуску олії з плодів, горіхів та злаків. У зв'язку із цим виникає необхідність постійної експертизи рослинних олій, враховуючи розроблення нових методів випробувань, знаходження шляхів підвищення якості та безпеки цього продукту, попередження надходження на український ринок фальсифікованої рослинної олії.

Стан дослідження проблеми

Певні аспекти експертизи рослинної олії, способи її ідентифікації та виявлення фальсифікації досліджувалися в роботах вітчизняних

та іноземних науковців, серед яких І. Власенко, В. Гарбар, Ю. Літковець, О. Онищенко, Т. Семко, які розглядали асортимент і товарну номенклатуру ринку олійно-жирової продукції, його зміну та конкуренцію на сучасному етапі. Проблеми дослідження харчової й біологічної цінності та показників безпеки олії різних видів досліджувалися такими вченими, як Є. Гарагуля, С. Гирич, І. Левчук, Г. Лоянич, Л. Обухова та ін. [1; 2]. Але відсутні дані щодо всього переліку судових товарознавчих експертиз, об'єктом яких є соняшникова олія, що створює обмеження їх проведення. Проблеми забезпечення якості та безпеки рослинної олії пов'язані з наявністю різноманітних фальсифікацій продукції українського ринку, серед яких: асортиментна, якісна, кількісна та інформаційна.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження наявної класифікації рослинних олій на території України, розгляд правил проходження митної експертизи рослинної олії, з'ясування її видів і властивостей, висвітлення проблематики визначення ознак фальсифікації рослинної олії, що реалізуються на території України, а також відповідність упаковки та маркування цього виду товарів стандартам та іншим нормативним документам.

Завданням дослідження є визначення теоретичних і практичних завдань товарознавчої експертизи рослинної, зокрема соняшникової, олії, виявлення товарознавчих особливостей соняшникової олії, її фізико-хімічних показників під час проведення судової товарознавчої експертизи.

Наукова новизна дослідження

Узагальнено відомості відповідно до товарознавчої експертизи соняшникової олії, способів її ідентифікації та виявлення можливої фальсифікації. Наведено стадії експертизи соняшникової олії, рекомендації щодо виявлення способів фальсифікації рослинної олії.

Виклад основного матеріалу

Головною функцією митних органів є проведення митного контролю товарів, що перетинають кордон. Для здійснення митного контролю насамперед необхідно провести ідентифікацію товарів, тобто встановити їхню відповідність даним, зазначеним у митних, супровідних та нормативних документах. При виконанні митного контролю ідентифікаційна експертиза дозволяє підвищити ефективність дотримання адміністративно-правових процедур ввезення та вивезення товарів, а також збільшити розмір митних платежів, що стягуються.

Метою ідентифікації є встановлення справжності або відповідності товару його основним характеристикам, зазначеним у ДСТУ, технологічних регламентах, класифікаторі товарів зовнішньоекономічної діяльності та інших документах. Проведення ідентифікації

здійснюється відповідно до Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (далі – УКТЗЕД) за фізико-хімічних показників, що визначаються за допомогою приладової техніки, лабораторного обладнання, а також органолептичним методом [1].

Існує дві групи методів ідентифікації товарів – об'єктивні та суб'єктивні. *Об'єктивні методи* – це отримання достовірної інформації про досліджувані властивості товарів. Переваги полягають в об'єктивності оцінки, а також відтворюваності та перевірюваності результатів. Недоліками є високі витрати на випробування. До цієї групи належать вимірювальні та реєстраційні методи. *Суб'єктивні методи* – це отримання інформації, заснованої на сукупності логічних прийомів та методичних правил. Перевагами є доступність і швидкість визначення значень, а також відсутність дорогого обладнання. До цієї групи належать органолептичні та експертні методи [2].

Митний контроль розглядається як сукупність заходів, що здійснюються митними органами в межах своєї діяльності на виконання законів, положень, актів і правил, які регулюють порядок ввезення, вивезення або транзиту товарів, транспортних коштів, валюти¹. Митна експертиза – це спеціальне науково-практичне дослідження, яке проводиться експертами з метою виконання завдань митного законодавства для дотримання контролю економічного, правоохоронного, статистичного та захисного характеру, що вимагають проведення найрізноманітніших експертиз.

Під час проведення митної експертизи експерт має право ознайомитися з матеріалами справи, що належать до предмета експертизи, та при визначенні якості товару з урахуванням вимог, які містяться в контрактних (договірних) умовах, обирати вид і метод перевірки, вид випробування, умови та місце проведення випробувань.

Відбір аналітичних проб і зразків товарів, вилучення речових доказів проводиться відповідно до вимог митного законодавства України. Зразок товару – це частина продукції, яка подібна за структурою, складом і властивостями всій продукції. Про взяття проб і зразків складається протокол. Подані для експертних досліджень проби та зразки товарів направляють на експертизу разом із протоколами взяття проб і зразків [4]. Процедура взяття проб необхідна для проведення митного контролю й оформлення; підготовки висновку експертиз, призначених у процесі митного контролю та оформлення; забезпечення захисту прав споживачів.

¹ Тема 4. Митний контроль // Митне право : мультимед. навч. посіб. / О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. М. Дорогих та ін. // Національна академія внутрішніх справ : сайт. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/mutne_gravo/parts/part4.html (дата звернення: 08.10.2023).

В обов'язковому порядку оформляється акт відбору зразків (проб), який із відібраним зразком (пробою) надається замовнику експертизи як арбітражний зразок (проба).

Першочергово експерт перевіряє відповідність маркування, нанесеного на продукцію, встановленим ДСТУ вимогам, а потім, якщо не виявлено порушень щодо нанесення маркування, приступає до органолептичних і фізико-хімічних випробувань.

Експерт здійснює перевірку якості поданого товару, роблячи в робочий зошит записи про наявність, характер, розміри та місце розташування виявлених дефектів. На перевірених забракованих експертом виробках, тих, що мають дефекти і не відповідають вимогам нормативно-технічної документації, експертом ставиться особистий штамп¹.

До групи олійно-жирових продуктів відповідно до розділу III (15) УКТЗЕД входять рослинні олії та тваринні жири, маргаринова продукція, майонез, спеціальні жири, спреди і топлєні суміші. Відповідно до прийнятої класифікації ринок олійно-жирової продукції можна розділити на нижченаведені сегменти і підсегменти.

Перший сегмент – ринок рослинних олій. Підсегменти:

– рослинні олії нерафіновані (соняшникова, кукурудзяна, соєва, рапсова, оливкова, бавовняна, кунжутна, виноградна, рижикова, амарантова та ін.);

– рослинні олії рафіновані (тих самих видів).

Другий сегмент – ринок тваринних жирів (представлений жирами: свинячий, яловичий, баранячий, кінський, кістковий та збірний).

Третій сегмент – ринок маргаринової продукції. Підсегменти:

– маргарини (тверді, м'які та ін.);

– спеціалізовані жири (хлібопекарські, кондитерські, для молочних продуктів, для промислової переробки, кулінарні жири);

– спреди (рослинно-вершкові, рослинно-жирові) та їхні топлєні суміші.

Четвертий сегмент – майонез (висококалорійний, середньокалорійний, низькокалорійний та делікатесний майонез, а також майонезний соус).

У зв'язку з тим, що олійно-жирові товари мають різний склад, властивості, харчову цінність і, як наслідок, різну вартість, до цих товарів застосовують різний рівень митних ставок. Несумлінні учасники зовнішньоекономічної діяльності фальсифікують товар тим, що надають для митного декларування та митного оформлення товаросупровідні документи з недостовірним зазначенням якісних характеристик олій та жирів при їх перетині через митний кордон з метою зниження їх митної вартості. Таким чином, існує певний ризик

¹ Там само.

недостовірного декларування та фальсифікації олійно-жирових товарів з метою зниження митних платежів.

Але існує ще одна проблема, суть якої полягає в тому, що фальсифіковані жири можуть бути також небезпечними для здоров'я споживачів, що залежно від ступеня завдання шкоди кінцевому споживачу тягне за собою як адміністративну, так і кримінальну відповідальність. Саме тому на етапі митного контролю дуже важливо оцінити всі ризики, грамотно ідентифікувати олійно-жирові товари, що ввозяться, і виявити фальсифікований продукт.

Під час проведення експертизи рослинної олії керуються такою нормативною документацією:

1. ДСП 4.4.4.090–2002. Державні санітарні правила для підприємств, які виробляють рослинні олії, затверджені постановою Головного державного санітарного лікаря України від 31 травня 2002 р. № 21.

2. ДСТУ 4492:2017. Олія соняшникова. Технічні умови¹.

Код соняшникової олії по УКТЗЕД – 1512.

Рослинну олію випускають фасованою та нефасованою.

Соняшникова олія за смаком, запахом і прозорістю, фізико-хімічними показниками має відповідати нормативам, наведеним у таблицях 1–3.

Таблиця 1

Вимоги до органолептичних показників нерафінованої соняшникової олії (ДСТУ 4492:2017)

Найменування показника	Характеристики соняшникової олії				
	Нерафінована				
	Невиморожена			Виморожена	
	Вищого гатунку	Першого гатунку	Другого гатунку	Вищого гатунку	Першого гатунку
Прозорість	Прозора, допускається наявність «сітки» над осадом		Прозора, допустимим є легке помутніння над осадом	Прозора, без осаду	
Запах і смак	Притаманні цьому виду олії без стороннього присмаку гіркоти та запаху	Так само	Так само, допустимим є трохи затхлий запах	Так само	Так само, із присмаком легкої гіркоти

¹ ДСТУ 4492:2017. Олія соняшникова. Технічні умови. Київ, 2017. 27 с.

Таблиця 2

Вимоги до органолептичних показників рафінованої та рафінованої дезодорованої соняшникової олії (ДСТУ 4492:2017)

Найменування показника	Характеристики соняшникової олії				
	Рафінована		Рафінована дезодорована		
	Невиморожена	Виморожена	Невиморожена	Виморожена	
П				Д	П
Прозорість	Прозора без осаду				
Запах і смак	Притаманні олії соняшниковій рафінованій без стороннього присмаку, гіркоти та запаху		Смак знеособленої олії, без запаху		

Таблиця 3

Фізико-хімічні показники соняшникової олії (ДСТУ 4492:2017)

Найменування показника	Норми для олії									
	Нерафінована					Рафінована		Рафінована дезодорована		
	Невиморожена			Виморожена		Невиморожена	Виморожена	Невиморожена	Виморожена	
Вищого гатунку	Першого гатунку	Другого гатунку	Вищого гатунку	Першого гатунку	П				Д	П
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Колірне число, мг йоду, не більше	15	25	35	15	25	15		10		
Кислотне число, мг КОН/г, не більше	1,5	4,0	6,0	1,5	4,0	0,50		0,50	0,20	0,50
Пероксидне число, ½ О ммоль/кг, не більше	10			10		10		10,0	2,0	10,0

Продовження табл. 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Масова частка фосфоровмісних речовин, %, не більше:										
у перерахунку на стеаролеолестин;	0,40	0,60	0,80	0,30	0,40	Відсутність				
у перерахунку на P ₂ O ₅	0,038	0,058	0,077	0,029	0,038	Відсутність				
Масова частка нежирових домішок, %, не більше	0,05	0,10	0,20	Відсутність		Відсутність				
Масова частка вологи та летких речовин, %, не більше	0,20	0,20	0,30	0,15	0,15	0,10		0,10		
Віск та воскоподібні речовини	Не визначають			Відсутність		Не визначають	Відсутність	Не визначають	Відсутність	
Ступінь прозорості, фем, не більше	40		Не визначають	25		15		15		

При проведенні експертизи рослинних олій визначається така мета дослідження:

- ідентифікація виду рослинної олії;
- ідентифікація ґатунку рослинної олії;
- способи фальсифікації та методи їх виявлення [4; 5].

Існують такі види асортиментної фальсифікації в частині рослинних олій [2].

Пересортиця – є широко поширеною, при цьому найчастіше рослинні олії високоочищені підміняють неочищеними і технічними видами олій. Наприклад, ріпакова олія в неочищеному вигляді не може бути використана в їжу, тому що в ній наявні специфічні речовини (глікозинолати), однак за цими з'єднаннями не контролюють якість ріпакової олії. Також можуть підмінятися більш цінні види олій, зокрема кукурудзяна, соняшникова, низькоцінними (соевою, бавовняною, рапсовою та ін.). Причому в рафінованому вигляді, коли видалені

специфічні ароматичні й барвні речовини, відрізнити олію одну від одної за органолептичними показниками практично неможливо. Встановити походження олії можливо тільки за фізико-хімічними показниками, зокрема складом жирних кислот.

Варіантами фальсифікації рослинних олій можуть бути: порушення технологічних параметрів, зміна інгредієнтно-кількісного складу рецептури, порушення технології рафінації.

Небезпека в рослинній олії, отриманій з насіння, яке не пройшло якісне очищення, може виявитися в шкідливих домішках, гіркоті, що їй надають смолянистий присмак. Наприклад, недостатнє очищення насіння соняшника на примітивних технологічних лініях призводить до того, що не відокремлюється насіння, пошкоджене хробаками, з нальотом смоли тощо. Тому з такого насіння одержують низькоякісну олію, яку часто видають за якісну або виникає необхідність в обов'язковій рафінації [6].

Також існують види рослинних олій (бавовняна, рапсова, соєва), які без рафінації вживати в їжу взагалі заборонено, оскільки вони містять отруйні речовини. Наприклад, у бавовняній олії це госипол, який видаляється тільки при нейтралізації антраніловою кислотою або високим рівнем термообробки.

Фальсифікація високовартісної оливкової олії полягає в тому, що багато виробників розбавляють її соняшниковою, соєвою, рапсовою, бавовняною та іншими рафінованими рослинними оліями.

Зустрічається і грубіша фальсифікація олій, призначених тільки для технічних цілей, наприклад рицинова, соняшникова нерафінована другого гатунку тощо, які реалізуються як харчові [1]. При способі отримання олій шляхом екстракції вуглеводнями олія обов'язково має бути очищена рафінуванням з дезодорацією, щоб не залишилося залишків розчинника. Таку олію зазвичай використовують для отримання маргарину або кулінарних жирів, але дуже часто її реалізують і як рафіновану дезодоровану олію.

Для подовження терміну зберігання в рослинні олії вводять антиоксиданти. Але деякі виробники рослинних олій не зазначають про ці добавки на упаковці. Якщо перед споживачем рослинна олія з терміном зберігання більше 12 місяців і на упаковці не вказані добавки антиокислювача (бутилокситолуолу, бутилоксіанізолу), то це черговий фальсифікат.

Для вживання в їжу призначаються олії тільки вищого та першого гатунків. Якщо на пакуванні написано, що це олія другого гатунку, то це теж фальсифікат.

Показники якості рослинних олій встановлюються для кожного виду олій залежно від умов зростання олійних рослин і способів подальшої переробки.

Після одержання результатів дослідження експерт формує висновок, який містить три розділи: вступ, дослідження та заключна частина.

У вступній частині вказуються номер і назва справи експертизи, подається інформація, яка стосується дослідження, що зумовило призначення експертизи, наводяться: номер і найменування експертизи; відомості про орган, що призначив експертизу; правове заснування проведення експертизи; дата надходження товару на експертизу і дата підписання висновку; питання, поставлені на вирішення експерту [4; 6].

У дослідній частині викладається процес експертного дослідження і його результати, дається наукове пояснення встановлених фактів. Тут, зокрема, мають бути зазначені способи дослідження, технологічне устаткування, зауважені нормативно-технологічні параметри і норми.

У синтезуючій частині (розділі) дається загальна сумарна оцінка результату проведеного дослідження і обґрунтування висновків, до яких дійшов експерт.

Синтезуючий компонент висновку не завжди виокремлюють у самостійну частину. Нерідко він є розділом (завершальним) дослідної частини.

Заключна частина – це узагальнення дослідження і відповіді на завдання експертизи, які мають бути виконані або зазначено про неможливість їх вирішення. Заключна частина є логічним завершенням дослідження і його фіналом. Висновок завіряється підписом експерта.

Оформлений акт експертизи та додатки до нього завіряються печаткою.

Висновки

Визначено, що митна ідентифікаційна експертиза товарів є однією з головних складових митного контролю та безпеки споживачів. Розкрито особливості проведення судової товарознавчої експертизи рослинної олії, розглянуто види соняшникової олії за її органолептичними, фізико-хімічними та показниками безпеки. Також розглянуто порядок проведення експертизи. Окреслено проблеми фальсифікації рослинних олій, товарознавчого дослідження, виявлення аспектів проведення товарознавчих досліджень під час митного контролю. Узагальнено способи і методи фальсифікації рослинної олії, запропоновано шляхи контролю та протидії фальсифікації такого виду продукції.

Список бібліографічних посилань: 1. Воробець М. М., Сачко А. В., Кобаса І. М. Ідентифікація та методи виявлення фальсифікації : навч. посіб. Чернівці : Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2017. 96 с.

2. Притульська Н. В. Ідентифікація продовольчих товарів: теорія і практика : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. 303 с. 3. Методи визначення фальсифікації товарів / А. А. Дубініна, І. Ф. Овчиннікова, С. О. Дубініна та ін. Київ : Професіонал, 2010. 272 с. 4. Тищенко Є. В., Пономарьов П. Х. Товарознавство харчових жирів : підручник. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. 227 с. 5. Дубініна А. А., Сорокіна С. В., Зельніченко О. І. Митна справа : підручник. Київ : Центр навч. літ., 2010. 320 с.

Надійшла до редколегії 10.10.2023

Прийнята до опублікування 24.10.2023



Solonichenko L. A., Sereda D. Yu. Aspects of conducting a forensic commodity examination of sunflower oil

Vegetable oil production has been growing steadily, driven by increased consumption, including industrial consumption, and by producers developing the production of oils from fruits, nuts and grains. In this regard, there is a need for constant examination of vegetable oils, including the development of new testing methods, finding ways to improve the quality and safety of this product, and preventing the entry of falsified vegetable oil into the Ukrainian market. When conducting an examination of vegetable oils, the following research goals are determined: identification of the type of vegetable oil; methods of falsification and methods of their detection. Assortment falsification in vegetable oils is of the following types: re-grading is widespread, with highly refined vegetable oils being substituted for unrefined and technical oils most often. Also, more valuable types of oils: corn, sunflower can be replaced with low-value (soybean, cottonseed, rapeseed, etc.). Moreover, in a refined form, when specific aromatic and coloring substances have been removed, it is almost impossible to distinguish one oil from another by organoleptic indicators. It is possible to establish the origin of the oil only with physical and chemical parameters, in particular the composition of fatty acids. Quality falsification of vegetable oils can be carried out in the following ways: violation of production technology, violation of recipe composition, violation of purification (refining) technology.

The article reveals the possibility of conducting a forensic examination of vegetable oil, considers the types of sunflower oil in terms of organoleptic, physicochemical and safety characteristics. The procedure for conducting the examination has also been considered. The article outlines the problems of falsification of vegetable oils, conducting commodity research, identifying commodity properties of vegetable oils, their technological features during forensic examination. Recommendations on quality control of castor oil for participants of foreign economic activity, expert organisations and consumers have been provided.

Key words: customs examination, examination methods, vegetable oil, organoleptic and physico-chemical indicators, oil import, quality management, quality assurance, safety, falsification.



УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.26>

Сергій Володимирович Стеценко,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);



<https://orcid.org/0009-0008-2926-5455>,

e-mail: sr_st@ukr.net

ПОНЯТТЯ І ЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОТИПРАВНОГО ЗАВОЛОДІННЯ МАЙНОМ ПІДПРИЄМСТВА, УСТАНОВИ, ОРГАНІЗАЦІЇ

У статті здійснено аналіз наукових напрацювань із питань формування методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, а саме визначення поняття, значення та джерел формування криміналістичної характеристики в методиці розслідування. Зокрема, сформульовано дефініцію поняття «криміналістична характеристика протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації». З'ясовано значення криміналістичної характеристики. Придільено увагу визначенню джерел отримання інформації, необхідної для формування криміналістичної характеристики протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації.

Ключові слова: криміналістична характеристика, методика розслідування, заволодіння, майно, підприємство, установа, організація, господарська діяльність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації регламентовано ст. 206-2 Кримінального кодексу України (далі – КК України) і включено до розділу VII «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності». Кримінальні правопорушення у сфері господарській діяльності щороку стають більш поширеними через стрімкий розвиток економіки, банківської системи, комп'ютеризації та цифровізації, впровадження інвестицій тощо, а також деякі законодавчі новели, що сприяє вчиненню зазначених кримінальних правопорушень більш латентно, з використанням нових способів здійснення та реалізації злочинних намірів. З огляду на наведене, слід звернути увагу на думку С. С. Трача, яка нам імпонує, що відсутність систематизованих відомостей про методику розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності значно знижує ефективність правоохоронної діяльності. Поряд із цим особи, які вчиняють такі кримінальні правопорушення, добре орієнтуються в сучасному законодавстві, мають ґрунтовні знання у сфері економічної та господарської діяльності, а також зазвичай між ними існують тісні корупційні зв'язки. Всі ці та інші обставини

дають можливість приховувати злочинну діяльність і протидіяти розслідуванню [1, с. 98]. Так, виникає потреба в удосконаленні вже наявних методичних рекомендацій, розробленні нових алгоритмів розслідування з урахуванням способів учинення таких кримінальних правопорушень, а також упровадженні новітніх досягнень у діяльності із боротьби зі злочинністю. Водночас ефективність та оперативність установлення обставин учинення протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації, а також особи злочинця переважно залежить від розуміння слідчим особливостей цього кримінального правопорушення. Такі особливості подані саме у криміналістичній характеристиці кримінального правопорушення.

Отже, вищезазначене зумовлює потребу в періодичному перегляді й оновленні, а також розробленні нових методичних рекомендацій розслідування зазначених кримінальних правопорушень та формуванні їх криміналістичної характеристики.

Стан дослідження проблеми

Вагомий внесок у розвиток досліджень методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень зробили А. Ф. Волобуєв, В. О. Гусєва, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, Р. Л. Степанюк, С. С. Чернявський, Ю. М. Чорноус та ін.

Щодо проблематики розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, то тут слід виокремити науковий доробок колективу авторів за редакцією професора В. Ю. Шепітька, яким у 2006 р. було проведено ґрунтовне дослідження окремих криміналістичних методик розслідування злочинів у сфері господарської діяльності [2]. Але на той час у КК України була відсутня саме ст. 206-2 «Протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації», у результаті чого вона не була розглянута (цією статтею КК України був доповнений лише в 2013 р. згідно із Законом України від 10 жовтня 2013 р. № 642-VII¹).

В. В. Кікінчук та В. О. Гусєва у 2020 р. розробили науково-методичні рекомендації з питань особливостей розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) [3]. Крім того, у 2021 р. колективом авторів були підготовлені науково-методичні рекомендації щодо розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із протиправним

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання діяльності юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців : Закон України від 10.10.2013 № 642-VII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642-18> (дата звернення: 03.11.2023).

поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) [4]. Зазначені дослідження були проведені щодо групи кримінальних правопорушень, тобто ст. 206-2 КК України було охарактеризовано в загальному вигляді без детального та ґрунтового висвітлення її особливостей.

Д. Б. Санакоєв, О. В. Неклеса, Д. С. Юр'єв та інші у 2021 р. розробили методичні рекомендації «Виявлення та розслідування окремих видів злочинів у сфері господарської діяльності, учинених ОГ і ЗО» [5], але особливості виявлення та розслідування кримінальних правопорушень за ст. 206-2 КК України не були вивчені в зазначеній науковій праці.

В. В. Мойсеєнко у 2021 р. дослідив запобігання кримінальним правопорушенням у сфері господарської діяльності в Україні [6], водночас саме кримінальні правопорушення за ст. 206-2 КК України не були предметом вивчення.

Усі вищеперераховані наукові напрацювання мають беззаперечно важливе значення для науки та практичної діяльності і будуть покладені в основу методики розслідування протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є дослідження поняття, значення та джерел формування криміналістичної характеристики як елемента методики розслідування протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації. *Задля* досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: на основі аналізу наявних теоретичних напрацювань визначити поняття криміналістичної характеристики протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації; з'ясувати роль і місце криміналістичної характеристики в методиці розслідування протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації; встановити джерела отримання інформації, необхідної для формування криміналістичної характеристики досліджуваних кримінальних правопорушень.

Наукова новина дослідження

Сформульовано дефініцію поняття «криміналістична характеристика протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації» та з'ясовано її значення в методиці розслідування досліджуваних кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу

На думку В. Ю. Шепітька, будь-який злочин є унікальним та індивідуальним, тобто не існує тотожних злочинів. Водночас науковець наголошує, що кожна одинична подія – це прояв однотипних подій, які характеризуються наявністю не лише індивідуальних, а й типових ознак, що мають відношення до групи, роду або виду [2, с. 5].

Так, з метою формування методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень необхідним є дослідження та виявлення саме типових особливостей конкретного кримінального правопорушення, які узагальнюються й подаються у формі криміналістичної характеристики кримінального правопорушення.

Аналіз наукової літератури дозволив встановити, що визначення структури криміналістичної методики розслідування вже протягом багатьох років є дискусійним питанням. На особливу увагу заслуговує саме перша, на нашу думку, основна (базова) складова методики – криміналістична характеристика. Так, під час аналізу напрацьовань Р. А. Степанюка [7, с. 143–144] з'ясовано, що науковці розподілися на дві групи: перші – прихильники виокремлення та значущості криміналістичної характеристики; другі – вважають, що криміналістична характеристика співвідноситься з предметом доказування [8]. Водночас В. О. Гусєва зауважує, що під час розробки методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, до її складу необхідно відносити зміст і загальний аналіз елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень [9, с. 59]. Так, не вдаючись до поглиблених дискусій, ми підтримуємо позицію виокремлення в методиці розслідування протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації криміналістичної характеристики досліджуваного кримінального правопорушення.

Визначення поняття «криміналістична характеристика злочинів» вперше з'явилася у криміналістичній науці в другій половині минулого століття. Так, О. Н. Колесніченко першим у своїх дослідженнях зазначив про «криміналістичну характеристику» та наголосив, що вона належить до найбільш суттєвих положень, загальних для всіх окремих криміналістичних методик [10, с. 25].

У криміналістичній літературі типовим є визначення поняття криміналістичної характеристики як наукової та практичної категорії. Як наукова категорія криміналістична характеристика – це сукупність узагальнених даних про криміналістично значущі ознаки кримінального правопорушення певного виду чи групи. Практичного значення криміналістична характеристика набуває після встановлення закономірних зв'язків між такими даними та їх використання під час розкриття та розслідування кримінальних правопорушень [11, с. 142].

Р. А. Степанюк визначає криміналістичну характеристику злочинів як важливу складову окремої криміналістичної методики, яка являє собою систему даних про типові ознаки відповідної множини злочинів [12, с. 178].

С. С. Чернявський зауважує, що криміналістична характеристика злочинів як теоретична конструкція й модель злочинної діяльності належить до ключових положень методики розслідування. Щодо

функціонального призначення криміналістичної характеристики вчений наголошує, що забезпечення розслідування в частині її практичного значення виникатиме лише в разі, коли вона стає узагальненням значної кількості кримінальних справ із виявленням кореляційних залежностей і взаємозв'язків між криміналістично значущими елементами злочинної діяльності [11, с. 145].

Щодо значення криміналістичної характеристики слід зауважити, що її основне завдання є інформативним, ознайомчим. У практичній діяльності вона може бути підставою для висунення версій, виконання тактичних завдань, на підставі узагальнення практики дає слідчому знання про те, якими способами вчиняються подібні злочини, які вони можуть залишати сліди тощо. У теоретичному аспекті вона може бути використана під час проведення наукових досліджень, формування рекомендацій, алгоритмів розслідування як у цілому, так і окремих його етапів.

В. П. Корж зауважує, що основне призначення криміналістичної характеристики вбачає в реалізації її складових частин у методиці розслідування. А у практичній діяльності, на її думку, криміналістична характеристика злочинів сприяє правильному вибору слідчим найоптимальніших напрямів розслідування як загалом, так і на окремих його етапах [13, с. 58].

Слід також звернути увагу на думку науковців про те, що ґрунтовне дослідження криміналістичної характеристики кримінального правопорушення з урахуванням актуальної слідчої, експертної та судової практики в режимі реального часу сприяє проведенню аналізу стану та оперативної обстановки за низкою показників, і на основі отриманих даних допомагає сформулювати наукові основи криміналістичної методики розслідування [14, с. 25].

Узагальнюючи теоретичні напрацювання під криміналістичною характеристикою протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації, слід виокремити інформаційну модель цього кримінального правопорушення, яка складається із сукупності узагальнених даних про взаємопов'язані криміналістично значущі ознаки кримінального правопорушення. Така модель повинна включати в себе дані про важливі ознаки досліджуваного злочину, які дозволяють відрізнити її серед інших криміналістичних характеристик кримінальних правопорушень з метою швидкого розслідування кримінальних правопорушень за ст. 206-2 КК України.

Крім того, резюмуючи викладене щодо значення криміналістичної характеристики, слід наголосити на тому, що в теоретичному аспекті вона є основою для побудови методики розслідування, а саме сприяє розумінню природи вчиненого кримінального правопорушення за ст. 206-2 КК України «Протиправне заволодіння майном підприємства,

установи, організації». У практичному значенні це сприяє висуненню версій, побудові алгоритму розслідування, вибору тактичних прийомів, орієнтує слідчого у виборі проведення необхідних слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, а також допомагає йому визначитися з необхідністю залучення відповідних спеціалістів тощо.

Водночас, досліджуючи питання формування криміналістичної характеристики, необхідно встановити, звідки потрібно брати необхідну інформацію для її формування. Так, В. О. Гусева та О. Ю. Прокопенко у своєму дослідженні встановили, що джерелами інформації криміналістичної характеристики є документи та особи [15, с. 125–126]. Це твердження ми цілком підтримуємо й детальніше розглянемо кожен критерій у досліджуваних кримінальних правопорушеннях.

Для формування повної та ефективної криміналістичної характеристики протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації необхідним є використання таких документальних джерел інформації: кримінально-правових, кримінологічних, кримінально-процесуальних, криміналістичних та ін. Кримінально-правовими та кримінально-процесуальними носіями інформації є норми відповідних нормативно-правових актів. Кримінологічними документами є результати узагальнення матеріалів досліджень про злочинність та особу злочинця. До криміналістичних джерел належать наукові положення теорії криміналістики, результати узагальнення матеріалів слідчої та судової діяльності, а також досвід розслідування відповідної категорії кримінальних правопорушень. До інших джерел інформації під час формування криміналістичної характеристики протиправного заволодіння майном суб'єкта господарювання можна віднести: довідки спеціалістів, акти проведеного аудиту, бухгалтерські документи, статистичні дані, інформацію на цифрових носіях та ін.

За результатами комплексного аналізу теоретичних напрацювань, матеріалів слідчої та судової діяльності встановлено, що особами, які володіють інформацією, необхідною для формування криміналістичної характеристики протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації, є: працівники органів поліції, особи, які володіють спеціальними знаннями, учасники кримінального провадження, наукові співробітники та інші особи, які мають відношення до здійснення господарської діяльності.

Висновки

З'ясовано, що побудова методики розслідування протиправного захоплення майна підприємства, установи, організації є перспективним напрямом удосконалення процесу розслідування, що сприятиме розкриттю кримінальних проваджень досліджуваної категорії. Визначено, що криміналістична характеристика протиправного захоплення майна підприємства, установи, організації є базовою складовою

методики розслідування та визначається як інформаційна модель цього кримінального правопорушення, що складається із сукупності узагальнених даних про взаємопов'язані криміналістично значущі ознаки кримінального правопорушення, які сприяють його швидкому розслідуванню шляхом побудови та перевірки відповідних версій у результаті проведення запланованих процесуальних дій та розшукових заходів. Охарактеризовано теоретичне та практичне значення криміналістичної характеристики, а також наведено орієнтовні джерела отримання необхідної інформації для її формування.

Список бібліографічних посилань: 1. Трач С. С. Концепція методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 2, т. 2. С. 93–99. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.2.2.16>. 2. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : монографія / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2006. 624 с. 3. Кікінчук В. В., Гусєва В. О. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) : наук.-метод. рек. Харків : ХНУВС, 2020. 58 с. 4. Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) / М. С. Цуцкірідзе, Р. М. Дударєв, С. З. Довгунь та ін. Дніпро : Видавництво, 2021. 72 с. 5. Виявлення та розслідування окремих видів злочинів у сфері господарської діяльності, учинених ОГ і ЗО : метод. рек. / кол. авт.: Д. Б. Санакоєв, О. В. Неклеса, Д. С. Юр'єв та ін. Дніпро : ДДУВС, 2021. 60 с. 6. Мойсеєнко В. В. Запобігання кримінальним правопорушенням у сфері господарської діяльності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2021. 232 с. 7. Степанюк Р. А. Структура окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Право і безпека*. 2011. № 4 (41). С. 143–147. 8. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва : монографія. Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с. 9. Гусєва В. О. До питання визначення структури криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерством // Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. з нагоди відзначення Дня науки – 2023 в Україні (м. Київ, 23 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С. 59–62. 10. Колесниченко А. Н. Криміналістична характеристика злочинів. Харків, 1965. 125 с. 11. Чернявський С. С. Криміналістична характеристика злочинів: порівняльний аналіз наукових концепцій. *Науковий Вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 137–146. 12. Степанюк Р. А. Проблеми формування криміналістичної характеристики окремих видів і груп злочинів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 173–180. 13. Корж В. П. Теоретичні

основи методики розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними угрупованнями в сфері економічної діяльності.: монографія. Харків : НУВС, 2002. 412 с. **14.** Войтович Є. М., Тичина Д. М., Антошук А. О. Основи методики розслідування насильницького зникнення людини : монографія. Київ : 7БЦ, 2022. 176 с. **15.** Гусева В. О., Прокопенко О. Ю. Теоретичні передумови формування криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 121–132. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.11>.

Надійшла до редколегії 06.11.2023

Прийнята до опублікування 27.11.2023



Stetsenko S. V. The concept and significance of forensic characteristics of the unlawful seizure of enterprise, institution or organisation property

The unlawful seizure of property of an enterprise, institution or organisation is a fairly common criminal offence in the field of business activity. This criminal offence causes economic losses to both business entities and the state as a whole, reduces the level of economic security and, as a result, the level of investment, discredits the work of government agencies, undermines the authority of the state at the international level, etc. In order to overcome and prevent economic risks, it is necessary to develop a methodology for investigating a criminal offence under Article 206-2 of the Criminal Code of Ukraine.

The purpose of the study is to define the concept of “forensic characteristic of unlawful seizure of enterprise, institution or organisation property”, to clarify the role of such forensic characteristic in the methodology of investigation of this criminal offence, and also to establish the sources of information for the purpose of forming a forensic characteristic. To achieve the stated purpose of the study, a thorough analysis of the scientific forensic literature, the results of investigative and judicial practice has been carried out.

In the process of summarising the views of scholars, the article establishes that the main, basic, initial element of the forensic methodology is the forensic characteristic of the criminal offence under study. Based on the results of a comprehensive analysis, it has been established that the forensic characteristic of unlawful seizure of property of an enterprise, institution or organisation should be considered an information model of this criminal offence which consists of a set of generalized information about its interrelated forensically significant features.

With regard to the importance of forming a forensic characteristic, two directions of its use have been distinguished i.e., theoretical and practical.

The article analyses the sources of obtaining the information necessary for forming a forensic characteristic of the unlawful seizure of property of an enterprise, institution or organisation, and as a result of this analysis, two main sources of information are identified: documents and persons.

Key words: forensic characteristics, investigation methodology, seizure, property, enterprise, institution, organisation, economic activity.



Дар'я Василівна Хорошун,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);



<https://orcid.org/0009-0008-1624-1040>,

e-mail: daria.4344@ukr.net

**НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ВИКОРИСТАННЯ
ПСИХІАТРИЧНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ
ПРОТИ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ОСОБИ**

Категорія кримінальних правопорушень проти життя і здоров'я є доволі вагомою. Велику кількість злочинів, що належать до неї, становлять ті, які відрізняються високим рівнем суспільної небезпеки, адже посягають на найбільшу соціальну цінність – життя і здоров'я особи. Під час розслідування таких злочинів типовим є використання спеціальних знань у галузях судової психіатрії та психології у процесуальних і непроцесуальних формах. На підставі аналізу юридичної літератури констатовано, що вчені всебічно досліджували окремі аспекти призначення судово-психіатричних і судово-психологічних експертиз під час розслідування вбивств різних видів і тілесних ушкоджень, однак поза їхньою увагою залишалися особливості залучення спеціалістів до участі у слідчих (розшукових) діях. Наголошено, що ця проблематика, а також перспективи використання спеціальних знань заданого виду в непроцесуальних формах потребують ґрунтовного аналізу та висвітлення в юридичній літературі задля вдосконалення практичної діяльності сторони обвинувачення у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, злочини проти життя і здоров'я, спеціальні знання, судова експертиза, судова психіатрія, психологічні знання.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Під час розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи типовим є використання спеціальних знань у галузях судової психіатрії та психології. Здійснюватися це може в найрізноманітніших формах, у зв'язку з чим слідчий зобов'язаний усвідомлювати як специфіку залучення обізнаних осіб, так і деякі аспекти процедури безпосереднього застосування ними спеціальних знань, носіями яких вони є. Задля досягнення цього важливим є постійне підвищення рівня власної професійної компетентності представниками сторони обвинувачення протягом усього періоду виконання службових обов'язків, ознайомлення з передовими досягненнями вітчизняної та зарубіжної юридичної науки, а також сучасними техніко-криміналістичними засобами тощо. Водночас будь-який процес пізнання та засвоєння

наукових знань починається зі з'ясування особливостей його історичного розвитку. З огляду на це в контексті вирішення проблемних питань, пов'язаних із використанням спеціальних психіатричних і психологічних знань під час розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи, слід охарактеризувати генезис розвитку наукових досліджень та стан сучасного наукового забезпечення цієї проблематики.

Стан дослідження проблеми

Проблематика використання спеціальних знань у кримінальному провадженні постійно піддається ґрунтовному вивченню й аналізу в юридичній літературі. Вагомі комплексні наукові розробки в цьому напрямі провели В. П. Бахін, М. С. Бокаріус, В. Г. Гончаренко, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. О. Коновалова, С. В. Кузьмін, І. В. Пиріг, І. В. Рогатюк, Е. Б. Сімакова-Єфремян, А. М. Тимчишин, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський та ін.

Непоодинокими є праці, присвячені питанням використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень проти життя і здоров'я особи, серед яких і проблемні аспекти використання спеціальних психіатричних і психологічних знань. Вони були досліджені в роботах Р. Х. Бічуріна, І. В. Борисенка, А. Г. Вуйми, С. Ф. Здоровка, В. П. Колмакова, А. І. Кунтія, В. К. Лисиченка, О. В. Любчинського, О. С. Саїнчина, І. В. Січковської, А. В. Старушкевича, А. М. Чорного, В. І. Шиканова та багатьох інших. Водночас менш опрацьованими залишаються окремі аспекти використання спеціальних психіатричних і психологічних знань під час розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування стану наукової розробки проблем використання спеціальних психіатричних і психологічних знань під час розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи.

Задля досягнення означеної мети поставлено такі *завдання*: з'ясувати генезис судової психіатрії, зокрема в аспекті використання таких спеціальних знань у практиці розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи; на підставі узагальнення теоретичних наукових напрацювань з'ясувати стан наукової розробки проблем використання спеціальних психіатричних і психологічних знань під час розслідування злочинів згаданого виду.

Наукова новизна дослідження

У статті визначено окремі особливості становлення судової психіатрії в Україні. На підставі аналізу юридичної літератури констатовано, що вчені ретельну увагу приділяли дослідженню окремих аспектів призначення судово-психіатричних і судово-психологічних

експертиз під час розслідування вбивств різних видів, умисного за-подіяння тяжких тілесних ушкоджень, домашнього насильства, однак поза увагою залишили особливості залучення спеціалістів до участі у слідчих (розшукових) діях, окремі аспекти використання спеціальних знань у непроцесуальній формі. Наголошено, що ця проблематика потребує ґрунтовного аналізу ще й в аспекті дослідження інших злочинів цієї групи, а розроблені рекомендації мають спрямовуватися на вдосконалення практичної діяльності сторони обвинувачення у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу

Становлення судової психіатрії відбувалося протягом багатьох століть. Перші згадки про провадження окремих дій, за певними ознаками схожих на сучасні складові провадження судово-психіатричної експертизи, пов'язують з періодом правління царя Солона (VI ст. до н. е.). Це, зокрема, стосувалося порядку укладення цивільних актів особами з психічними розладами. У тогочасному законодавстві містилися вказівки щодо недопущення визнання заповітів осіб, які мають ознаки божевілья.

Відповідно до Римського права божевільних позбавляли дієздатності та визнавали їх особами, які не здатні повною мірою відповідати за свої вчинки.

Визнавати осіб офіційно психічно хворими почали у 1247 р., коли монастир Святої Марії при Віфлеємській лікарні в Лондоні почав приймати до себе осіб із розладами психіки та психічними захворюваннями. Потім він перетворився на спеціалізовану установу для психічно хворих людей, яку почали називати «Психіатрична лікарня Бедаам» [1, с. 50].

Саксонське зерцало (XIII ст.) передбачало, що особи з ознаками психічних захворювань і розладами поведінки звільняються від покарання, а завдану ними шкоду зобов'язані відшкодувати їхні опікуни.

У Судному законі князя Володимира Мономаха (XII ст.) у главі «Про заповіт» містилась вказівка про те, що як свідків не можна залучати «біснуватих» осіб. У 1690 р. в судово-медичну практику України впроваджено психіатричну експертизу [2, с. 39]. З 1669 р. таких осіб перестали притягати до відповідальності за вчинення вбивств, а з 1772 р. запроваджувалося освідчування осіб, які страждають на недоумство, у Сенаті.

Уперше критерій неосудності було сформульовано англійським суддею Трейсі у 1724 р. Так, неосудною визнавали особу, яка не усвідомлює того, що робить, повністю позбавлена розуму, подібно малолітній дитини, худобі або дикій тварині. Нормами французького Кримінального кодексу 1810 р. передбачалося, що дії особи, яка вчинила діяння у стані неосудності, не утворюють злочину, а така особа

не може бути притягнута до відповідальності. Цікаво, що дія цієї норми тривала до 1994 р., доки у Франції не набув чинності новий кримінальний закон [3, с. 39].

З 1843 р. в Англії існує критерій неосудності, відомий як «Правило Макнатена», відповідно до якого неосудною визнається особа, яка через душевну хворобу не могла усвідомлювати «природу і якість» свого злочинного діяння, його «протиправність» [1, с. 51; 3, с. 39]. Отже, уже в часи середньовіччя суспільство почало замислюватися над потребою лікування людей, поведінка яких виходила за певні межі. Водночас із розвитком кримінального процесу, судочинства представники уповноважених органів почали пропонувати вирішення проблем, пов'язаних з особливостями притягнення до юридичної відповідальності осіб, які не усвідомлювали значення та характер своїх дій. Це призвело до формування відповідної судової практики, а отже, поклало початок певному дискурсу серед теоретиків і практиків, що зумовило формування в доктрині кримінального права критеріїв визначення осудності та неосудності. Не залишилися поза увагою й методики підтвердження наявності медичного критерію для звільнення особи від покарання, адже медицина та психіатрія також почали розвиватися все активніше.

Щодо формування та становлення такої галузі загальної психіатрії, як судова психіатрія, то період її активного розвитку на території сучасної України, як зазначають у юридичній літературі, розпочався у XVIII ст. [4, с. 27]. Це, зокрема, пов'язано з формуванням мережі спеціальних медичних закладів для психічно хворих людей, зокрема в Чернігові (на базі Максаковського монастиря) й у Харкові (Сабурова дача) [3, с. 29].

На початку XIX ст. психіатрія в Україні виходить на шлях загальної медицини. Активний розвиток медичних закладів психіатричного профілю актуалізував потреби опису симптомів психічних захворювань, визначення критеріїв їх діагностики та відмежування. Важливо зауважити, що в 1834 р. опублікований перший двотомний довідник із психіатрії в Російській імперії «Душевні хвороби, викладені в змісті загальному та конкретному, теоретичному та практичному», автором якої був професор Харківського університету П. А. Бутковський. Саме в ньому вперше вжито поняття «психіатрія» [5, с. 148–150]. Викладене свідчить про офіційне зародження перших витоків науки судової психіатрії.

У 1885 р. в Київському університеті була відкрита кафедра психіатрії, керівником якої став професор І. О. Сікорський, а з 1895 р. там почав друкуватися науковий журнал «Питання нейропсихічної медицини». У подальшому в 1887 р. та 1905 р. відбулися перші два з'їзди психіатрів країни, на яких було засвідчено потребу розроблення

проекту закону про психічно хворих людей. У 1904 р. світ побачила монографія І. О. Сікорського «Загальна психопатологія з фізіогномікою» [6].

Оцінюючи розвиток психіатрії та психіатричної служби в Україні, що відбувався упродовж 20–80-х рр. ХХ ст., В. С. Підкоритов указує про екстенсивний характер їхнього розвитку, зазначаючи, що збільшилася кількість нових психіатричних лікарень, забезпеченість населення психіатричними ліжками досягла показника 13,5 ліжок на 10 тис. населення (70 205 ліжок) [3, с. 31].

Доволі давно запроваджено і практику використання спеціальних психологічних знань у кримінальному судочинстві. Перші такі наукові праці датовано XVII–XVIII ст. (авторства І. Т. Посошкова, М. М. Щербатова). Уже у ХІХ ст. «виходили друком праці з юридичної психології (О. У. Фрезе, Л. Є. Владіміров, І. Фрідріх), а на початку ХХ ст. – фундаментальні праці, що ґрунтувалися на експериментальних дослідженнях (Г. Гросс, В. Штерн)» [7, с. 52].

Щодо сучасного стану наукового забезпечення проблематики використання спеціальних психіатричних і психологічних знань під час розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи, то варто зауважити, що на ньому суттєво позначилося нормативно-правове забезпечення. Це, зокрема, ухвалення законів України «Про судову експертизу» (1994), «Про психіатричну допомогу» (2000), Кримінального процесуального кодексу України (2012). Окремі аспекти використання спеціальних знань згаданої категорії визначені підзаконними нормативно-правовими актами. Визначальними зараз є Порядок проведення психіатричної допомоги, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 5 серпня 2018 р. № 865¹, а також Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5², які врегульовують окремі аспекти призначення судово-психіатричних експертиз.

¹ Порядок проведення судово-психіатричної експертизи : затв. наказом МОЗ України від 08.05.2018 № 865 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18> (дата звернення: 31.10.2023).

² Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД

Важливий внесок у розвиток досліджуваної нами проблематики зробили вітчизняні вчені. Так, окремі аспекти призначення судово-психологічних і судово-психіатричних експертиз під час розслідування різних видів убивств досліджували О. О. Андреев, А. Г. Вуйма, В. М. Гузей, А. І. Кунтій, Т. В. Ганжа, О. В. Любчинський, І. В. Січковська, О. Ф. Федорова, О. С. Саїнчин, К. А. Шаповал, К. Г. Шеленіна. Водночас варто зауважити, що вони здебільшого намагалися аргументувати необхідність призначення й проблемні аспекти призначення судових експертиз стороною обвинувачення під час розслідування злочинів досліджуваного ними виду. Однак доволі важливі аспекти використання спеціальних психіатричних і психологічних знань, зокрема в непроцесуальних формах, залишалися поза увагою дослідників, попри їх вагомий роль у вирішенні запитань орієнтованого характеру.

Суттєвими є напрацювання вчених щодо використання психологічних знань у кримінальному провадженні. Так, проблемам використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві присвячена монографічна робота В. Я. Марчака (2003), а теоретичні та практичні проблеми їхнього використання у здійсненні й удосконаленні слідчої діяльності досліджував В. Д. Берназ (2004).

Грунтовною є праця В. В. Кощинця «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі». Учений сформулював дефініцію поняття «спеціальні психологічні знання», дослідив історію становлення інституту спеціальних психологічних знань і методології спеціального психологічного пізнання в судовому процесі. Також він охарактеризував процесуальні та непроцесуальні форми використання спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі, зокрема кримінальному. Важливим вважаємо навести серед сформульованих вченим висновків тезу про те, що «новели чинного кримінального процесуального законодавства спричинили актуалізацію проблеми конкурентності суперечливих висновків експертів-психологів стосовно одних і тих обставин. Щоб оцінити вагомість кожного з таких висновків, суддя має володіти знаннями, що виходять за межі його компетенції, відповідно, виникає необхідність звернутися до незалежного експерта (консультанта). Однак така активність суду ставить під питання змагальність і рівність сторін у доказуванні фактів, які мають психологічний зміст. Особливо це стосується можливостей сторони захисту щодо доведення неналежності (недостовірності) висновку експерта,

наданого під час досудового розслідування. Вирішення цієї проблеми можливе у двох взаємозалежних напрямках: виокремлення спеціального професійного статусу фахівця у сфері психології, який міг би бути спеціалістом в юрисдикційному процесі; підвищенні рівня компетентності суддів та інших суб'єктів доказування щодо методологічних питань застосування спеціальних психологічних знань» [8, с. 209].

Також деякі представники юридичної наукової спільноти підійшли комплексно до вирішення окремих проблем, пов'язаних із використанням спеціальних психіатричних і психологічних знань. Зокрема, В. В. Бедь окреслив та охарактеризував методіку підвищення ефективності діяльності захисника у кримінальному провадженні шляхом використання психологічних знань. Як зауважує науковець, якісно новий етап у використанні психологічних знань розпочався з 60-х рр. XX ст. Принципово суттєвим вважаємо, що він обґрунтував важливість застосування законів психології в адвокатській діяльності, а також визначив форми, в яких вони можуть використовуватися і до яких належать: консультація, судово-психологічна експертиза, залучення фахівця-психолога, безпосереднє використання психологічних знань адвокатом, який отримав спеціальну психологічну підготовку [9, с. 14].

Особливості використання психологічного портрету (профілю) під час розслідування злочинів, учинених організованими злочинними групами, визначив В. М. Варцаба. Щодо перспектив використання психологічних знань у контексті проведення судових експертиз він зауважив, що на той час набували поширення такі кваліфіковані дослідження, як судово-психологічна експертиза злочинного угруповання для виявлення лідера в організованій злочинній групі та місця в її структурі інших членів групи; судово-психологічна експертиза фонограм і відеозапису; комплексна психолінгвістична експертиза [10, с. 13].

Окрім проблематики використання спеціальних психіатричних і психологічних знань під час розслідування вбивств, українськими науковцями досліджувалися й окремі аспекти їх використання під час розслідування заподіяння особі тілесних ушкоджень. І. В. Загородній дослідив особливості використання таких форм спеціальних знань, як-от: їх самостійне використання слідчим, участь спеціаліста у кримінальному провадженні, проведення експертизи, під час розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень. У контексті нашого дослідження слід зауважити, що він дослідив окремі аспекти призначення судово-психіатричної експертизи щодо підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення. Зазначив учений і про те, що судово-психологічна експертиза щодо підозрюваного призначається задля підтвердження чи спростування факту перебування підозрюваного у стані вираженого емоційного

збудження, емоційного напруження чи фізіологічного афекту як психологічних підстав сильного душевного хвилювання [11, с. 180–185].

І. А. Строк та О. О. Юхно наголошували на важливості залучення до участі у кримінальному провадженні щодо розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, заподіяних у стані сильного душевного хвилювання, осіб, які володіють відповідними психологічними та психіатричними знаннями, можуть провести необхідні експертні дослідження та дати кваліфіковані висновки [12, с. 166].

У контексті нашого дослідження варто виокремити також роботи таких науковців, як Т. В. Іщенко та Ю. М. Слухаєнко, які займалися розробленням методики розслідування домашнього насильства. Обидва вчені наголосили на важливості призначення психіатричних і психологічних судових експертиз під час розслідування злочинів досліджуваного ними виду [13; 14], однак поза увагою дослідників залишилися особливості залучення спеціалістів до участі у слідчих (розшукових) діях, проведення яких є типовим під час розслідування домашнього насильства.

Важливо зауважити, що окреслена нами проблематика є актуальною для подальших досліджень, адже за певних умов, зокрема за наявності сумніву у психічному здоров'ї особи, судово-психіатрична експертиза є обов'язковою до проведення¹. Вченими постійно проводяться дослідження, спрямовані на вдосконалення науково обґрунтованих рекомендацій призначення та проведення таких експертиз, формулюються пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства [15], однак слідча діяльність все одно не є бездоганною, а тому підвищення професійної компетентності сторони обвинувачення – одне з ключових завдань як теоретиків, так і практиків.

Висновки

Важливою складовою забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи, а також подальшого процесу доказування та розгляду справи по суті є використання спеціальних знань у галузі судової психіатрії та психології. У передбачених кримінальним процесуальним законодавством випадках вони є обов'язковими до використання. Застосування спеціальних знань із психіатрії та психології може здійснюватися в різних формах, однак кваліфікованим слід вважати залучення судових експертів відповідних фахів до проведення судових експертиз, а також до участі як спеціалістів у слідчих (розшукових) діях.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 31.10.2023).

Сучасний стан наукового забезпечення використання спеціальних психіатричних і психологічних знань під час розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи є недостатнім, адже проведені розробки здебільшого стосуються окремих аспектів призначення судово-психіатричних і судово-психологічних експертиз під час розслідування вбивств, умисних тяжких тілесних ушкоджень, домашнього насильства. Поза увагою залишилися особливості залучення спеціалістів до участі у слідчих (розшукових) діях під час розслідування злочинів досліджуваного нами виду, а також перспективи реалізації непроцесуальних форм використання спеціальних знань. Вважаємо, що з огляду на важливе значення спеціальних психіатричних і психологічних знань проблематика їх використання під час розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи є актуальною для подальшого комплексного вивчення, а отримані результати потребуватимуть впровадження у правозастосовну діяльність.

Список бібліографічних посилань: 1. Полонка І. А. Неосудність та обмежена осудність: практика англо-американської правової системи. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2019. № 8 (20). С. 48–54. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2019.8.20.48-54>. 2. Олійник О. П., Пінчук І. Я., Ревенко О. А. Судова психіатрія як спеціальність: історія розвитку, професійні навички та сфери компетенції. *Архів психіатрії*. 2013. № 4 (75). С. 39–41. 3. Підкоритов В. С. Психіатрія в Україні – минуле, теперішнє, майбутнє. *Вісник психіатрії та психофармакотерапії*. 2008. № 2 (14). С. 29–32. 4. Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2023. 297 с. 5. Яновский С. С. Первый профессор психиатрии Харьковского университета П. А. Бутковский – основоположник психиатрии в Украине // *История украинской психиатрии : сб. науч. работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи) / под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка*. Харьков, 1994. Т. 1. С. 148–150. 6. Напреенко О. К., Процик В. О. Заснування Київської клінічної психіатрії // *История украинской психиатрии : сб. науч. работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи) / под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка*. Харьков, 1994. Т. 1. С. 106–108. 7. Синчук О. В. Психологічні аспекти досудового розслідування злочинів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. № 22 (2). С. 52–59. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.04>. 8. Кошинець В. В. Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі : дис. ... д-ра юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2019. 398 с. 9. Бедь В. В. Використання адвокатом-захисником психологічних знань

у кримінальному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 1999. 18 с. **10.** Варцаба В. М. Розслідування злочинів організованих злочинних груп (тактико-психологічні основи) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2003. 20 с. **11.** Загородній І. В. Розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2018. 243 с. **12.** Строк І. А., Юхно О. О. Основи методики розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, заподіяних у стані сильного душевного хвилювання : монографія. Харків : Факт, 2022. 204 с. **13.** Іщенко Т. В. Розслідування домашнього насильства : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2021. 324 с. **14.** Слухаєнко Ю. М. Методика розслідування домашнього насильства : дис. ... д-ра філософії : 081. Кропивницький, 2023. 213 с. **15.** Husieva V., Oderiy O., Petrova I., Fomina T., Vuima A. Features of the investigation of premeditated murders committed by persons with mental disorders in the practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10, Iss. 46. Pp. 109–117. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.10>.

Надійшла до редколегії 15.11.2023

Прийнята до опублікування 03.12.2023



Khoroshun D. V. Scientific support for the use of psychiatric knowledge in the investigation of crimes against human life and health

The category of criminal offences against life and health is quite significant. A large number of crimes included in this category are characterised by a high level of social danger, as they encroach on the greatest social value which is life and health of a person. In the investigation of such crimes, it is typical to use specialised knowledge in the fields of forensic psychiatry and psychology in procedural and non-procedural forms. Given that the process of cognition and assimilation of scientific knowledge begins with clarification of the peculiarities of its historical development, the purpose of the article is to clarify the state of scientific development of the issues related to the use of special psychiatric and psychological knowledge in the investigation of crimes against life and health of a person.

It has been determined that the current state of scientific significance of the use of special psychiatric and psychological knowledge in the investigation of crimes against human life and health is influenced by the peculiarities of development of criminal procedure legislation. In addition, based on the analysis of legal literature, the assessment of the developments made by Ukrainian scholars has been provided. It is established that careful attention has been paid to the study of certain aspects of the appointment of forensic psychiatric and forensic psychological examinations in the investigation of various types of murders, bodily injuries, and domestic violence. At the same time, based on the results of the generalisation of scientific works authored by Ukrainian scholars, it has been determined that the national legal literature does not address the peculiarities of involving specialists in investigative (search) actions in the course of investigation of crimes against life and health of a person, as well as the prospects for implementing non-procedural forms of using specialised knowledge. The article emphasizes

that this issue, as well as the prospects for using specialised knowledge of psychology and psychiatry in non-procedural forms, require a thorough analysis and coverage in the legal literature in order to improve the practical activities of the prosecution in criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, crimes against life and health, special knowledge, forensic examination, forensic psychiatry, psychological knowledge.



Ольга Олександрівна Шарова-Айдаєва,*Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);*<https://orcid.org/0009-0002-1026-2330>,e-mail: olha.sharova@ukr.net

**ПРЕДМЕТ ДОКАЗУВАННЯ Й ОСОБЛИВОСТІ ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ЩОДО
ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ**

Неабияку роль у забезпеченні національної безпеки держави відіграє сектор безпеки та оборони, переважну більшість органів якого становлять правоохоронні. Зважаючи на специфіку діяльності органів і підрозділів, на які покладено реалізацію правоохоронної функції, держава гарантує їм кримінально-правову охорону, яка забезпечує захист як професійного авторитету, так і життя, здоров'я, приватної власності, можливостей безперешкодного виконання їхніх професійних обов'язків тощо. Попри це питома вага облікованих злочинів, учинених щодо працівників правоохоронних органів, залишається доволі значною, тому потребує визначення шляхів протидії ним. Важливим у цьому аспекті є забезпечення ефективного й об'єктивного досудового розслідування цих злочинів, а також визначення оптимальних шляхів збирання доказів. Оскільки в теорії вітчизняної юридичної науки предмет доказування та особливості збирання доказів під час розслідування злочинів, учинених щодо працівників правоохоронних органів, були поза увагою предметного вивчення науковців, то метою цього дослідження є з'ясування окремих аспектів зазначеної проблематики.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, злочин, працівник правоохоронного органу, доказ, предмет доказування, збирання, перевірка, слідча (розшукова) дія.

*Оригінальна стаття***Постановка проблеми**

Держава реалізує владу, якою її наділив народ, через відповідні державні органи. Задля забезпечення формування авторитету цих органів вона вживає сукупність заходів, а щодо деяких службовців запроваджує особливі механізми захисту. Значну увагу щодо гарантування сукупності заходів кримінально-правової охорони держава приділяє діяльності працівників правоохоронних органів, тобто осіб, на яких покладено реалізацію правоохоронної функції. Проте щодо них доволі часто вчиняються кримінальні правопорушення, які не лише спрямовані на перешкодження законній діяльності працівників правоохоронних органів, а й завдають їм фізичної, майнової та моральної шкоди.

Важливим у виконанні завдань кримінального провадження цієї категорії є врахування кримінально-правової характеристики злочинів, учинених щодо працівників правоохоронних органів, специфіки цих кримінальних правопорушень, тому під час досудового розслідування необхідно забезпечити об'єктивний процес збирання й оцінки доказів, вжиття заходів, спрямованих на їх перевірку, тощо.

Стан дослідження проблеми

Проблеми доказування у кримінальних провадженнях, особливості збирання та перевірки доказів під час досудового розслідування постійно привертають увагу українських науковців. Ґрунтовні комплексні дослідження з окресленої проблематики здійснили Д. О. Бочаров [1], В. В. Вапнярчук [2], С. В. Давиденко [3], А. В. Дуда [4], В. А. Завтур [5], Д. Б. Кастарнов [6], Л. А. Кірмач [7], О. В. Литвин [8], М. І. Станкович [9], С. М. Стахівський [10], А. С. Степаненко [11], Ж. В. Удовенко [12], О. І. Чучукало [13] та ін.

Не оминули увагою вчені й окремі проблеми галузевого доказування, тобто в межах визначеної групи чи виду кримінальних правопорушень. Так, проблеми доказування стороною обвинувачення в досудовому розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, ґрунтовно дослідив А. В. Шевчишен (2019). Доказуванню прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою під час досудового розслідування стороною обвинувачення присвячено роботу О. В. Баганця (2017). Проблеми доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею, визначив Я. О. Дякін (2019). Окремим аспектам доказування у кримінальних провадженнях про злочини, що пов'язані з перешкоджанням законній професійній діяльності журналістів, присвячено роботу О. В. Ковтуна (2019). Визначив предмет доказування у кримінальному провадженні щодо корупційних злочинів у сфері службової діяльності О. А. Льозний (2018). Особливостям доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з проведенням державних закупівель, присвячене дисертаційне дослідження А. Ю. Спусканюка (2018).

Дослідження науковців є ґрунтовними, однак поза їх увагою залишилися проблеми доказування у кримінальних провадженнях щодо злочинів, учинених проти працівників правоохоронних органів, особливості збирання й оцінки доказів під час розслідування злочинів досліджуваної групи.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування предмета доказування й особливостей збирання доказів під час розслідування злочинів, учинених щодо працівників правоохоронних органів.

Задля досягнення означеної мети необхідно вирішити такі *завдання*: 1) визначити і здійснити класифікацію злочинів, потерпілими від яких є працівники правоохоронних органів; 2) з'ясувати особливості предмета доказування злочинів цієї групи; 3) окреслити особливості збирання доказів у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом учинення злочинів щодо працівників правоохоронних органів.

Наукова новизна дослідження

Розроблено класифікацію злочинів, потерпілими від яких є працівники правоохоронних органів, за такими критеріями, як спосіб учинення та характер впливу на предмет посягання. Визначено загальний предмет доказування у злочинах цієї групи. Окреслено деякі перспективи збирання доказів у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом учинення посягань на життя, здоров'я, майно, професійний авторитет працівників правоохоронних органів. Наголошено, що ця проблематика потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Виклад основного матеріалу

Обвинувачення відповідно до ч. 3 ст. 62 Конституції України не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом¹. Таке конституційне положення, що є нормою прямої дії, вимагає від представників сторони обвинувачення, на яких кримінальним процесуальним законодавством покладено обов'язок доказування, проведення ретельного дослідження обставин учиненого кримінального правопорушення з дотриманням усіх засад кримінального провадження, за формою та відповідно до процедури, передбаченої кримінальним процесуальним законодавством. Разом із представниками сторони обвинувачення на етапі досудового розслідування діє і сторона захисту, яка також наділена правом збирати докази. Таким чином реалізується засада змагальності. Визначаючи межі повноважень сторони захисту і сторони обвинувачення, Ю. М. Черноус та О. Л. Дульський слушно вказують, що хоча основна діяльність обох сторін і спрямована на вирішення завдань, визначених ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), їхні повноваження суттєво різняться [14, с. 194]. Це зумовлено тим, що обов'язком слідчого є встановлення обставин, які підлягають доказуванню (забезпечення розслідування кримінального правопорушення), а захисника – «забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи,

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 01.11.2023).

стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення»¹.

Тобто сутність процесуальної діяльності слідчого полягає у пізнанні події кримінального правопорушення, установленні особи або групи осіб, яка його вчинила, збиранні доказів протиправної діяльності винної особи, реалізації заходів, спрямованих на перевірку доказів причетності цієї особи до вчинення кримінального правопорушення.

У контексті дослідження злочинів, учинених щодо працівників правоохоронних органів, перш ніж перейти до визначення особливостей предмета їх доказування, вважаємо за потрібне класифікувати їх на декілька груп. Такого підходу дотримуються і в юридичній літературі [15, с. 71–75], адже він забезпечує об'єктивність проведених досліджень і наукову обґрунтованість отриманих висновків.

Ураховуючи особливості кримінально-правової характеристики злочинів, потерпілими від яких є працівники правоохоронних органів, вважаємо за доцільне здійснити їх класифікацію за такими критеріями, як спосіб учинення та характер впливу на предмет посягання. Пропонуємо серед злочинів, учинених щодо працівників правоохоронних органів, виокремити злочини, які:

1) пов'язані з перешкоджанням діяльності працівника правоохоронного органу, унаслідок скоєння яких йому заподіяно фізичну шкоду. Це, зокрема, насильство щодо працівника правоохоронного органу (частини 2–4 ст. 345 Кримінального кодексу України (далі – КК України));

2) учинені з метою помсти працівникові правоохоронного органу, унаслідок учинення яких йому завдано майнової шкоди (умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ст. 347 КК України));

3) пов'язані з перешкоджанням діяльності працівника правоохоронного органу, унаслідок скоєння яких йому могло бути заподіяно моральної шкоди або відбулося посягання на авторитет правоохоронних

¹ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 01.11.2023).

органів, що так само за характером учинених дій можуть бути класифіковані на такі групи:

- а) учинені шляхом реалізації дій інтелектуального характеру:
 - втручання в діяльність працівника правоохоронного органу (ст. 343 КК України);
 - погроза щодо працівника правоохоронного органу (ч. 1 ст. 345 КК України);
 - самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи (ст. 353 КК України);
- б) скоєні шляхом реалізації фізичних дій, а саме:
 - опір працівникові правоохоронного органу (частини 2, 3 ст. 342 КК України);
 - захоплення працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349 КК України).

Щодо складових діяльності процесу доказування, то в юридичній літературі узвичасно концептуально розуміти його як процес збирання, перевірки, оцінки доказів (інколи й оперування ними) [2, с. 28]. У межах цього дослідження вважаємо за потрібне визначити особливості предмета доказування у злочинах, учинених щодо працівників правоохоронних органів, а також такої змістовної складової процесу доказування, як збирання доказів у кримінальних провадженнях означеної категорії.

Предмет доказування, як зазначають у юридичній літературі, за своєю сутністю становить перелік обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні й уточнюються залежно від особливостей механізму вчинення конкретного різновиду кримінального правопорушення, кримінально-правової кваліфікації діяння, а також конкретних завдань кримінального провадження, зумовлених конкретною стадією кримінального провадження [16, с. 417].

Разом із загальним предметом доказування в доктрині кримінального процесу виокремлюють ще й «локальний предмет доказування». Під ним пропонують розуміти «сукупність обставин, які підлягають доказуванню у справі при прийнятті окремих процесуальних рішень на всіх стадіях кримінального судочинства, але не пов'язаних із вирішенням справи по суті» [17, с. 405]. Ми також поділяємо позицію щодо виокремлення локального предмета доказування, який може виникнути на будь-якому етапі розслідування. Доволі часто потреба в з'ясуванні додаткових відомостей, наприклад про власника або мешканців житла, може виникнути в разі прийняття рішення слідчим про проведення обшуку в житлі особи. У подальшому вони будуть використані ним під час складання протоколу обшуку. Така потреба зумовлена тим, що інформація про особу, яка є законним власником

житла чи іншого приміщення, та особу, у фактичному володінні якої цей об'єкт перебуває, належить до обов'язкових реквізитів клопотання про проведення обшуку¹.

У разі призначення щодо особи судово-психіатричної експертизи експерти, яким доручено її проведення, заявляють клопотання про надання додаткових матеріалів, зокрема відомостей про лікування особи або перебування на обліку в лікаря-психіатра, збирання та надання інформації про наявність психічних захворювань у близьких родичів підозрюваного, додаткових характеристик з місць навчання, роботи тощо. Водночас, не зупиняючись на визначенні обставин, що становлять локальний предмет доказування, варто зауважити, що в цілому саме обставини, які підлягають доказуванню, є одним з основних елементів і центральних категорій інституту доказування у кримінальному процесі.

Виходячи зі специфіки обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, визначають види процесуальних заходів, які доцільно реалізувати, щоб задокументувати окремі факти протиправної діяльності особи та інші обставини, які стосуються події кримінального правопорушення. Обсяги відомостей, зафіксованих у передбаченій законом процедурі, пов'язують із таким критерієм, як достатність доказів. Не менш важливу роль вони відіграють у практичній діяльності щодо доказування, адже становлять його предмет.

Не вдаючись до поглибленого аналізу щодо співвідношення загального та локального предмета доказування, а також визначення обставин, які підлягають доказуванню щодо кожної з виокремлених нами груп злочинів, вважаємо за потрібне, керуючись положеннями ст. 91 КПК України, а також урахуовуючи перелік відомостей, які має містити обвинувальний акт (ст. 291 КПК України), визначити найголовніші. На нашу думку, такими обставинами є:

– відомості про особу потерпілого (анкетні відомості, вид діяльності, займана посада, перелік функціональних обов'язків, особливості виконуваних завдань і реалізації службових повноважень);

– подія кримінального правопорушення та обставини, що передували їй і зумовили появу в особи або групи осіб наміру (умислу), спрямованого на вчинення кримінального правопорушення досліджуваної групи, тобто час, місце, обстановка вчинення злочину, а також готування та приховування;

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 01.11.2023).

– спосіб учинення злочину, застосовані знаряддя та засоби, а також ті, що використовувалися на етапах підготовки та приховування злочину;

– відомості про особу підозрюваного (обвинуваченого), зокрема: анкетні дані (прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, місце проживання, громадянство)¹, рід діяльності, особливості способу життя, відомості про факти антисоціальної поведінки, вид діяльності й професійні якості, фізіологічний і психологічний стани на момент учинення злочину та після цього, тип і характер зв'язків, що об'єднують його з потерпілим, наявність обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання;

– обставини, що засвідчують винуватість підозрюваного (обвинуваченого), зокрема форма вини, мотив і мета вчинення злочину;

– наявність співучасників злочину, роль кожного з них;

– вид, характер та інші особливості домовленостей між замовником і виконавцем, якщо злочин учинено на замовлення;

– вид і розмір завданої потерпілому шкоди;

– обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, покарання або взагалі є підставою для закриття кримінального провадження;

– вид і розмір витрат, що були використані задля залучення експерта.

Із метою встановлення цих обставин на етапі досудового розслідування слідчий проводить слідчі (розшукові) і негласні слідчі (розшукові) дії, а також низку процесуальних заходів. Для з'ясування деяких серед окреслених обставин реалізує заходи забезпечення кримінального провадження (наприклад, подає клопотання за погодженням із прокурором слідчому судді про отримання дозволу на тимчасовий доступ до речей та/або документів або про накладення арешту на тимчасово вилучене майно з метою його збереження чи подальшого надання для ознайомлення судовому експерту тощо).

Слушною є позиція В. В. Вапнярчука про те, що деякі об'єкти можуть бути також витребувані й отримані суб'єктом доказування від представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб: речі, документи, відомості, висновки експертів, висновки ревізій та акти перевірок [2, с. 225], зокрема у відповідь на запит або вимогу, що подані в порядку, передбаченому ст. 93 КПК України.

У контексті визначення способів збирання доказів варто зауважити на важливості належного фіксування цього процесу. Результати провадження слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових)

¹ Там само.

дій фіксують відповідно до норм ст. 103 КПК України протоколом і на інформаційному носії, на якому зафіксовані процесуальні дії технічними засобами. Виняток становить лише проведення експертизи, на підставі якої складається висновок експерта. Щодо окремих аспектів фіксації й укладання відповідних документів за результатами виконання слідчих (розшукових) дій, то їх необхідно реалізувати відповідно до вимог КПК України, закріплених у статтях 104–106.

Виходячи зі специфіки злочинів досліджуваної нами групи, варто зазначити, що задля збирання фактичних даних про них на стадії досудового розслідування можуть бути проведені всі слідчі (розшукові) та процесуальні дії, визначені КПК України. Важливим під час їх проведення є своєчасність, оперативність, повнота, компетентність, яка може полягати в залученні обізнаних фахівців у відповідній галузі, тощо.

Висновки

На стадії досудового розслідування законодавцем гарантовано змагальний процес, однак сторона захисту і сторона обвинувачення наділені різним обсягом повноважень. Тягар доказування кримінальним процесуальним законодавством покладено на сторону обвинувачення, яка шляхом збирання в передбаченому законом порядку доказів зобов'язана встановлювати обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні і становлять його загальний предмет.

Предмет доказування у злочинах, потерпілими від яких є працівники правоохоронних органів, представлений вагомою кількістю різних обставин і даних, задля збирання яких слідчий уповноважений проводити слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії, окремі заходи забезпечення кримінального провадження, а також випробувати й отримувати від представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб речі, документи, відомості, висновки експертів тощо. Ураховуючи, що це питання недостатньо вивчене і доволі складне, вважаємо, що воно потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Список бібліографічних посилань: 1. Бочаров Д. О. Доказування у правозастосовчій діяльності: загальнотеоретичні питання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2006. 20 с. 2. Вапнярчук В. В. Теоретичні основи кримінального процесуального доказування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2018. 40 с. 3. Давиденко С. В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 41 с. 4. Дуда А. В. Обставини, що характеризують особу обвинуваченого, як елемент предмета доказування у кримінальній справі : автореф. дис. ...

канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 19 с. **5.** Завтур В. А. Особливості доказування при розгляді та вирішенні слідчим суддею та судом клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2018. 20 с. **6.** Кастарнов Д. Б. Доказування обставин, які характеризують особу обвинуваченого (підозрюваного), у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 22 с. **7.** Кірмач Л. А. Доказування як метод пізнання в процесі розслідування злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2003. 12 с. **8.** Литвин О. В. Кримінально-процесуальне доказування у стадії судового розгляду : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2016. 22 с. **9.** Станкович М. І. Межі доказування у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 24 с. **10.** Стахівський С. М. Кримінально-процесуальні засоби доказування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 31 с. **11.** Степаненко А. С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2017. 22 с. **12.** Удовенко Ж. В. Криміналістичне забезпечення процесу доказування на досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 18 с. **13.** Чучукало О. І. Процесуальне та криміналістичне забезпечення доказування на судових стадіях кримінального процесу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 18 с. **14.** Черноус Ю. М., Дульський О. Л. Методико-криміналістичне забезпечення збирання доказів у кримінальному провадженні. *Нове українське право*. 2023. № 4. С. 191–198. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.4.25>. **15.** Гусева В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 538 с. **16.** Романюк В. В. Предмет доказування у кримінальних провадженнях щодо економічних злочинів. *Наукові перспективи*. 2023. № 2 (32). С. 413–422. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-2\(32\)-413-422](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-2(32)-413-422). **17.** Стоянов М. М. До питання про визначення локального предмету доказування // *Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук. конф. професор.-виклад. складу (м. Одеса, 20–21 квіт. 2012 р.)*. Одеса : Фенікс, 2012. Т. 2. С. 403–405.

Надійшла до редколегії 17.11.2023

Прийнята до опублікування 07.12.2023



Sharova-Aidaieva O. O. Subject matter of proof and peculiarities of collecting evidence in the investigation of crimes committed against the law enforcement officers

The defence and security sector plays a significant role in ensuring the national security of the state, the vast majority of which are law enforcement agencies. Based on the specifics of

the activities of the bodies and units entrusted with the implementation of the law enforcement function, the state guarantees criminal law protection of their life, health, private property, professional authority, and the ability to perform their professional duties without hindrance, etc. Nevertheless, the proportion of recorded crimes involving law enforcement officers remains quite significant, which necessitates the identification of ways to counteract them. An important aspect of conducting an effective and objective pre-trial investigation of this type of crime is to ensure that these crimes are proved, with the main burden of proof being placed on the prosecution. Given that in the theory of national legal science the subject matter of proof and peculiarities of evidence collection in the course of investigation of crimes the victims of which are law enforcement officers have so far remained outside the scope of substantive study by scholars, clarification of certain aspects of this issue has been chosen as the purpose of the study.


The article defines the general subject matter of proof in crimes where law enforcement officers are the victims, and also outlines certain aspects of evidence collection in criminal proceedings of this category. It has been determined that the measures of collecting evidence include: investigative (search) and covert investigative (search) actions, some measures to ensure criminal proceedings, as well as things, documents, information, expert opinions, etc. requested and received by the subject of proof from representatives of public authorities, local self-government bodies, enterprises, institutions and organisations, officials and individuals. It is emphasised that, due to the lack of comprehensive developments on this issue, it requires further in-depth research.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, crime, law enforcement officer, evidence, object of proof, collection, inspection, investigative (search) action.




Олександр Олександрович Южно,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-4771-0531>,
e-mail: oleksandruhno2@gmail.com;

Георгій Володимирович Смирнов,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-9868-9330>,
e-mail: Smirnovgeorg64@gmail.com.

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ПИСЬМОВОЇ МОВИ ТА ПОЧЕРКУ В ДОСУДОВОМУ
РОЗСЛІДУВАННІ**

Досліджено генезис законодавчого регулювання криміналістичного дослідження письмової мови та почерку з метою їх удосконалення і подальших перспектив використання у криміналістиці та судовій експертології. Визначено історичні етапи виникнення та проаналізовано наукові позиції вчених щодо розглянутих питань. Окреслено завдання щодо вдосконалення знань субкультури при розслідуванні кримінальних правопорушень. Досліджено напрями щодо виявлення та підготовки до проведення експертизи письмової мови й почерку, враховуючи сталі і новітні способи вчинення злочинів із використанням комп'ютерної техніки, мобільного зв'язку та інших досягнень цифровізації й обрання тактичних слідчих (розшукових) дій. Встановлено особливості методів криміналістичного дослідження об'єктів письмової мови та почерку, при створенні яких застосовувалися звичайні або підроблені письмові документи. Особливу увагу приділено питанням незаконного обігу зброї, боєприпасів і вибухових речовин із зони бойових дій. За результатами дослідження напрацьовано авторські наукові пропозиції та запропоновано шляхи вирішення окреслених проблемних питань.

Ключові слова: мова, почерк, письмо, графічне відображення, ознаки, криміналістичне дослідження, експертиза, ідентифікація, субкультура.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Використання письмової мови та почерку, методів психолінгвістики в судовій експертології, криміналістиці, досудовому розслідуванні стосується не лише методів їх дослідження з точки зору

експертної та слідчо-судової практики, а й системи мовних характеристик, які сприяють ідентифікації особи та можуть бути співвіднесені з аналогічними системами у криміналістиці. Слідчий, дізнавач, експерт звертаються до мови як до відповідного джерела інформації, вона дає можливість ідентифікувати й оцінити не лише особу підозрюваного, а і його зовнішність, психічний і фізичний стан, стать тощо, що є важливим для обрання відповідної тактики проведення слідчих (розшукових) дій. Для слідчого, дізнавача, оперативного працівника, експерта мова, зокрема українська (якою провадиться слідство), є важливою як один зі способів установлення, розшуку та ідентифікації правопорушника. Враховуючи генезис та нові види спілкування за допомогою мобільного та інших видів зв'язку, мережі Інтернет, що використовуються злочинцями з метою підготовки, вчинення злочинів, реалізації викраденого, приховування слідів і предметів злочину, психічного і фізичного впливу на потерпілих і свідків, указаний напрям має перспективи в подальших наукових дослідженнях, удосконаленні методик із розслідування кримінальних правопорушень, виборі відповідної тактики проведення слідчих (розшукових) дій, а також плануванні та проведенні гласних і негласних слідчих (розшукових) дій. Ще не достатньо дослідженими, а отже, перспективними в контексті порушених у статті проблемних питань є різновиди письма в субкультурній мові та малюнках злочинного тагування. Однак наше дослідження не може бути проведено без урахування особливостей воєнного стану і без використання історичного досвіду, що сприятиме науковій розвідці в перспективних напрямках.

Стан дослідження проблеми

Питання криміналістичного дослідження письмової мови взагалі та почерку зокрема досліджувались як національними криміналістами, так і іноземними вченими, зокрема В. В. Бірюковим, Т. П. Бірюковою, П. Д. Біленчуком, А. П. Гелем, С. М. Вулом, О. О. Давидовим, А. В. Іщенком, М. І. Клименком, К. М. Ковальовим, В. В. Коваленком, Б. М. Комаринцем, В. Е. Ляпечивим, А. Ю. Семеновим, М. В. Салтевським, А. Д. Стецькевичем, Т. В. Тимофєєвим, Ш. Н. Хазієвим, С. А. Ціпенюк, В. Ю. Шепітьком, Н. Н. Шведовою, С. Б. Шашкіним, М. Г. Щербаківським та ін. Утім, зменшення наукових публікацій і досліджень останнім часом у цьому напрямі та розгляд порушених у статті проблемних питань підтверджує актуальність, доцільність і перспективи подальших наукових розвідок. При цьому дослідникам слід урахувати нові різновиди створення правопорушниками документів та інших видів мовної інформації з використанням сучасних досягнень науки й техніки (електронні документи і підписи, платіжні картки тощо), виявлення яких може лише допомогти досудовому розслідуванню орієнтовно ідентифікувати підозрювану особу. Крім того,

існує доцільність досліджувати окреслені питання і з огляду на запроваджений в Україні воєнний стан, оскільки, на жаль, відбувається витік стрілецької та іншої зброї з місць забезпечення, логістики та розташування бойових частин внаслідок недоліків і злочинних дій при їх обліку та обігу, що забезпечується за допомогою зробленої письмової документації командирами різних ланок, матеріально відповідальними особами. При цьому слід враховувати, що вказані документи, заповненні власноруч у письмовому вигляді на відповідних службових бланках, використовують в окремих випадках і у злочинних цілях або через злочинну халатність, що є також перспективним напрямом наукових досліджень, зокрема після закінчення воєнного стану, оскільки вилучення з незаконного обігу зброї, боєприпасів та вибухових речовин буде мати, як показує криміногенна обстановка, значні масштаби.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є наукове вивчення сучасного стану, перспектив і напрямів криміналістичного дослідження письмової мови та почерку при розслідуванні кримінальних правопорушень в Україні з урахуванням їх генезису виникнення і розвитку. Відповідно до поставленої мети окреслено такі *завдання*: дослідження національних історичних і сучасних криміналістичних та інших джерел, зокрема використання у кримінальному процесі української мови, щодо вказаних питань у різних напрямках, а також у криміналістиці, судовій експертології, кримінальному процесі та інших галузях; напрацювання певних пропозицій, рекомендацій з метою перспектив їх використання в теорії криміналістики, судовій експертології, правозастосовній діяльності експертних установ, органів дізнання та досудового розслідування тощо.

Наукова новизна дослідження

Досліджено генезис законодавчих, теоретичних питань із виникнення, розвитку, вдосконалення та становлення письмової мови й одного з її елементів – почерку, використання такої мови й елементів у злочинних діях, а також механізм їх виявлення та особливості методології криміналістичного експертного дослідження з метою ідентифікації особи виконавця та використання при досудовому розслідуванні. Окремо проаналізовано генезис формування та використання документознавства на історичній території країни в державній, службовій діяльності та протидії злочинності. Як один із перспективних напрямів досліджено генезис і використання поширеного у злочинному середовищі субкультурного письма та мови татуювання з метою ідентифікації раніше засуджених та інших осіб. Виокремлено новітні напрями щодо використання злочинцями сучасних досягнень науки

і техніки, мережі Інтернет, мобільного та інших видів зв'язку для передачі мовної інформації при підготовці та вчиненні кримінальних правопорушень, особливості їх документування, експертного дослідження криміналістичними засобами та перспективи використання у правозастосовній діяльності та судовій експертології. З'ясовано окремі особливості використання письмової мови, почерку при обліку та незаконному обігу зброї, боєприпасів, вибухових засобів тощо, вчиненні злочинів і протидії ним криміналістичними засобами під час дії воєнного стану, запропоновано превентивні заходи.

Виклад основного матеріалу

Питання підготовки та проведення криміналістичного дослідження документів і почерку й удосконалення цього напрямку в судовій експертології, кримінальному провадженні були завжди актуальними у криміналістиці, правозастосовній діяльності, досудовому розслідуванні і судовому розгляді кримінальних проваджень по суті. Не випадково вчені наголошували, що справедлива система кримінального правосуддя, складовою якої є розслідування кримінальних правопорушень, сприяє посиленню довіри суспільства та формує повагу до законності й порядку в країні. Належне функціонування органів Національної поліції України є необхідною умовою захисту конституційного ладу, дотримання прав і свобод людини та громадянина. Від ефективності її органів безпосередньо залежить успішність реалізації національних інтересів і стабільність суспільного розвитку [1, с. 9]. За нашими дослідженням встановлено, що звернення слідчого, дізнавача, прокурора, суду до витоків і вдосконалення культури мовлення, паралінгвістичних, екстралінгвістичних, психологічних, субкультурних знань, криміналістичних і експертних досліджень, використання спеціальних знань з письмової мови та почерку при досудовому розслідуванні є доволі поширеним, і кожного року потреба в цьому зростає. Сьогодні слід наголосити, що розширення цього напрямку в теорії, законодавстві і у правозастосовній діяльності зумовлено стрімким розвитком і вдосконаленням сучасних засобів зв'язку, зокрема мобільного, мережі Інтернет, телекомунікаційних технологій, цифровізацією в усіх сферах суспільного життя й життєдіяльності. Електронні документи, платіжні картки та електронні підписи стали використовуватися у злочинних намірах і діях, що вимагає вивчення цього питання та запровадження у криміналістиці, судовій експертології та слідчо-судовій практиці нових методів із метою ефективного викриття, розслідування та розкриття кримінальних правопорушень. Окреслені питання потребують подальшого розширення наукових досліджень у сфері криміналістики, судових експертиз та інших галузей науки [2, с. 291–299]. Як свідчать дослідження, генезис появи письма, почерку, документознавства й початок зародження їх вибіркового експертиз

пропонується класифікувати відповідно до таких історичних етапів: 1) виникнення каліграфії як основи письмової мови (VII ст.); 2) становлення князівського, козацького й державного діловодства та мови в країні на основі канцелярських традицій (X–XIV ст.); 3) становлення приказного діловодства й письма (XV–XVII ст.); 4) становлення колезького діловодства й письменності (XVIII ст.); 5) запровадження міністерського діловодства, письма та їх експертного дослідження (початок XIX – XX ст.); 6) формування та дія авторитарного радянського діловодства, вдосконалення його експертного дослідження, поява окремих видів експертиз (XX ст.); 7) поновлення української мови і письма як державних та створення й удосконалення державного та відомчого національного діловодства (1991 рік – дотепер) [3, с. 6–11; 4, с. 3–13; 5, с. 32, 39]. Дослідження генезису зародження й використання мовних наукових знань з історії криміналістики та судової експертизи сприяє порівняльному аналізу і подальшим дослідженням та удосконаленню цього напрямку, а також поширенню методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень у криміналістиці, судовій експертології та правозастосовній діяльності в сучасному стані.

З'ясовано, що одним з основних різновидів письмової мови є графічне відображення письма конкретною особою, яке є по суті індивідуальним виконанням певного виду тексту, листа чи документа або якоїсь письмової інформації. У класичних криміналістичних наукових роботах почерк визначається як індивідуальна система рухів для кожного, хто здійснює виконання письма, що ґрунтується на письмово-рухових навичках, інших прийомах, за допомогою яких фіксуються рукописні повідомлення. Почеркознавчі дослідження ґрунтуються на закономірностях, основу яких становлять такі властивості почерку, як індивідуальність, динамічна стійкість і вибіркова мінливість [6, с. 220–221], і ми підтримуємо цю думку.

Щодо перспектив використання документів письма та почерку слід зазначити, що слідчому, дізнавачу, оперативному працівнику, прокурору, слідчому судді, судді для виконання своїх повноважень потрібно мати спеціальні знання щодо формування документознавства, письма та почерку. Документознавство – це комплексна наука, яка досліджує документ як джерело інформації та засіб соціальної комунікації і вивчає в історичному, сучасному й прогностичному плані процеси створення, поширення та використання документованих джерел інформації в суспільстві. Предметом цієї науки є створення наукового знання про документ і закономірності створення й функціонування документів в суспільстві в єдності їх інформаційної та матеріальної складових. Об'єктом є окремі документи та їх сукупність у суспільстві. Методики документознавчих досліджень – це

способи, прийоми вирішення конкретних наукових завдань. Під час досудового розслідування, проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, здійснення та забезпечення заходів кримінального провадження тощо виникає потреба у вилученні певних документів, зокрема: документів, що підтверджують особу (серед яких можуть бути підроблені документи); документів на право управління певним видом автотранспорту, володіння мисливською зброєю або на право займатись певним видом діяльності; документів, що надають право на пільговий проїзд у місцевому електро-, автотранспорті; актів ревізій, інвентаризацій та ін. У зв'язку зі зміною чинного законодавства, вдосконаленням регламентації адміністративно-розпорядчої та іншої діяльності, адміністративно-територіального устрою, реформуванням правоохоронних органів, прокуратури, судових інстанцій постійно змінюються і документи в їхньому обігу, тому вищезазначені та інші посадові особи повинні бути обізнаними в нових та попередніх вимогах до таких документів. Питання документування управлінської діяльності МВС України регулюються відповідним наказом¹.

Слід мати на увазі, що в досудовому розслідуванні використовують і ті документи, які регулювали правовідносини до змін у законодавстві, оскільки певні особи ухилялись від слідства та суду, міняли місце реєстрації (зокрема перебували за кордоном), приховували вчинення злочину в минулі роки та інші обставини. Крім того, такі документи використовують також при вирішенні питань щодо спливу строків давності у провадженнях.

Міністерство внутрішніх справ України та Національна поліція оперує у своїй діяльності різноманітними обліками, зокрема криміналістичними, реєстрації власників автотототранспорту, мисливської, спортивної та інших видів зброї, а також іншими обліками, що використовують у правозастосовній та іншій діяльності як джерело інформації для правоохоронців, оперативних працівників і досудового розслідування тощо. Різновид мови та почерку – це засіб закріплення різними способами на спеціальному матеріалі інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності і розумової діяльності людини; таку інформацію розташовують відповідно до наперед визначеної схеми, обов'язкової для всіх укладачів [6, с. 204–211].

У криміналістичному документознавстві поняття «документ» тісно пов'язане з поняття «письмо». Письмо – це засіб відображення думок людини за допомогою мови і спеціально створеної системи умовних позначок (письмових знаків, писемності), що дозволяє закріплювати

¹ Про деякі питання документування управлінської діяльності в МВС України : наказ МВС України від 29.07.2019 № 630.

мову в часі і передавати її на відстань. Розрізняють два види письма – змістовний (інтелектуальний) і графічний (почерк), останній з яких є динамічним. Певна кількість документів є рукописними, проте їхня кількість зменшується. Тому при їх дослідженні вивчають елементи почерку особи, яка їх виконала. Наприклад, при огляді місця події самогубства біля трупа виявлено посмертну записку, але, зі слів родичів, за почерком вона не схожа на таку, яку виконав самогубець, у зв'язку з чим слід призначити почеркознавчу й авторознавчу експертизи. При таких дослідженнях суттєве значення має встановлення джерел почерку конкретної людини для ідентифікації виконання письмового документа. Встановлення почерку – це з'ясування динамічних навичок людини, що відбуваються в рукописному тексті при його виконанні. У результаті формування письмово-рухових навичок виконавця його почерк набуває таких властивостей: 1) індивідуальність, або неповторність; 2) відтворюваність; 3) зміна почерку як засіб пристосування виконавця до різних умов виконання рукопису; 4) динамічна стійкість – відтворюваність, повторюваність властивостей, ознак почерку в межах ідентифікаційного періоду [6, с. 204–211].

Виявлення та розшук невідомих виконавців злочинних дій за ознаками почерку включає в себе чотири етапи роботи з документами – речовими доказами, зокрема: 1) огляд і вивчення документа (у разі необхідності із застосуванням приладів, що збільшують зображення, і спеціального освітлення); 2) складання розшукової таблиці; 3) перевірка почерків у документах, виконаних різними виконавцями; 4) призначення та проведення почеркознавчої або авторознавчої експертизи (залежно від слідчої або оперативно-розшукової ситуації). При складанні розшукової таблиці до неї включають 5–10 окремих ознак почерку, що є найбільш стійкими та виразними. Вона може містити найбільш характерні ознаки письмової мови конкретного або ймовірного підозрюваного (стійкі помилки при написанні слів, речень, особливості лексики, використання певних діалектів) та окремі загальні ознаки. На зворотному боці розшукової таблиці закріплюють в установленому порядку фотокопію(ї) документа(ів) – речового доказу, а в разі потреби – у детальному, вузловому вигляді [6, с. 204].

Сьогодні суттєве та перспективне значення має криміналістичне дослідження письма та почерку українською мовою, оскільки останнім часом український правопис змінився. Діловодство, зокрема у кримінальних провадженнях, відповідно до вимог законодавства здійснюється державною мовою, якої слід дотримуватись й у побуті, спілкуванні в торговельних, розважальних та інших місцях одночасного перебування осіб різних категорій. Водночас населення в деяких регіонах історично розмовляє українською мовою, тому доцільно звернутись до наукових розвідок певного історичного часу та

врахувати криміналістичний досвід у цьому напрямі. Так, зокрема, досліджуючи окреслене питання, М. І. Клименко наголошував, що письмова мова розглядається як особлива мовна норма, що реалізується в письмовому тексті зі своїми засобами виразу. Зокрема, він зауважив, що в рукописах українською мовою потрібно виокремлювати подвійні помилки: 1) діалектні помилки, зумовлені місцевою вимовою; 2) граматичні помилки, зумовлені неправильним засвоєнням граматичних правил. Це також впливає і на регіональні особливості виконання письма та мови. Зокрема, яскраво це можна побачити в сільській місцевості, де відступ від норм літературної мови проявляється в усній розмові. При цьому науковець детально класифікував особливості письмової і усної мови за певними регіонами України [7, с. 178–183].

Крім цього, М. І. Клименко та С. А. Ціпенюк навели приклад встановлення виконавця письмового документа. При проведенні судової авторознавчої експертизи за постановою слідчого Острожського району Рівненської області з нерозкритого вбивства експерт надав висновок, що почерк підозрюваного на клаптиках паперу, знайдених при огляді місця події, котрі він залишив у потерпілої, може належати місцевому мешканцю, який використовував при їх написанні місцевий (змішаний український літературний і західноукраїнський місцевий) діалект. Висновки попередньої експертизи, проведеної при початкових слідчих діях, після проведення комплексу оперативно-розшукових заходів, встановлення вільних і відібрання експериментальних зразків почерку в подальшому розслідуванні підтвердилися [8, с. 157–158]. Тому, на нашу думку, здобутки вчених у питаннях, окреслених нами, мають актуальність і суттєве значення й сьогодні.

З метою характеристики різновидів документів слід зауважити, що останніми роками в державних, економічних та інших відносинах запроваджують альтернативні паперовим носії інформації, які все частіше стають об'єктом злочинного посягання або знаряддям злочину. До таких документів належать електронні документи та банківські платіжні картки. Відповідно до законодавства електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, виключно з обов'язковими його реквізитами, зокрема з електронним цифровим підписом автора, без яких він не матиме юридичної сили. Особливістю такого документа і підпису є те, що вони виконуються не на папері й без використання людиною своїх індивідуальних рухових навичок, тому їх не можна прирівняти до власноручно виконаних, окрім електронного підпису. Утім, це питання має свої особливості та потребує окремого вивчення, оскільки виходить за межі завдань цієї статті.

Не можемо оминати й актуальне сьогодні питання, пов'язане з воєнним станом, запровадженим на території нашої країни. Починаючи

з 2014 р. (початок воєнних дій у зоні АТО, ООС), правоохоронці все частіше стали реєструвати факти незаконного обігу зброї, боєприпасів і вибухових речовин та засобів, а також випадки зловживання та халатності відповідної категорії військовослужбовців та інших осіб. Крім того, сьогодні ситуація лише загострилась. Причинами й умовами, що сприяли вчиненню таких видів злочинів, є те, що у 79,9 % випадків зброя, боєприпаси й вибухові речовини потрапляли із зони АТО та ООС. Так, за період 2014–2017 рр. була зареєстрована така кількість фактів незаконного обігу зброї: 2014 р. – 4 341 випадок, 2015 р. – 5 743, 2016 р. – 6 087, 2017 р. – 7 855, що сприяло збільшенню кількості вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів із застосуванням військової вогнепальної зброї [9, с. 2–4]. Така ж тенденція спостерігається і сьогодні, оскільки вищенаведені причини й умови, враховуючи воєнний стан, не усунені. Після початку повномасштабної агресії росії проти України з 24 лютого 2022 р. витік вказаних небезпечних предметів збільшився, зокрема він склав: 91,9 % випадків – з території ведення воєнних дій і операцій, з тилкових частин, напрямів їх логістичного постачання у зв'язку з порушенням порядку ведення обліку і незаконного списання втраченого, пошкодженого чи приведенного в непридатний стан майна, чому сприяє зловживання службовим становищем з боку матеріально-відповідальних військових осіб у підрозділах; 6,3 % – із деокупованих територій, де вони були знайдені цивільними особами за період ведення на них воєнних дій; 1,8 % – іншими каналами незаконного обігу. Однією з причин такого становища стало те, що на державному рівні відповідними міністерствами, починаючи з 24 лютого 2022 р., не було організовано повного й чіткого персонального обліку виданої стрілецької зброї, боєприпасів та військового спорядження для учасників тероборони та інших громадян, і це питання підлягає подальшому вивченню. При досудовому розслідуванні таких видів признається криміналістичне дослідження документів з обліку, обігу вказаних небезпечних предметів, які заповнюються на відповідних бланках матеріально відповідальними військовими особами власноруч. Тому криміналістичне дослідження почерку виконавців таких документів має значення й певні особливості. При цьому у військовослужбовців, які ведуть облік і списання таких предметів, як під час воєнного, так і під час мирного стану при заповненні документів з обліків напрацьовано багаторічні навички власного почерку, що має суттєве значення для ідентифікації таких документів та встановлення вільних, відібрання напіввільних та експериментальних зразків почерку для призначення почеркознавчої або авторознавчої експертизи. Розкриваючи індивідуальність, динамічну стійкість і вибіркову мінливість, слід зауважити, що *індивідуальність* характеризується особливістю

й неповторністю виконання почерку в різних осіб, що проявляється в різноманітних суб'єктивних і об'єктивних чинниках, які взаємодіють між собою в процесі формування в конкретної особи письмово-рухомих навичок. Щодо *динамічної стійкості* письма, то слід говорити про тенденцію до збереження в особи сукупності ознак, їхню стабільність у часі та стійкість впливу зовнішніх і внутрішніх факторів. Це також є здатністю відображати в рукописах стійкі письмово-рухові навички, враховуючи й різноманітні видозміни. Тобто службові військові особи, відповідальні за облік і рух озброєння, швидко адаптуються до викликів воєнного стану, оскільки менше ризикують, ніж ті військові, які перебувають безпосередньо на передовій, тому «цінують» свою роботу і не бажають її міняти, проявляючи зовнішню активність перед командуванням військових підрозділів, швидко набувають стійких навичок оформлення довірених для виконання документів, які заповнюють власноруч, що допомагає слідчим і експертам при ідентифікації авторів, які виконали певний документ. Щодо елементу *вибіркової мінливості*, то слід зауважити, що вона характеризується здатністю особи трансформувати рухомі навички почерку й письма в результаті зовнішніх і внутрішніх факторів, котрі відволакають особу, яка здійснює письмо. При цьому простежуються часткові зміни почерку, чому сприяє діяльність на території, наближеній до передових позицій, відповідні острахи; можливі також зловживання при логістиці доставки озброєння з тилу на передову та інші фактори й напрацювання особливостей письмово-рухомих навичок почерку виконавця. Все це психологічно впливає і на списання зброї з передової, куди така особа не дуже бажає з'являтися для підтвердження непридатного стану або втрати відповідного озброєння. Окреслене стосується і командирів підрозділів на передовій, коли ними не завжди контролюються вимоги до безпеки поводження зі зброєю і вибуховими речовинами (нерозрядження зброї поза зоною бою, неправильне забезпечення видачі гранат і їхніх елементів підлеглим, спорядження вибухівкою дронів та ін.), за фактами чого вони проводять службові розслідування та особисто складають висновки щодо його результатів, які інколи проводяться формально з метою зменшення, зокрема, і своєї відповідальності, тобто фальсифікується така документація, що перевіряється органами слідства. Крім того, командування військових підрозділів разом із матеріально відповідальними особами інколи формально ставляться і до списання зброї, боєприпасів, вибухових речовин тощо, внаслідок чого вони потрапляють у незаконний обіг. На підставі вищезазначеного та результатів дослідження слід зауважити, що окреслені питання є актуальними та перспективними для вивчення не лише сьогодні, а й після закінчення дії воєнного стану.

Окремо слід розглянути деякі особливості різновидів письма, виконаного засудженими особами, тобто субкультурної мови в письмовому вигляді та у вигляді татуювання. Малюнковим зображенням є татуювання тіла з метою визначення символів і злочинного статусу, інформації, за які види злочинів особа була засуджена, де відбувала покарання тощо. Іншим письмовим видом спілкування серед засуджених як в установах виконання покарання, так і за їх межами є так звана малява, тобто письмовий лист, невеликий за розміром, інформація в якому зашифрована, щоб ніхто інший не зрозумів його змісту. Сьогодні певні афоризми або вирази з місць позбавлення волі стали мати багатофункціональне значення, зокрема й у побуті та серед неповнолітніх. Працівники правоохоронних органів повинні знати, але не зловживати використанням вищезазначеної субкультурної мови при спілкуванні з підозрюваними, обвинуваченими, проте її використання є виправданим при виконанні тактичних завдань, проведенні оперативно-розшукових заходів, зокрема оперативно-розшукових комбінацій, тактичних операцій тощо.

Висновки

З'ясовано етапи генезису виникнення письма, почерку, особливості виявлення й підготовки зразків та проведення щодо них судових експертиз. Обґрунтовано напрями досліджень із проблемних теоретичних, законодавчих і правозастосовних питань, напрацьовано рекомендації і пропозиції шляхів їх вирішення на сучасному стані. На підставі історичного досвіду вчених досліджено особливості підготовки та проведення експертних досліджень у кримінальних провадженнях, які проводяться українською мовою, що рекомендовано використати як позитивний і перспективний досвід. Окремо здійснено дослідження генезису і використання субкультурного письма та мови малюнку злочинного татуювання в досудовому розслідуванні, при цьому зроблено висновок про поширення їх поза злочинною діяльністю та в побуті. Досліджено причини й умови витоку зброї, боєприпасів та вибухових речовин у незаконний обіг протягом 2014–2023 рр. із зони АТО, ООС, з місць ведення бойових операцій, логістики їх постачання у війська та ін. за рахунок зловживання й халатності матеріально відповідальних та інших військових осіб; кримінальні правопорушення, пов'язані, зокрема, з порушенням в обліках і безпідставним списанням указаних небезпечних предметів, облік і рух яких здійснюється за власноруч заповненими відповідними бланками суворой звітності щодо таких матеріальних цінностей. З метою запобігання незаконному обігу зброї, боєприпасів, вибухових речовин рекомендовано Міністерству внутрішніх справ України разом з відповідними військовими структурами забезпечити облік зброї та предметів військового призначення, що були

виданні після 24 лютого 2023 р. представникам тероборони та іншим громадянам, з метою їх вилучення із незаконного обігу, оскільки значна їх кількість перебуває в осіб і зберігається (використовується) не за цільовим військовим призначенням. Утім, вивчення порушених питань не є остаточним і підлягає окремому дослідженню.

Список бібліографічних посилань: 1. Татування злочинного світу й натільне тату : інформ.-аналіт. зб. / уклад.: М. В. Кузнецов, О. О. Канцидайло, А. М. Сидоренко, Т. Г. Корж-Ікаєва ; Нац. поліція України, Департамент операт.-тех. заходів. Київ, 2019. 288 с. **2.** Юхно О. О. Удосконалення культури мовлення, паралінгвістичних, екстралінгвістичних і психологічних знань при оперативно-розшуковому запобіганні і розкритті злочинів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2010. № 1. С. 291–299. **3.** Юридичне документознавство : навч. посіб. / С. С. Вітвицький, О. М. Мердова, Л. П. Петришин та ін. ; за заг. ред. С. С. Вітвицького. 2-ге вид. доповн. та перероб. Кропивницький : ДонДУВС, 2022. 240 с. **4.** Тетарчук І. В., Дяків Т. Є. Юридичне документознавство : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2016. 164 с. **5.** Терзиев Н. В., Эйсман А. А. Введение в криминалистическое исследование документов. Часть 1. М., 1949. 59 с. **6.** Криміналістика : підручник : у 2 т. / А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Тіщенко та ін. ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Малярової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. Т. 1. 384 с. **7.** Клименко М. І. Криміналістичне значення ознак, що характеризують ступінь грамотності виконавця рукопису на українській мові. *Криміналістика і судова експертиза*. 1970. Вип. 7. С. 178–183. **8.** Клименко М. І., Ципенюк С. А. Проведення почеркознавчих експертиз з метою вирішення завдань і встановлення групової належності. *Криміналістика і судова експертиза*. 1971. Вип. 8. С. 157–158. **9.** Деркач Н. М. Оперативно-розшукова протидія незаконному обігу вогнепальної зброї : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2019. 20 с.

Надійшла до редколегії 21.11.2023

Прийнята до опублікування 10.12.2023



Yukhno O. O., Smirnov H. V. Problematic issues related to forensic examination of written language and handwriting in pre-trial investigation

The article retrospectively examines the genesis of theoretical and law enforcement issues, legislative and other regulatory frameworks relating to forensic examination of written language and handwriting with a view to improving them and further prospects for their use in forensic science and forensic examination. The genesis of the emergence and introduction of the first state, international, religious, economic and other types of documents, methods and types of their execution and registration, and the improvement of the historical documentary system in our country and the persons who could execute them in various fields of use in the

country and in ensuring the vital activity of the population, as well as the mechanism of the first identification actions with this category of writing and handwriting are investigated. The role, essence and significance of written language, handwriting and documentary studies in their historical aspect in terms of formation, improvement and use in establishing and identifying the person who executed a certain document or written text are determined. Separate objectives have been identified to improve knowledge, including subculture and skills, on the detection, establishment and preparation for forensic examination of written language and handwriting by detectives, investigators, forensic specialists, experts, prosecutors, investigating judges and court personnel, taking into account the requirements of the time regarding the use by criminals of documents made both by conventional means and with the help of computer equipment, the Internet, mobile communications, as well as other modern telecommunications achievements and digitalisation of the pre-trial process. The article investigates the peculiarities of forensic methods of examination of written language and handwriting objects to be taken into account by officials who, in particular, conduct pre-trial investigation of criminal offences committed with the use of ordinary or forged written documents, handwriting forgery, and other criminal methods of their use with a view to qualitative preparation and conduct of relevant handwriting and authenticity examinations. Based on the results of the study, the author's scientific positions and ways of solving the existing problematic issues have been developed.

Key words: language, handwriting, writing, graphic representation, performer, forensic research, examination, identification, subculture.



АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 340.14

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.30>

Ксенія Миколаївна Гуртова,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін (викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0001-7788-5132>,
e-mail: k_gutorova@gmail.com

РОЗВИТОК НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Визначено, що зловживання правом є однією з найважливіших проблем сучасної юридичної науки, а також складною та контроверсійною правовою категорією. Дослідження вказаної проблематики має як теоретичний, так і прикладний інтерес для розвитку вітчизняної правової науки. Проаналізовано основні наявні у вітчизняній науці та історичних джерелах підходи до трактування дефініції «зловживання правом», основні ознаки зловживання правом як здійснення суб'єктивного права, що завдає шкоди іншій особі й може вступати в суперечність із совістю та моральними нормами особи.

Ключові слова: зловживання правом, правопорушення, шикана, суб'єктивне право, суддівський розсуд.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Серед найважливіших проблем сучасної юридичної науки слід виокремити проблему зловживання правом. Така правова категорія є однією з найскладніших та контроверсійних. Її актуальність пов'язана з рівнем розвитку демократії, стабільністю в державі та суспільстві, традиціями законслухняності та неухильним дотриманням прав людини і громадянина. Недосконалість чинного законодавства в цій сфері та поширеність подібних випадків на різних рівнях функціонування права визначає її актуальність в умовах розбудови громадянського та правового суспільства.

Указана проблематика становить як теоретичний, так і прикладний інтерес для розвитку вітчизняної правової науки, адже деякі дослідники виступають із запереченням самого факту існування подібного явища, апелюючи тим, що завдати шкоди за допомогою здійснення права неможливо. Слід зауважити, що певний інтерес до проблеми зловживання правом виявляли і правники попередніх епох –

дорадянського та радянського періодів. Без ознайомлення з їхніми доробками, з урахуванням новітніх методологічних підходів, сучасним науковцям буде надзвичайно складно розраховувати на всебічне дослідження проблеми.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти вищезазначеної проблематики розглядалися ще у працях учених-юристів дорадянського періоду, зокрема Є. Васьковського, К. Анненкова, І. Щегловитого, І. Тютрюмова, Й. Покровського та ін. Більшість серед них не використовувала дефініції «зловживання правом», але аналіз їх робіт переконує, що згаданим науковцям ця правова доктрина була добре відома. Серед учених радянського періоду до проблеми зловживання правом зверталися чимало авторитетних юристів, а саме: С. Братусь, О. Іоффе, В. Грибанов, М. Агарков, Д. Генкін, В. Рясенцев та ін. На основі огляду наукової літератури за темою дослідження зауважимо, що більшість положень, запропонованих науковцями, мають узагальнюючий, а інколи й дискусійний характер. Подібна ситуація зумовлює актуальність проведення нових наукових розвідок, які б допомогли уточнити специфіку трактування такої дефініції, як «зловживання правом», на законодавчому рівні та у працях провідних юристів дорадянського й радянського періодів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є встановлення специфіки розуміння правової категорії «зловживання правом» на основі критичного аналізу теоретичних напрацювань правників попередніх епох та практики правозастосування в цій сфері. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі завдання: розкрити сутність поняття «зловживання правом» у дослідженнях науковців XIX ст.; проаналізувати погляди на категорію «зловживання правом» у наукових розвідках та нормативно-правових актах XX ст. до набуття Україною незалежності; узагальнити наукові думки з приводу зловживання правом та навести перспективні напрями подальших досліджень.

Наукова новизна дослідження

Новизна полягає в тому, що під принципово новим кутом узагальнено підходи до розуміння сутності та провідних ознак зловживання правом у наукових розвідках та нормативно-правових актах XIX–XX ст.

Виклад основного матеріалу

Інтерес до вказаної проблеми з боку науковців часів Російської імперії простежується ще з дореформеного періоду, коли вона розглядалася в контексті питання про межі поведінки суб'єкта, що здійснює дозволене йому законом суб'єктивне право [1, с. 62]. Судова реформа 1864 р. надала суттєвого імпульсу до втілення в юридичну

практику принципів незалежності суду та свободи особи. Утім, у Статуті цивільного судочинства недопустимість зловживання правом не знайшла свого відображення. Із цього приводу В. Рум'янцев зазначав, що розробниками судових статутів не була передбачена можливість зловживання процесуальними правами та жодних запобіжних заходів не було вжито [2, с. 24]. Крім того, чимало цивілістів того часу вважали неприпустимим притягнення до відповідальності особи, яка, реалізуючи своє право, завдала шкоди іншому суб'єкту.

Із кінця XIX ст. проблему зловживання правом, як зауважували Р. Калюжний та І. Андрющенко, стали розглядати як питання про межі поведінки суб'єкта, який здійснює надане йому законом суб'єктивне право. Правознавці та законодавці зосередилися на пошуку чітких юридичних критеріїв вживання права на зло, вивчали необхідність заборони зловживання правом на законодавчому рівні [3, с. 17].

Серед інших над цим питанням працював М. Рубашенко. Він зазначав, що в теорії цивільного права можна знайти чимало заперечень, які ставлять під сумнів універсальність загального правила неприпустимості зловживання правом. Яким же було підґрунтя цих сумнівів і заперечень, на думку М. Рубашенка? Передусім такий підхід розмивав межі суб'єктивних прав, коли майже неконтрольоване змішування правових норм із моральними могло завдати більшої шкоди правопорядку, аніж користі [4, с. 111–113]. Аналізуючи досвід правозастосування в країнах Західної Європи, насамперед Німеччини та Швейцарії, науковець визначає два головні підходи до трактування дефініції «зловживання правом». Відповідно до першого основними ознаками зловживання правом є здійснення суб'єктивного права, що завдає шкоди іншій особі, а також усвідомлення подібних дій з боку особи, яка наділена певними суб'єктивними правами. У межах другого підходу зловживання правом наявне тоді, коли йдеться про реалізацію суб'єктивного права в суперечності з власною совістю та моральними нормами. У цьому випадку шикану слід сприймати як специфічну форму реалізації права, за якої суб'єкт не може співвіднести свою поведінку з принципом справедливості. Такий підхід сприймався М. Рубашенком зі значною часткою скепсису. Із цього приводу вчений зазначав: «Надаючи судам можливість визначати наявність юридичних фактів, які б свідчили про зловживання правом з міркувань справедливості, а також зважування інтересів, що утворюють певну правову колізію, за ступенем їх важливості, західноєвропейське законодавство виводить у цей спосіб усю сферу реалізації прав з-під впливу юридичних норм, надаючи пріоритет деяким критеріям поза юридичним характером. Останнім, вочевидь, бракує об'єктивності, а тому їх застосування повністю залежить від суб'єктивного розсуду суддів» [4, с. 114–115].

З точки зору сучасної фундаментальної юридичної науки розуміння Р. Калюжним та І. Андрущенком юридичної природи зловживання правом має дещо спрощений вигляд. Оскільки фахівці впевнені, що права надаються для задоволення власних законних інтересів, а не для завдання шкоди іншим, то відкидають можливість того, що здійснення права може стати засобом для завдання шкоди. Проте в цьому ми згодні з позицією М. Рубашенка. Це не завжди відбувається саме так, оскільки правопорушення (делікти) здебільшого здійснюються шляхом порушення правових заборон, а не при реалізації суб'єктивних прав уповноваженими особами [3, с. 20–21]. Не витримує критики й теза, що намір завдати шкоди є головним критерієм шикани. Насправді, і це доводила як дорадянська, так і радянська судова практика, нерідко виникали ситуації, коли зловживання правом відбувалося несвідомо. Крім того, Р. Калюжний та І. Андрущенко не змогли чітко визначити соціально-правову природу того зла, що завдавалося внаслідок зловживання правом. Не було це явище також детально проаналізоване в контексті інтересів суб'єктів права та призначення конкретних суб'єктивних прав.

Проблематика зловживання правом набула особливої актуальності в контексті розробки норм Цивільного уложення Російської імперії, над яким працювали провідні цивілісти. Так, у редакціях 1899 та 1903 рр. було закріплено принцип неможливості притягнення до відповідальності за дії, які відбулися у правових межах. Зокрема, у ст. 1066 проекту Уложення в редакції 1899 р. зазначалося, що «... особа, яка діє в межах наданих йому законом прав не відповідає за завдану шкоду»¹.

У радянський період щодо проблеми зловживання правом розгорнулася справжня дискусія науковців. Одна частина відкидала теорію зловживання правом, мотивуючи це тим, що протиправне здійснення права неможливе. На їхню думку, поняття «зловживання правом» позбавлене сенсу, бо існує логічна суперечність між словами «зловживання» і «право», які не можна об'єднувати в одне словосполучення, а замість нього краще використовувати дефініцію «правопорушення». Подібні погляди привели до поширення думки, що застосування терміна «зловживання правом» має нести умовний характер та вимагати чіткого розмежування між ним і здійсненням права.

Б. Карнаух звернув увагу на те, що в тому разі, коли суб'єкт діє в межах наданого йому права, він не зловживає своїм правом, або

¹ Гражданское Уложение. Книга пятая: Обязательства: Проект Высочайше учрежденной Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения. СПб : Тип. Правительствующего Сената, 1899. С. 192.

суб'єкт виходить за межі, встановлені законом, і, таким чином, порушуючи закон, не зловживає правом, а вчиняє елементарне правопорушення, за яке має нести відповідальність. І в першому, і в другому випадках немає достатніх підстав для використання категорії «зловживання правом» як загальноправової норми [5, с. 34–35].

Такий підхід ґрунтувався на переконанні, що здійснення права не може бути протиправним, а отже, і зловживанням. Якщо особа виходить за межі наданого їй суб'єктивного права, вже має місце не зловживання правом, а протиправна поведінка, результатом якої є скоєння правопорушення. На цьому наголошували і дослідники, які заперечували доцільність використання категорії «зловживання правом», погоджуючись із необхідністю заборонити шикану в законодавчому порядку. Адепти подібного підходу вважали, що це сприятиме встановленню кордонів цивільних прав через закон, а не суддівський розсуд. Суд не має самостійно встановлювати межі суб'єктивного права. На нього покладаються функції встановлення фактичних обставин справи та застосування тих меж, які встановлені в законному порядку. Тому для науковців цього напрямку вважалося помилковим ототожнювати поняття «шикана» та «зловживання правом».

Інші науковці визнавали справедливість вказаної теорії, вважаючи її такою, що повною мірою відповідає вимогам реального життя [6, с. 54–55]. У Т. Полянського ми можемо знайти визначення зловживання правом як «особливий тип цивільного правопорушення, що вчиняється уповноваженою особою під час здійснення нею права, пов'язаного з використанням заборонених конкретних форм у межах загального типу поведінки, встановлених законом» [7, с. 35]. Таким чином, Т. Полянський зробив висновок, що будь-яке суб'єктивне право обмежується не лише загальними правилами поведінки, передбаченими законом, існують також межі його реалізації, що визначають міру конкретної поведінки в рамках застосування права [7, с. 54]. Зауважимо, що подібна концепція є підґрунтям для дослідників зазначеної проблематики.

У радянському цивільному законодавстві міжвоєнного періоду ми не зустрінемо ані визначення, ані ознак дефініції «зловживання правом». Проте в ньому існували певні обмеження щодо здійснення суб'єктивних цивільних прав. Наприклад, у ст. 1 Цивільного кодексу УСРР 1922 р. зазначалося: «Цивільні права захищаються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються в суперечності з їх соціально-господарським призначенням»¹. Цим законодавець визнавав існування

¹ Цивільний кодекс УСРР : Закон УСРР від 16.12.1922 // Юрист : сайт. URL: https://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf (дата звернення: 17.11.2023).

проблеми зловживання правом і намагався окреслити її за допомогою певних юридичних норм.

Якщо проаналізувати судову практику 1920-х рр., то можна дійти висновку, що в радянських судах трактування цієї статті мало доволі суперечливий характер. Відсутність належного теоретичного обґрунтування згаданого положення Цивільного кодексу разом із можливістю вільного використання узагальненої норми, з метою вирішення конкретного випадку на суддівський розсуд, зумовлювало неправильне використання або невикористання ст. 1 Цивільного кодексу. Тому із середини 1930-х рр. це привело до негласної відмови від застосування її норм.

У 1961 р. з'явилися суттєво оновлені Основи цивільного законодавства СРСР, що стали джерелом для створення нових редакцій республіканських цивільних кодексів, зокрема й Цивільного кодексу УРСР 1963 р. У контексті досліджуваної проблематики привертає увагу ст. 5 «Здійснення цивільних прав та виконання обов'язків», де, зокрема, зазначалося: «Цивільні права охороняються законом, крім випадків, коли їх здійснення суперечить призначенню цих прав у соціалістичному суспільстві під час будівництва комунізму» [8].

Стаття 39 Конституції СРСР 1977 р. теж може розглядатися в контексті досліджуваної проблематики. Зокрема, у ній зазначалося: «... використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян» [9]. Отже, у цьому документі законодавець продемонстрував підхід до проблеми зловживання правом через категорію інтересу. Серед теоретиків права подібні погляди розвивав А. Акімов, який вважав, що в суб'єктивного права, використаного на шкоду суспільству, відбувається істотна деформація його соціального змісту. Чинником, що приводить його в дію, стає вузькокорисливий, егоїстичний інтерес, що відкидає правомірність існування будь-якого іншого інтересу [10, с. 163].

В останній радянській редакції Основ цивільного законодавства 1991 р. можна простежити вже якісно інші підходи до заборони зловживання правом. У формулюваннях зникла ідеологічна складова, натомість чітко вказувалося, що реалізація цивільних прав не має порушувати прав та інтересів інших осіб, які перебувають під захистом чинного законодавства. В іншому разі це тягне за собою позбавлення таких прав будь-яких юридичних гарантій. Проте і цьому документу, що виявив проблему неприпустимості порушення меж реалізації права, не вистачило конкретності щодо вирішення питання визначення сутності такої категорії, як «зловживання правом».

Висновки

Якщо поглянути на розуміння поняття «зловживання правом» у ретроспективному ракурсі, то слід зауважити, що воно формувалося

як цивільно-правове явище. Попри те, що проблема зловживання правом зацікавила науковців-юристів ще в дореформений період, а судова практика неодноразово стикалася з подібними випадками шикани, на законодавчому рівні тривалий час жодних заборон щодо «зісного» користування правом не існувало. Проблема неприпустимості зловживань була розглянута в дискурсі проблеми відшкодування завданої шкоди. Спроба визнати неприпустимим здійснення права, яке має на меті завдання шкоди іншій особі, була здійснена лише на початку ХХ ст. в межах Цивільного уложення 1913 р., але повноцінної дії через подальші історичні події воно так і не набуло.

Із правовою категорією «зловживання правом» були добре знайомі й радянські цивілісти. У судах постійно розглядалися суперечки за позовами захисту від різних проявів зловживання правом. Суддям у подібних випадках доводилося апелювати до тих статей цивільного законодавства, які регулювали межі здійснення прав. У цілому радянському цивільному законодавству притаманне встановлення заборони на зловживання правом через призначення суб'єктивних прав. Проте ані чітких критеріїв, ані ознак цього юридичного поняття протягом усього радянського періоду на законодавчому рівні так і не було запропоновано. Натомість радянські вчені-цивілісти одностайно засуджували застосування права виключно з метою завдання шкоди іншій особі. Більшість із них наполягала на тому, що в Цивільному кодексі має бути окрема стаття із заборорою шикани, причому серед них не існувало єдності щодо змістовного наповнення категорії «зловживання правом». Проте проблеми зловживання правом досліджувалися науковцями, що об'єктивно допомагало в судовій практиці, яка зазвичай відкидала реалізацію суб'єктивних прав, у разі якщо вона спрямована на завдання шкоди іншим особам.

Тому перспективними напрямками досліджень визначено подальше наукове осмислення сутності зловживання правом як у ретроспективному ракурсі, так і на основі глибинного аналізу чинного вітчизняного законодавства й зарубіжного досвіду розвинених держав світу. Окремо наголошено на необхідності подальшого міждисциплінарного дослідження запропонованої проблеми, зокрема на рівні осмислення «зародків» правового регулювання зловживання правом у період Гетьманщини та в роки національно-визвольних війн (1917–1921 рр.).

Список бібліографічних посилань: 1. Рогач О. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с. 2. Рум'янцеv В. П. З історії підготовки судової реформи 1864 року в Росії. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2014. Вип. 2. С. 23–31. 3. Калюжний Р. А., Андрущенко І. Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8. С. 16–21. 4. Рубашенко М.

Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Юридичний журнал*. 2010. № 4. С. 110–119. **5.** Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.06>. **6.** Бровченко Т. І., Миргород В. О. Зловживання цивільними правами. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. № 3. С. 51–55. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.3/09>. **7.** Полянський Т. Т. Зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження) : монографія. Київ : Ред. журн. «Право України» ; Харків : Право, 2013. 376 с. **8.** Харитонов Є. О. Динаміка концепції радянського цивільного права та відображення її в основах цивільного законодавства СРСР 1991 р. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2011. Т. 10. С. 313–323. **9.** Терещенко В. В. Порівняльно-правовий аналіз Конституції Радянської України // Репозитарій ПНПУ імені В. Г. Короленка : сайт. 2014. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3645/1/Tereshenko.pdf> (дата звернення: 17.11.2023). **10.** Юдашев О. Х. Проблеми вдосконалення державної регуляторної політики в Україні : монографія. Київ : МАУП, 2005. 336 с.

Надійшла до редколегії 19.11.2023

Прийнята до опублікування 09.12.2023



Hurtova K. M. Development of scientific concepts on abuse of law in national jurisprudence

The article defines the abuse of law as one of the most important problems of modern legal science, as well as a complex and controversial legal category, the relevance of which is directly related to the level of development of democracy, stability in the state and society, traditions of law-abiding and strict observance of human and citizen rights, research which have both theoretical and applied interest for the development of domestic legal science.

The main approaches to the interpretation of the definition of “abuse of law” available in national science and historical sources are analysed, and the main features of abuse of law as the exercise of a subjective right which causes harm to another person and may contradict his/her conscience and moral standards are identified.

In a retrospective perspective, an analysis of the development of scientific ideas scientific concepts on abuse of law in national jurisprudence in the pre-Soviet and Soviet periods has been carried out. In addition, normative legal documents that determined the specifics of law enforcement of this category during the formation of domestic law have been considered. It is noted that since the end of the 19th century, the problem of abuse of law has been considered as a question of the limits of behaviour of a subject exercising a subjective right granted by law. It is concluded that since this period, legal scholars and legislators have focused on the study of the need to prohibit the abuse of law at the legislative level. The article demonstrates that the establishment of the prohibition of abuse of law through appropriation of subjective rights was inherent in Soviet civil law with the simultaneous absence of clear signs of this

legal concept at the legislative level throughout the Soviet period, and also the widespread view that the use of the term “abuse of law” should be conditional and require a clear distinction between it and the implementation of law.

Key words: abuse of law, offense, chicanery, subjective law, judicial discretion.



Вадим Сергійович Селюков,

доктор юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6690-6484>,

e-mail: vadim.selyukov@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ КІНОЛОГІЧНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті висвітлено основні проблемні питання, які виникають під час організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України. Сформовано авторське бачення основних способів і напрямів вирішення наявних проблем, особливостей діяльності Національної поліції в умовах воєнного стану. Наголошено на нових перспективних напрямках застосування службових собак у Національній поліції та в інших структурах сектору безпеки та оборони. Запропоновано внесення змін до нормативної бази з метою упорядкувати застосування службових собак.

Ключові слова: К9, кінологічне забезпечення, службова кінологія, поліцейські кінологи, пошук трупів, пошук зброї, службові собаки на блокпосту.

Оригінальна стаття

*Собака – єдина істота у світі,
яка любить вас більше, ніж себе.*

Джош Біллінгс

Постановка проблеми

Війна в Україні, яка завдала безліч страждань, забрала багато людських життів, завдала значних економічних збитків, спричинила соціальні негаразди, сформувала нові виклики в діяльності всіх без винятку служб та життєдіяльності людей в Україні. Наші захисники та захисниці нині боронять терени України, використовуючи велику кількість озброєння та боеприпасів. Однак хочемо зосередити увагу на особливостях використання службових собак особовим складом Національної поліції України (далі – НПУ). Адже «при всій повазі до історії собак на війні найбільш розповсюджений і поважний собачий фах – це використання собак у поліцейських цілях» [1, с. 12].

Стан дослідження проблеми

На жаль, тема забезпечення та організації кінологічної діяльності у правоохоронній сфері в Україні загалом не має достатньої кількості наукових розробок. Дослідження переважно стосуються окремих деталізованих об'єктів – методів підготовки, алгоритму розведення та

утримання, що не є сферою правової діяльності. З точки зору організаційного забезпечення діяльності та наявності значних прогалин у законодавстві з окресленого питання, це наукове дослідження хоча і не є універсальним, але має стати підґрунтям для подальшої практико-орієнтованої наукової розвідки.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – дослідити наявні проблемні питання організації діяльності кінологічних підрозділів НПУ, а також деяких інших структур, визначити основні перепони та виклики, які стали актуальними в умовах збройного конфлікту, а також окреслити стратегічні напрями діяльності щодо їх усунення. *Завданнями* статті є: охарактеризувати стан кінологічного забезпечення в системі Національної поліції України в умовах воєнного стану; проаналізувати причини, які призводять до виникнення проблем, а також сформулювати можливі шляхи вирішення наведених проблем.

Наукова новизна дослідження

Новизною дослідження є вироблення обґрунтованих пропозиції щодо механізмів зменшення впливу негативних факторів, пов'язаних із правовим режимом воєнного стану, на діяльність кінологічних підрозділів, а також висвітлення реальних наявних проблем організаційного забезпечення кінологічної діяльності НПУ.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України одним із завдань кінологічних підрозділів НПУ є участь у забезпеченні публічної безпеки та порядку й охороні прав і свобод людини, а також інтересів суспільства та держави¹. Розглядаючи публічну безпеку та порядок як «урегульовану правовими та іншими соціальними нормами систему суспільних відносин, що забезпечує захист прав і свобод громадян, їх життя та здоров'я, попередження злочинів та проступків, повагу до честі й людської гідності, дотримання норм суспільної моралі і порядку» [2, с. 36], варто зауважити, що в загальних рисах практичної діяльності з реалізації цього завдання підтримання публічної безпеки та порядку охоплює всі наявні завдання кінологічних підрозділів НПУ. Як бачимо, разом із протидією та боротьбою зі злочинністю важливим напрямом діяльності кінологічних підрозділів є превенція, або попередження, а також виявлення протиправних дій осіб.

¹ Інструкція з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України : затв. наказом МВС України від 01.11.2016 № 1145 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1544-16> (дата звернення: 16.09.2023).

Численні переміщення людей територією України та поява великої кількості зброї, боеприпасів та вибухових речовин стали причиною зростання кількості фактів їх незаконного використання, зокрема перевезення, зберігання, навіть без мети застосовувати за призначенням. Додатково значного поширення набули факти незаконного обігу наркотиків у місцях проведення воєнних дій. Ці явища є складною проблемою для діяльності поліції, адже їх латентність зараз ускладнюється воєнним станом, розвитком новітніх технологій, використання яких дозволяє приховувати або «відбілювати» протиправну діяльність.

З огляду на складність процесів протидії цим явищам, особливо в умовах війни, важливим залишається аспект превенції, або попередження, вказаних видів правопорушень. Способів і методів превентивної діяльності існує доволі велика кількість, однак використання службових собак з огляду на ситуацію, що склалася, є виправданим, раціональним та ефективним.

Одразу варто наголосити на тому, що питання нормативного врегулювання використання службових собак у різних правоохоронних органах та «силових» структурах можна розглядати як тему для окремого дослідження. Нині існує багато колізій та прогалин у чинному законодавстві щодо підстав та порядку застосування або використання службових собак, однак у межах цього дослідження звернемо увагу виключно на організаційний та раціоналістичний аспекти використання службового собаки як засобу для виявлення та ідентифікації заборонених в обігу речовин, а також пошуку в окремих складних ситуаціях.

По-перше, що необхідно знати про службового собаку, щоб з'ясувати спектр можливостей, які можуть бути корисними для службової діяльності в системі правоохоронних органів? Головний засіб, який дає можливість ідентифікувати заборонені або шукані речі, – це нюх собаки. Отже, вивчення та розуміння механізму використання службового собаки є необхідними для всіх працівників правоохоронних органів. Собака здатен у тисячу разів краще за людину розрізняти запахи [3; 4; 5]. Однак, на відміну від людини, собаки не здатні зрозумілою мовою повідомляти про свої відчуття.

По-друге, важливим аспектом використання службового собаки стає результативність такого залучення. На жаль, в Україні склалася стала думка щодо негативної результативності залучення службового собаки до заходів, спрямованих на реалізацію службових завдань поліції. Враховуючи це, вкрай важливою залишається діяльність щодо популяризації службової кінології саме в системі правоохоронних органів.

По-третє, незначний обсяг знань у переважній більшості поліцейських щодо використання службових собак призводить до створення

ситуацій, коли на початку оперативних, розшукових дій чи огляду місця події рішення про застосування собаки не приймається, а в подальшому у форматі «а може кінолога запросимо?» викликається кінолог. Повертаючись до попередньої думки, знижується ефективність діяльності кінолога, яка пов'язана з об'єктивними, такими, що не залежать від кінолога та собаки, обставинами.

По-четверте, кількість кінологів у штаті органів НПУ є доволі незначною. Звідси і проблеми з оперативністю реагування поліцейських-кінологів на виклики та повідомлення, що надходять до поліції.

По-п'яте, важливо розуміти організаційну складову діяльності кінологічних підрозділів НПУ та шляхи координації і взаємодії всіх підрозділів та служб із кінологічним підрозділом.

Переходячи до викладення основного матеріалу, варто наголосити, що під час висвітлення ми систематично будемо звертатися до вищевказаних питань з метою конструктивних висновків щодо особливостей застосування службових собак НПУ.

Спектр використання службових собак різний, виходячи зі змісту Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України. Однак у ст. 45 Закону України «Про Національну поліцію» зазначено інше: службового собаку можливо застосувати під час патрулювання; переслідування та затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення; під час конвоювання (доставлення) затриманої або заарештованої особи; для відбиття нападу на особу та/або поліцейського¹. У Законі відсутні згадки про застосування спеціальних службових собак для пошуку окремих видів речей.

З огляду на те, що у 2023 році службові собаки Дафні та Шері з бригади «Червона Калина» були нагороджені медалями «За віддану службу»², варто ще раз вийти з пропозицією внесення окремої статті до Закону України «Про Національну поліцію» щодо підстав та порядку застосування службових собак і службових коней. Адже, хоча собаки й обліковуються в бухгалтерських обліках як майно, що стоїть на балансі, їх варто розцінювати як повноцінних бойових одиниць, особливо в умовах воєнного стану.

Воєнні дії, як уже наголошувалось, сильно вплинули не лише на організацію служби сектору безпеки та оборони, змін зазнала і

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 16.09.2023).

² Службові собаки Дафні та Шері з бригади «Червона Калина» нагороджені медалями «За віддану службу» // Спартан : сайт. 18.05.2023. URL: <https://sptn.army/5afFd8/> (дата звернення: 16.09.2023).

правоохоронна сфера діяльності держави. З перших днів війни Україну захлиснула хвиля переселенців та стихійного переміщення людей і речей територією України. Всім зрозуміло, що кількість незаконно переміщених речей та предметів під час такого хаосу значно збільшилась, що негативно впливає на стан правопорядку та безпеки, зокрема національної. Якщо за часів АТО/ООС поліцейські службові собаки використовувалися на блокпостах тільки на лінії розмежування в Луганській та Донецькій областях, то нині питання використання службових собак набуло більшої актуальності. Із чим це пов'язано? По-перше, на початку війни відбувся значний відтік населення зі східних регіонів, які всіма можливими шляхами тікали від бойових дій. У цей час значно активізувалась злочинність, у сум'ятті збільшилась кількість незаконного перевезення вогнепальної зброї, боєприпасів, наркотичних та психотропних речовин. По-друге, поява значної кількості нелегальної, зокрема трофейної, зброї, яку мають люди і майже вільно переміщують країною. По-третє, збільшення кількості замінованих або вибухонебезпечних територій, що потребують швидкого обстеження. Складність пошуку вибухонебезпечних предметів полягає в їх великій кількості, небезпеці під час проведення огляду вказаних територій, а також у способах розміщення вибухонебезпечних предметів на глибині в землі. По-четверте, собак почали більш інтенсивніше використовувати на блокпостах, які обладнані по всій території України. Це велике навантаження на кінологічні підрозділи всіх правоохоронних і військових структур, адже кількість кінологічних розрахунків за час війни значно не збільшилась. По-п'яте, виконання небезпечних і складних завдань стає причиною ушкоджень та захворювань службових тварин, що так само зменшує інтенсивність виконання завдань, покладених на кінологічні підрозділи.

Переходячи до проблем, які нині постали перед кінологічними підрозділами НПУ, варто додати, що кінологічне забезпечення враховує такий напрям, як племінне розведення, яке в поліції забезпечувалося функціонуванням Ірпінського племінного центру. На жаль, на початку збройної агресії цей кінологічний підрозділ було суттєво пошкоджено внаслідок ворожих атак, що призвело до ускладнень у його подальшій діяльності. Натомість у 2022 році на Хмельниччині почав функціонувати племінний розплідник службових собак, а згодом відновив роботу й кінологічний підрозділ в м. Ірпін Київської області. Важливо наголосити, що діяльність кінологічної служби щодо комплектування структурних підрозділів якісним поголів'ям службових собак є дуже важливим напрямом роботи, яка має здійснюватися системно, комплексно, безперервно й ефективно. В умовах війни такий процес має лише нарощувати потужності з метою

повноцінного забезпечення службовими собаками кінологічних підрозділів.

Оцінюючи кількість злочинів, що нині вчиняються в регіонах, де ведуться бойові дії, головним викликом для службових собак є напруженість роботи (збільшення кількості випадків залучення службових собак). Це, з одного боку, є позитивним моментом, адже собаки не втрачають навичок, а постійно підкріплюють їх практичними реальними діями. З іншого – службова діяльність поліцейського собаки вимагає багато енергії та зусиль, що в умовах значної інтенсивності призводить до його знесилення і, як наслідок, до зниження якості його роботи. Останнє може мати негативні наслідки у вигляді втрати людського життя, яке відповідно до Конституції України¹ є найвищою соціальною цінністю, а робота поліції безпосередньо спрямована на забезпечення нормальних умов існування людей. Також складною є обстановка проведення розшукових чи пошукових заходів за участі кінолога з собакою. Часті повітряні тривоги, вибухи, обстріли – це ті фактори, які відволікають собак від пошуку, а інколи спричиняють стрес у собак. Подальша робота такої собаки може бути неефективною та марною. Зрозуміло, що за час війни кінологічні підрозділи врахували ці проблеми та здійснюють підготовку собак до стресових ситуацій, однак нормативи праці собак у регіонах України досі не змінені. Варто нормативно врегулювати час роботи та особливості утримання службових собак у регіонах, які перебувають під постійними обстрілами, а отже, наявна підвищена загроза.

Збільшення кількості випадків переміщення вогнепальної зброї, вибухівки та боєприпасів є одним із пріоритетних викликів для кінологічних підрозділів. Їх пошук та виявлення ускладнюється тим, що собака шукає не сам предмет, а його запах. А, як відомо, працівники сектору безпеки та оборони постійно перебувають у стані повної бойової готовності, що серед іншого передбачає безперервне носіння вогнепальної зброї. У тому разі, коли поліцейських (або кінолог з іншого центрального органу виконавчої влади) у бойових умовах перебуває із собакою, останній постійно уловлює запах зброї (а можливо, і вибухових речовин на озброєнні), що негативно впливає на результати пошуку. Тобто, якщо собака постійно відчуває запах зброї і йому додатково ставлять завдання з її пошуку в окремих зонах (транспортних засобах), то це може спричинити зниження ефективності такої діяльності. Із цього випливає, що порядок розміщення службового собаки під час виконання тривалих бойових завдань, особливо

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 16.09.2023).

якщо йдеться про пошук зброї та вибухівки, має бути організовано з урахуванням оточення, яке, як вище наголошувалося, може стати причиною зниження ефективності його діяльності (пошуку).

Наступним і дуже важливим викликом є налагодження порядку взаємодії кінологів та працівників поліції (така сама ситуація й в інших центральних органах виконавчої влади). Як відомо, нормативно визначено, що застосування службового собаки як спеціального засобу можуть здійснювати виключно ті поліцейські, які пройшли спеціальну підготовку (ч. 2 ст. 45 Закону України «Про Національну поліцію»)¹. Аналогічна ситуація склалася в інших правоохоронних органах та секторі оборони. Водночас в Україні суттєво змінилася спрямованість функцій сектору безпеки та оборони, і, як наслідок, потреба у збільшенні кількості кінологічних розрахунків.

Функціонування окремих кінологічних підрозділів передбачає наявність дієвої взаємодії між кінологом та спеціалістом з іншого підрозділу. У цьому разі головною умовою ефективною та оперативною взаємодії є вдало реалізовані логістичні питання в поєднанні з достатньою кількістю кінологічних розрахунків. Однак велике навантаження та кількість ситуацій, які виникають сьогодні, не відповідають кількості наявних кінологічних розрахунків. Шляхами вирішення цієї проблем є або збільшення чисельності кінологів у кінологічних підрозділах, або створення посад кінологів в інших структурних підрозділах. Останній варіант, з одного боку, є більш виправданим з точки зору врегулювання логістичних питань та оперативності взаємодії, а з іншого – ускладнюється процес систематичного тренування та вдосконалення навичок як кінолога, так і собаки. Крім того, у цьому разі кінолог структурного підрозділу в обов'язковому порядку має пройти спеціальну підготовку.

Ще одним важливим аспектом кінологічного забезпечення сучасної правоохоронної та оборонної діяльності є пошук захоронень і протимінна діяльність кінологічних підрозділів. Службові собаки, які натреновані на пошук трупів, є доволі малочисельною категорією в кінологічних підрозділах. Так само й протимінна діяльність, яка значно відрізняється від пошуку вибухових речовин і є новим форматом застосування службових собак, що раніше був притаманний виключно окремим підрозділам Збройних Сил України.

Висновки

Підсумовуючи викладене, хочемо зауважити, що сучасні виклики, які постають перед Україною та її правоохоронною системою,

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 16.09.2023).

значно змінили вектор і формат діяльності кінологічних підрозділів НПУ та інших силових структур. Одним із ключових напрямів роботи у сфері вдосконалення кінологічного забезпечення вбачається розширення штату та видів діяльності службових собак, а також вирішення питання щодо точкового навчання осіб в окремих, не кінологічних підрозділах з метою повноцінного кінологічного забезпечення поліцейської діяльності за усіма напрямами.

Список бібліографічних посилань: **1.** Кінологічна служба в ЗСУ та інших силових структурах: історична довідка та сучасний стан, військова ветеринарна медицина, нормативно-правове регулювання, особливості під час воєнного стану / уклад.: І. М. Коропатнік, М. А. Микитюк, О. О. Павлюк, С. В. Петков. Київ : Професіонал, 2023. 466 с. **2.** Барба В. Є. Поняття публічної безпеки і порядку як об'єкта взаємодії територіальних підрозділів Національної поліції з органами місцевого самоврядування. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4, ч. 1. С. 32–36. **3.** Селюков В. С. Адміністративно-правові засади кінологічного забезпечення правоохоронної діяльності в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2020. 42 с. **4.** Влад В. Ф. Використання одорологічних знань та навичок під час досудового розслідування. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 3. С. 106–109. DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.19>. **5.** Гиль М. І., Коновалов О. В., Агапова Є. М., Сусол Р. А. Дресування собак : навч. посіб. Одеса : ОДАУ, 2010. 296 с.

Надійшла до редколегії 18.09.2023

Прийнята до опублікування 06.10.2023



Seliukov V. S. Problems of the activity of canine units of the National Police in the conditions of war

The article highlights the main problematic issues that arise during the organization of the activities of the canine units of the National Police of Ukraine. The author's vision of the main ways and directions of solving the existing problems and peculiarities of the National Police's activities in the conditions of martial law has been formed. Emphasis is also placed on new promising directions for the use of service dogs in the police and other structures of the security and defense sector. Amendments to the regulatory framework are proposed to regulate the use of K9 units.

These conclusions should become the basis for the initial scientific development of the issue of using service dogs, and subsequently for the practical implementation of the developed provisions. This, in turn, will allow the functions and tasks of canine units to be implemented at a qualitatively new level.

It has been determined that the main problematic issues that arise today are: significant movements of people on the territory of Ukraine and the appearance of a large number of weapons, ammunition and explosives lead to an increase in the number of facts of their illegal use, including transportation, storage even without the purpose of using them for their

intended purpose. In addition, the facts of illegal drug trafficking in the places of hostilities, cases of the involvement of service dogs of the National Police in anti-mine activities and the search for corpses and places of mass burials have become increasingly widespread.

Currently, there are many conflicts and gaps in the current legislation regarding the grounds and procedure for the use of service dogs, however, in the course of this article the focus will be solely on the organisational and rational aspects of using a service dog as a means of detecting and identifying illicit substances, as well as for conducting a search in certain difficult situations.

One of the key areas of activity in the field of improving canine support is the expansion of the staff and areas of use of service dogs, as well as addressing the issue of targeted training of individuals in certain non-canine units in order to fully support police activities in all areas.

Key words: K9, canine support, service canine, police canines, search for dead bodies, search for weapons, service dogs at the roadblock.




Симон Олександрович Сербенюк,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

відділ організації наукової діяльності

та захисту інтелектуальної власності (науковий співробітник);

 <https://orcid.org/0000-0002-6806-6319>,

e-mail: simon6@ukr.net

**МАТЕМАТИКА В ПОЛІЦЕЙСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ:
ОСНОВИ, ОСОБЛИВОСТІ, МАТЕМАТИЧНА ПІДГОТОВКА**

Наукове дослідження присвячено введенню навчальної дисципліни «Математичні методи в поліцейській діяльності» та обговоренню змісту її першого модуля для здобувачів освіти закладів вищої освіти Міністерства внутрішніх справ України з метою поєднання математичних методів, а також елементів фізики, астрономії та географії для вирішення практичних завдань у професійній діяльності поліцейських. Сформульовано деякі складові першого модуля цієї дисципліни на основі онлайн-курсу з вивчення математики пожежниками-рятувальниками у США.

Ключові слова: математичні методи, статистика, підготовка поліцейських, закони фізики, астрономія, топографія.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Які професійні компетентності повинен мати сучасний поліцейський? Насамперед, він має мислити нестандартно, творчо вирішувати завдання та приймати морально-етичні рішення.

Поглянемо на це питання з точки зору теоретико-практичного підходу. Тобто, які теоретичні знання має опанувати поліцейський для швидкого та професійного вирішення ним практичних завдань, покращення мислення при виконанні обов'язків? Тренування мислення здійснюється при вивченні дисциплін математичного спрямування, але в Україні вони вивчаються під час підготовки фахівців з кібербезпеки, а здобувачі освіти за напрямом «Правоохоронна діяльність» вивчають лише дисципліну «Логіка», яка за своїм змістом більше нагадує філософію.

При проведенні слідчих дій, аналізуванні речових доказів, огляді місця вчинення злочину чи опитуванні свідків мислення та його найвищі форми – аналіз та синтез – відіграють одну з найважливіших ролей для розкриття злочину та забезпечення охорони прав. Навіть патрульному необхідно правильно оцінити ситуацію на місці події і за потреби викликати підмогу або інші екстрені служби. Тому існує необхідність у розробці навчальної дисципліни або системи навчальних

дисциплін теоретично-прикладного характеру з метою тренування мислення майбутніх правоохоронців, розвитку їхніх навичок щодо визначення та оцінки параметрів і факторів, що є основою для забезпечення техніки безпеки, попередження наслідків наявних надзвичайних ситуацій, раціоналізації робочих процесів тощо. Очевидно, що сучасний поліцейський повинен також знати закони фізики (наприклад, особливості поведінки вогню при пожежі в тому чи іншому середовищі, елементи астрономії з метою орієнтування на місцевості, особливості законів механіки при керуванні автотранспортом тощо). Тому важливо створити курс на кшталт «Математичні методи в поліцейській діяльності» з метою висвітлення теоретичних аспектів майбутніх практичних умінь та навичок: як найраціональніше, проводячи огляд, обійти (відповідно до схеми вулиць) район вчинення злочину; як правильно оцінити параметри пожежі, щоб правильно повідомити диспетчеру дані, необхідні для виклику максимально раціонального складу рятувальників для мінімізації шкоди; як виявити обман свідка, який стверджує/заперечує про певний ланцюжок знайомих; як провести оцінку тих чи інших статистичних даних тощо.

Стан дослідження проблеми

Окреслена проблема є малодослідженою. Питання впровадження у навчальний процес майбутніх поліцейських курсу математики чи прикладної математики (математики і методики розв'язування задач професійного спрямування) або прикладної математики з елементами природознавства (інтегрованого курсу астрономії, фізики та географії) фактично не досліджувалось раніше.

Сьогодні точаться дискусії щодо актуальності математики в роботі правоохоронців [1; 2; 3; 4], обговорюються рекомендації щодо змісту програми з математики для здобувачів освіти закладів вищої освіти у США за спеціальностями в галузі соціальних наук, зокрема щодо вивчення статистики [5; 6; 7; 8; 9] та використання методів математики у криміналістиці.

Зокрема, надано рекомендації щодо необхідності «підлаштування» математичної підготовки здобувачів освіти в галузі кримінальної юстиції в закладах вищої освіти під вирішення прикладних завдань подальшої професійної діяльності, адже кожен заклад має «свої погляди» на зміст програми, зокрема на різні аспекти статистичних методів [5].

Математична підготовка поліцейських, яка здійснюється в Індії¹, має явну тенденцію до зміни програм щороку. Проте досліджень щодо

¹ The HP Police Constable Syllabus 2020. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj_s_dLbk-X9AhWD-ioKHaLjBJIQFnoECAgQAQ&url=https%3A%2F%2Fblogmedia.

процесу їх удосконалення не виявлено. Також відомим є курс А. Бертосзі [7] щодо вивчення використання методів окремих розділів математики у розслідуваннях злочинів.

Мета і завдання дослідження

Мета цієї статті, яка є початковою із циклу статей з відповідної тематики, полягає у введенні вперше й обговоренні змісту навчальної дисципліни для здобувачів освіти закладів вищої освіти МВС України, яка би поєднувала в собі математичні методи, а також елементи фізики, астрономії та географії для вирішення практичних завдань у професійній діяльності поліцейських.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: розглянути корисні для поліцейських теми онлайн-курсу для пожежників-рятувальників у США «Математика для пожежників»; на основі опрацювання змісту цього онлайн-курсу обрати теми, які будуть корисними у практичній діяльності поліцейських, для включення їх у перший модуль навчальної дисципліни «Математичні методи в поліцейській діяльності»; сформулювати практичні завдання, вирішення яких зводиться до використання методів математики.

Наукова новизна дослідження

Вперше запропоновано створити комплексну навчальну дисципліну «Математичні методи в поліцейській діяльності» для поліцейських, яка поєднує не лише вивчення теоретичної та прикладної математики, а й вивчення елементів фізики, астрономії та географії. Крізь призму підготовки майбутніх кваліфікованих фахівців-правоохоронців проаналізовано онлайн-курс «Математика для пожежників», осмислено зміст модуля 1 «Математичні методи і природознавство в поліцейській діяльності» навчальної дисципліни «Математичні методи в поліцейській діяльності».

Стаття є першою із серії статей з відповідної тематики, частина з яких перебувають у процесі підготовки або є препринтами.

Виклад основного матеріалу

Національна координаційна група з боротьби з лісовими пожежами (США) розмістила на своєму сайті онлайн-курс «Пожежна математика»¹, спрямований на здобуття пожежниками математичних знань

testbook.com%2Fblog%2Fwp-content%2Fuploads%2F2020%2F12%2Fhp-police-constable-syllabus-pdf-e7f024ec.pdf&usg=AOvVaw1H_rHCGWn5eJN8LrCOQ0dw (дата звернення: 16.09.2023); The HP Police Constable Syllabus 2021. URL: <https://testbook.com/hp-police-constable/syllabus-exam-pattern> (дата звернення: 16.09.2023); The HP Police Constable Syllabus 2022. URL: <https://prepp.in/hp-police-exam/syllabus> (дата звернення: 16.09.2023).

¹ Firefighter Math // National Wildfire Coordinating Group : сайт. URL: <https://www.nwcg.gov/course/ffm> (дата звернення: 16.09.2023).

практичного спрямування для використання на пожежному полігоні у природних умовах. Як зазначають розробники, навчальна мета курсу – здобути знання про основні математичні концепції та засвоїти математичний інструментарій для вирішення практичних завдань, зокрема обчислення об'ємів та швидкості потоку води, визначення тиску насоса та втрат на тертя, правильне читання топографічних карт, визначення координат місця розташування, а також основних параметрів пожежі (довжина та висота полум'я, швидкість вітру, поведінка вогню і моделювання деяких тактичних дій при ліквідації пожеж у природному середовищі).

Складність ситуації полягає в тому, що пожежникам-рятувальникам за короткий проміжок часу необхідно приблизно оцінити темпи й напрямки поширення вогню, генерацію тепла, вид пожежі, розрахувати тактику і кількість необхідних засобів гасіння тощо. Спираючись на зміст цього онлайн-курсу, можна приблизно за допомогою найпростіших елементів математики та певних орієнтовних статистичних таблиць даних оцінити ситуацію на пожежному полігоні та системно вжити заходів, спрямованих на ліквідацію надзвичайної ситуації та мінімізацію збитків.

Ще однією особливістю цього курсу є акцентування уваги на законах природи та правилах техніки безпеки. Крім того, для низки параметрів, які неможливо швидко і точно оцінити у стресових умовах ліквідації надзвичайної ситуації, надано приблизні табличні показники, застосування яких не має негативного впливу, якщо порівняти з використанням відповідних точних показників.

Розглянемо для прикладу розділ 3 онлайн-курсу, переклад якого звучить як «Струмінь води»¹, присвячений визначенню певних параметрів, пов'язаних із роботою з пожежним рукавом. Зокрема, вивчають визначення об'ємів, втрат на тертя, швидкості потоку води, маси води, тиск насоса тощо. Зупинимось на основних простих аспектах.

Чому важливе, наприклад, уміння визначити об'єм води? Важливими з точки зору правил безпеки є, зокрема, оцінка небезпеки перебування в багатоповерхових приміщеннях (на вищих поверхах яких є певний рівень води), кількісне оцінювання води, яку можна доставити з використанням пожежного рукава до осередку займання. Наприклад, пожежна команда перебуває під час ліквідації наслідків пожежі на другому поверсі будівлі площею 60 м² з рівнем води «по коліна» найвищому за зростом серед присутніх пожежної бригади. Питання: чи є небезпека обвалу? Для цього достатньо оцінити вагу води (силу води на підлозі другого поверху) як десятикратну масу води, де

¹ Тут і далі переклад розділів онлайн-курсу зроблений нами.

остання – це добуток густини води (табличне значення за температури 0°C та нормального атмосферного тиску – 1000 кг/м^3) на об'єм води (об'єм прямокутного паралелепіпеда з площею основи як площа приміщення і висотою в рівень води). Хоча й розрахунки приблизні, але оцінити небезпеку цілком можливо.

З метою зменшення пояснень наведемо ще один важливий приклад, необхідний у практичній діяльності і важливий з точки зору розрахунку тактичних дій при ліквідації пожежі.

*Задача 1. Прапорщик наповнює циліндричний резервуар автоцистерни іноземного виробництва діаметром 8 футів і глибиною 10 футів за допомогою насоса зі швидкістю 12 галонів на хвилину. Скільки часу знадобиться, щоб заповнити бак?*¹

Цю задачу із зазначенням інших одиниць вимірювання величин ми навели невипадково. Сьогодні поширеною є практика використання при ліквідації надзвичайних ситуацій іноземної техніки, наданої в межах гуманітарної допомоги, тому важливим аспектом є орієнтування в супровідній документації до такої техніки і робота з нею, адже одиниці вимірювання певних величин в Україні та закордоном є різними. Це питання ми розглянемо дещо пізніше.

Для розуміння зазначених вище прикладних аспектів математичної складової необхідним є базовий математичний апарат, який обмежується, зокрема, розумінням таких тем математики: «Дійсні числа», «Дії над числами», «Степінь та корінь числа», «Звичайні дроби», «Десяткові дроби», «Операції над дробами», «Відсотки», «Площі фігур», «Об'єм просторових тіл», найпростіших елементів розділу «Математична статистика». Окрім того, важливим елементом є уміння перетворення фізичних величин (наприклад, метри кубічні в літри, гектари у квадратні метри тощо). Усі зазначені вище складові змісту елементарної математики несподівано просто використовують при вивченні тих чи інших параметрів моделювання пожежі у природному середовищі, яких існує чимало. Виважено простий і водночас наближено точний інструментарій оцінки ситуації на пожежному полігоні допомагає в підвищенні безпеки пожежників та населення, а також збільшує шанси убезпечити представників флори й фауни та мінімізувати збитки, не говорячи уже про екосистеми, якість повітря тощо. Особливість цього онлайн-курсу полягає в його «простоті», якщо порівняти з методологією таких дисциплін, як «Теплофізика» чи «Радіаційна фізика», що вивчають особливості та протидію певним надзвичайним ситуаціям, які становлять небезпеку для цивільного населення

¹ 1.15 Ratios & Percentages // National Wildfire Coordinating Group : сайт. <https://www.nwcg.gov/course/ffm/back-to-the-basics/115-ratios-percentages> (дата звернення: 16.09.2023).

і навколишнього середовища, а також систему заходів, під час яких залучаються як пожежники-рятувальники, так і поліцейські. Зокрема, можна виокремити такі основні розділи курсу: «Струмись води», «Верт., гориз., схил», «Картографування», «Місцерозташування», «Атмосферна вологість», «Поведінка вогню». Розглянемо коротко розділи, зміст яких може бути корисним у практичній підготовці майбутніх поліцейських та їхній професійній діяльності. Зокрема, аргументацію буде підкріплено формулюваннями деяких практичних задач.

Наведемо як приклад задачу на використання відношень, сформульовану для поліцейських, на основі згаданого вище онлайн-курсу для пожежників.

Задача 2. Зазвичай співвідношення швидкості вітру на висоті 6 м на рівні очей і на рівні землі становить 4:3:1. Тобто вітри на рівні очей становлять 3/4 швидкості вітру на рівні 6 м, а вітри на рівні поверхні – 1/3 швидкості вітру на рівні очей. Використовуючи наведені дані, дайте відповіді на такі запитання:

1. Ви отримуєте інформацію з гідрометцентру про швидкість вітру на висоті 6 м значенням у 4 м/с. Яка швидкість вітру на рівні очей? Які засоби безпеки варто вжити поліцейському при переслідуванні порушника за таких умов?

2. Ви отримуєте інформацію про швидкість вітру на рівні землі значенням у 6 м/с. Чи безпечно переслідувати порушника на майданчику на висоті третього поверху?¹

Оцінки швидкості вітру за його дією на наземні предмети наведені за 12-бальною шкалою (шкала Бофорта)².

У розділі 4 «Верт., гориз., схил» онлайн-курсу основна увага приділяється визначенню таких параметрів факела полум'я, як довжина, висота, кути і нахили. Крім того, вивчення матеріалу зосереджено також на розвитку навичок зчитування клінометрів і роботи з графіками. Розглянемо практичну задачу.

Задача 3. Екіпаж патрульної поліції виїздить за викликом до сусіднього району і, проїжджаючи повз луг, який межує з лісом, стає свідком пожежі. Необхідно викликати пожежників, але це потрібно зробити «грамотно», правильно оцінивши параметри пожежі, щоб уповноважені особи, опрацювавши дані, мали можливість відрядити на ліквідацію пожежі раціональну кількість особового складу та засобів гасіння пожежі.

¹ 1.15 Ratios & Percentages // National Wildfire Coordinating Group : сайт. URL: <https://www.nwcg.gov/course/ffm/back-to-the-basics/115-ratios-percentages> (дата звернення: 16.09.2023).

² Шкала Бофорта // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шкала_Бофорта (дата звернення: 16.09.2023).

Оскільки довжина і висота факелу полум'я є показниками інтенсивності лінії вогню, то вирішальними є тренування навичок практичного, швидкого хоча й приблизного визначення таких параметрів. Наприклад, висоту можна визначати, орієнтуючись на висоту певного об'єкта відомих розмірів, зокрема огорожі, дерева, стовпа або людини. Вивчення кутів може бути корисним у подальшій практичній діяльності для визначення положення за компасом або на карті, оцінки ступеня крутості схилу – потенційного поширення пожежі чи безпечності їзди схилом. Важливо відточити навички поліцейського в роботі з компасом, а також цифровими пристроями для вимірювання відсотка нахилу рельєфу у природних умовах. Останнім пунктом цього розділу є вивчення графіків як техніки відображення зв'язку між двома наборами даних за допомогою діаграми, адже «тенденції в даних легше побачити за допомогою графіка/діаграми, ніж таблиці даних»¹. Окрім того, варто звернути увагу на практичну задачу, згідно з якою на основі табличних даних пробігу необхідно визначити відстань між м. Тампа (штат Флорида) і м. Альбукерке (штат Нью-Мексико)².

У вступі до розділу 5 «Картографування» вивчається обчислення площі та периметра пожежі, відстані поширення вогню та ефективності швидкості вітру, а також визначення масштабів та особливості читання топографічних карт.

Слід зауважити, що при обчисленні площ ділянок неправильної форми акцент роблять на знанні базових формул площ прямокутника, трикутника та кола. Особливість полягає в тому, що в умовах надзвичайної ситуації цих формул цілком достатньо для приблизного обчислення площі пожежі. Зокрема, розглянуто приклад³, де обчислення площі загоряння неправильної форми зводилось до застосування формули площі прямокутника при використанні допоміжного поняття «середня ширина». Тобто, знайшовши середнє арифметичне відомих значень ширини різних ділянок загоряння та знаючи довжину ділянки, можна для приблизних обчислень умовно ототожнити її з прямокутником. Крім того, окремо розглянуто питання обчислення площ ділянок загоряння з використанням прозорої точкової сітки поверх ескізу ділянки загоряння. Саме це, на думку автора курсу, поліцейським цікаво знати з метою професійного розвитку, але

¹ 4.7 Graphs // National Wildfire Coordinating Group : сайт. URL: <https://www.nwcg.gov/course/ffm/vert-horiz-and-slope/47-graphs> (дата звернення: 16.09.2023).

² Там само.

³ 5.1 Burn Area and Perimeter // National Wildfire Coordinating Group : сайт. URL: <https://www.nwcg.gov/course/ffm/mapping/51-burn-area-and-perimeter> (дата звернення: 16.09.2023).

акцент має бути на відточенні навичок приблизних обчислень у стресових ситуаціях задля оцінки обстановки та адекватного виклику підмоги або допоміжних служб.

Не менш важливим є підрозділ, присвячений поняттю «масштаб». Обчислення відстаней між об'єктами на основі відстані між ними на карті є неможливим без цього поняття. Розглядаються перетворення отриманого значення в інші одиниці вимірювання відстані.

Інколи постає завдання оцінити відстань поширення пожежі (ВП). Цю величину можна обчислити за формулою:

$$ВП = ШП \times ПЧ,$$

де ШП – швидкість поширення пожежі, ПЧ – прогнозований час (тобто час, на момент завершення якого необхідно визначити відстань поширення пожежі).

До речі, наголошується і на правилах безпеки під час пожежі: «Безпека вимагає, щоб пожежники розташовувалися з флангів (з боків) або позаду пожежі. Пожежний ніколи не повинен перебувати у голові пожежі, де швидкість поширення є найшвидшою... Форма пожежі залежить від нахилу та ефективної швидкості вітру. Що вище швидкість вітру та відсоток ухилу, то довшою та сигароподібною є зона горіння»¹.

Окрема увага також приділена особливостям зображення рельєфу на топографічній карті за допомогою контурних ліній, що важливо у практичній діяльності поліцейського².

Особливо вагомими у практичній діяльності поліцейського є матеріали розділу 6 «Місцерозташування», в якому вивчається визначення поточного місцеперебування за допомогою пеленгу, азимута, зворотного азимута, компаса та карти.

Задача 4. Маріо перебуває в лісі й не знає свого поточного місцезнаходження. Далеко він бачить дві вершини та позначає їх на своїй карті. Він бере азимут першої вершини і отримує 327°, бере показання для другого піку й отримує показання азимута 83°. Схилення для місцевості становить 17° з. д. Як зобразити точку місцезнаходження Маріо на карті»³.

¹ 5.3 Spread Distance // National Wildfire Coordinating Group : сайт. URL: <https://www.nwcg.gov/course/ffm/mapping/53-spread-distance> (дата звернення: 16.09.2023).

² 5.5 Contour Lines and Intervals // National Wildfire Coordinating Group : сайт. URL: <https://www.nwcg.gov/course/ffm/mapping/55-contour-lines-and-intervals> (дата звернення: 16.09.2023).

³ 6.9 Resection // National Wildfire Coordinating Group : сайт. URL: <https://www.nwcg.gov/course/ffm/location/69-resection> (дата звернення: 16.09.2023).

Розділ 8 «Поведінка вогню» є чи не найбільшим за змістом розділом курсу і підсумовує відомості про особливості поширення пожежі й правила техніки безпеки при її виникненні. Деякою мірою повторюються відомості попередніх розділів, зокрема розділу 4 «Верт., гориз., схил» та вступу до розділу 5 «Картографування» щодо певних параметрів пожежі. Розглядаються такі поняття, як висота факела полум'я (повторно), швидкість вітру середнього полум'я (як швидкість вітру на середній висоті полум'я, яка визначається за допомогою поданих таблиць коригування вітру), швидкість поширення пожежі, голова пожежі (вогню) – зазвичай напрям вітру, фланги (сторони ділянки загорання, перпендикулярні голові вогню) і тил пожежі (сторона ділянки пожежі, протилежна голові), довжина та відстань (повторення) поширення полум'я, позначення поширення пожежі на топографічних картах (повторення). Коротко розглядається поняття «ймовірність» у контексті виникнення пожеж.

Окрема увага приділена особливостям поширення пожежі в гірській місцевості, зокрема наведено такі правила:

«1. Перше потроєння нахилу приблизно збільшує швидкість поширення пожежі вдвічі.

2. Друге потроєння нахилу збільшує швидкість поширення на коефіцієнт від 4 до 6 залежно від характеристик горючої речовини (рослинність, забудови тощо)»¹.

Найбільшу математичну складову має останній розділ 9 «Математичні терміни та статистика», де розглядають поняття «абсолютна похибка» і «точність вимірювань», «середнє арифметичне», «діапазон» (як різниця між найменшим і найбільшим значенням вибірки), «відхилення», «дисперсія» та «стандартне відхилення» (середнє квадратичне відхилення).

На нашу думку, розділ «Елементи математичної статистики» має бути виокремлений у модуль дисципліни «Математичні методи в поліцейській діяльності».

Як уже зазначалося вище, ще однією важливою особливістю он-лайн-курсу є використання інших одиниць вимірювання, розуміння яких важливо внаслідок поширеного використання іноземної техніки в Україні для ліквідації надзвичайних ситуацій. Наведемо такі одиниці вимірювання (табл. 1).

¹ 8.7 Slope Effect on ROS // National Wildfire Coordinating Group : сайт. URL: <https://www.nwcg.gov/course/ffm/fire-behavior/87-slope-effect-on-ros> (дата звернення: 16.09.2023).

Таблиця 1

Конвертування величин

Величина	Основні одиниці вимірювання (конвертування):	
	українські	іноземні
Довжина	1 м = 10 дм = 100 см	1 фут (ft) = 0,3048 м 1 дюйм (inch) = 2,54 см
Маса	1 кг = 1000 г	1 фунт (lb) = 0,45359 кг
Сила	Н (Ньютони)	1 фунт-сила (lbf) = 4,45 Н
Об'єм	1 м ³ = 1000 л	1 галон (англ.) = 4,546 л 1 галон (амер.) = 3,785 л 1 куб. фут (cu. ft) = 28,3168 л 1 барель = 42 галони = 159 л

Таким чином, можна сформулювати такі складові модуля 1 «Математичні методи і природознавство в поліцейській діяльності»:

- 1) «Основні фізичні величини та одиниці їх вимірювання в Україні та за кордоном. Конвертер величин»;
- 2) «Відсотки та прикладні задачі в діяльності поліцейських»;
- 3) «Визначення об'ємів. Особливості для визначення параметрів безпеки»;
- 4) «Елементарна геометрія: кути, геометричні фігури як елементи схеми, найкоротший шлях»;
- 5) «Параметри пожежі та їх визначення. Природа поширення вогню»;
- 6) «Масштаб. Топографічні карти»;
- 7) «Елементи астрономії: карта зоряного неба, орієнтування по місцевості, визначення місцерозташування»;
- 8) «Керування автомобілем та фізичні закони механіки».

Висновки

Проведене дослідження є поштовхом для майбутніх розвідок проблеми упровадження та вивчення універсального курсу для майбутніх поліцейських, який поєднає математичні методи та елементи фізики, астрономії і географії з метою вирішення практичних завдань у професійній діяльності.

Сформульовані складові першого модуля курсу більш-менш повно за змістом формують уміння та навички на основі теоретичних знань задля виконання елементарних професійних розрахунків та розуміння й дотримання правил техніки безпеки.

Список бібліографічних посилань: 1 Dees T. Comment on the online forum post “How do police officers use maths?” // Quora : сайт. 2018.

URL: <https://www.quora.com/How-does-a-law-enforcement-officer-use-math-in-his-daily-work> (дата звернення:). **2.** Austin K. How Is Math Used in Criminal Justice? // CareerTrend : сайт. 30.12.2018. URL: <https://careertrend.com/how-does-4947627-how-math-used-criminal-justice.html> (дата звернення: 16.09.2023). **3.** Shane H. How Are Math & Criminal Justice Related? // CareerTrend : сайт. 14.01.2019. URL: <https://careertrend.com/about-5463177-math-criminal-justice-related.html> (дата звернення: 16.09.2023). **4.** Ramos Chr. Using Math in Law Enforcement [Presentation] // Prezi : сайт. 26.08.2013. URL: <https://prezi.com/d7t3wncx2ghp/using-math-in-law-enforcement/> (дата звернення: 16.09.2023). **5.** Hughes K. L., Zoellner J. Mathematics for criminal justice: Recommendations from professional organizations and sample requirements from institutions of higher education. Austin : 2019. URL: https://dcmathpathways.org/sites/default/files/resources/2019-06/DCMP_issue_brief_criminal_justice_20190612.pdf (дата звернення: 16.09.2023). **6.** Kolokolnikov Th., Lloyd D. J. B., Short M. Mathematical Criminology and Security. 17–22.03.2019 // Banff International Research Station for Mathematical Innovation and Discovery : сайт. URL: <https://www.birs.ca/workshops/2019/19w5101/report19w5101.pdf> (дата звернення: 16.09.2023). **7.** Bertozzi A. L. Mathematics of Crime an intensive course. London : De Morgan House, 2010. URL: <http://www.ltcc.ac.uk/media/london-taught-course-centre/documents/Mathematics-of-Crime-.pdf> (дата звернення: 16.09.2023). **8.** Davies T. The role of mathematics in crime science // UCL Discovery : сайт. 22.06.2018. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10117102/1/mathematics_chapter_SUBMITTED.pdf (дата звернення: 16.09.2023). **9.** Tambe M. Security and game theory. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2012. 160 p.

Надійшла до редколегії 18.09.2023

Прийнята до опублікування 09.10.2023



Serbenyuk S. O. Mathematics in police activity: basics, features, mathematical training

The main attention is paid to the introduction of a comprehensive academic discipline “Mathematical Methods in Police Activity” for the first time and the discussion of the content of its first module for students of higher education institutions subordinated to the Ministry of Internal Affairs of Ukraine with the aim of combining mathematical methods, as well as elements of physics, astronomy and geography, in particular topography, to solve practical problems in the professional activity of police officers. Some components of the first module of this discipline are formulated on the basis of a study of an online course on mathematics for firefighters and rescuers in the United States.

The problem of introducing a course in mathematics or elements of applied mathematics (mathematics and methods of solving tasks for professional purposes) or applied mathematics with elements of natural science (an integrated course in astronomy, physics and geography)

into the educational process of training future police officers has not been studied in a comprehensive manner. There are some recommendations on the expediency of studying statistics, but there are many branches of mathematics whose methodology is useful for solving applied problems in the fields of justice and law enforcement.

The need for such a study is due to the lack of a universal course for police officers in the world practice that would combine practical problem solving, mathematical methods, physical laws and processes, astronomy and geography, including topography.

The formulated components of the first module of the course are relatively complete in terms of content and form the knowledge necessary to develop the skills and abilities to perform elementary calculation professional tasks and to comply with and understand safety rules.


The article is the first in a series of articles on the relevant topic, some of which are in the process of preparation or are preprints.

Key words: mathematical methods, statistics, police training, laws of physics, astronomy, topography.



Вікторія Василівна Пилип,

кандидат юридичних наук,
Ужгородський національний університет,
кафедра адміністративного, фінансового
та інформаційного права (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0001-6483-0749>,
e-mail: victoria.pylyp@ukr.net

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ З ПРАВООХОРОННИМИ
ОРГАНАМИ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ**

Важливу роль у забезпеченні формування безпекового простору як на території держави, так і на її кордонах відіграють правоохоронні органи. Центральне місце в системі правоохоронних органів України посідає Національна поліція України, на яку покладено реалізацію багатьох функцій у контексті здійснення правоохоронної діяльності. Не менш важливою є організація ефективного міжнародного співробітництва Національної поліції України з органами та організаціями держав-сусідів, країн-партнерів і тих, які надають вагомий підтримку нашій державі у відновленні територіальної цілісності. Дослідження шляхів удосконалення та підвищення ефективності міжнародного співробітництва Національної поліції України з правоохоронними організаціями інших держав є одним із важливих компонентів подальшої євроінтеграції, а отже, і пріоритетним напрямом зовнішньої політики.

Ключові слова: Національна поліція України, міжнародна правоохоронна організація, правоохоронна функція, правоохоронний орган, громадська організація, взаємодія, міжнародне співробітництво.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Важливе значення у правоохоронній діяльності має взаємодія. Вона може відбуватися як усередині однієї організації, так і з іншими відомствами, а подекуди і з міжнародними організаціями, правоохоронними органами іноземних держав тощо. У зв'язку із цим важливим є налагодження міжнародного співробітництва, на що вже протягом тривалого часу спрямована зовнішня політика нашої держави. Україна є активним членом багатьох міжнародних організацій, бере участь у миротворчих місіях, проводить спільні заходи освітнього характеру в контексті здійснення правоохорони з країнами-партнерами тощо.

Налагодження міжнародного співробітництва продиктоване злободенними потребами сучасності. Адже, зважаючи на стрімкі інтеграційні процеси, що відбуваються у світі, очевидно, що закономірно розвивається і злочинність, яка набуває транснаціонального характеру. Тому виникає потреба у здійсненні комплексної протидії інтернаціональній злочинності, що неможливо без ефективної міжнародної взаємодії правоохоронних органів.

Міжнародне співробітництво правоохоронних органів передбачає формування відповідного організаційно-правового механізму, з розподілом функцій і визначенням повноважень суб'єктів, залучених до такої взаємодії, визначенням змісту та способів реалізації відповідних сумісних заходів, забезпеченням розроблення відповідних правових механізмів регулювання такої діяльності, тобто належного нормативно-правового забезпечення тощо.

Окреслене питання є особливо актуальним і потребує свого вирішення також у контексті сучасного державотворення України. Це зумовлено як потребою подолання та протидії воєнній агресії російської федерації, так і формуванням належного безпекового середовища всередині держави задля здійснення подальшої євроінтеграції. Тому важливо зараз приділяти увагу цим питанням, зокрема виробити подальший план дій із визначенням конкретних механізмів удосконалення міжнародного співробітництва правоохоронних органів, зокрема органів Національної поліції України, яка посідає одну з ключових позицій, зважаючи на її функції та завдання діяльності.

Стан дослідження проблеми

Науковці вже доволі тривалий час ґрунтовно досліджують окремі аспекти взаємодії органів Національної поліції України та інших організацій. Водночас питання міжнародного співробітництва також часто стають предметом досліджень українських правознавців. Визначенням поняття, ознак і форм міжнародного співробітництва органів поліції присвятив своє дослідження А. В. Солонар [1]. Цим проблемам, а також історіографічним, теоретичним і методологічним аспектам адміністративно-правових засад міжнародного співробітництва Національної поліції України, визначенню ролі та з'ясуванню значення міжнародного поліцейського співробітництва української поліції з іншими органами ґрунтовно приділила увагу А. В. Калайда [2]. Питання нормативно-правового регулювання міжнародного співробітництва органів Національної поліції України були розглянуті в дослідженні Є. В. Зозулі [3], а окремі теоретичні і практичні проблеми міжнародного співробітництва Національної поліції України визначила О. М. Пересада [4]. Таким чином, деякі ключові аспекти міжнародного співробітництва органів Національної поліції та

правоохоронних органів іноземних держав уже знайшли своє відображення в юридичній літературі.

Водночас варто зауважити, що не меншу увагу українські дослідники приділяють проблемам міжнародного співробітництва Національної поліції України з іншими органами в питаннях протидії злочинності. Деякі особливості такої діяльності окреслили О. І. Виноградова [5], С. В. Бондар [6], О. О. Воротятніков [7], Є. О. Діденко [8], Г. П. Жаровська [9], І. М. Леган [10], Я. В. Морозова [11], М. М. Сірант [12] та ін. Особливості поліцейського міжнародного співробітництва у сфері ювенальної превенції з'ясовували О. О. Панова [13], О. Б. Мороз [14] та ін. Водночас, виходячи з реалій сьогодення, вважаємо, що ця проблематика потребує подальшого дослідження задля вдосконалення механізмів її ефективного провадження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення правових принципів міжнародного співробітництва органів Національної поліції України з міжнародними правоохоронними організаціями, а також правоохоронними органами іноземних держав.

Для досягнення мети поставлені такі *завдання*: 1) узагальнити теоретичні напрацювання вчених у контексті дослідження проблематики, пов'язаної зі здійсненням міжнародного співробітництва Національної поліції України та інших держав; 2) проаналізувати нормативно-правові акти, що врегульовують діяльність і порядок взаємодії органів Національної поліції та органів, установ, організацій інших країн; 3) визначити правові засади взаємодії згаданих суб'єктів.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу положень національного законодавства та міжнародно-правових актів, ратифікованих Верховною Радою України, визначено правові засади міжнародного співробітництва органів Національної поліції України та правоохоронних органів іноземних держав.

Виклад основного матеріалу

Однією зі складових діяльності Національної поліції України, її окремих органів і підрозділів є міжнародне співробітництво. Така категорія поки що не знайшла свого нормативного визначення в національних законодавчих актах, які становлять правову основу діяльності органів Національної поліції України. Водночас у ст. 4 профільного Закону, що врегульовує порядок діяльності українських правоохоронців, закріплено окремі правові засади здійснення міжнародного співробітництва. Відповідно до її положень відносини, що мають характер партнерської взаємодії української поліції і міжнародних організацій, а також відповідних органів інших держав,

будуються відповідно до засад, закріплених у міжнародних договорах, ратифікованих Верховною Радою України, а також тих установчих актів і правил, яким підпорядкована діяльність міжнародних організацій, членом яких є Україна. Також ними закріплено можливість участі поліцейських України в миротворчих місіях, здійснення ними представництва Національної поліції України в іноземних державах, міжнародних організаціях, діяльність яких спрямована на координацію співробітництва у напрямках реалізації поліцейських повноважень¹. Не менш важливими є також положення ст. 3 Закону України «Про Національну поліцію», адже вони визначають правову основу її діяльності, яку серед іншого становлять відповідні міжнародні нормативно-правові документи.

Щодо повноважень поліцейських у контексті здійснення міжнародного співробітництва, то тут варто зауважити, що до їхньої компетенції на підставі положень Закону України «Про Національну поліцію» та міжнародних договорів входить виконання запитів правоохоронних органів зарубіжних держав або міжнародних організацій². Це дає підстави зауважити, що міжнародне співробітництво Національної поліції є одним із ключових напрямів діяльності цього центрального органу виконавчої влади, порядок діяльності якого врегульований положеннями чинного законодавства.

Водночас норми профільного закону поліцейських піддаються певній критиці в юридичній літературі. Так, А. В. Калайда на підставі текстуального аналізу Закону України «Про Національну поліцію» вказує, що доцільним є серед принципів діяльності поліцейських окремо закріпити такий принцип, як міжнародне співробітництво, а серед повноважень передбачити норму, яка б закріплювала за ними право «надавати міжнародні запити щодо проведення різних дій на підставі міжнародно-правових угод», адже, як зауважує вчена, закріплених зараз положень недостатньо для повноправної взаємодії поліцейських з міжнародними органами правопорядку [2, с. 107]. Про формування й удосконалення нормативно-правової бази діяльності органів Національної поліції щодо організації, координації та її взаємодії з правоохоронними органами інших держав, міжнародними правоохоронними організаціями в боротьбі зі злочинністю зазначає і Є. В. Зозуля [3, с. 153]. Ми також підтримуємо позицію вчених і вважаємо, що з ратифікацією міжнародно-правових договорів доцільним все ж таки є вжиття заходів, спрямованих на уніфікацію

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 18.10.2023).

² Там само.

положень національних законодавчих актів відповідно до них задля унеможливлення в майбутньому появи юридичних колізій.

На врегулювання міжнародного співробітництва органів Національної поліції України спрямовані положення й інших національних законодавчих актів. Так, основоположні принципи міжнародного співробітництва в цілому та в контексті забезпечення правоохоронної діяльності зокрема закріплені Конституцією України. Нею передбачено, що ратифіковані Верховною Радою України міжнародні договори становлять частину національного законодавства України, закріплено, що задля забезпечення національних інтересів, підтримання безпеки зовнішньополітична діяльність має бути спрямована на налагодження ефективної взаємодії з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права. Зі свого боку єдиний законодавчий орган України шляхом прийняття відповідних національних законодавчих актів і ратифікації міжнародних положень має сприяти реалізації «стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» тощо¹. Таким чином, виходячи з ключового напрямку державного розвитку, безсумнівним є те, що одним із ключових напрямів діяльності правоохоронних органів України є забезпечення налагодження ефективного міжнародного співробітництва, вироблення відповідних організаційних механізмів тощо.

Поряд із законодавчими актами центральне місце в системі нормативно-правових положень, що врегульовують порядок міжнародної діяльності Національної поліції України, посідають і підзаконні нормативно-правові документи. Одним із таких є Положення про Національну поліцію. Відповідно до нього Національна поліція України бере участь у розробленні проектів та укладенні міжнародних договорів, що спрямовані на протидію злочинності, а також вирішенні інших запитань, що належать до її компетенції; забезпечує виконання передбачених нормативно-правовими актами завдань; здійснює представництво України в Міжнародній організації кримінальної поліції – Інтерполі та Європейському поліцейському офісі, забезпечує виконання зобов'язань у цих організаціях, зокрема шляхом виконання та звертання із відповідними запитами у межах своєї компетенції; здійснює екстрадицію; направляє поліцейських до міжнародних організацій, іноземних держав задля координації співробітництва з питань, що належать до повноважень Національної поліції;

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 18.10.2023).

забезпечує участь представників органів Національної поліції в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки; організовує взаємодію з міжнародними організаціями з питань миротворчої діяльності¹.

Найчастіше працівники органів Національної поліції України в процесі реалізації своїх службових повноважень звертаються до Інтерполу та Європолу. Правові засади взаємодії між ними здебільшого врегульовані положеннями міжнародно-правових актів, серед яких: Статут Міжнародної організації кримінальної поліції Інтерполу від 13 червня 1956 року, прийняті 25–26 жовтня 1994 року Рекомендації 4-ї міжнародної конференції Інтерполу щодо майна, отриманого злочинним шляхом; Робоча домовленість між Міністерством внутрішніх справ України та Агентством Європейського Союзу з підготовки співробітників правоохоронних органів (SEPOL) та ін.

Організація взаємодії правоохоронних органів України з компетентними органами іноземних держав щодо питань, які належать до сфери діяльності Інтерполу, врегульована Інструкцією про порядок направлення представників Національного центрального бюро Інтерполу до Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол, що затверджена наказом МВС України від 29 листопада 2018 року².

Можливість участі поліцейських у міжнародних операціях щодо підтримання миру й безпеки врегульована Інструкцією з організації проходження служби у складі міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки національним персоналом із числа поліцейських, військовослужбовців Національної гвардії України, що затверджена наказом МВС України від 31 липня 2019 року. Нею ж визначено порядок перебування в місіях, продовження строку перебування там поліцейських, їх повернення або відкликання з місій, а також повторного направлення та порядок організації обліку і ведення службової документації³.

¹ Про затвердження Положення про Національну поліцію : постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-p> (дата звернення: 18.10.2023).

² Про затвердження Інструкції про порядок направлення представників Національного центрального бюро Інтерполу до Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол : наказ МВС України від 29.11.2018 № 968 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1447-18> (дата звернення: 18.10.2023).

³ Інструкція з організації проходження служби у складі міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки національним персоналом із числа поліцейських, військовослужбовців Національної гвардії України : затв. наказом МВС України від 31.07.2019 № 693 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1089-19> (дата звернення: 18.10.2023).

Щодо взаємодії органів Національної поліції України з Європоллом, то тут варто наголосити, що до напрямів співробітництва належать: обмін спеціальними знаннями, статистичними зведеннями, результатами стратегічного аналізу, інформацією про процедури кримінальних розслідувань, відомостями про методи запобігання злочинності, участь в освітніх заходах, а також надання консультацій і підтримки в деяких кримінальних розслідуваннях¹. На виконання положень цієї Угоди ухвалено сукупність підзаконних нормативно-правових актів. Серед них, зокрема, постанова Кабінету Міністрів України «Про направлення офіцерів зв'язку до Європейського поліцейського офісу» від 22 травня 2019 року² та Порядок направлення офіцерів зв'язку до Європейського поліцейського офісу, затверджений наказом МВС України від 29 жовтня 2019 року³, що врегульовують механізми направлення поліцейських до Європолу для виконання функцій офіцерів зв'язку України.

Велике значення в міжнародному співробітництві приділено питанням протидії злочинності. Так, суттєву увагу цим аспектам приділено у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України), зокрема в розділі IX «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження» визначено принципи і порядок міжнародного співробітництва. На підставі текстуального аналізу положень цього розділу доходимо висновку, що міжнародне співробітництво здійснюється через центральні уповноважені органи України та, умовно кажучи, територіальні. Повноваженнями центральних, якими, зокрема, є Офіс Генерального прокурора і Міністерство юстиції України, визначені у ст. 545 КПК України. Відповідно її положень: «1. Офіс Генерального прокурора звертається із запитом про міжнародну правову допомогу у кримінальному провадженні під час досудового розслідування та розглядає відповідні запити іноземних компетентних органів, крім досудового розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Національного антикорупційного бюро

¹ Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво : від 14.12.2016 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-16 (дата звернення: 18.10.2023).

² Про направлення офіцерів зв'язку до Європейського поліцейського офісу : постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.2019 № 494 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/494-2019-п> (дата звернення: 18.10.2023).

³ Порядок направлення офіцерів зв'язку до Європейського поліцейського офісу : затв. наказом МВС України від 29.10.2019 № 905 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1158-19> (дата звернення: 18.10.2023).

України, яке у таких випадках здійснює функції центрального органу України.

2. Міністерство юстиції України звертається із запитом судів про міжнародну правову допомогу у кримінальному провадженні під час судового провадження та розглядає відповідні запити судів іноземних держав.

3. Офіс Генерального прокурора та Міністерство юстиції України у триденний строк надсилають до Національного антикорупційного бюро України отримані (надані) у рамках надання міжнародної правової допомоги матеріали, які стосуються фінансових та корупційних кримінальних правопорушень, у вигляді довідки»¹.

Щодо територіальних органів, то ними є ті, які здійснюють кримінальне провадження, або уповноважені ними органи. Також КПК України визначає порядок надання міжнародної правової допомоги при проведенні деяких процесуальних дій, процедуру екстрадиції, процесуальний порядок здійснення кримінального провадження в порядку перейняття, а також правові аспекти визнання та виконання вироків судів іноземних держав і передачі засуджених осіб.

Окремі аспекти, виходячи з відповідних сфер діяльності в напрямі забезпечення міжнародного співробітництва в частині протидії злочинності, визначені в деяких законах України. Серед них, зокрема, закони України «Про боротьбу з тероризмом», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про оперативнорозшукову діяльність», «Про протидію корупції» тощо. Задля подальшого забезпечення об'єктивного визначення правових принципів міжнародного співробітництва органів Національної поліції України з правоохоронними органами іноземних держав вважаємо необхідним проаналізувати деякі з положень цих законодавчих актів.

Так, положеннями Закону України «Про боротьбу з тероризмом» визначено, що Україна в напрямі протидії тероризму співпрацює з правоохоронними органами та спеціальними службами іноземних держав, міжнародними організаціями. Серед заходів, до яких можуть вдаватися національні правоохоронні органи у контексті забезпечення міжнародного співробітництва, слід виокремити можливість переслідування Україною осіб, причетних до терористичної діяльності².

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 18.10.2023).

² Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 18.10.2023).

Можливість забезпечення міжнародного співробітництва в напрямі протидії торгівлі людьми забезпечена положенням Закону України «Про протидію торгівлі людьми». Його положеннями визначено, що в Україні таке співробітництво здійснюється на трьох рівнях: державному, регіональному та місцевому. З боку держави вживаються заходи, спрямовані на підтримку та стимулювання міжнародного співробітництва. До них належать: 1) укладення договорів про співробітництво; 2) установалення відповідно до законодавства України прямих зв'язків з відповідними органами іноземних держав, міжнародними організаціями тощо¹. Водночас окремі аспекти взаємодії правоохоронних органів щодо повернення викрадених дітей урегульовані Конвенцією про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року². Слід наголосити, що в контексті подій сучасності в юридичній літературі наголошують на потребі розширення співпраці органів поліції з ЄС, а саме здійснення її на світовому, державному – внутрішньому, районному та місцевому – рівнях [13, с. 192; 14, с. 160].

Доволі важливим є налагодження міжнародного співробітництва в напрямі протидії організованій злочинності. Саме такий принцип закріплено законодавцем щодо протидії організованій злочинності й на законодавчому рівні, зокрема в Законі України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Також його нормами передбачено, що здійснення міжнародного співробітництва в цьому напрямі має відбуватися відповідно до положень «міжнародного права, чинного законодавства України, міждержавних і міжурядових договорів, двосторонніх відомчих угод»³.

Крім того, чітко визначено засади міжнародного співробітництва з іноземними державами, міжнародними організаціями у протидії корупції. Основні положення такої взаємодії, безумовно, закріплені в положеннях міжнародних договорів, водночас Законом України «Про запобігання корупції» визначено, що компетентні органи України можуть одержувати від відповідних органів іноземних держав інформацію, що стосується питань запобігання і протидії корупції, з

¹ Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 № 3739-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17> (дата звернення: 18.10.2023).

² Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей : від 25.10.1980 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188 (дата звернення: 18.10.2023).

³ Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30.06.1993 № 3341-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12> (дата звернення: 18.10.2023).

додержанням вимог законодавства та міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Також ним визначено заходи повернення в Україну коштів і майна, отриманих через учинення корупційних правопорушень¹.

Урегульовано правовими положеннями також порядок міжнародного співробітництва у сфері оперативно-розшукової діяльності. Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначено, що до повноважень оперативних підрозділів входять такі правомочності: виконання запитів правоохоронних органів іноземних держав, міжнародних правоохоронних організацій, звернення із запитом до останніх, здійснення взаємодії задля протидії кримінальним правопорушенням тощо². Водночас інші суттєві аспекти взаємодії в цьому напрямі врегульовані положеннями міжнародно-правових договорів, статутів, установчих актів міжнародних правоохоронних організацій, членом яких є Україна.

Висновки

Міжнародне співробітництво – це один із ключових напрямів діяльності Національної поліції України, що передбачає: 1) проведення відповідних заходів задля протидії злочинності, що має транснаціональний характер, а саме: тероризму, торгівлі людьми, організованої злочинності, незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, вогнепальної зброї, а також щодо виконання запитів; 2) виконання та надсилення запитів правоохоронних органів іноземних держав у межах компетенції; 3) здійснення екстрадиції; 4) направлення поліцейських до міжнародних організацій, іноземних держав задля координації співробітництва з питань, що належать до повноважень Національної поліції; 5) забезпечення участі представників органів Національної поліції в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки; 6) організацію взаємодії з міжнародними організаціями з питань миротворчої діяльності та проведення інших заходів.

Здебільшого правовий порядок міжнародного співробітництва органів Національної поліції України та правоохоронних органів іноземних держав і міжнародних організацій визначається відповідними положеннями міжнародно-правових договорів. Принциповим є приведення положень національних законодавчих актів у відповідність до міжнародно-правових договорів задля унеможливлення виникнення будь-яких юридичних колізій.

¹ Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 18.10.2023).

² Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (дата звернення: 18.10.2023).

Виходячи з проведеного аналізу положень законодавчих актів можемо узагальнити, що будь-яка форма міжнародного співробітництва має відбуватися з дотриманням таких засад, як-от: законність, верховенство права, партнерська взаємодія, оперативність, узгодженість дій і застосованих засобів, ефективна комунікація, компетентність. Вважаємо, що ця проблематика є актуальною, а тому потребує подальших досліджень, особливо в контексті аналізу положень міжнародно-правових договорів, формулювання пропозицій щодо внесення змін до національних актів законодавства, розроблення рекомендацій, що стосуються безпосереднього процесу співробітництва, вдосконалення конкретних форм, у яких воно відбувається.

Список бібліографічних посилань: **1.** Солонар А. В. До питання міжнародного співробітництва органів поліції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 156–159. **2.** Калайда А. В. Адміністративно-правові засади міжнародного співробітництва органів та підрозділів Національної поліції України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2021. 214 с. **3.** Зозуля Є. В. Нормативно-правове регулювання міжнародного співробітництва органів Національної поліції України. *Українська поліцейська: теорія, законодавство, практика*. 2022. № 1 (3). С. 151–160. DOI: <https://doi.org/10.32366/2709-9261-2022-3-1-151-160>. **4.** Пересада О. М. Міжнародне співробітництво Національної поліції України: проблеми теорії та практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2020. Вип. 61, Т. 1. С. 48–51. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-3322.61-1.10>. **5.** Виноградова О. І. Міжнародне співробітництво України у галузі боротьби зі злочинністю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2000. 20 с. **6.** Бондар С. В. Взаємодія слідчих підрозділів Національної поліції України з правоохоронними органами інших держав під час розслідування злочинів у сфері банківської діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 272 с. **7.** Воротянников О. О. Міжнародне співробітництво Національної поліції України у сфері боротьби зі злочинністю // *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 16–17 квіт. 2021 р.) / Західноукраїнський нац. ун-т. Тернопіль, 2021. С. 239–242. **8.** Діденко Є. О. Відносини України та Міжнародної організації кримінальної поліції (Інтерполу). *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 137–143. DOI: <https://doi.org/10.32837/uv.v0i5.2012>. **9.** Жаровська Г. П. Теорія та практика протидії транснаціональній організованій злочинності в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 42 с. **10.** Леган І. М. Міжнародне співробітництво у сфері запобігання та протидії транснаціональній злочинності : монографія. Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2021. 328 с. **11.** Морозова Я. В. Значення та особливості міжнародного співробітництва в процесі організованій злочинності загальнокримінальної спрямованості. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018. № 1 (81). С. 281–290. **12.** Сірант М. М. Поліцейське

співробітництво України і Європейського Союзу – правовий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2016. № 850. С. 353–360. **13.** Панова О. О. Взаємодія правоохоронних органів та ЄС у сфері ювенальної превенції // Сучасна європейська поліцейстика та можливості її використання в діяльності Національної поліції України : зб. тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 квіт. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 191–193. **14.** Мороз О. Б. Взаємодія правоохоронних органів України та ЄС у сфері ювенальної превенції // Правовий дискурс : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів та викл. закл. вищ. освіти (м. Черкаси, 12 жовт. 2022 р.). Черкаси : Вид. Третяков О. М., 2022. С. 159–160.

Надійшла до редколегії 21.10.2023

Прийнята до опублікування 15.11.2023



Pylyp V. V. Legal principles of international cooperation of the National Police of Ukraine with foreign law enforcement agencies

Rapid integration processes require the establishment of effective cooperation both between governments and between their individual bodies, institutions and organisations in all spheres of society. Law enforcement activity is no exception, since its effective implementation is a guarantee for ensuring the formation of a security space both on the territory of the state and on its borders.

The central place in the system of law enforcement agencies of Ukraine is occupied by the National Police of Ukraine, which is entrusted with many functions, including effective international cooperation with the bodies and organisations of neighbouring States, partner countries and international organisations. Based on the analysis of the legal literature, it is established that Ukrainian scholars have made attempts to outline the main aspects of international cooperation of the National Police of Ukraine, but insufficient attention has been paid to the legal framework. Therefore, based on a synthesis of theoretical developments of scholars in the context of studying the issues related to international cooperation between the National Police of Ukraine and other States, and an analysis of the provisions of the legal acts regulating the activities and procedure for interaction between the National Police and bodies, institutions and organisations of other countries, this article defines the legal framework for interaction between these entities. It has been stated that any form of international cooperation should be carried out in compliance with the following principles: legality, rule of law, partnership, efficiency, coherence of actions and means used, effective communication, and competence. It has been emphasised that it is fundamental to bring the provisions of national legislative acts in line with international legal treaties, which are the legal basis for international cooperation, in order to prevent any legal conflicts in this area. The article outlines the prospects for further research.

Key words: National Police of Ukraine, international law enforcement organisation, law enforcement function, law enforcement agency, NGO, interaction, international cooperation.



Максим Сергійович Юзишен,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ІЗ ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ У СЛУЖБІ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Розглянуто сучасний стан правового регулювання відносин із проходження служби у Службі безпеки України. Вивчено думки науковців щодо соціальної природи служби у правоохоронних органах і ступеня впливу трудового й адміністративного права на відносини із проходження в них служби. Визначено, до сфери дії якої галузі права належать відносини із проходження служби у Службі безпеки України. Обґрунтовано, що до сфери дії трудового права належать трудові відносини співробітників-військовослужбовців і працівників, які уклали трудовий договір зі Службою безпеки України, а до сфери дії адміністративного права – відносини із проходження служби військовослужбовцями строкової служби у Службі безпеки України.

Ключові слова: працівник, службовець, співробітники-військовослужбовці, трудові відносини, проходження служби, Служба безпеки України.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасних умовах збройної боротьби за державний суверенітет і незалежність України проти військової агресії з боку росії особливого значення набуває ефективна діяльність правоохоронних органів, зокрема Служби безпеки України. Працівники цього правоохоронного органу стоять на варті таких цінностей українського народу, як життя і свобода громадян, державний суверенітет, конституційний лад, територіальна цілісність. Від їх ефективної діяльності залежить, наскільки ретельно все зазначене вище буде захищено. У зв'язку із цим постають актуальні питання правового регулювання проходження служби у Службі безпеки України та правового статусу її працівників.

Стан дослідження проблеми

Проблеми правового регулювання відносин із проходження служби у правоохоронних органах опрацьовували такі вчені, як Б. О. Безкоровайний, С. М. Бортник, В. С. Венедиктов, О. В. Гоц, О. Ю. Дрозд, В. В. Жернаков, М. І. Іншин, М. М. Клемпарський, К. Ю. Мельник, Н. М. Неумивайченко, П. Д. Пилюпенко, Є. Ю. Подорожній, С. М. Прилипко, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, С. О. Сільченко, Г. І. Чанишева, Р. І. Шабанов, В. І. Щербина, О. М. Ярошенко та ін. Водночас сучасний стан правового регулювання відносин із проходження

служби у правоохоронних органах зумовляє необхідність проведення новітнього дослідження проблем правового регулювання відносин із проходження служби у Службі безпеки України.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є теоретичне обґрунтування та розроблення пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання відносин із проходження служби у Службі безпеки України. *Завданнями* дослідження є: дослідити надбання науковців щодо соціальної природи служби у правоохоронних органах та ступеня впливу трудового й адміністративного права на відносини із проходження в них служби; розглянути сучасний стан правового регулювання відносин із проходження служби у Службі безпеки України; визначити, до сфери дії якої галузі права належать відносини із проходження служби у Службі безпеки України.

Наукова новизна дослідження

Набуло подальшого розвитку розуміння соціальної та правової природи служби у Службі безпеки України; визначено, до сфери дії якої галузі права належать відносини із проходження служби у Службі безпеки України; надано пропозиції та рекомендації з удосконалення відносин із проходження служби у Службі безпеки України.

Виклад основного матеріалу

Діяльність Служби безпеки України здійснюється на основі норм Конституції України, Закону України «Про Службу безпеки України» та інших актів законодавства України, а також міжнародних правових актів, визнаних Україною. На Службу безпеки України національним законодавством покладаються такі завдання: захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, забезпечення охорони державної таємниці, а також попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України¹. Важливість вказаних завдань сьогодні в умовах війни складно переоцінити. Тому до комплектування Служби безпеки України, правового регулювання відносин із проходження відповідної служби, стимулювання ефективної праці

¹ Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12> (дата звернення: 24.10.2023).

працівників цього правоохоронного органу потрібно підходити максимально виважено.

З огляду на завдання, що виконує Служба безпеки України, науковий інтерес викликає соціальна та правова природа служби в досліджуваному правоохоронному органі та ступінь впливу трудового права на відносини із проходження служби в ньому. Важливість з'ясування цього зумовлена можливістю користування працівниками Служби безпеки України нормами трудового законодавства, тобто того законодавства, що стоїть на варті прав працівника та його інтересів, закріплюючи для нього певні преференції у трудових правовідносинах.

У юридичній літературі до сьогодні не існує однакового розуміння, до сфери якої галузі права належать відносини із проходження служби у державних органах, зокрема правоохоронних. Одна група науковців вказані відносини зараховує до сфери дії адміністративного права, попри те, що трудове право поширює регулюючий вплив на відповідні відносини. Так, О. Ю. Дрозд зауважує: «Діяльність державної служби пов'язана з повсякденним вирішенням управлінських завдань: збиранням, аналізом і узагальненням інформації, розробкою проектів альтернативних і адекватних рішень, законів, указів, контролем їх виконання, задоволенням потреб населення, що врегульовуються державою, тощо. Отже, проходження державної служби в Україні є беззаперечною складовою предмета адміністративно-правового регулювання» [1, с. 106]. Р. С. Мельник обґрунтовує належність інституту державної служби до сфери дії адміністративного права так: «Право на державну службу та право на працю гарантується різними статтями Конституції України (відповідно, статтями 38 та 43); Законом України “Про державну службу” (ст. 4) встановлено додаткові (поширені) порівняно з Кодексом законів про працю України вимоги до кандидатів, які претендують на посаду державного службовця; щодо осіб, які претендують на зайняття посад державної служби, можуть проводитися додаткові перевірочні заходи, спрямовані на з'ясування стану фізичного та психічного здоров'я, фінансового стану, наявності (відсутності) судимості тощо; зарахування осіб на державну службу, відповідно до статей 4, 15 Закону України “Про державну службу”, здійснюється на конкурсній основі; державно-службові відносини мають особливий суб'єктний склад. У них завжди бере участь держава; відповідно до ст. 3 Закону України “Про державну службу” державний службовець служить не комусь конкретно (партії, роботодавцю тощо), а всьому народу України; державним службовцям присвоюються спеціальні звання, категорії, ранги тощо; державним службовцям гарантується посилений правовий та соціальний захист; щодо державних службовців запроваджуються спеціальні

обмеження (статті 12, 16 Закону України “Про державну службу”); державні службовці несуть підвищену юридичну відповідальність за вчинення злочинів та правопорушень; спори, пов’язані з проходженням державної служби, належать до категорії адміністративно-правових спорів і відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України розглядаються адміністративними судами» [2, с. 285]. П. Д. Пилипенко вказує: «Предметом трудового права не охоплюються трудові відносини військовослужбовців Збройних Сил України, Прикордонних військ, Управління охорони вищих посадових осіб України, Служби безпеки, внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, військ Цивільної оборони, інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та податкової міліції» [3, с. 13].

Інша група науковців відстоює точку зору, що відносини з проходження державної служби та служби у правоохоронних органах є трудовими відносинами і належать до сфери дії трудового права. Так, з точки зору К. Ю. Мельника, «відносини, що виникають між службовцями, з одного боку, і правоохоронними органами, з іншого боку, щодо проходження служби, є трудовими відносинами. Тому прийняття навіть спеціальних нормативно-правових актів про проходження служби зазначеними категоріями осіб не означає, що їхня праця не регулюється трудовим правом. Просто через специфічність їх праці спеціальні норми встановлюють певні особливості її регулювання і відносять до сфери дії трудового права, підкреслюючи його зростаючу диференціацію» [4, с. 35–36]. Б. О. Безкоровайний зазначає таке: «Державна служба є специфічним різновидом як трудової діяльності, так і трудових правовідносин. Сучасне національне законодавство свідчить про те, що Закон України “Про державну службу” є комплексним міжгалузевим нормативно-правовим актом, норми якого, що стосуються проходження державної служби, належать до трудового законодавства. До особливостей проходження державної служби слід відносити специфічний характер виконуваних функцій (реалізують державну політику стосовно суб’єктів суспільних відносин у державі); безпосередньо матеріальних цінностей не створюють, але забезпечують умови для їх виробництва; як правило, зайняті розумовою працею, роботодавцем виступає державний орган; одержують заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету, крім випадків, визначених законом» [5, с. 26].

Окрім вчені застосовують термін «службово-трудова відносина» для позначення поєднання трудового й адміністративного у статусі державного службовця. Так, В. С. Венедиктов та М. І. Іншин зауважують, що «державна служба має два аспекти, які торкаються

зовнішньої і внутрішньої сфери діяльності державних службовців, то логічним буде до зовнішньої сфери діяльності працівників державних інституцій застосування терміна “державно-службові відносини”, тоді як до внутрішньої сфери функціонування означеної категорії працівників суспільного виробництва більш логічним буде вживання терміна “службово-трудова відносина” [6, с. 38]. На думку В. К. Тютюнник, «особливості правового регулювання державної служби стосуються всього спектра службових трудових відносин, зачіпають їх виникнення, зміст, зміну, припинення. Проте Закон України “Про державну службу” не в повному обсязі регулює питання правового регулювання праці державної служби, а саме питань, що стосуються відпусток, дисциплінарної відповідальності, соціальних гарантій і компенсації службовців. Отже, на державних службовців поширюється в цій частині трудове законодавство і законодавство про соціальне забезпечення. Зазначені особливості правового регулювання державної служби дозволяють розглядати його як відносно автономну систему в загальній системі правового регулювання праці. Правове регулювання державної служби – досить нова правова система, яка виникає на основі трудово-правового та адміністративно-правового регулювання» [7, с. 157]. М. М. Клемпарський, досліджуючи службово-трудова відносини, виводить таку дефініцію: «службово-трудова відносинами є двосторонні, взаємні, вольові правовідносини, які виникають між громадянином України і державним органом, відповідно до яких громадянин, що набув статусу державного службовця, за винагороду виконує свої службово-трудова обов'язки згідно із займаною ним посадою з метою реалізації завдань та функцій, що стоять перед державним органом, де він працює» [8, с. 236].

Для формування власної позиції щодо соціальної та правової природи служби у Службі безпеки України та галузі права, яка здійснює регулюючий вплив на відносини з проходження служби в указаному правоохоронному органі, проведемо таке дослідження.

Так, основним критерієм предмета трудового права традиційно вважають регулювання відносин несамостійної, найманої праці. Як зазначає П. Д. Пилипенко, така галузь права, як трудове право, становить систему правових норм, що регулюють сукупність суспільних відносин стосовно використання найманої праці [9, с. 8]. В. І. Прокопенко об'єктом регулювання трудового права вважає суспільні трудові відносини, змістом яких є праця [10, с. 18]. В. О. Кучер вказує, що в основі трудового права є відносини, пов'язані з працею [11, с. 12].

Слід наголосити, що не будь-яка, а саме несамостійна, наймана праця, яка здійснюється на підставі трудового договору, з підпорядкуванням роботодавцю, з його матеріалів, на його обладнанні, з оплатою роботодавцем процесу праці, є предметом трудового права.

У юридичній літературі особливостями несамостійної, найманої праці вважають такі чинники: «По-перше, суб'єктом цієї праці є юридично вільна людина, яка самостійно розпоряджається своїми здібностями до праці й керується при цьому переважно особистими інтересами; по-друге, така праця застосовується на підставі трудового договору, який добровільно укладається між фізичною особою, що пропонує для використання за плату свої здібності до праці, і роботодавцем, якому потрібно провести заміщення наявної в нього вакантної посади; по-третє, така праця застосовується на засадах підлеглості роботодавцю та підпорядкуванню правилам внутрішнього трудового розпорядку; по-четверте, ця праця здійснюється на обладнанні, з матеріалів та за рахунок коштів роботодавця; по-п'яте, така праця здійснюється не на страх і ризик працівника, а шляхом виконання під час роботи вказівок та розпоряджень роботодавця, який до того ж повинен забезпечити належні, безпечні та здорові умови праці; по-шосте, така праця відбувається, як правило, у колективі працівників» [12, с. 15].

Відповідно до ч. 1 ст. 19 «Склад кадрів Служби безпеки України» Закону України «Про Службу безпеки України» кадри Служби безпеки України складають: співробітники-військовослужбовці, працівники, які уклали трудовий договір зі Службою безпеки України, а також військовослужбовці строкової служби¹.

Отже, у Службі безпеки України працюють/служать три категорії осіб:

- 1) співробітники-військовослужбовці;
- 2) працівники, які уклали трудовий договір зі Службою безпеки України;
- 3) військовослужбовці строкової служби.

Працівники, що уклали трудовий договір зі Службою безпеки України, перебувають з нею у трудових відносинах, в основі яких лежить несамостійна, наймана праця. На них у повному обсязі поширюються норми Кодексу законів про працю України, інших загальних нормативно-правових актів, які входять до трудового законодавства, за винятком тих, де є наявними спеціальні норми, що встановлюють відмінності в регулюванні трудових відносин працівників, які уклали трудовий договір зі Службою безпеки України. З огляду на це праця цих осіб входить до сфери дії трудового права.

Служба військовослужбовців строкової служби, які проходять службу у Службі безпеки України, не входить до сфери дії трудового права.

¹ Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12> (дата звернення: 24.10.2023).

Це загально визнана позиція в науці трудового права, що трудове право і трудове законодавство не охоплюють відносини із проходження громадянами України строкової військової служби та альтернативної (невійськової) служби. Такі відносини виникають не на підставі вільного вибору та свободи волі фізичної особи, а на підставі юридичного обов'язку громадянина – особи чоловічої статі. Тут основні ознаки несамоїїної, найманої праці, наприклад добровільність і договірний характер, відсутні. Натомість є імперативність та обов'язковість, тобто те, що притаманне адміністративному праву. Тому відносини із проходження служби військовослужбовцями строкової служби у Службі безпеки України слід віднести до сфери дії адміністративного права.

Основне професійне ядро Служби безпеки України становлять співробітники-військовослужбовці (далі – службовці). Природа служби цієї категорії потребує більш ґрунтового дослідження. Проходження служби службовцями Служби безпеки України регламентується Законом України «Про Службу безпеки України», Положенням про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України, затвердженим Указом Президента України від 27 грудня 2007 р. № 1262/2007, Інструкцією про організацію виконання Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України, затвердженою наказом Служби безпеки України від 14 жовтня 2008 р. № 772, та контрактом.

Так, громадяни України, реалізуючи конституційне право на працю, можуть обрати службу у Службі безпеки України на добровільній основі. Частина 2 ст. 19 Закону України «Про Службу безпеки України» передбачає таке: «До органів Служби безпеки України приймаються на конкурсній, добровільній і договірній основі громадяни України, здатні за діловими та моральними якостями, освітнім рівнем і станом здоров'я ефективно виконувати службові обов'язки»¹.

Із зазначеної вище норми випливає також те, що вказана служба здійснюється на договірній основі. Про це також свідчить ч. 1 ст. 20 Закону України «Про Службу безпеки України», в якій передбачено таке: «Умови і порядок виконання своїх обов'язків співробітниками-військовослужбовцями Служби безпеки України визначаються укладеним договором (контрактом)»².

У Службу безпеки України на військову службу приймаються громадяни України за трьома видами контрактів, які є підставою виникнення трудових відносин: 1) осіб рядового складу (строком на 3 роки); 2) осіб сержантського і старшинського складу (3–5 років); 3) осіб офіцерського складу (1–5 років).

¹ Там само.

² Там само.

Проходячи службу у Службі безпеки України службовець підпорядковується відповідному керівнику органу Служби безпеки України, в якому він служить. Його служба проходить у межах певного правового режиму, який встановлюється правилами внутрішнього службового розпорядку відповідного органу Служби безпеки України.

Керівник органу Служби безпеки України, який має право прийому та звільнення зі служби, має подвійний статус представника роботодавця і службовця. Як зазначає К. Ю. Мельник, «правоохоронні органи здійснюють свої роботодавчі повноваження через посадових осіб, які користуються правом прийому та звільнення службовців. Це керівники правоохоронних органів, начальники структурних підрозділів правоохоронних органів (наприклад, Генеральний прокурор України, начальник Управління Міністерства внутрішніх справ України в Харківській області). Через зазначених посадових осіб правоохоронні органи набувають трудових прав і беруть на себе трудові обов'язки. Тому дії таких посадових осіб розглядаються як дії самого правоохоронного органу. Керівник певного структурного підрозділу правоохоронного органу, який має право прийому та звільнення службовців, у свою чергу виступає і суб'єктом трудових правовідносин як службовець. Відмінність його від інших службовців полягає в тому, що з огляду на своє службове становище він здійснює організаційно-управлінську діяльність» [13, с. 88–89].

Типові правила внутрішнього службового розпорядку, затверджені наказом Національного агентства України з питань державної служби від 3 березня 2016 р. № 50, визначають загальні положення щодо організації внутрішнього службового розпорядку органу державної влади, іншого державного органу, його апарату, режим роботи, умов перебування державного службовця в органі державної влади та забезпечення раціонального використання його робочого часу. Документ встановлює такі норми: «1. Тривалість робочого часу державного службовця становить 40 годин на тиждень.

2. У державних органах, як правило, встановлюється п'ятиденний робочий тиждень із тривалістю роботи по днях: понеділок, вівторок, середа, четвер – по 8 годин 15 хвилин, п'ятниця – 7 годин; вихідні дні – субота і неділя.

3. Режим роботи державного органу встановлюється з урахуванням загальноприйнятого режиму роботи підприємств, установ і організацій у певній місцевості, а також специфіки та особливостей роботи у цьому державному органі»¹.

¹ Про затвердження Типових правил внутрішнього службового розпорядку : наказ Нац. агентства України з питань держ. служби від 03.03.2016 № 50 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0457-16> (дата звернення: 24.10.2023).

Сьогодні ст. 6 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 р. № 2136-IX передбачає таке: «1. Нормальна тривалість робочого часу у період дії воєнного стану може бути збільшена до 60 годин на тиждень для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо).

...

3. П'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлюється роботодавцем.

4. Час початку і закінчення щоденної роботи (зміни) визначається роботодавцем.

5. Тривалість щотижневого безперервного відпочинку може бути скорочена до 24 годин»¹.

Оплата праці службовців Служби безпеки України здійснюється відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про грошове забезпечення військовослужбовців та умови оплати праці працівників Служби безпеки України» від 21 січня 1993 р. № 37. Грошове забезпечення службовця складається з посадового окладу, окладу за військовим званням, надбавки за вислугу років, грошової винагороди та матеріальної допомоги, грошової компенсації замість продовольчого пайка, речового забезпечення та інших виплат на умовах і в розмірах, установлених для військовослужбовців Збройних Сил України².

Службовцям Служби безпеки України оплата праці здійснюється за рахунок державних коштів. Оскільки службовець виконує завдання та функції держави, служачи їй, то держава у відносинах проходження цієї служби виступає роботодавцем.

Службовцю керівництво органу Служби безпеки України забезпечує робоче місце, обладнання та матеріали, які необхідні для виконання його посадових обов'язків. Службовець зобов'язаний виконувати вказівки та розпорядження керівника, видані в межах його повноважень. Керівництво органу Служби безпеки України повинно забезпечити службовцю належні, безпечні та здорові умови служби.

Службовець проходить службу у колективі службовців органу Служби безпеки України. Такі колективи визначені структурою органу

¹ Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 24.10.2023).

² Про грошове забезпечення військовослужбовців та умови оплати праці працівників Служби безпеки України : постанова Кабінету Міністрів України від 21.01.1993 № 37 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-93-п> (дата звернення: 24.10.2023).

Служби безпеки України (управління, центри, відділи, відділення тощо).

Так, відповідно до ст. 9 «Система Служби безпеки України» Закону України «Про Службу безпеки України» систему Служби безпеки України становлять такі інституції: «... Центральне управління Служби безпеки України, підпорядковані йому регіональні органи, органи військової контррозвідки, військові формування, а також навчальні, науково-дослідні та інші заклади Служби безпеки України»¹. Стаття 10 «Центральне управління Служби безпеки України» зазначено Закону передбачає таке: «Центральне управління Служби безпеки України відповідає за стан державної безпеки, координує і контролює діяльність інших органів Служби безпеки України. До його складу входять апарат Голови Служби безпеки України та функціональні підрозділи: контррозвідки, військової контррозвідки, контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки, захисту національної державності, інформаційно-аналітичний, оперативно-технічний, оперативного документування, слідчий, зв'язку, по роботі з особовим складом, адміністративно-господарський, фінансовий, військово-медичний та інші згідно з організаційною структурою Служби безпеки України»². Стаття 11 «Регіональні органи Служби безпеки України» Закону містить таку норму: «З метою ефективного виконання своїх завдань Службою безпеки України створюються її регіональні органи: обласні управління Служби безпеки України, їх міжрайонні, районні та міські підрозділи, розміщення і територіальна компетенція яких можуть не збігатися з адміністративно-територіальним поділом України»³.

Виходячи з вищезазначеного, служба службовців Служби безпеки України є різновидом найманої праці особливого характеру. Відносини із проходження служби службовцями Служби безпеки України слід вважати трудовими відносинами і такими, що входять до сфери дії трудового права.

Висновки

Існує доцільність встановлення чіткого порядку правового регулювання трудових відносин і відносин із проходження служби різними категоріями працівників Служби безпеки України. Пропонуємо в Законі України «Про Службу безпеки України»:

¹ Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12> (дата звернення: 24.10.2023).

² Там само.

³ Там само.

– доповнити розділ III статтею, яка матиме назву «Правове регулювання відносин із проходження служби військовослужбовцями строкової служби», такого змісту: «Проходження служби військовослужбовцями строкової служби у Службі безпеки України здійснюється на умовах і в порядку, установлених законодавством для військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України, з особливостями, передбаченими законодавством для Служби безпеки України»;

– викласти назву ст. 21 у такій редакції: «Правове регулювання трудових відносин працівників, які уклали трудовий договір зі Службою безпеки України», а її зміст у такій редакції: «Трудові відносини працівників, які уклали трудовий договір зі Службою безпеки України, регулюються законодавством України про працю з особливостями, передбаченими законодавством для Служби безпеки України»;

– доповнити розділом із назвою «Проходження служби співробітниками-військовослужбовцями», в якому передбачити норми щодо регламентації всіх основних аспектів проходження ними служби.

Список бібліографічних посилань: 1. Дрозд О. Ю. Проходження державної служби в Україні як складова предмета адміністративно-правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 102–106. 2. Мельник Р. С. Яке місце повинен зайняти інститут державної служби у системі українського права? // *Трудове право, право соціального забезпечення та сучасні проблеми проходження служби в органах внутрішніх справ* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 листоп. 2011 р.) / за заг. ред. К. Ю. Мельника. Харків : Харків. нац. ун-т. внутр. справ, 2011. С. 283–286. 3. *Трудове право України* : навч. посіб. / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, В. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. Київ : Ін Юре, 2003. 536 с. 4. Мельник К. Ю. Проблеми правового регулювання трудових відносин службовців правоохоронних органів : монографія. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2009. 360 с. 5. Безкоровайний Б. О. Динаміка трудових правовідносин державних службовців : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2014. 182 с. 6. Венедиктов В. С., Іншин М. І. Статус працівників органів внутрішніх справ України як державних службовців. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 221 с. 7. Тютюнник В. К. Особливості правового регулювання службово-трудова відносин на державній службі. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2019. № 2 (38). С. 153–160. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2019-38-2-153-160>. 8. Клемпарський М. М. Щодо сутності та особливостей службово-трудова відносин. *Публічне право*. 2013. № 1. С. 233–237. 9. *Трудове право України*. Академічний курс : підручник / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Ін Юре, 2006. 544 с. 10. Прокопенко В. І. *Трудове право України* : підручник. Харків : Консум, 1998. 480 с. 11. *Трудове право України* : навч. посіб. /

В. О. Кучер, Т. В. Курило, О. Ю. Баліцька та ін. ; за ред. В. О. Кучера. Львів : ЛьВДУВС, 2017. 564 с. **12.** Мельник К. Ю. Трудове право України : підручник. Харків : Діса плагос, 2014. 480 с. **13.** Мельник К. Ю. Правоохоронні органи як роботодавці. *Юридична Україна*. 2010. № 4. С. 84–90.

Надійшла до редколегії 26.10.2023

Прийнята до опублікування 15.11.2023



Yuzyshen M. S. Legal regulation of relations connected to service in the Security Service of Ukraine

The article examines the current state of legal regulation of service relations in the Security Service of Ukraine. Scientific positions of scholars on the social nature of service in law enforcement agencies and the degree of influence of labour and administrative law on service relations in them have been studied.

The article defines the branch of law to which the relations of service in the Security Service of Ukraine belong. It has been substantiated that the labour law includes labour relations of servicemen and employees who have entered into an employment contract with the Security Service of Ukraine. The scope of administrative law includes relations related to the service of conscripts in the Security Service of Ukraine.

Proposals for improving the legal regulation of labour and service relations in the Security Service of Ukraine have been developed. The author proves the expediency of establishing a clear procedure for legal regulation of labour and service relations of different categories of SSU personnel. It is proposed in the Law of Ukraine "On the Security Service of Ukraine": 1) to supplement Chapter III with an article entitled: "Legal regulation of relations related to service by conscripts" and the following content: "Service by conscripts in the Security Service of Ukraine is carried out under the conditions and in procedures established by legislation for conscript servicemen of the Armed Forces of Ukraine, with features provided for by legislation for the Security Service of Ukraine"; 2) to state the name of the article 21 as follows: "Legal regulation of labour relations of employees who have concluded an employment contract with the Security Service of Ukraine" and the content in the following wording: "Labor relations of employees who have concluded a labor contract with the Security Service of Ukraine are regulated by the legislation of Ukraine on labour with the features provided by the legislation for the Security Service of Ukraine"; 3) to supplement with a section entitled: "Service by military service employees", which provides for regulations regarding the regulation of all the main aspects of their service.

Key words: employee, servant, serviceman, labour relations, service, Security Service of Ukraine.



ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ


УДК 004.73:364.62

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.35>

Ольга Леонідівна Мацюк,

магістр психології,

*Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,
відділ виховної роботи (начальник);*


 <https://orcid.org/0000-0003-0883-9073>,

e-mail: Olga23071999@ukr.net;

Ірина Вікторівна Маслянікова,

кандидат психологічних наук,

*Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,
кафедри психології (доцент);*

 <https://orcid.org/0009-0003-2215-6006>,

e-mail: imasljanikova@ukr.net

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КІБЕРБУЛІНГУ

У статті розглянуто психолого-правові аспекти кібербулінгу. Актуальність теми полягає в тому, що онлайн-навчання має свої позитивні сторони (легкість демонстрації відео, презентацій тощо), але негативною стороною є те, що відсутність візуального, емоційного й тактильного контакту спричиняє брак спілкування, а іноді особа починає почувати себе самотньою. Відповідно, діти починають шукати друзів у інтернет-просторі й багато проводять часу за гаджетами, що призводить до збільшення випадків кібербулінгу. Мета роботи – висвітлити проблеми кібербулінгу та з'ясувати, яку психологічну допомогу може надати фахівець. Для цього було використано теоретичні та емпіричні методи досліджень. Ми дійшли висновку, що кібербулінг відбувається в інтернеті, але може перерости в так званий відкритий булінг, що є для особи таким, що травмує найбільше. З точки зору психології кібербулінг – це агресивна поведінка особи, частіше підлітка, спрямована проти конкретної дитини засобами електронної комунікації. Важливою є робота з кожною особою, яка має певну роль у цьому явищі.

Ключові слова: жорстокість, насильство, агресивна поведінка, кібербулінг, психічна шкода здоров'ю, психологічна підтримка.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

У сучасному світі люди багато часу проводять у соціальних мережах. Четвертий рік учасники освітнього процесу періодично займаються онлайн. Таке навчання стало альтернативою під час пандемії

COVID-19 та війни в Україні, але така форма навчання підвищує випадки цькування онлайн. Агресія в соціальних мережах має не менш негативні наслідки, ніж булінг.

Специфіка онлайн-навчання полягає в тому, що воно відбувається за допомогою технічних засобів. Таке навчання має свої такі позитивні сторони, як-от: легкість демонстрації відео, презентацій, доступність і гнучкість, онлайн-тестування тощо. Проте існують і негативні сторони: відсутність візуального, емоційного й тактильного контакту призводить до браку спілкування, а іноді особа починає почувати себе самотньою. Відповідно, діти починають шукати друзів у мережі Інтернет, більше проводять часу з гаджетами, що призводить до збільшення випадків кібербулінгу.

Сьогодні законодавство не дає чіткого визначення кібербулінгу, але відповідно до ст. 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення булінг (цькування) – це «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого...»¹.

У контексті цього визначення ми бачимо згадку щодо застосування «засобів електронних комунікацій», які й стосуються проблематики кібербулінгу.

Стан дослідження проблеми

Питанню кібербулінгу приділяли увагу такі науковці, як-от: С. Хемфіл, А. Котевські, М. Толліт, Л. Найдьонова, Х. Лейман, Н. Лебедева, А. Кравчук, І. Шкріль, О. Міхеєва, М. Корнієнко та ін. Наукові здобутки цих дослідників є актуальними та вагомими, але потребуються доопрацювання.

Мета і завдання дослідження

Мета роботи – висвітлити проблеми кібербулінгу та визначити, яку психологічну допомогу може надати фахівець. Для її досягнення необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати законодавчі положення, окреслити «болючі» проблеми в ситуаціях кібербулінгу, опрацювати методичні рекомендації щодо профілактики та подолання наслідків кібербулінгу на особистісному та груповому рівнях.

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // База даних «Законодавство України» // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 17.11.2023).

Виклад основного матеріалу

Кібербулінг – це знущання з використанням цифрових технологій, яке може відбуватися в соціальних мережах, на платформах обміну повідомленнями, ігрових платформах і через мобільні телефони. Це повторювана поведінка, спрямована на те, щоб налякати, розлютати або присоромити тих, хто є мішенню¹.

Приклади включають:

- поширення брехні про когось у соціальних мережах або розміщення фото та відео інтимного характеру;
- надсилання образливих, загрозованих повідомлень, зображень чи відео через платформи обміну повідомленнями;
- видавання себе за когось і надсилання від їхнього імені або через підроблені облікові записи «гидких» повідомлень іншим та ін.

Кібербулінг має такі підвиди як:

- аутинг;
- сталкінг;
- тролінг;
- кіберпереслідування;
- хепіслепінг (happyslapping);
- хейтинг;
- флеймінг;
- секстинг;
- фреймінг;
- кетфішинг;
- гріфінг (цей різновид кібербулінгу передбачає спрямоване притиснення одного з учасників комп'ютерної гри; агресори в цьому випадку називаються гріферами) [1].

Отже, як ми бачимо, існує багато підвидів кібербулінгу і кожен з них негативно впливає на особу. Найчастіше діти страждають від хейтингу, який може перерости в так званий відкритий булінг із завданням шкоди здоров'ю.

Деякі дослідження показують, що поширеність кібербулінгу становить від 6,5 до 35,4 % у Європі та Сполучених Штатах, хоча поширеність кібербулінгу серед підлітків змінюється залежно від оцінюваних факторів. До опитування Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ)²

¹ Дослідження ЮНІСЕФ про кібербулінг // Профспілка працівників освіти і науки України : офіц. сайт. 20.09.2019. URL: <https://pon.org.ua/povnyu/7317-dosldzhennya-yunsef-pro-kberbulng.html> (дата звернення: 17.11.2023).

² Cyberbullying: What is it and how to stop it. What teens want to know about cyberbullying // UNICEF : сайт. URL: <https://www.unicef.org/end-violence/how-to-stop-cyberbullying> (дата звернення: 17.11.2023).

додулися 6 791 респондентів з України через SMS-повідомлення та сервіси миттєвих повідомлень. Результати опитування були такі: 29 % підлітків були жертвами кібербулінгу, а 16 % – були змушені пропускати через це шкільні заняття.

Під час булінгу та кібербулінгу людині завдається фізична та психічна шкода. Заподіяння шкоди здоров'ю людини – суспільно небезпечне діяння, яке має прямий умисел. Шкода фізичному здоров'ю у Кримінальному кодексі України визнається як нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня – легкі, середні, тяжкі (статті 121–125), завдання фізичного болю без тілесних ушкоджень (ст. 126).

У межах зазначеної проблеми важливо відштовхуватися від норми функціонування психічної діяльності. Так, психічне здоров'я – це рівень психологічного благополуччя, який визначається не лише відсутністю психічних захворювань, а й іншими соціально-економічними, біологічними і тими, що належить до навколишнього середовища, факторами.

Психологічно здорова людина – це насамперед людина спонтанна й творча, життєрадісна та весела, відкрита і така, що пізнає себе та навколишній світ не лише розумом, а й відчуттями, інтуїцією. Вона повністю приймає саму себе і при цьому визнає цінність і унікальність людей, що оточують її. Така людина покладає відповідальність за своє життя передусім на саму себе і отримує власний досвід з несприятливих ситуацій. Її життя наповнене сенсом, хоча вона не завжди формулює його для себе¹.

Так, під час кібербулінгу психічному здоров'ю малолітніх/неповнолітніх осіб завдається шкода. Деструктивні наслідки кібербулінгу можуть проявлятися в такому: страх, тривога, беззахисність, неадекватне сприйняття себе й оточення, складнощі у взаєминах, занижена самооцінка, нервово-психічні розлади, прояви самотності, фізичного нездужання психосоматичного походження, депресія тощо. Все це може стати причиною самопошкодження або самогубства – найтяжчого наслідку. Оскільки ризики, пов'язані з кіберзалякуванням, неабияк впливають на психічне здоров'я дітей, важливо, щоб батьки вжили заходів, спрямованих на запобігання ним.

Сучасні малолітні/неповнолітні особи доволі обізнані в питаннях, пов'язаних з кіберзнущанням, і вчаться адекватно на нього реагувати. Щодо способів активного реагування на кібербулінг описано такі варіанти та їх частота: кожен другий підліток намагається заблокувати переслідувача, третина – вдається до спроб з ним поговорити, ще третина – зберігає докази знущань, а 17 % – скаржаться в службу підтримки сервісу. Лише близько 30 % звертаються по

¹ Там само.

допомогу до близьких людей [2, с. 467]. Така обізнаність характеризується тим, що онлайн-спілкування стало ваговою частиною життя кожної сучасної дитини. Саме через інтернет більшість дітей навчаються, хтось знаходить друзів, грає в різні ігри. Багато дітей обирають кіберпростір, щоб втекти від самотності, шукаючи альтернативу живому спілкуванню, і не замислюються над тим, що такий простір має багато недоліків, але якщо говорити з дітьми та проводити профілактичні заходи, то вони знатимуть, як реагувати та протидіяти такому виду насильства.

Не існує точного розмежування основних факторів ризику та захисту, які визначають кібербулінг, проте можна виокремити деякі індивідуальні, сімейні та соціальні аспекти. Менша емпатія та чоловіча стать згадуються як предикторні змінні величини, а фізичні здібності – як можливий захисний фактор. У сім'ях ліберальний та авторитарний стилі виховання впливають на агресивну поведінку підлітків, тоді як стилі виховання, що включають теплоту і прихильність батьків до своїх дітей, показують найкращі результати. Попри те, що в підлітковому віці існує тісний зв'язок із соціальними впливами, стилі виховання більше домінують у розвитку агресивності. Однак соціальний вплив також може мати наслідки для намірів і поведінки в кібербулінгу [3].

Щодо протидії кібербулінгу, то тут потрібно вживати не лише загальні профілактичні заходи, а й мати спеціальні програми покрокової інструкції для батьків (саме дорослі повинні вміти реагувати та виявляти кібербулінг, а не просто обмежувати час користування електронними пристроями). На жаль, немає єдиного надійного способу, який захистить дитину від цькування онлайн, але існують елементарні заходи, які допоможуть зменшити ризик того, що малолітня/неповнолітня особа зазнає кібербулінгу. Насамперед, батьки повинні обговорювати з дитиною проблему кібербулінгу, розповідати, як безпечно поводитися в соціальних мережах (захист облікових записів і пристроїв, важливість використання паролів). Паролі є одним із найефективніших способів захисту облікових записів і пристроїв. Важливо розказати дітям, що паролі ніколи й нікому не можна повідомляти, враховуючи найкращих друзів, навіть якщо вони беззастережно їм довіряють. Необхідно навчити дитину використовувати інструменти для налаштування конфіденційності та керування геоданими, а також надати інструкцію, як себе поводити в разі, якщо вона зазнала онлайн-цькувань.

Кібербулери шукають емоційної відповіді, але якщо дитина відмовляється вступати в діалог, то вони залишаються з одностороннім спілкуванням. Тим часом дитина повинна зробити скріншоти такого спілкування і зберегти їх як доказ. Саме вони можуть знадобитися

під час повідомлення про кіберзалякування. Дорослі обов'язково повинні говорити дитині про те, що вона завжди має розповідати про кібербулінг. Це включає в себе не лише повідомлення про те, що відбувається, а й надання відповідної інформації платформі соціальних мереж, інтернет-провайдеру та будь-яким іншим зацікавленим сторонам, які повинні знати, що відбувається. Можливо, навіть доведеться звернутися до школи чи поліції, щоб покласти край переслідуванням. Після того, як усі звіти будуть подані, треба вжити відповідних заходів, щоб заблокувати особу або обліковий запис, відповідальний за кіберзалякування. Це не завадить їм використовувати інший обліковий запис або публічний простір, щоб продовжувати залякувати, але, як свідчить практика, сповільнить їх [4].

Трапляються випадки, коли дитина стала свідком кіберзалякування. У такому разі їй слід утриматися від участі в цьому і натомість шукати способи підтримати особу, яка стала мішенню. Дитина також має повідомити про те, що вона стала свідком кібербулінгу дорослим (батькам, учителям, директору школи тощо), особливо якщо вона знає, хто кібербулер. Дослідження свідчать, що найчастіше діти піддаються кібербулінгу з боку людей, яких вони знають зі школи чи кола спілкування. Таким чином, підтримка особи, яка стала мішенню, може допомогти запобігти майбутнім інцидентам кіберзалякування, особливо якщо воно не отримує бажаної реакції.

Висновки

Отже, у вітчизняному правовому полі існує поняття «булінг», за прояви якого встановлено адміністративну відповідальність, проте немає визначення поняття «кібербулінг». Хоча у ст. 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення йдеться про булінг «... у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій...». Причини та наслідки кібербулінгу можуть бути різними: погіршення академічної успішності, деструктивні стосунки з оточенням, погіршення здоров'я, агресивність, підозрілість, замкнутість, самопошкодження, суїцидальні спроби або суїцид.

Кібербулінг відбувається в інтернеті, але може перерости в так званий відкритий булінг, який є таким, що найбільш травмує особу, тобто, коли знущання продовжуються та мають пролонгований характер (тривають у часі) у закладі освіти шляхом поширення в соціальних мережах фото та іншої приватної інформації про жертву як правдивої, так і неправдивої. З точки зору психології кібербулінг – це агресивна поведінка особи, частіше підлітка, яка спрямована проти конкретної дитини засобами електронної комунікації.

Важливою є робота з жовтою особою, яка має певну роль у кібербулінгу, адже, наприклад, жертва в майбутньому сама може стати агресором. У цьому разі критичне мислення відіграє значну роль,

адже саме за рахунок нього можна навчитися оцінювати й аналізувати інформацію. Таким чином, особа стає більш обізнаною та має змогу протидіяти. Необхідно навчитися адекватно оцінювати ситуацію та вміти вчасно звернутися за допомогою, що дозволить вийти з цього кола.

Список бібліографічних посилань: **1.** Головіна О. Булінг і безпека дітей в інтернеті. Що робити вчителям і батькам // НУШ. Нова українська школа : сайт. 03.08.2021. URL: <https://nus.org.ua/articles/buling-i-bezpeka-ditej-v-interneti-shho-robyty-vchytelyam-i-batkam/> (дата звернення: 17.11.2023). **2.** Bottino S. M. B., Bottino C. M. C., Regina C. G., Correia A. V. L., Ribeiro W. S. Cyberbullying and adolescent mental health: Systematic review. *Cad. Saúde Pública*. 2015. No. 31 (3). Pp. 463–475. DOI: <https://doi.org/10.1590/0102-311x00036114>. **3.** Barragán Martín A. B., Molero Jurado M. d. M., Pérez-Fuentes M. d. C., Simón Márquez M. d. M., Martínez M. Á., Sisto M., Gázquez Linares J. J. Study of Cyberbullying among Adolescents in Recent Years: A Bibliometric Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2021. No. 18. DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph18063016>. **4.** Gordon S. How to Prevent Cyberbullying // Verywell Family : сайт. 22.07.2022. URL: <https://www.verywellfamily.com/how-to-prevent-cyberbullying-5113808> (дата звернення: 17.11.2023).

Надійшла до редколегії 19.11.2023

Прийнята до опублікування 10.12.2023



Matsiuk O. L., Maslianikova I. V. Psychological and legal aspects of cyberbullying

Article is devoted to the psychological and legal aspects of cyberbullying. To achieve this goal, research methods were used. The following methods were used to study the problem of cyberbullying: theoretical method (analysis and systematization of scientific literature, scientific papers, professional publications), empirical method (content analysis, observation, survey), statistical method (using methods of mathematical statistics), content analysis (used in the normative analysis of the legal framework and analysis of social networks).

The research has shown that cyberbullying is an urgent problem not only in Ukraine but also in other countries. In our opinion, public policy should be aimed at combating various types of violence against children, and a protection system should be developed and implemented at different levels.

The article proposes measures aimed at counteracting and preventing cyberbullying (creating a healthy psychological environment, trainings and lectures on cyberbullying, fostering mutual respect, support, kindness and empathy; systematic sessions with a psychologist, etc.)

Increasing the use of the Internet has led to a growing number of cases of online harassment. One of the ways to solve the problem is to develop measures to prevent and combat cyberbullying. The authors conclude that cyberbullying is becoming increasingly common

and has a negative impact on a person's future. Cyberbullying is mostly about causing emotional harm, but it can escalate into open harassment, which usually includes physical intimidation and beatings.

The article states that parents, teachers/educators should be an example of tolerant behavior, organize various activities to bring them closer to students, be sure to work with a psychologist, involve children in various clubs/sections, creative work, where respect and goodwill will be promoted. The parents and others should also respond to all forms of violence and harassment against children.


Key words: cruelty, violence, aggressive behaviour, cyberbullying, mental health damage, psychological support.



УДК 159.9:364.3-027.553-058.6 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.36>


Наталя Едуардівна Мілорадова,

*доктор психологічних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра педагогіки та психології (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-0716-9736>,
e-mail: natashaM69@ukr.net;


Вікторія В'ячеславівна Доценко,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра педагогіки та психології (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0001-7757-2793>,
e-mail: valakh@meta.ua;

Павло Дмитрович Червоний,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра педагогіки та психології (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-8172-7732>,
e-mail: nepavel@ukr.net;

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

У статті наголошено, що у зв'язку з повномасштабною війною рф проти України з'явилися нові фактори ризику збільшення фактів домашнього насильства. Зазначено, що сучасна наука розглядає домашнє насильство крізь призму наявних підходів, які пояснюють причини його виникнення та особливості перебігу. Проаналізовано теорії та концепції в межах основних підходів, серед яких розглянуто такі: соціокультурний, системно-сімейний, індивідуально-психологічний та соціологічний. Проаналізовано основні положення загальноприйнятої сьогодні екологічної теорії насильства, яка пояснює насильство в сім'ї крізь призму взаємовпливу на розвиток людини чотирьох систем (мікросистеми, мезосистеми, екосистеми, макросистеми).

Ключові слова: домашнє насильство, постраждалі, фактори, що сприяють збільшенню домашнього насильства, наукові підходи, концепції та теорії домашнього насильства, екологічна теорія насильства.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Актуальність розгляду питань, пов'язаних із проявами насильства в суспільстві, не викликає сумнівів. Міждисциплінарний характер

проблеми домашнього насильства ґрунтується на тому, що вона є однією з найбільш гострих сучасних форм порушення прав людини.

У відомому Всесвітньому звіті про насильство та його вплив на здоров'я населення наведені основні фактори ризику, серед яких: низький рівень освіти; злидений стан родини; насильство, пережите в дитинстві; прийняття моделі поведінки чоловіка, наділеного значними правами; прийняття традиційних сімейних ролей; домінування чоловіка у стосунках; часті конфлікти та їхня ескалація; толерантне ставлення суспільства до проявів насильства; неефективна робота органів із боротьби з насильством тощо¹. Однак реалії сьогодення, пов'язані з повномасштабною війною рф проти України, сприяли загостренню та появі нових факторів ризику збільшення фактів домашнього насильства. Як ми зазначали у попередніх публікаціях [1], серед цих факторів найбільш вагомими є:

- страх, невпевненість;
- відчуття безпорадності та розгубленості;
- соціально-економічна нестабільність і втрата роботи;
- вимушене переселення та втрата безпечного оточення й усталеного міжособистісного простору;
- порушення сімейної динаміки та стосунків;
- зростання вживання алкоголю та наркотиків;
- легкий доступ до різних видів зброї;
- виникнення посттравматичного стресового синдрому та ін.

Тому, попри війну, необхідно продовжувати роботу із профілактики та відповідного реагування на факти домашнього насильства, а розуміння сутності і змісту наявних теоретичних концепцій виникнення насильства є основою протидії цьому явищу.

Стан дослідження проблеми

Розгляду питань, присвячених аналізу різноманітних аспектів проблем, пов'язаних із домашнім насильством і насильством взагалі, присвятили свою діяльність науковці різних галузей знань: психології, соціології, педагогіки, медицини, права тощо. Фундаментальні дослідження насильства в соціальних і міжособистісних відносинах здійснили Х. Арендт, В. Беньямін, М. Вебер, Т. Гоббс, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, Дж. Локк, Р. Мертон, П. Сорокін, О. Шпенглер, З. Фройд, Е. Фромм та ін. У межах соціологічних і філософських досліджень розглянуто теоретико-методологічні та практичні аспекти цього явища. Найбільш значущими серед них були роботи Р. Барта,

¹ Devastatingly pervasive: 1 in 3 women globally experience violence // World Health Organization : сайт. 09.03.2021. URL: <https://www.who.int/news/item/09-03-2021-devastatingly-pervasive-1-in-3-women-globally-experience-violence> (дата звернення: 10.11.2023).

Р. Берка, П. Бурдье, М. Вебера, Т. Веблена, А. Грамші, Г. Гегеля, К. Йолло, Л. Лерман, К. Маркса, Ф. Ніцше, Л. Шермана, М. Фуко та ін.

Психолого-педагогічним і соціологічним аспектам виявлення, профілактики та реагування фахівців на домашнє насильство приділили свою увагу В. Андрєєнкова, О. Безпалько, А. Бова, В. Бондаровська, Т. Журавель, О. Кочемировська, Н. Максимова, К. Мілютіна, Н. Мілорадова, Г. Мустафаєв, Н. Пашко, І. Трубавіна, С. Тунтуєва, Т. Цюман та ін.

Аналізу правових аспектів системи запобігання та протидії домашньому насильству на вітчизняному та міжнародному рівнях присвятили свою діяльність О. Бандурка, П. Біленко, А. Бойко, М. Думчиков, А. Блага, Т. Бугаєць, О. Калашник, О. Джужа, С. Волошина, О. Ковальова, К. Левченко, О. Литвинов, Т. Малиновська, С. Мирославський, І. Тітко, О. Харитонова, О. Храмцов, Г. Христова, С. Щербак та ін.

Як зарубіжні, так вітчизняні вчені зауважують на багатоаспектності насильства, розглядаючи його як певний комплекс взаємопов'язаних явищ і процесів, які відбуваються в різних сферах життя суспільства, мають різноманітні характеристики й особливості.

Сучасна наука розглядає домашнє насильство крізь призму наявних підходів, які пояснюють причини його виникнення, особливості перебігу та наслідки. Більшість науковців виокремлюють соціокультурний (М. Вольфган, Н. Блеклок, М. Страус, Р. Гелес, А. Квітковська, І. Грабська та ін.), системно-сімейний (Д. Джексон, П. Вацлавик, К. Маданес, В. Сатір, С. Паттерсон та ін.), індивідуально-психологічний (С. Гарт, Д. Дугтон, А. Розенбаум та ін.), соціологічний (Р. Арон, П. Бурдье, М. Страус, Т. Парсонс, М. Фрідман, М. Фуко та ін.) підходи, але загальноприйнятною сьогодні вважають екологічну теорію насильства (У. Бронфенбреннер).

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розгляд сучасних підходів до розуміння витоків насильства, механізмів функціонування та розвитку, феноменів і наслідків для побудови адекватних та дійових стратегій профілактики і подолання цього явища.

Завданнями, спрямованими на досягнення вказаної мети, є характеристика сучасних теорії та концепції в межах наявних підходів щодо з'ясування причини виникнення феномена домашнього насильства в суспільстві та пояснення механізмів його функціонування.

Наукова новизна дослідження

Комплексно проаналізовано наявні підходи до з'ясування передумов виникнення домашнього насильства як основи розуміння механізмів і феноменів цього явища в суспільстві.

Виклад основного матеріалу

Залежно від завдань, що ставить перед собою та чи інша наука, особливостей її об'єкта та предмета розглядають і досліджують різні аспекти поняття «наси́льство». Слово «наси́льство» походить від старослов'янського іменника «сила». Словник української мови визначає наси́льство як застосування фізичної сили до кого-небудь або застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось [2, с. 184]. У Словнику сучасної англійської мови наголошується, що наси́льство – це використання фізичної сили щодо іншого [3, с. 175], а Новий тлумачний словник української мови пояснює цей термін через такі слова, як силування, гвалт, примус, утиск та ін. [4, с. 303].

Згідно із Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII домашнє наси́льство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє наси́льство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь¹.

Науковці наголошують на наявності певних ознак насильства, серед яких виокремлюють такі:

- це акт поведінки (не мотив або емоції) у вигляді дії або бездіяльності;
- має умисний характер (діяння, вчинене з необережності, не є насильницьким);
- характеризується протиправністю, тому що порушує права та свободи людини, асиметрією сил – значна перевага сил кривдника (фізичних, психологічних, владних, економічних тощо) щодо постраждалої особи;
- завдає фізичної та/або психологічної шкоди.

Для розуміння того, чи є певний акт поведінки насильством, окрім вищезазначених ознак, необхідно враховувати особливості кожного конкретного випадку, розглядаючи як особливості внутрішніх спонукань сторін взаємодії, так і ситуацію, в якій безпосередньо відбувається взаємодія.

¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № № 2229-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 10.11.2023).

Ефективність відповідного реагування на факти домашнього насильства і профілактика цього негативного явища певною мірою залежать від розуміння передумов його виникнення й особливостей перебігу. У другій половині ХХ ст. поява вайоленсології – науки про насильство – дала поштовх до послідовного та ґрунтовного вивчення феномена насильства. Це пов'язано із систематизацією багатьох досліджень у межах філософії, соціальної етології, соціології, психології, науки про міжнародні відносини, кримінології тощо. Саме виникнення вайолентології як науки сприяло оформленню наукових поглядів у теорії та концепції, які і зараз панують у наукових колах. Розглянемо більш детально наявні підходи.

Перший підхід – *соціокультурний* – фокусується на аналізі соціальних структур, культурних норм і цінностей суспільства як чинників домашнього насильства. Він концентрує увагу на впливі соціальних чинників і устрою, а також сімейних відносин на управління атмосферою насильства. У межах підходу основною причиною домашнього насильства та насильства над жінками вбачається так зване домінування чоловіка в суспільних відносинах, відсутність гендерної рівності, наявність усталених патріархальних норм, що сприяють виникненню насильства.

Основною теорією цього підходу є патріархальна теорія. Її представники розглядають суспільство та державу з позиції домінування чоловіків над жінками, де чоловіки поведуться з ними як зі своєю власністю. Тобто влада батька (патріарха) є незаперечною. Виникнення та використання насильства як у суспільних відносинах, так і в міжособистісних (у родині) пояснюється економічними та соціокультурними умовами життя суспільства. Причини насильства переносяться в економічну і соціокультурну площину, а джерелами насильства є певні протиріччя в суспільній свідомості щодо питань структури та комплексу цінностей, традицій і поглядів на взаємовідносини чоловіка та жінки й виконання ними певних ролей і функцій.

Наявна економічна та соціальна нерівність є передумовою виникнення диференціації суспільства на групи і класи та, відповідно, загострення протиріч між ними. Дух боротьби та класова нерівність знаходять своє відображення в існуванні домашнього диктату, що заохочується догматичними усталеними нормами організації сімейного життя, відповідно до яких суворе поведіння патріарха (голови родини) з членами родини, агресивність і фізичне насильство ототожнювалися з його мужністю, міццю та владою. Поводження як із власністю насамперед стосувалося жінок і дітей. Така традиція насильницьких відносин у сім'ї підтримувалась і релігією. На жаль, і зараз у різних країнах ми маємо приклади існування патріархальних поглядів на взаємовідносини в сім'ях.

Як зауважує Л. Повалій, до факторів, що впливають на прояв насильства в сім'ї, у межах соціокультурного підходу належать: існування культури насильства в суспільстві, патріархальність суспільства, тоталітарні настанови членів сім'ї, панівні стереотипи щодо ролі чоловіка й жінки в суспільстві [5, с. 360].

Проте сучасні науковці, розглядаючи певні соціально-економічні причини насильства, наголошують на необхідності враховувати те, що насильство здійснюється конкретними особами, і це пов'язано з їхніми певними психологічними та фізіологічними особливостями.

Наступний *індивідуально-психологічний* підхід у вивченні насильства в сім'ї розглядає концепції, що пояснюють формування насильницьких стосунків природою людини і фокусують увагу на дослідженні особистісних рис кривдника і постраждалої особи. Прихильники цього підходу зауважують, що існують певні вроджені схильності, інстинкти, які підштовхують людину до насильства. У результаті проведених у межах підходу досліджень було виявлено, що і кривдник, і постраждала особа мають схожі особистісні риси (наприклад, неадекватна самооцінка, проблеми із саморегуляцією, схожий досвід переживання насильства в дитинстві з боку батьків чи інших членів родини тощо). Крім того, науковці наполягають на виявленні генетичних і біологічних аномалій, що проявляються у фізичних та психічних порушеннях здоров'я, алкогольних і наркотичних зловживаннях, аморальних та протиправних вчинках.

У родинях із проявами домашнього насильства найчастіше має місце феномен соціальної естафети – відтворення поведінки, яку людина засвоїла в дитинстві. Досвід спостереження або відчуття на собі насильства в дитинстві деструктивно впливає на особистість і збільшує ризик розвитку зневажливих стосунків у власній сім'ї. Жінки перетворюються на постраждалу особу, граючи «жертвовну» роль, тобто здійснюється формування «комплексу жертви». Це комплекс служіння, набута особистісна риса, настанови та життєва позиція, коли людина вважає себе жертвою негативних дій інших людей або обставин; тотальна залежність від інших людей і водночас демонстративна форма незалежності від інших.

Комплекс жертви розуміють у психології як стан людини, коли вона шукає винних у своїх невдачах, виправдовуючи себе і звинувачуючи оточуючих у поганому поводженні, але при цьому нічого не робить для виправлення ситуації. Формування цього комплексу починається з дитинства. Якщо дитина не відчуває безумовної любові з боку батьків, це призводить до формування в неї заниженої самооцінки та відчуття знецінення себе, сприяє формуванню потреби «завоювати» цю любов. Шляхами її отримання в дитячому розумінні є необхідність робити те, що від тебе очікують (слухатися, підкорятися,

вчитися та ін.) [6]. Але спостереження й проживання насильства в дитинстві з боку близького оточення (батьків або інших родичів) по-різному впливають на вибір ролі агресора чи жертви.

Аналізуючи історії життя агресорів, ми також стикаємось із проявами насильства щодо них у дитинстві. Як зауважує у своїх дослідженнях німецький кримінолог Г. Шнайдер, важливим аспектом, що детермінує насильство, є виховання в конфліктних сім'ях, інші вади соціалізації, різниця інтересів батьків та дітей [7].

У межах індивідуально-психологічного підходу доволі поширеними є психологічні та соціобіологічні теорії, соціал-дарвінізм, деякі політологічні напрями, які вважають підґрунтям біологічну, генетичну й еволюційну схильність людини до актів агресивної поведінки. Найуживанішими серед психологічних і соціобіологічних теорій є: *психопатологічна; циклічності або міжпоколінної передачі насильства; соціального навчання.*

Представники психопатологічної теорії пояснюють виникнення насильства, жорстокого поводження та віктимної поведінки в сім'ях наявністю певних психічних хвороб, розладів і особистісних дисфункцій. Тобто вони наголошують на тому, що саме це і є причиною прояву агресії в міжособистісних стосунках у родині. Ця теорія, як і всі інші, має свої переваги та недоліки. До переваг можна віднести:

- виокремлення та опис низки характерних рис учасників насильства – кривдника та постраждалої особи;
- надання характеристики особливостей взаємовідносин між кривдником і постраждалою особою.

Недоліками теорії є те, що науковці не змогли виокремити певний психічний розлад, що був би властивим як кривднику, так і постраждалій особі, та особистісні риси, пов'язані саме з домашнім насильством; ігнорували існування факту, що серед кривдників є багато психічно здорових людей, а серед людей, які мають психічні захворювання, не всі поводяться агресивно.

Теорія циклічності насильства, або міжпоколінної передачі насильства, полягає в тому, що насильницька поведінка може бути засвоєною в межах сім'ї та передається від одного покоління до іншого [5]. Для аб'юзивних стосунків характерним є наявність циклічності насильства, протягом якого чергуються зростання напруги, вчинення насильства (інцидент) та період примирення і спокою. Американський психолог Л. Уолкер розробила теорію, що описує домашнє насильство як повторюваний зі збільшенням частоти *цикл* дій, що складається з трьох стадій: наростання напруги – насильницький інцидент – примирення та «медовий місяць». Дослідниця наголошує, що для домашнього насильства характерною є циклічність, повторюваність. Воно має тенденцію до зростання: стає більш грубим,

масивним, тобто охоплює більше аспектів життя, тяжіє до тотальності, а образлива поведінка, скоріше, закріплюється, ніж руйнується¹.

На існуванні впливу агресивного підходу у вихованні дитини на формування насильницької поведінки вказували у своїх дослідженнях і А. Бандура (теорія соціального навчання) і Р. Геліс (роль жорстокості у становленні агресивності дорослого) та інші дослідники. Формування насильницького стилю взаємодії відбувається поступово: від уникнення та чинення опору жорстоким батькам до розуміння того, що фізична агресія – це метод впливу і контролю над людьми і задя цього його можна застосовувати в міжособистісних стосунках.

Одна з причини утворення безперервного ланцюга насильства є те, що діти, які стають жертвами насильства або свідками насильницьких відносин між батьками у дитинстві, у багатьох випадках відтворюють аналогічний спосіб поведінки у власних сім'ях. Таким чином, безперервність насильства закріплюється. Отже, серед особливостей насильства виокремлюють: циклічність, зростання, закріплення, тотальність і повторюваність.

У межах *системно-сімейного* підходу сім'я розглядається як соціальна система, що має певні внутрішні та зовнішні кордони, цінності, структуру відносин, властивості і таємниці. Динамічність цієї системи сприяє формуванню певних стратегій її реагування на зовнішні та внутрішні виклики. Головними параметрами сімейної системи є стереотипи взаємодії, кордони, стабілізатори, сімейні правила, міфи та сімейна історія. Кожна сімейна система має унікальний характер, тому що створюється та функціонує у своєрідній психологічній атмосфері. Члени сім'ї постійно перебувають як під внутрішнім, так і під зовнішнім впливом. Це має і позитивні, і негативні наслідки як для її розвитку взагалі, так і для розвитку окремих її членів.

Представники цього підходу фокусують увагу на вивченні особливостей взаємодії, динаміці спілкування, процесах вирішення конфліктів у сім'ї та способах примирення, що існують між її членами. Насильство пов'язано з різноманітними обмеженнями фізичного, морального, естетичного й економічного характеру.

Як зауважують науковці, насильство пов'язується із застосуванням свідомого фізичного, психологічного, фінансово-матеріального тиску на людину, оскільки більшість випадків насильства в сім'ї пов'язані з психологічним тиском і експлуатацією [8, с. 29].

Теорії в межах цього підходу фокусують увагу на таких дослідницьких аспектах:

¹ Walker Lenore E. The battered woman syndrome. 3rd ed. Springer Publishing Company, LLC. 2009. 488 p.

– насильство в сім'ї – це певна форма міжособистісної комунікації, що складається з окремих соціальних актів між членами сімейної системи;

– насильство в сім'ї має інтеракційний характер (аналіз вчинків членів родини крізь призму їх реагування на винагороду чи покарання; вивчення характеристики тих компонентів спілкування, які пов'язані із взаємодією та безпосередньою організацією спільних дій);

– насильницькі дії мають девіантний характер;

– необхідність аналізу конфліктологічних передумов розвитку і перебігу насильства.

Так, А. Поваїї зауважує, що представники цього підходу розглядають насильство в сім'ї як форму взаємодії, організовану певним чином. Дослідники виокремлюють так звану неявну, або неочевидну, форму насильства, ту, яка не має на меті завдати шкоди. До таких форм належать: педагогічне насильство, соціалізаційне насильство, інформаційне насильство, самозванницьке насильство [5].

У межах системно-сімейного підходу домашнє насильство розглядається як продукт життєдіяльності всієї сімейної системи, а не результат прояву якоїсь окремої патології. Фокус уваги перебуває у сфері аналізу особливостей сімейної комунікації між структурними елементами сім'ї, а саме її підсистемами: індивідуальній, подружній, батьківській, сиблінговій та дитячо-батьківській. Дослідження стосуються аналізу виникнення дисфункцій та психологічних механізмів розгортання образливих взаємин у родині.

Представники *соціологічного підходу* зауважують, що насильство – це загальносуспільне явище та є наслідком зіткнення різноманітних інтересів, що проявляються на різних рівнях його розвитку, тобто насильство має соціокультурну зумовленість.

Так, відповідно до поглядів американського соціолога Т. Парсонса, насильством є сама соціальна система. Основна теза науковця стосується того, що вирішальним у людських діях є нормативні чинники, аналітично незалежні від особистісних мотивів, економічних інтересів, інтересів політичних еліт. Тобто насильство є системним механізмом, вбудованим у суспільство з метою примушення його членів до певної поведінки, доцільної в конкретний проміжок часу [9].

Науковці з огляду на структурно-функціональний підхід Т. Парсонса обґрунтовують поняття системного насильства, наголошуючи, що носієм такого насильства і є безпосередньо сама соціальна система [9]. Такі дії, породжені суспільством, обмежують природні права та інтереси громадян. Виходячи із цього, механізм насильства трактується як специфічна комунікаційна дія або як реакція на такі дії. Німецький соціолог Н. Луман [10] зазначає, що насильство

визначається як цілісна система та постійний елемент соціальної структури.

Майже такі самі погляди мали й інші представники цього підходу:

– агресія загострюється в процесі соціалізації через формування усталених поглядів на світ, соціальну структуру, соціальні групи тощо (Р. Арон) [11];

– насильство «вмонтовано» в систему суспільства за допомогою впливу панівних структур на соціальне знання (М. Фуко) [12, с. 34–36];

– насильство є всюди та практично не наділене фізичними характеристиками, а поєднується з владою та вбудоване в контрольовану нею систему соціалізації (П. Бурдьє) [13];

– насильство – це «реакція на сприйняте безсилля» (Д. Франкель-Говард) [14, с. 15–16].

Американські вчені-соціологи М. Страус і М. Фрідман для пояснення сімейного насильства фокус уваги переводять на особливості передачі соціального знання через покоління. Вони наголошують, що використання різних форм фізичного покарання батьками вчить їхніх дітей, що фізична сила приймається та виправдовується, коли її використовують проти членів сім'ї [14, с. 25].

Розглядається насильство і як звичайне явище в межах теорії звичайного насильства С. Стайнмеца, Р. Дж. Геллеса та М. Страуса [15]. Насильство характеризується науковцями як звичайне та регулярне явище, що притаманне родині, групам, культурі та суспільству в цілому і передається через покоління. Таку динаміку вчені пояснюють структурою сім'ї: домінуванням батька чи матері над дитиною. Тобто представники зазначеного напрямку акцентують увагу на тому, що насильство ніби вбудоване в суспільну систему, де кожен її елемент відчуває вплив суспільних вимог та правил і це призводить до необхідності застосування насильницьких форм взаємодії в міжособистісних стосунках.

Найбільш загальноприйнятною сьогодні вважають *екологічну теорію* насильства американського психолога, спеціаліста в галузі дитячої психології У. Бронфенбреннера¹, яка пояснює насильство в родині, розглядаючи проблему з різних боків крізь призму взаємовпливу на розвиток людини чотирьох систем: *мікросистеми, мезосистеми, екзосистеми, макросистеми*.

Дослідник припускає, що буття людини переважно визначається системами, до яких вона включена, та характером впливу цих систем одна на одну. Він зауважує, що екологічне середовище розвитку

¹ Теорія екологічних систем Урі Бронфенбреннера // Психологіс. Енциклопедія практичної психології : сайт. http://psychologis.com.ua/teoriya_ekologicheskikh_sistem_uri_bronfenbrennera.htm (дата звернення: 10.11.2023).

дитини складається з чотирьох, ніби вкладених одна в одну, систем, під впливом яких формуються поведінкові стереотипи, а саме:

- мікросистема, або індивідуальний рівень – сім'я дитини. Саме розгляд цього рівня показує, яким чином людина робить внутрішнім те, що потім сформує в ній насильницький спосіб життя. Особистість дитини формується та розвивається під впливом батьківських настанов і цінностей, типу подружніх взаємовідносин та стилів вирішення конфліктів, що виникають. Дружні стосунки між батьками в родині, коли вони підтримують одне одного, сприяють розвитку спокійної, врівноваженої та доброзичливої дитини. Агресивна, нетерпима, непослідовна та конфліктна поведінка породжує дитячу агресивність, тривожність і невпевненість, що може стати підґрунтям для формування насильницьких форм поведінки в майбутньому;

- мезосистема – дитячий садок, школа, двір тощо. Відбувається закріплення або руйнування стереотипів міжособистісної взаємодії під впливом їх порівняння (особливості взаємин у родині між її членами та особливості взаємодії у близькому середовищі). Мезосистема та мікросистема впливають на розвиток дитини. Позитивний вплив здійснюється за умови співпраці між батьками і працівниками дошкільних та шкільних навчальних закладів. Крім того, на формування поведінкових стереотипів дитини в закладах освіти впливають, наприклад, факти булінгу у шкільному середовищі, особливості профілактики та відповідного реагування на нього з боку оточення;

- екзосистема – дорослі соціальні організації. Це можуть бути формальні організації, наприклад місце роботи батьків або матері, або соціальні служби та відділи охорони здоров'я. Цей рівень має три складові: інституціональне узаконення насильства; агресивні взірці; повторна віктимізація. Підтримка з боку екзосистеми сприяє гармонійному розвитку дитини (лікарняні батькам у разі хвороби дітей, конструктивна взаємодія на роботі, співчутливі керівники та налагоджена система профілактики поведінкових відхилень і девіацій). Як зауважують фахівці, доволі значна кількість позитивних зв'язків сім'ї із соціальними інституціями сприятливо позначається як на сім'ї в цілому, так і на розвитку дитини. І навпаки, що менше таких зв'язків, то більш непередбачуваними є ситуації в сім'ї та розвиток дитини. Може спостерігатися підвищення рівня конфліктної взаємодії у внутрішньосімейних відносинах, що безпосередньо впливає і на дитину;

- макросистема – культурні звичаї країни, цінності та ресурси. У цій системі передумовами насильства є переконання і культурні цінності, що стосуються жінки, чоловіка, дітей, сім'ї. Якщо в країні не заохочують принципи гендерної рівності та неприйняття насильницьких форм поведінки, то дитина буде зростати в умовах, що

сприяють формування допустимості агресивності та насильства у взаємовідносинах, а мікро-, мезо- й екзосистеми можуть виявитися недостатніми, щоб це компенсувати.

У. Бронфенбреннер вважав, що найбільш значущу роль у розвитку дитини відіграє саме макросистема, оскільки вона має здатність впливати на всі інші рівні.

Висновки

Повномасштабна агресія РФ проти України спричинила виникнення нових факторів ризику збільшення домашнього насильства, серед яких: легкий доступ до різних видів зброї, вимушене переселення, травматизація внаслідок війни. Вони можуть стати «пусковим механізмом» для насильницьких дій або сприяти збільшенню його сили та кількості епізодів. Насильство має різні форми, ступені інтенсивності та сили. Однак, які б форми воно не приймало, завжди є порушення прав і свобод іншої людини, тому для відповідного реагування та профілактики виникнення й поширення цього явища необхідним є розуміння передумов його походження. Саме тому розгляд сучасних підходів до розуміння витоків насильства, механізмів функціонування та розвитку, феноменів і наслідків у межах наявних підходів (соціокультурного, системно-сімейного, індивідуально-психологічного, соціологічного та екологічної теорії) надає можливість пояснити виникнення, повторюваність, циклічність і закріплення цього явища в міжособистісних відносинах між членами родини. Ці знання і є однією зі складових побудови ефективної системи профілактики та подолання цього явища в суспільстві.

Список бібліографічних посилань: **1.** Домашнє насильство: психологічні передумови, допомога, протидія : навч.-практ. посіб. / І. О. Бандурка, О. І. Федоренко, Н. Е. Мілорадова та ін. Харків : Майдан, 2023. 486 с. **2.** Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1974. Т. 5: Н–О. 840 с. **3.** Longman Dictionary of Contemporary English: New edition / ed. by D. Summers. Burnt Mill, Harlow : Longman, 1987. XXVI. **4.** Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконіт, 2003. Т. 2. 926 с. **5.** Повалій А. В. Концептуальні підходи до аналізу насильства в сім'ї. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2010. Вип. 14, кн. 1. С. 358–367. **6.** Мілорадова Н. Е. Трикутник Карпмана – токсична модель відносин: особливості розвитку та стратегії виходу *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи*. 2021. № 3 (56), т. 3. С. 147–156. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-3-147-156>. **7.** Кримінологія : підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Черней та ін. ; за заг. ред. В. В. Чернея ; за наук. ред. О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.

8. Дмитренко М. І., Тропін М. В., Власов П. О. Попередження насильства в сім'ї. Дніпропетровськ, 2001. 50 с. **9.** Соціологіка мислення Толкотга Парсонса : монографія / В. А. Ніколаєнко, А. Г. Ніколаєнко, Ю. І. Яковенко ; за ред. Н. І. Соболевої. Київ : ПФ «Фоліант», 2021. 308 с. **10.** Абашнік В. Ніклас Луманн про межі права // *Фундаментальні проблеми юриспруденції* III. Межі права : зб. тез. доп. Всеукр. круглого столу з міжнар. участю (м. Харків, 28–29 трав. 2021 р.) / уклад.: К. Буряковська, С. Максимов, Н. Сагохіна, О. Стовба. Харків, 2021. С. 6–9. **11.** Арон Р. Мир і війна між націями / пер. з фр. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук. Київ : МП «Юніверс», 2000. 688 с. **12.** Фуко М. Наглядати й карати / пер. з фр. П. Таращук. Київ : Основи, 1998. 391 с. **13.** Бурдье П., Вакан Л. Чоловіче домінування // *Спільне Commons* : сайт. 30.03.2011. URL: <http://commons.com.ua/uk/choloviche-dominuvannya/> (дата звернення: 10.11.2023). **14.** Франкель-Говард Д. Насильство в сім'ї. Перегляд теоретичної та клінічної літератури / пер. з англ. Канада, 1989. 142 с. **15.** Криницька І. П. Теоретичні підходи до детермінації феномена насильства над дітьми в сім'ї в соціології. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип. 12. С. 64–67.

Надійшла до редколегії 13.11.2023

Прийнята до опублікування 29.11.2023



Miloradova N. E., Dotsenko V. V., Chervonyi P. D. Retrospective analysis of scientific and psychological concepts of domestic violence

It is emphasised that in connection with the full-scale war of the russian federation against Ukraine, new risk factors for the increase in domestic violence have emerged, among which the most significant are fear, uncertainty; a sense of helplessness and confusion; socio-economic instability and job loss; forced displacement and loss of a safe environment and established interpersonal space; disruption of family dynamics and relationships; increased alcohol and drug use; easy access to various types of weapons; and the emergence of post-traumatic stress syndrome.

It is noted that modern science considers domestic violence through the prism of existing approaches that explain the causes of its occurrence and peculiarities of its course.

The first approach, the socio-cultural approach, focuses on the analysis of social structures, cultural norms and values of society as factors of domestic violence. It focuses on the impact of social factors and structures, as well as family relationships, on the management of the atmosphere of violence. The approach sees the main cause of domestic violence and violence against women as the so-called male dominance in social relations, the lack of gender equality, and the existence of established patriarchal norms that contribute to violence.

The next individual psychological approach considers concepts that explain violence by human nature and focuses on the study of the personality traits of the perpetrator and the victim. Proponents of this approach emphasise that there are innate inclinations and instincts that push people to violence.

Representatives of the systemic-family approach focus on the study of interaction, communication dynamics, conflict resolution processes in the family and ways of reconciliation that exist between its members. Violence is caused by various physical, moral, aesthetic, and economic constraints. According to scientists, violence is associated with the use of deliberate physical, psychological, financial and material pressure on a person, as most cases of domestic violence intersect with psychological pressure and exploitation.

Representatives of the sociological approach note that violence is a general social phenomenon and it is a consequence of the clash of various interests manifested at different levels of its development, i.e. violence is socioculturally determined.

The most widely accepted today is the ecological theory of violence, which explains domestic violence by considering the problem from different aspects through the prism of the mutual influence of four systems on human development: microsystem, mesosystem, exosystem, macrosystem.


Therefore, despite the war, it is necessary to continue work on prevention and appropriate response to domestic violence, and understanding the essence and content of existing theoretical concepts of violence is one of the components of countering this phenomenon.

Key words: domestic violence, victims, factors contributing to the increase in domestic violence, scientific approaches, concepts and theories of domestic violence, ecological theory of violence.




Дмитро Олександрович Слурденко,

*доктор філософії з психології,
Національна академія Національної гвардії України,
кафедра психології та педагогіки (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0001-8080-7805>;

Олена Геннадіївна Павлова,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
Національна академія Національної гвардії України,
науково-дослідна лабораторія морально-психологічного
супроводження службово-бойової діяльності
науково-дослідного центру службово-бойової
діяльності (старший науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-4014-7440>

**ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ САМОВРЯДУВАННЯ ПЕРСОНАЛУ
СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ)**

Проаналізовано емоційно-вольові, інтелектуальні й комунікативні особистісні особливості як змістовні складові самоврядування у військовослужбовців Національної гвардії України. Наведено результати емпіричного дослідження емоційно-вольових, інтелектуальних і комунікативних особистісних особливостей військовослужбовців Національної гвардії України. Зроблено висновок, що здатність до самоврядування у військовослужбовців Національної гвардії України є похідною не стільки від окремих сталих комунікативних, інтелектуальних, емоційно-вольових особистісних особливостей, скільки залежить від загальної здатності довіряти собі, своїм професійним знанням і вмінням.

Ключові слова: самоврядування, емоційно-вольові особистісні особливості, інтелектуальні особистісні особливості, комунікативні особистісні особливості, військовослужбовці Національної гвардії України.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Актуальність дослідження проблеми особистісного самоврядування персоналу сектору безпеки і оборони визначається запитом суспільства на психологічну стійкість правоохоронців в умовах повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої країни. Тривале виконання професійних обов'язків у складних та екстремальних умовах висуває додаткові вимоги до емоційно-вольової сфери

правоохоронців: зберігати психологічну рівновагу, бути стійкими до стресу, непохитно переносити фізичні та психологічні навантаження, бути професійно надійними, діяти безпомилково тощо. Всі ці прояви охоплюються категорією психологічної саморегуляції суб'єкта професійної діяльності, враховують здатність управляти своїм станом і своїми діями. Однак у складних і стресових умовах простої здатності до самоуправління недостатньо: від правоохоронців вимагається сформованість здатності до самоврядування. Вона передбачає усвідомленість саморегуляції, вольові зусилля, долучені до управління психічним станом і поведінкою. Проте категорія «самоврядування правоохоронців» залишається, на жаль, недостатньо представленою в наукових розвідках. Це звужує можливості її практичного застосування для вирішення низки питань психологічного характеру в секторі безпеки і оборони України, зокрема професійно-психологічного відбору та професійно-психологічної підготовки.

Стан дослідження проблеми

Проблема самоврядування як вищого щаблю у структурі самоорганізації особистості недостатньо досліджена у вітчизняній психології у зв'язку з нечітким дефінітивним полем цієї категорії управління поведінкою.

Д. Швець та інші зазначають, що найбільш загальним поняттям щодо управління поведінкою людини є самоорганізація, яка визнається як процес і результат діяльності, що виявляється в цілеспрямованій активності, мотивованості, прийнятті рішень, відповідальності за них, почутті обов'язку, критичності тощо [1, с. 175]. Згадані науковці також зауважують, що ця категорія пов'язана із самоактуалізацією й самоефективністю як системоутворюючими чинниками самоорганізації поведінки.

Поряд із самоврядуванням уживаються поняття саморегуляції, самоконтролю, самодетермінації, самоуправління тощо.

А. Килівник та Я. Матвієнко розглядають саморегуляцію як складне явище, що базується на самосвідомості людини, завдяки якому людина здатна до самоконтролю, діяльності, саморозвитку, що має свій початок в індивідуальних особливостях особистості [2, с. 56]. Ми схильні дотримуватись цієї точки зору, вважаючи самоврядування одним із можливих проявів саморегуляції.

Я. Пономаренко в теоретичному огляді проблеми саморегуляції правоохоронців указує на важливий факт того, що більшість моделей саморегуляції руйнуються за спроби пояснення поведінки у стресових умовах, які знижують (виснажують) здатність до саморегуляції й гальмування реакцій та дій. Тривала діяльність в умовах такої обмеженої здатності до саморегуляції призводить до численних негативних наслідків [3].

У понятті «самоврядування» закладена думка про цілеспрямованість, доцільність, вольове зусилля, яке здійснюється суб'єктом для доцільних і продуктивних змін свого стану або активності в умовах тиску середовища чи подолання труднощів.

О. Емішянц визначає, що самоврядування включає саморегуляцію як один із необхідних механізмів самоорганізації поведінки. Термін «самоврядування» трактується автором як діяльність, що керується лише власними цілями людини [4, с. 130].

Процес самоврядування З. Онішко тлумачить як найвищий рівень складних когнітивних процесів, які є джерелом вольової поведінки. Він розглядає самоврядування як регулятивну систему якостей людини, що формує психічно зрілу особистість, здатну до самоактуалізації [5, с. 135, 137].

Таким чином, самоврядування може розглядатися як форма саморегуляції поведінки, яка базується на реалістичній оцінці своїх можливостей, забезпечує впевненість і стійкість поведінки у складних умовах діяльності.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення особистісних чинників самоврядування персоналу сектору безпеки і оборони України (на прикладі військовослужбовців Національної гвардії України (далі – НГУ)).

Для досягнення мети були сформульовані такі *завдання*:

1) виявити відмінності особистісних особливостей військовослужбовців НГУ з різними рівнями сформованості здатності до самоврядування в контексті наявності в них бойового досвіду;

2) визначити взаємозв'язки між показником здатності до самоврядування та показниками особистісних особливостей військовослужбовців НГУ з різним типом досвіду службово-бойової діяльності.

Наукова новизна дослідження

Новизна полягає в тому, що вперше визначено особистісні чинники самоврядування військовослужбовців НГУ з різним типом досвіду службово-бойової діяльності.

Матеріали та методи дослідження

У дослідженні взяли участь 420 військовослужбовців НГУ віком від 21 до 45 років. Вибірку військовослужбовців НГУ було розділено на дві групи дослідження за показником наявності офіційного статусу учасника бойових дій (далі – УБД): перша група – військовослужбовці, які не мають офіційного статусу УБД (206 осіб); друга група – військовослужбовці, які мають статус УБД (214 осіб).

Попередньо проведений кластерний аналіз за показниками «Загальний показник травматичності бойового досвіду», «Загальний показник здатності до самоврядування», «Інтегральний показник самоставлення»,

усіма шкалами методики Р. Б. Кеттела, показником «Загальна активність», усіма шкалами методики СОРЕ, показниками «Загальний показник життєстійкості», «Інтегральний показник психологічної безпеки особистості», «Загальний показник стійкості до бойової психічної травматизації» уможливив поділ груп на дві відносно рівні підгрупи: з недостатньо сформованою здатністю військовослужбовців до самоврядування (1.1, 2.1) та із сформованою здатністю до самоврядування (1.2, 2.2).

У дослідженні використано такі психодіагностичні методики.

1. Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Р. Кеттела. Був використаний для визначення показників вираженості емоційно-вольових, інтелектуальних рис та самооцінки, дав змогу надати комплексну оцінку цих змістовних компонентів самоврядування та співвіднести їх [6, с. 67].

Інтерпретація подана згруповано за такими чотирма блоками:

- комунікативний блок – утворюють фактори «А», «Н», «F», «E», «Q₂», «G», «N», «L»;
- інтелектуальний блок – утворюють фактори «В», «Q₁», «E», «M»;
- емоційний блок – утворюють фактори «С», «I», «O», «Q₄», «Q₃», «F», «G», «L»;
- самооцінка – утворює фактор «MD» – показник розвитку самоświadомості у структурі особистості.

2. Здатність до самоврядування (автор Н. Пейсахов). Методика містить вісім шкал, які відповідають етапам самоврядування [7, с. 150]. На відміну від методики В. Моросанової [7, с. 143], поєднання шкал якої описує вироблений з досвідом стиль саморегуляції (тобто йдеться про звичний спосіб дій), методика Н. Пейсахова описує ситуацію, в якій порушено звичний алгоритм роботи.

Результати дослідження

У табл. 1 наведені показники емоційно-вольових, інтелектуальних і комунікативних особистісних особливостей у військовослужбовців НГУ, аналіз яких є наступним кроком у вивченні змістовно-психологічних складових самоврядування.

Аналіз результатів показав, що показники військовослужбовців НГУ групи 1.1 подібні до показників групи 2.1, а групи 1.2 – до групи 2.2. В усіх групах дослідження однаковий середній діапазон показників за шкалами «F» (стриманість/експресивність) та «N» (прямолінійність/дипломатичність).

Під час аналізу даних шістнадцятифакторного особистісного опитувальника було використано інтерпретаційну схему, запропоновану О. М. Капустіною [6].

Таблиця 1

**Показники особистісних особливостей
у військовослужбовців НГУ (в умовних одиницях)**

№ з/п	Шкали	Військовослужбовці НГУ, які не мають статусу УБД		Військовослужбовці НГУ, які мають статус УБД	
		група 1.1	група 1.2	група 2.1	група 2.2
1	2	3	4	5	6
1	MD (низька/висока самооцінка)	7,31 ± 2,21	9,39 ± 2,54	7,09 ± 2,26	9,43 ± 2,45
2	A (замкнутість/товариськість)	6,79 ± 2,08	8,36 ± 2,23	6,76 ± 2,20	8,62 ± 2,05
3	B (низький/високий інтелект)	3,23 ± 1,73	4,12 ± 1,51	3,53 ± 1,37	4,18 ± 1,46
4	C (емоційна нестабільність/стабільність)	6,92 ± 2,07	9,02 ± 1,75	7,28 ± 1,98	6,34 ± 1,63
5	E (підпорядкованість/домінантність)	5,68 ± 1,71	6,23 ± 2,13	5,37 ± 1,85	5,81 ± 2,01
6	F (стриманість/експресивність)	5,64 ± 2,03	5,52 ± 2,11	5,51 ± 1,88	5,29 ± 2,15
7	G (низька/висока нормативність)	6,77 ± 2,27	8,70 ± 1,71	7,25 ± 2,13	8,34 ± 1,89
8	H (боязкість/сміливість)	6,46 ± 1,87	8,04 ± 1,96	6,70 ± 1,85	8,29 ± 1,85
9	I (жорсткість/чутливість)	5,77 ± 1,77	5,11 ± 2,08	5,66 ± 2,10	5,19 ± 2,03
10	L (довірливість/підозрілість)	5,73 ± 2,03	4,80 ± 2,05	5,46 ± 1,66	4,21 ± 1,79
11	M (практичність/мрійливість)	5,82 ± 1,68	4,84 ± 1,86	5,46 ± 1,72	4,54 ± 2,17
12	N (прямолінійність/дипломатичність)	5,35 ± 1,68	5,01 ± 1,58	5,46 ± 1,96	5,05 ± 1,79
13	O (спокій/тривожність)	5,68 ± 2,23	4,80 ± 2,41	6,37 ± 2,27	4,47 ± 2,34
14	Q ₁ (консерватизм/радикалізм)	6,74 ± 1,91	5,93 ± 1,81	6,15 ± 2,05	6,02 ± 1,82
15	Q ₂ (конформізм/нонконформізм)	5,96 ± 1,83	4,78 ± 1,85	5,65 ± 1,68	4,80 ± 1,94

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6
16	Q ₃ (низький/ високий самоко- нтроль)	6,43 ± 1,86	6,72 ± 1,80	6,47 ± 1,77	7,28 ± 1,57
17	Q ₄ (розслабле- ність/ напруженість)	5,63 ± 2,26	3,81 ± 1,71	5,50 ± 1,91	3,20 ± 1,62

Насамперед зазначимо, що ці дані методики Р. Кеттелла погоджуються з описаними вище даними щодо рівня самооцінювання, який традиційно співвідноситься зі шкалою «Самоповага» методики «Самоствавлення». Так, у групах 1.1 та 2.1 показники «MD» є середніми, а у групах 1.2 та 2.2 – високими.

Описуючи таку соціально-психологічну особливість, як екстравертованість/екстравертованість, у військовослужбовців НГУ груп 1.1 та 2.1 («А», «F», «Н»), слід вказати на їх стриманість у міжособистісних контактах, складності в безпосередньому й соціальному спілкуванні, схильність до індивідуальної роботи, що позначається на їх здатності до командної роботи.

У військовослужбовців НГУ груп 1.2 та 2.2 характеристика майже протилежна – «А⁺», «F⁺», «Н⁺». Для них характерними є товариськість, активність, відкритість у міжособистісному спілкуванні, яка, втім, не виключає критичності в оцінках осіб, з якими вони взаємодіють.

Описуючи комунікативні особливості військовослужбовців НГУ груп 1.1 та 2.1 («Е», «Q₂⁻», «G⁻», «N⁻», «L⁻»), потрібно зазначити, що вони усвідомлюють свою недостатню професійну соціалізацію – недостатність знань норм соціальної взаємодії в їхніх професійних групах, низьку значущість їхньої думки для цієї групи, конформність як наслідок недостатньо високого статусу в групі.

Натомість військовослужбовці НГУ груп 1.2 та 2.2 («Е⁺», «Q₂⁺», «G⁺», «N⁺», «L⁺») характеризуються знанням і усвідомленим самокеруванням нормами взаємодії в їх професійній групі, більшою толерантністю і довірою у ставленні до своїх колег. Останнє сильно проявляється у військовослужбовців НГУ групи 2.2 («L» (довірливість/підозрілість) – 4,21 ± 1,79), $t_{1.2-2.2} = 2,32$, $p \leq 0,05$.

Для інтелектуальних особистісних особливостей військовослужбовців НГУ груп 1.1 та 2.1 («В», «М», «Q₁⁻») характерним є недостатньо висока оперативність мислення, нездатність швидко актуалізувати свої знання, конкретність уявлення, консерватизм у прийнятті нових знань. Причому у військовослужбовців НГУ групи 1.1 останній є найменш вираженим («Q₁» (консерватизм/радикалізм) – 6,74 ± 1,91) серед усіх порівнюваних груп. Такі характеристики

можуть бути наслідком як недостатньо високої здатності освоювати нові знання, так і недостатньої професійної підготовки, внаслідок чого особа не може вільно (швидко, доцільно, стійко до несуттєвого) використовувати професійні знання.

Для інтелектуальних особистісних особливостей військовослужбовців НГУ груп 1.2 та 2.2 («В⁺», «М⁻», «Q₁⁻») характерними є значно вища оперативність мислення, більш високий рівень загальної культури (знань наявних алгоритмів пошуку рішень), більш висока практичність і консервативність мислення. Такі характеристики свідчать про їхню високу здатність до набуття професійних знань, застосування їх на практиці, виокремлення суттєвого та дотримання професійного алгоритму дій попри певні зміни вихідних умов.

Описуючи емоційні особливості військовослужбовців НГУ виокремлених груп, слід зауважити, що вони переважно збігаються з питаннями емоційної чутливості, емоційної стійкості, хоча кожна з виокремлених груп має свої особливості.

Так, за показниками емоційної чутливості всі групи характеризуються («Г⁻», «М⁻», «О⁻») спокійним сприйняттям дійсності, раціональністю. Причому ці характеристики на статистично значущому рівні більше виявилися у військовослужбовців НГУ груп 1.2 та 2.2.

Описуючи військовослужбовців НГУ групи 1.1 з точки зору емоційно-вольових характеристик («С⁻», «О⁻», «Q₃⁻», «Q₄⁻»), слід вказати на їхню низьку емоційну стійкість, вольову регуляцію, їхню недостатню здатність контролювати свої емоції й поведінку, залежність від настрою, імпульсивність, афективність. Вони найменше серед усіх запропонованих груп здатні зберігати спокій «Q₄» (розслабленість/напруженість) (5,63 ± 2,26).

Емоційно-вольові якості військовослужбовців групи 1.2 («С⁺», «О⁻», «Q₃⁻», «Q₄⁻») характеризують їх як емоційно стійких, упевнених у собі, здатних спокійно та адекватно сприймати дійсність; стресостійких і таких, що не мають потреби стримувати емоційну імпульсивність за допомогою вольових якостей. До визначальних характеристик цієї групи слід віднести найбільші показники за фактором «С» (емоційна нестабільність/стабільність) (9,02 ± 1,75), за яким на статистично значущому рівні вони відрізняються від усіх інших груп.

Військовослужбовці НГУ групи 2.1 («С⁺», «О⁰», «Q₃⁻», «Q₄⁻») характеризуються недостатньо розвиненою здатністю до самовладання, що негативно позначається на їх упевненості в собі. Саме за цим найвищим серед оцінюваних груп показником тривожності («О» (спокій/тривожність) -6,37 ± 2,27) вони відрізняються від інших військовослужбовців НГУ. Проте в екстремальних умовах здатні опанувати себе, демонструвати рівноваженість.

Військовослужбовці НГУ групи 2.2 («С», «О», «Q3⁺», «Q4⁻») характеризуються емоційною пластичністю, яка поєднується з упевненістю в собі, холоднокровністю та найбільшою серед оцінюваних груп здатністю до самоконтролю.

У табл. 2 наведені необхідні показники для оцінювання взаємокореляцій між шкалами методики «Здатність до самоврядування» та особистісними факторами, вимірюваними за методикою Р. Кеттелла.

Таблиця 2

**Показники взаємозв'язків особистісних особливостей
із самоврядуванням у військовослужбовців НГУ
(в умовних одиницях)**

№ з/п	Шкали	Військовослужбовці, які не мають статусу УБД		Військовослужбовці, які мають статус УБД	
		група 1.1	група 1.2	група 2.1	група 2.2
1	2	3	4	5	6
1	MD (низька/висока самооцінка)	0,01	0,31**	0,28**	0,02
2	A (замкнутість/товариськість)	0,24*	0,07	0,22*	-0,02
3	B (низький/високий інтелект)	0,23*	0,12	0,02	-0,13
4	C (емоційна нестабільність/стабільність)	0,23*	0,10	0,23*	0,22*
5	E (підпорядкованість/домінантність)	0,15	-0,01	0,11	-0,13
6	F (стриманість/експресивність)	-0,08	-0,07	-0,20*	0,05
7	G (низька/висока нормативність)	0,16	0,29**	0,07	0,21*
8	H (боязкість/сміливість)	0,28*	0,23*	-0,01	0,02
9	I (жорсткість/чутливість)	-0,14	-0,07	0,10	0,14
10	L (довірливість/підозрілість)	-0,21 ⁰	-0,15 ⁰	-0,07	0,16
11	M (практичність/мрійливість)	-0,06	-0,17 ⁰	0,05	-0,04
12	N (прямолінійність/дипломатичність)	-0,03	-0,01	-0,16 ⁰	0,00

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6
13	О (спокій/ тривожність)	-0,23*	-0,18 ⁰	-0,15	-0,04
14	Q ₁ (консерватизм/ радикалізм)	0,07	0,08	0,00	-0,05
15	Q ₂ (конформізм/ нонконформізм)	-0,03	-0,16 ⁰	-0,06	-0,35**
16	Q ₃ (низький/високий самоконтроль)	0,04	0,29**	0,07	0,06
17	Q ₄ (розслабленість/ напруженість)	-0,23*	-0,26**	-0,34**	0,09

Примітка: ⁰p ≤ 0,1; *p ≤ 0,05; **p ≤ 0,01.

Більшість зв'язків, наведених у табл. 2, належить до рівня дуже слабких та слабких. Серед зв'язків, що сягають рівня помірних, слід вказати такі.

У групі 1.1 шкала «Корекції» на помірному рівні корелює із фактором «Н» (боязкість/сміливість) ($r = 0,33$, $p \leq 0,01$); шкала «Самоконтролю» із фактором «L» (довіряливість/підозрілість) ($r = -0,31$, $p \leq 0,01$), шкала «Приймання рішення» із фактором «О» (спокій/тривожність) ($r = -0,30$, $p \leq 0,01$). Усі взаємозв'язки загального показника «Здатності до самоврядування» з особистісними особливостями в цій групі є слабкими чи дуже слабкими. Можна припустити, що більше ці військовослужбовці довіряють оточенню, то легше їм опанувати себе, заспокоїтися і зробити необхідні зусилля для прийняття рішення, його реалізації; що сміливіші вони є, то легше їм наважитися відійти від вихідного плану, внести в нього зміни. Можна припустити, що військовослужбовці цієї групи на цьому етапі своєї професіоналізації (поки вони не впевнені в собі, своїх силах, знаннях, у своїй здатності опанувати себе) схильні перекласти відповідальність за себе (своє життя, свої дії) у складних умовах на більш досвідчених військовослужбовців, командирів. Особистісні особливості в цій групі є мало пов'язаними із загальною здатністю до самоврядування, впливають лише на окремі аспекти цього процесу.

У групі 1.2 «Загальна здатність до самоврядування» помірно корелює з фактором «MD» (низька/висока самооцінка) ($r = 0,31$, $p \leq 0,01$), що є безпосереднім відбиттям взаємозв'язку шкали «Критерій оцінки» та фактора «MD» ($r = 0,34$, $p \leq 0,01$). Також у цій групі показники за шкалою «Корекція» помірно корелюють із показниками за фактором «M» (практичність/мрійливість) ($r = -0,30$, $p \leq 0,01$). Отже, можна припустити, що військовослужбовці НГУ групи 1.2 більше здатні до

самоврядування, якщо впевнені у правильності того, що роблять, і якщо здатні застосовувати набуті ними професійні (які через недостатність досвіду є доволі абстрактними) знання до змінюваних обставин дійсності.

У групі 2.1 «Загальна здатність до самоврядування» помірно корелює з фактором «Q₄» (розслабленість/напруженість) ($r = -0,34$, $p \leq 0,01$), що є безпосереднім відбиттям взаємозв'язку шкали «Приймання рішення» та фактора «Q₄» (розслабленість/напруженість) ($r = -0,35$, $p \leq 0,01$). Крім того, у цій групі показники за шкалою «Корекція» помірно корелюють із показниками за фактором «MD» (низька/висока самооцінка) ($r = 0,30$, $p \leq 0,01$). Як бачимо, для військовослужбовців НГУ групи 2.1 здатність змінити початковий план дій, унести в нього корективи пов'язана з впевненістю в собі, своїх знаннях, вміннях. Можливо, що саме недостатня впевненість у собі (як більш стала характеристика) не дозволяє військовослужбовцям НГУ цієї групи вільно реагувати на зміни обставин, коригувати плани дій відповідно до ситуацій. Їхня менша вмотивованість, апатичність (одна із характеристик фактора «Q₄») не дозволяють їм бути джерелом змін – ухвалювати рішення про необхідні зміни.

У групі 2.2 показники за загальною шкалою методики «Здатність до самоврядування» помірно корелюють із показниками за фактором «Q₂» (конформізм/нонконформізм) ($r = -0,35$, $p \leq 0,01$). Крім того, у цій групі шкала «Цілепокладання» помірно корелює з фактором «С» (емоційна нестабільність/стабільність) ($r = 0,30$, $p \leq 0,01$). У військовослужбовців НГУ групи 2.2 здатність до самоврядування пов'язана з особливостями їх професійної соціалізації, зі свідомим дотриманням професійних норм, цінностей. Що більше ці військовослужбовці НГУ здатні зберігати безпристрасність, менше піддаються обставинам, то чіткішим є їхнє бачення цілей.

Незначні зв'язки показників самоврядування та особистісних рис в усіх досліджуваних групах, певно, є свідченням того, що здатність до самоврядування є похідною не стільки від конкретних сталих особистісних особливостей, скільки залежить від загальної здатності довіряти собі, своїм професійним знанням, умінням, упевненості у правильності того, що вони роблять. Наявні помірні зв'язки з особистісними особливостями здебільшого описують здатність до самовладання (здатність опанувати свої переживання, взяти під контроль свої емоції) як необхідну умову, за реалізації якої стає можливим досягнення поставленої мети у складних (екстремальних, бойових тощо) обставинах.

Обговорення результатів

Аналіз комунікативних, емоційно-вольових та інтелектуальних особливостей груп військовослужбовців НГУ з різною здатністю до самоврядування показав таке:

– військовослужбовці НГУ груп 1.1 та 2.1 характеризуються стриманістю в міжособистісних контактах, ускладненістю в безпосередньому й соціальному спілкуванні, схильністю до індивідуальної роботи, що позначається на їхній здатності до командної роботи. Вони усвідомлюють свою недостатню професійну соціалізацію – недостатність знань норм соціальної взаємодії в їхніх професійних групах, низьку значущість їхньої думки для цієї групи, конформність як наслідок недостатньо високого статусу в групі. Для їхніх інтелектуальних особистісних особливостей характерним є недостатньо висока оперативність мислення, нездатність швидко актуалізувати свої знання, конкретність уявлення, консерватизм у прийнятті нових знань. За показниками емоційної чутливості, як і всі інші військовослужбовці НГУ, військовослужбовці НГУ зі зниженою здатністю до самоврядування характеризуються спокійним сприйняттям дійсності, раціональністю. Військовослужбовці НГУ групи 1.1 мають низьку емоційну стійкість, низьку волюву регуляцію, недостатню здатність контролювати свої емоції й поведінку, залежність від настрою, імпульсивність, афективність. Вони найменше серед усіх груп здатні зберігати спокій. Військовослужбовці НГУ групи 2.1 вважають недостатньо розвиненою свою здатність до самовладання, що негативно позначається на їхній впевненості в собі. Вони мають найвищий показник тривожності, що відрізняє їх від усіх інших груп. Проте в екстремальних умовах вони здатні опанувати себе, демонструвати рівноваженість;

– недостатня впевненість у собі (як більш стала характеристика) не дозволяє військовослужбовцям НГУ групи 2.1 вільно реагувати на зміни обставин, коригувати плани дій відповідно до ситуацій. Їхня недостатня вмотивованість, апатичність не дозволяють бути джерелом змін – ухвалювати рішення про необхідні зміни;

– військовослужбовці НГУ групи 1.1 на цьому етапі своєї професіоналізації (поки вони не впевнені в собі, своїх силах, знаннях, у своїй здатності опанувати себе) схильні перекласти відповідальність за себе (своє життя, свої дії) у складних умовах на більш досвідчених військовослужбовців, командирів. Особистісні особливості військовослужбовців цієї групи є мало пов'язаними із загальною здатністю до самоврядування, вони впливають лише на окремі аспекти цього процесу;

– для військовослужбовців НГУ груп 1.2 та 2.2 характерними є товариськість, активність, відкритість у міжособистісному спілкуванні, яка, втім, не виключає критичності в оцінках осіб, з якими вони взаємодіють. Ці військовослужбовці характеризуються знанням і усвідомленим самокеруванням нормами взаємодії в їхній професійній групі, більшою толерантністю і довірою у ставленні до своїх

товаришів. Останнє значно більш виражене у військовослужбовці НГУ групи 2.2. Для інтелектуальних особистісних особливостей військовослужбовців НГУ груп 1.2 та 2.2 характерним є значно більш висока оперативність мислення, більш високий рівень загальної культури (знань наявних алгоритмів пошуку рішень), більш висока практичність і консервативність мислення, ніж для військовослужбовців груп 1.1 та 2.1. Такі характеристики свідчать про їхню високу здатність освоювати професійні знання, застосовувати їх на практиці, виокремлювати суттєве та дотримуватися професійного алгоритму дій попри певні зміни вихідних умов. Військовослужбовці цих груп характеризуються вираженим спокійним сприйняттям дійсності, раціональністю. Військовослужбовці НГУ групи 2.2 вирізняються емоційною пластичністю, яка в них поєднується з упевненістю в собі, холонокровністю та найбільшою серед оцінюваних груп здатністю до самоконтролю. Військовослужбовці НГУ групи 1.2 характеризуються емоційною стійкістю, впевненістю в собі, здатністю спокійно й адекватно сприймати дійсність. Вони є стресостійкими та емоційно стабільними, тому не мають потреби стримувати емоційні імпульсивність за допомогою додаткових вольових зусиль;

– у військовослужбовців НГУ групи 2.2 здатність до самоврядування пов'язана із свідомим дотриманням професійних норм, цінностей. Їхня емоційна стійкість дозволяє їм зберігати чіткість у баченні цієї діяльності;

– натомість військовослужбовці НГУ групи 1.2 більше здатні до самоврядування, якщо впевнені у правильності того, що роблять, і якщо здатні застосовувати набуті ними професійні (які через недостатність досвіду є доволі абстрактними) знання до змінюваних обставин дійсності.

Висновки

Сформована здатність до особистісного самоврядування є вагомим чинником позитивного прогнозу успішності професійної (на цьому етапі службової та бойової) діяльності правоохоронців. За результатами дослідження зроблено основний висновок про те, що здатність до самоврядування у фахівців сектору безпеки і оборони є похідною не стільки від окремих сталих комунікативних, інтелектуальних, емоційно-вольових особистісних особливостей, скільки залежить від загальної здатності довіряти собі, своїм професійним знанням, вмінням, впевненості у правильності того, що вони роблять. Це дає підстави для розробки і впровадження психологічного інструментарію з формування цієї здатності правоохоронців.

Список бібліографічних посилань: 1. Параметри якості вищої освіти офіцерів Національної поліції за умов імперативу людиномірних

сенсів (теорія і практика) : монографія / М. О. Семенишин, А. В. Семєнова, І. В. Клименко та ін. Одеса : ОДУВС, 2023. 440 с. **2.** Килівник А. М., Матвієнко Я. О. Психологічні особливості поняття саморегуляції особистості. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 2, т. 1. С. 54–57. **3.** Пономаренко Я. С. Огляд наукових джерел щодо проблеми саморегуляції поліцейських // Соціально-психологічне забезпечення діяльності сил безпеки та оборони України : тези доп. IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 трав. 2023 р.) / МВС України, Нац. акад. Нац. гвардії України. Харків, 2023. С. 82–85. **4.** Емішянц О. Б. Психологічні особливості самоконтролю особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 15. С. 127–134. **5.** Оніпко З. С. До проблеми визначення сутності самоконтролю особистості. *Габітус*. 2022. Вип. 33. С. 133–137. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.23>. **6.** Автоматизація професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу в Національну гвардію України : монографія / Я. В. Мацегора, І. І. Приходько, О. С. Колесніченко та ін. ; за заг. ред. І. І. Приходька. Харків : НАНГУ, 2020. 339 с. **7.** Прикладна психодіагностика в Національній гвардії України : метод. посіб. / О. С. Колесніченко, І. І. Приходько, Я. В. Мацегора та ін. ; за заг. ред. І. І. Приходька. Харків : НАНГУ, 2020. 388 с.

Надійшла до редколегії 15.11.2023

Прийнята до опублікування 30.11.2023



Slurdenko D. O., Pavlova O. H. Personal factors of self-governance among security and defence sector personnel in Ukraine (on the example of the National Guard of Ukraine)

The article is devoted to the study of personal factors of self-government of servicemen of the National Guard of Ukraine. It has been determined that the general ability to self-governance is an important condition for the effective performance of professional activities in complex and atypical conditions. It has been noted that the formed ability to self-governance implies a positive attitude to oneself based on a high assessment of relevant and practically implemented knowledge, skills and abilities, which provides an attitude to unconditionally overcome a difficult situation and perform the task. Emotional and volitional, intellectual and communicative personal characteristics as substantive components of self-government in the National Guard of Ukraine have been analysed.

The article presents the results of an empirical study of emotional and volitional, intellectual and communicative personal characteristics of the servicemen of the National Guard of Ukraine. It has been found that the ability to self-governance is associated with conscious adherence to professional norms and values. Their emotional stability allows them to maintain clarity in the vision of the goals of their activities. It has been found that servicemen of the National Guard of Ukraine who did not participate in hostilities are more capable of self-governance if they are confident in the correctness of what they do and are able to apply the professional knowledge they have acquired in changing circumstances. It has been concluded

that the ability to self-governance of the servicemen of the National Guard of Ukraine is derived not so much from individual stable communicative, intellectual, emotional and volitional personal characteristics, but depends on the general ability to trust oneself, one's professional knowledge and skills.

Key words: self-government, emotional and volitional personal characteristics, intellectual personal characteristics, communicative personal characteristics, servicemen of the National Guard of Ukraine.



НАШІ АВТОРИ

- Батрин О. В.** ➤ Печерський районний суд м. Києва (суддя), канд. юрид. наук
- Бортнік О. Г.** ➤ Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС), кафедра цивільно-правових дисциплін, канд. юрид. наук, доц.
- Бушин В. С.** ➤ Охтирський РВП ГУНП в Сумській області, слідчий відділ (слідчий)
- Василенко М. Є.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (доцент), канд. пед. наук, доц.
- Галкіна О. М.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів, канд. юрид. наук
- Греченко В. А.** ➤ ХНУВС, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, д-р іст. наук, проф., засл. працівник освіти України
- Гуртова К. М.** ➤ ХНУВС, кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін (викладач)
- Денищук Д. Є.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування (науковий співробітник)
- Джафарова О. В.** ➤ ХНУВС, кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Доценко В. В.** ➤ ХНУВС, кафедра педагогіки та психології (доцент), канд. психол. наук, доц.
- Жорнокуй Ю. М.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Іванов А. О.** ➤ ХНУВС, кафедра правоохоронної діяльності та поліціїстики, канд. юрид. наук
- Каленіченко Л. І.** ➤ Головне управління Національної поліції в Харківській області, відділ цілодобової технічної та інформаційної підтримки Управління інформаційно-аналітичної підтримки, д-р юрид. наук, проф.
- Канівець П. П.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС

- України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт)
- Кириченко О. Ю.** ➤ ХНУВС, кафедра адміністративного права та процесу (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Кисельов В. М.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (старший викладач)
- Коваленко О. О.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (аспірант)
- Колобиліна О. О.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (викладач)
- Кривонос М. В.** ➤ Луганський навчально-науковий інститут імені Е. О. Дідоренка Донецького державного університету внутрішніх справ, кафедра поліцейської діяльності (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Криворучко Н. В.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (заступник завідувача)
- Кухарев О. Є.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Макарова О. П.** ➤ ХНУВС, кафедра педагогіки та психології; канд. психол. наук, доц.
- Малютіна О. К.** ➤ ХНУВС, підготовче відділення (завідувач), кафедра соціально-гуманітарних дисциплін (доцент), канд. іст. наук, доц.
- Маслянікова І. В.** ➤ Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», кафедри психології (доцент), канд. психол. наук
- Мацюк О. Л.** ➤ Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», відділ виховної роботи (начальник), магістр психології
- Меньших Т. М.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (судовий експерт)
- Мілорадова Н. Е.** ➤ ХНУВС, кафедра педагогіки та психології (професор), д-р психол. наук, проф.
- Музичук О. М.** ➤ ХНУВС, (проректор), д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України

- Павлова О. Г.** ➤ Національна академія Національної гвардії України, науково-дослідна лабораторія морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності науково-дослідного центру службово-бойової діяльності (старший науковий співробітник), канд. пед. наук, доц.
- Пилип В. В.** ➤ Ужгородський національний університет, кафедра адміністративного, фінансового та інформаційного права (доцент), канд. юрид. наук
- Погорілець О. В.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування (науковий співробітник)
- Прокопенко О. Ю.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Романукас К. А.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (аспірантка)
- Романукас К. А.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Селюков В. С.** ➤ ХНУВС, кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування, д-р юрид. наук, доц.
- Сербенюк С. О.** ➤ ХНУВС, відділ організації наукової діяльності та захисту інтелектуальної власності (науковий співробітник)
- Середа Д. Ю.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (судовий експерт)
- Слинько Д. В.** ➤ ХНУВС, кафедра теорії та історії держави і права, д-р юрид. наук, проф.
- Слурденко Д. О.** ➤ Національна академія Національної гвардії України, кафедра психології та педагогіки (старший викладач), д-р філософії з психології
- Смирнов Г. В.** ➤ ХНУВС, кафедра криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки (старший викладач)
- Сокурєнко В. В.** ➤ Одеський державний університет внутрішніх справ, канд. юрид. наук

- Солоніченко Л. А.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)
- Стеценко С. В.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Хорошун Д. В.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Чалий Ю. І.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Червоний П. Д.** ➤ ХНУВС, кафедра педагогіки та психології (доцент), канд. пед. наук, доц.
- Шарова-Айдаєва О. О.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Юзишен М. С.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Юхно О. О.** ➤ ХНУВС, кафедра криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Яценко В. П.** ➤ ХНУВС, кафедра адміністративного права та процесу, канд. юрид. наук, доц.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

**ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України



Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України. у 2018 р. збірник посів I місце у номінації «Періодичні видання» на Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання.

Основні завдання: Оприлюднення основних результатів наукових досліджень у галузі кримінальної юстиції; концентрація інтелектуальних ресурсів для вирішення гострих проблем злочинності в умовах воєнного стану; висвітлення теоретичних і практичних проблем кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого

права у світлі реформування кримінальної юстиції; вдосконалення національного кримінального законодавства, правового регулювання, інформаційно-аналітичного та організаційно-управлінського забезпечення протидії злочинності в Україні тощо.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти закладів вищої освіти МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 3 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт

<https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/index>.

видання:



Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. 17 березня 2020 р. Наказом МОН України № 409 журналу було присвоєно категорію «Б». У 2023 р. науковий журнал «Право і безпека» посів 1-е місце у Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання у номінації «Періодичні видання», а також 1-е місце у Всеукраїнському (національному) конкурсі наукових і навчальних видань із права, безпеки та євроінтеграції «Юридика» в номінації «Науковий журнал із права».

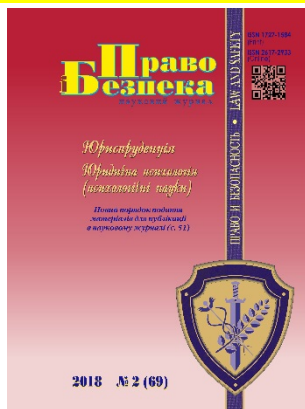
Основні завдання: сприяння дослідникам у здійсненні наукової діяльності, поширення новітніх наукових знань, оприлюднення досліджень з актуальних питань права і юридичної психології, протидії злочинності, забезпечення національної безпеки та прав людини, захисту інтелектуальної власності, кібербезпеки, реформування законодавства тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.



Форум права



Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. Входить в ТОП-100 журналів України за версією Google Scholar в 2019 році. Посідає 22–26 місце (h5-індекс=20) Рейтингу наукових періодичних видань, що мають бібліометричні профілі

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.



ДЛЯ НОТАТОК

Редагування *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко,
О. М. Неццетної*
Внесення правок *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко,
О. М. Неццетної*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 23375-13215 ПР від 27.12.2018.

Підп. до друку 22.12.2023. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 24,03. Тираж 50 прим. Зам. № 2024-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.